

ଆଲୋଚନାମାଳା

ଲେଖକ

ଡକ୍ଟର କାହ୍ନୁ ଚରଣ ମିଶ୍ର

ଅବସରପ୍ରାପ୍ତ ମୁଖ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପକ ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ

ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ

ସ୍ୱେଚ୍ଛା ସମ୍ବଳାପ

ଆଲୋଚନାମାଳା ଲେଖକ-ଅଧ୍ୟାପକ ଡକ୍ଟର କାନ୍ହୁ ଚରଣ ମିଶ୍ର, ପ୍ରକାଶକ
 ସହଦେବ ପ୍ରଧାନ, ଫ୍ରେଣ୍ଡ୍‌ସ୍ ପବ୍ଲିଶର୍ସ, ବିନୋଦବିହାରୀ, କଟକ-୭୫୩୦୦୧, ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ
 ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ୧୯୮୩, ମୁଦ୍ରାକର - ଶିବଶଙ୍କର ପ୍ରେସ, ଦରଜ ସାହି, ଚାନ୍ଦିନୀଚୌକ,
 କଟକ-୭୫୩୦୦୨

ALOCHANAMALA Author Prof Dr. Kanhu Charan
 Mishra, Publisher : Sahadev Pradhan Friend's Publishers,
 Binodbehari, Cuttack 753002, Orissa (India), Enlarged
 Third Edition 1983, Printer : Sibasankar Press, Darajisahi
 Chandnichauk, Cuttack-2, Price Rs. 25-00

ଭାର୍ଗବ ପତ୍ର

ପୂଜାସ୍ଥଳ ମୋର ପିତୃଦେବ ସ୍ମରଣ ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ବଳରାମ ମିଶ୍ର
କାବ୍ୟସାଗରଙ୍କ ପଦପଞ୍ଜଳି ପୁରାଣରେ ଭକ୍ତର ସଦୃଶ
ଅର୍ପଣ କରୁଅଛି ।

—କାହ୍ନୁଚରଣ ମିଶ୍ର

ନିଜ କଥା

ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କି ରତ୍ନରାଜ ନିହିତ ଓ କି ମୂଲ୍ୟବାନ ବିଭବ ରହୁଛି, ତାହା ସାଧାରଣ ପାଠକକୁ ପରିବେଷଣ କରିବାପାଇଁ ମୋର ବହୁଦିନରୁ ବାସନା ଥିଲା । ସେହି ବାସନାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ମୁଁ ଆଲୋଚନାମୂଳକ କେତେକ ପ୍ରବନ୍ଧ ଲେଖିଥିଲି ଓ ସେଗୁଡ଼ିକ ବହୁ ପୁସ୍ତକ ଗଣା, ଶଙ୍ଖ, ଚରୁରଙ୍ଗ, ସତ୍ୟବାଦୀ ଓ ଝଙ୍କାର ପ୍ରଭୃତି ସାହିତ୍ୟପତ୍ରିକାରେ ଏବଂ ‘ସମାଜ’ର ଗତ ଗୋପବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀରାଜ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ଓ ତାହାର ରସମୂଲ୍ୟ ନେଇ ଯେ କେତେଜଣ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ପଣ୍ଡିତ, ଭାବୁକ, ଗବେଷକ ଓ ସମାଲୋଚକ ନାନା ମତ ପୋଷଣ କରି ସେମାନଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ରୂପାୟିତ କରିଅଛନ୍ତି, ସ୍ୱର୍ଗତଃ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ, ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ, ପଣ୍ଡିତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ, କୁଳମଣି ଦାଶ, ପଣ୍ଡିତ କରୁଣାକର କର ପ୍ରମୁଖ ସୁସାହିତ୍ୟିକଗଣ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ପୁନଶ୍ଚ ଆଧୁନିକଯୁଗରେ ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟିକମାନେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କରୁଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା, ଓ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ପ୍ରଧାନ, ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣ ମିଶ୍ର, ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ, ସ୍ୱର୍ଗତ ଗଗନବିହାରୀ ମହାନ୍ତି ଓ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ପ୍ରମୁଖଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଉପରୋକ୍ତ ଲେଖକମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନାଧାରାକୁ ମୁଁ ବିଚାରରେ ଆଣି ସମ୍ପିଦ୍ଧ ଭାବରେ ମୋର ମତାମତ ପ୍ରଦାନ କରିଛି । ଅଧିକନ୍ତୁ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନା କଲବେଳେ ମୁଁ ପ୍ରାଚୀନ କବି କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜଙ୍କ କୃତ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତର ମଧ୍ୟଲୀଳା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ବହୁ ବିଷୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ମୋର ଆଶା, ସୁଧୀ ପାଠକବୃନ୍ଦ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ସହିତ ମୋର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ପାଠ କଲେ । ମୋର ଶ୍ରମ ସାର୍ଥକ ହେବ । ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ୱସମ୍ବଳିତ ବିଷୟକୁ ଆଲୋଚନା କଲବେଳେ ମୋ ମନରେ ଯେଉଁ ସନ୍ଦେହ ଜାତ ହୋଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକର ଦୂରୀକରଣରେ ମୋର ପୁଣ୍ୟ ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ସ୍ୱର୍ଗତ ଅର୍ଚ୍ଚିବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଓ ପ୍ରଧାନାଭ୍ୟୁର୍ଯ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ଦ ମିଶ୍ର ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋକପାତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଁ କୃତଜ୍ଞ । ସର୍ବୋପରି ମୋର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଗବେଷକ ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରୀକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ଓ ମୋର ପିଉସା ପଣ୍ଡିତ ଦାଶରଥୀ ଶତ୍ରୁଘ୍ନୀ ଆଲୋଚନାମାଳାର ସଫଳତାରେ ଓ ସଂଶୋଧନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯଥାବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ଅମୂଲ୍ୟ ସମୟ ବ୍ୟୟ କରିଥିବାରୁ ମୁଁ ସେମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଚରକୃତଜ୍ଞ ।

ଚିପ୍ପଣୀ

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସହଜିଆ ଚତୁ ପଞ୍ଚସଖା ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଥିବା ଜଗତ, ଶୂନ୍ୟ ଓ ପ୍ରକୃତି ଓ ଅବଦୂଷାଂ ରୂପ ଦାର୍ଶନିକ ଶବ୍ଦର କେତେକ ଚିପ୍ପଣୀ ।

୧ । ଜଗତ—ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀ ତଥା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ବୁଝାଏ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ପୃଥିବୀକୁ ଜଗତ ଅର୍ଥରେ ନିଆଯାଇଛି ।

୨ । ଶୂନ୍ୟ—ସାଂଖ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରକୃତିକୁ ସବୁ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଏହି ପ୍ରକୃତିକୁ କେହି କେହି ଶୂନ୍ୟବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ମତଭେଦ ଅଛି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ଏହି ପ୍ରକୃତି ବା ମହାଶୂନ୍ୟ ଅବଦ୍ୟାପ୍ରସୂତ । ଦ୍ୱୈତବାଦରେ ଏହା ସବୁ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଏକାନ୍ତ ଅଧୀନ ।

ବେଦାନ୍ତର ଶୂନ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି କେତେକ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କ ମତ, କିନ୍ତୁ ବେଦାନ୍ତର ଅପ୍ରାକୃତ ଆକାଶ ବା ପ୍ରପଞ୍ଚ ପ୍ରକୃତି ଆକାଶକୁ କେହି କେହି ମହାଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କହିନ୍ତି ।

୩ । ପ୍ରକୃତି—ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ମିଥ୍ୟା (କଳ୍ପିତ), ଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ସବୁ ଓ ଉତ୍ତରାଧୀନ । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ଅଜ (ନିତ୍ୟ) ସାଂଖ୍ୟ ବା ବେଦାନ୍ତର ପ୍ରକୃତି ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର, ତାହା ଉତ୍ତରାଧୀନ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବୋଲି କେହି କେହି ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟ ସାଂଖ୍ୟରେ ଏହାର ସାମ୍ୟ କଲ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି ।

୪ । ଅବଦୂଷାଂ—ଅବ୍ରହ୍ମଣ ବା ମୁମୁକ୍ଷୁ ବ୍ୟକ୍ତି— ସାଧାରଣ ଅର୍ଥରେ ଜନସାଧାରଣ ବା ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ।

ସୂଚୀ

ବିଷୟ

ପୃଷ୍ଠା

ପ୍ରଥମ ଭାଗ : ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ

୧ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ	୧-୧୧
୨ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ	୧୦-୨୭
୩ । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଗମର ପ୍ରଭାବ	୨୮-୩୫
୪ । ସହଜିଆ ଚିନ୍ତା ଓ ପଞ୍ଚସଖା	୩୬-୪୩
୫ । ଭକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ	୪୪-୫୮

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ : ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵ

୧ । ସାହିତ୍ୟରେ ରସବାଦ	୫୧-୫୭
୨ । ସାହିତ୍ୟରେ ଧ୍ବନିବାଦ	୫୭-୬୨
୩ । ରସ, ଶବ୍ଦ ଓ ଗୁଣ	୬୩-୭୨

ତୃତୀୟ ଭାଗ : କବି ଓ କାବ୍ୟ

୧ । କବି ସାରଳା ଦାସ	୭୫-୮୫
୨ । କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ	୮୬-୯୨
୩ । ରତ୍ନସ୍ୟାମଞ୍ଜରୀ ଓ କବି ଦେବଦୁର୍ଲଭ	୯୩-୧୦୧
୪ । ଘନକୃଷ୍ଣ ଓ ରସକଲୋଳ	୧୦୦-୧୧୭
୫ । ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ	୧୧୮-୧୩୫
୬ । କବି ଭକ୍ତଚରଣ ଓ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ	୧୩୬-୧୪୩
୭ । କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ	୧୪୪-୧୫୧
୮ । ପ୍ରେମ-ପଞ୍ଚାମୃତ	୧୫୨-୧୬୪
୯ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ	୧୬୫-୧୭୮
୧୦ । ଓଡ଼ିଆ ସମର ସାହିତ୍ୟକୁବୁଜନାଥଙ୍କ ଦାନ	୧୭୯-୧୭୭

ଚତୁର୍ଥ ଭାଗ : ପ୍ରକୀର୍ତ୍ତନ

୧ । ଯୁଗ ଓ ସାହିତ୍ୟ	୧୮୧-୧୯୧
୨ । ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି	୧୯୨-୧୯୭
୩ । ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନା	୧୯୮-୨୦୭
୪ । ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା	୨୦୮-୨୨୧
୫ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା	୨୨୨-୨୨୮
୬ । ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର ସଙ୍ଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚା	୨୨୯-୨୪୪

ପ୍ରଥମ ଭାଗ

ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ

- ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ
- ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟ
- ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଗନର ପ୍ରଭାବ
- ସହଜତା ଭକ୍ତ ଓ ପଞ୍ଚସଖା
- ଭକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନ

ଅକ୍ଳାନ୍ତ ପରିଶ୍ରମ, ଅବିଚଳିତ ମନୋଯୋଗ ଓ ଅବିରାମ ଚେଷ୍ଟା ଏବଂ ସାଧନା ପରେ ବୈଶାଖର ସେହୁ ଚରସୁରଣୀୟ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ରାତ୍ରିରେ ଶାକ୍ୟ ରାଜପୁତ୍ର ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ପିତୃତାଙ୍କର ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନାଲୋକ ଦ୍ୱାରା ନିର୍ଗତ ଭୁବନ ଆଲୋକିତ କରି ପରମ ବୋଧିପଦ ଲଭ କରିଥିଲେ । ପରମ ବୋଧିପଦ ଲଭ କରିବା ପରେ ବୁଦ୍ଧ ବୋଧିପୁରୁଷ ତଳେ ଅତୁଳନୟ ନିବାଣ ସୁଖଭୋଗ ଓ ତତ୍ପର ଅବସ୍ଥାରେ ସାତ ଦିନ ରହି ଦ୍ୱିତୀୟ ସପ୍ତାହରେ ସେ ଯେଉଁ ପରମ ସତ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କଲେ, ତାହାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରତିରୂପ ବୋଧିପୁରୁଷ ଦିଗକୁ ସଶ୍ରବ ଭାବରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରି ଦର୍ଶାୟମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଥିଲେ । ତୃତୀୟ ସପ୍ତାହରେ ନିବାଣ ସୁଖ ଲଭ କରି ଧ୍ୟାନସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାରେ ଏକ ନିରୁଦ୍ଧ ସ୍ଥାନରେ ପଦଗୁରୁତ୍ୱ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଚତୁର୍ଥ ସପ୍ତାହରେ ବୁଦ୍ଧ ଗୋଟିଏ ଅଶୃଦ୍ରୁତ ତରୁ ତଳରେ ଉପବେଶନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବ୍ରାହ୍ମଣର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେକ ପ୍ରଶ୍ନ ପଚାରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚମ ସପ୍ତାହରେ ମୈତ୍ରୀ ଓ ପବିତ୍ରତା ସଦୃଶରେ ନିର୍ଜନ ଜୀବନ ଧନ୍ୟ କରି ସେ ମୃଲ୍ୟଦୃଷ୍ଟ ନିକଟରେ ରହିଲେ ଓ ଷଷ୍ଠ ସପ୍ତାହରେ ବୁଦ୍ଧ ବଜ୍ରାସନରେ ବୃକ୍ଷ ତଳେ ଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ତପସ୍ୱୀ ଓ ଭଲ୍ଲୁକ ନାମକ ଦୁଇ ଓଡ଼ିଆ ବଣିକ ତାଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ କାମନା କରିଥିଲେ । ସପ୍ତମ ସପ୍ତାହରେ ଅଜପାଳ ବୃକ୍ଷ ସନ୍ନିଧାନରେ ଅଧ୍ୟଷ୍ଠାନ କରୁଥିବାବେଳେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଅନୁରୋଧାନୁଯାୟୀ ସେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ସ୍ଥିର ହେବାକୁ ଯେଲେ । ଏହି ପ୍ରଥମ ସପ୍ତାହରେ ହିଁ ବୁଦ୍ଧ ଆପେକ୍ଷିକ କାରଣବାଦର ତତ୍ତ୍ୱ ଆବିଷ୍କାର କଲେ । ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ହେଉଛି ପ୍ରତୀତ୍ୟ ସମୁତପାଦ । ଏହାକୁ ବୁଦ୍ଧ ଦ୍ୱାଦଶ ନିଦାନ ସାହାଯ୍ୟରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବୁଝାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ସେହି ଦ୍ୱାଦଶ ନିଦାନ ନିମ୍ନରୂପେ ଯଥା:—

ଅବିଦ୍ୟା, ହସ୍କାର, ବିଜ୍ଞାନ, ନାମରୂପ, ସତ୍ତାସୁଚନ, ଟ୍ପି, ବେଦନା, ତୃଷ୍ଣା, ଉପାଦାନ, ଭବ, ଜାତି, ଜରାମରଣ ।

୧ । ଅବଦ୍ୟା—ରୂପମହାସତ୍ୟ (ଦୁଃଖମତ୍ତ, ଦୁଃଖକାରମେତ୍ତ, ଦୁଃଖନିବୃତ୍ତିରତ୍ତ) ଦୁଃଖନିରୋଧକାମିନୀ ପ୍ରତିପଦତ୍ତ) ଓ ସୌରଜଗତରେ ଚତୁର୍ବିଂଶତି ବିଧାନ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଜ୍ଞାନ ।

୨ । ସଂସାର—ସଦସଦ୍ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବଧାରଣା ଏବଂ ବାକ୍ୟ, କର୍ମ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରା ପ୍ରସୂତ କର୍ମଫଳ ।

୩ । ବିଜ୍ଞାନ—ଚକ୍ଷୁ, ନାସିକା, କର୍ଣ୍ଣ, ଜିହ୍ୱା, ଶରୀର ଓ ମନର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ସମ୍ପଦ୍ ଜ୍ଞାନ ।

୪ । ନାମରୂପ—ରୂପ ଶରୀର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଓ ନାମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟାନୁଭୂତି ସତ୍ୟା ସଂସାର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ।

୫ । ଷଡ଼ାୟତନ—ଚକ୍ଷୁ, କର୍ଣ୍ଣ, ନାସିକା, ଜିହ୍ୱା, ଶ୍ପର୍ଶ ଓ ମନ ।

୬ । ଶ୍ପର୍ଶ—ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସହୃଦ ଇନ୍ଦ୍ରିୟସ୍ଥାପ୍ୟ ପଦାର୍ଥର ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ, ଗନ୍ଧ, ସ୍ପର୍ଶ, ଶ୍ପର୍ଶ ଓ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀନ ସ୍ପୃହର ସଂଯୋଗ ।

୭ । ବେଦନା—ଷଡ଼ାୟତନ ସହୃଦ ମିଳିତ ବିଜ୍ଞାନ ସବୁର ଓ ସୁଖକର ଅସୁଖକର ଏବଂ ନାଦିସୁଖ ଦୁଃଖସ୍ଥାନ ଏହି ଯିବିଧ ଅନୁଭୂତି ।

୮ । ତୃଷ୍ଣା—କାମ, ଭବ ଓ ବିଭବ ଏହି ତିନୋଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖହେତୁ ଯିବିଧ ବାସନା ।

୯ । ଉପାଦାନ—ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖରେ ଆସନ୍ତି, କୃତ୍ତ୍ୱ ସାଧନ ପ୍ରତି ଆସନ୍ତି, ଅନ୍ତରାୟ ପ୍ରତି ଆସନ୍ତି, ଅହସ ପ୍ରତି ଆସନ୍ତି ।

୧୦ । ଭବ—(୧) କାମ, (୨) ରୂପ (୩) ଅରୂପ ଜଗତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଭୂମି ।

କାମ—ସ୍ପର୍ଶୀୟ ଓ ମାନସୀୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସୁଖର ଜଗତ ।

ରୂପ—ରୂପ ଧ୍ୟାନର ଦ୍ୱାରା ଲବ୍ଧ ଦେବଲୋକ ।

ଅରୂପ—ନିରାକାର ଜଗତ, ଯେଉଁଠି ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ଲବ୍ଧ ଉପଲବ୍ଧ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଅବସ୍ଥାରେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହେ, ଏ ସକଳର ସମସ୍ତକୁ ଭବ କୁହାଯାଏ ।

୧୧ । ଜାତ—ମୁକ୍ତ ଅସ୍ଥାରେ ଜନ୍ମ ଯେଉଁଠି ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱବାସନ୍ନ ଚୈତନ୍ୟ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ।

୧୨ । ଜରାମରଣ—ବିନାଶ, ବାଦ୍‌କ୍ୟ ।

ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ ପରିତ୍ରାଣ୍ୟମାନ ଜଗତର ଯାହା କିଛି ଘଟେ, ତାହା ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ଦ୍ଵାରା ସୃଷ୍ଟି ଓ ସମ୍ବନ୍ଧିତ । କୌଣସି କାର୍ଯ୍ୟ ହେଲେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ ତା ପୂର୍ବରୁ କିଛି ଘଟିଥିଲା, ଯାହା ସକାଶେ ଏ କାର୍ଯ୍ୟ ଘଟିଥିଲା । ଉଦାହରଣ ସ୍ଵରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ—ଘଟର ଉତ୍ତପ୍ତତା ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ଯେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଜନସ (ଯଥା—ମୃତ୍ତିକା, ଚନ୍ଦ୍ର, ଚାବର ଇତ୍ୟାଦି)ର ସମାବେଶ ହୋଇଥିଲା ଯାହା ଫଳରେ ଘଟର ଉତ୍ତପ୍ତତା ।

“ଅସିନ୍ନ ସତ ଇଦଂ ଭବତି” ଏହାର ଉପସ୍ଥିତିରେ ଏହାର ଉତ୍ତପ୍ତତା, ଏହା ଥିଲେ ଏହା ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ପ୍ରତୀତି ସମୁତ୍ପାଦର ମୂଳ କଥା । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ ଅନିତ୍ୟ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳିତ । ଯାହାକୁ ଆମେ ଆମ୍ଭା ବୋଲି କହୁ ତାହା ମଧ୍ୟ ଅନିତ୍ୟ । ଯାହା ହେଉ, ବୁଦ୍ଧ ଏହି କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣବାଦ (କାରଣ ବିଜ୍ଞାନ ପୂର୍ବକ କାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ତପ୍ତତା) ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦେଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତୀତି ସମୁତ୍ପାଦ ବୁଝିପାରେ, ସେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ବୁଝିପାରେ । ଆମେ ଏହି ଜଗତରେ ନାନାବିଧ ଦୁଃଖ ଅନୁଭବ କରୁଅଛୁ । ଏହି ଦୁଃଖଗୁଡ଼ିକ ଆକସ୍ମିକ ନୁହେଁ, ଏହାର କାରଣ ଅଛି । ସେହି କାରଣର ନିବୃତ୍ତି ହେଲେ ଦୁଃଖର ନିବୃତ୍ତି ହେବ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ମାନବ ଜୀବନର ପୁନଃ ପୁନଃ ଜନ୍ମ ଓ ଦୁଃଖସ୍ଵେଗ ଉପରେ ପ୍ରତୀତି ସମୁତ୍ପାଦ ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜନ୍ମର କାରଣ ପୂର୍ବଜନ୍ମ ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜନ୍ମର ଫଳ ଭବିଷ୍ୟତ ଜନ୍ମ । ଉପରେ ଦ୍ଵାଦଶ ନିଦାନକୁ ଅଟାତ, ବର୍ତ୍ତମାନ, ଭବିଷ୍ୟତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇପାରେ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କ ପୂର୍ବଜନ୍ମର ଅବଦ୍ୟା (ବିପକ୍ଷ ବୁଦ୍ଧି) ବା ଅଜ୍ଞାନ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସମ୍ଭାର ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା, ଯାହା ଫଳରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ମାତୃଗର୍ଭରେ ପ୍ରଥମ ଜ୍ଞାନର ଉତ୍ତପ୍ତତା ହୁଏ । ସେହି ଜ୍ଞାନକୁ ବୁଦ୍ଧ ବିଜ୍ଞାନ ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେହି ବିଜ୍ଞାନରୁ ନାମ ରୂପ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ନାମ କହିଲେ ମାନସିକ ଚିନ୍ତା ବୁଝାଏ, ଅଥବା ନାମ କହିଲେ ନାମଧାରୀ ପଦାର୍ଥକୁ ବୁଝାଏ । ରୂପ କହିଲେ ଶରୀର ବୁଝାଏ । ପ୍ରଥମ ବିଜ୍ଞାନ ଗର୍ଭରେ ଉତ୍ତପ୍ତତା ହେଲେ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନାମ ରୂପର ଉତ୍ତପ୍ତତା ହୁଏ । ଏହି ନାମ ରୂପର ମନ ଓ ପାଞ୍ଚଟି ବାହ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନେଇ ଷଡ଼ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଉତ୍ତପ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ସ୍ପର୍ଶ (ଏଠାରେ ସ୍ପର୍ଶ, ବିଷୟ ସହଜ ସ୍ପର୍ଶ); ତେଣୁ ବିଷୟ ସହଜ ସ୍ପର୍ଶ ହେଲେ ସୁଖଦୁଃଖର ଅନୁଭୂତି ଆସେ । ଏହି ସୁଖଦୁଃଖର ଅନୁଭୂତି ହିଁ ବେଦନା ନାମରେ ନାମିତ । ବେଦନାରୁ ତୃଷ୍ଣା, ତୃଷ୍ଣାରୁ ଉପାଦାନ ବା (ବିଷୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି) ଆସନ୍ତି, ଉପାଦାନରୁ ଭବ ଜନ୍ମକାରଣ ଧର୍ମଧର୍ମ, ଭବରୁ (କର୍ମ ସବୁରରୁ) ସୁନର୍ଜନ୍ମ ବା ଜାତ (ପଞ୍ଚସମ୍ଭାର ସଦ) ଜାତରୁ ଜରମରଣ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତାନୁଯାୟୀ ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତି ପରମ ସ୍ଵରୂପାର୍ଥ । ଜଗତରେ ଯାହା କିଛି ପରିତ୍ରାଣ୍ୟ ହୁଏ, ତାହା ସମସ୍ତ ଦୁଃଖସୂତ୍ର । “ଅବ୍ରହ୍ମ ସନ୍ତ” ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଦୁଃଖ ଦ୍ଵାରା ପୀଡ଼ିତ । ଜଗତରେ ଏ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବାକୁ

ହେଲେ ଯେ ଯାଧନା ଆବଶ୍ୟକ, ତାର ଉପାୟ ବୁଦ୍ଧଦେବ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଦେଇ ଯାଇ-
ଅଛନ୍ତି । ପୁଣି କୁମାରୀର ଯେ, ବୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧେଷି ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟ ଆବଶ୍ୟକ କରିଥିଲେ ।

୧ । ଦୁଃଖର ଅନ୍ତ, ୨ । ଦୁଃଖର କାରଣ, ୩ । ଦୁଃଖର ନିବୃତ୍ତି,
୪ । ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତିର ଉପାୟ ।

ଜଗତରେ ଯେ କେବଳ ଦୁଃଖ ଅଛି ତାହା ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ତାର ନିବୃତ୍ତି ବି
ଅଛି । ଯେଉଁ କାରଣରୁ ଦୁଃଖର ଉତ୍ପତ୍ତି ହୁଏ, ସେହି କାରଣର ନାଶ ହେଲେ ଦୁଃଖ
ନିବୃତ୍ତି ହେବ । ଏହା ହିଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବକ୍ତବ୍ୟ । ତାଙ୍କ ମତରେ ଜଗତ ଅନିତ୍ୟ ।
ପ୍ରତିକ୍ଷେପରେ ତାର ପରିଣାମ ହେଉଛି, ଏହି ପରିଣାମ ସକାଶେ ସମସ୍ତ ଜନସାଧାରଣ ଦୁଃଖପୂର୍ଣ୍ଣ ।
ଜଗତରେ ଏପରି କିଛି ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ, ଯାହା ଏହି ପରିଣାମରୁ ମୁକ୍ତ । ଯାହାକୁ ଲୋକେ
ସାଧାରଣତଃ ଆତ୍ମା ବୋଲି ଜାଣନ୍ତି, ସେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ କ୍ଷଣିକମାତ୍ର । ଜଗତରେ
ସ୍ଥାୟୀ ହୋଇ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ନାହିଁ । ଯାହା କିଛି ଜନଗଣ, ତାହା ସକଳ ପରିଣାମର
ଅଧୀନ । ଜୀବ କୋଟି କୋଟି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରୁଛି ଓ ଦୁଃଖାନୁଭବ କରୁଛି । ଏହାର ମୂଳ
କାରଣ ତୃଷ୍ଣା । ଆତ୍ମେମାନେ ନାନାବିଧ ବାସନାଯୁକ୍ତ । ଏହି ବାସନାରୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର
ତୃଷ୍ଣା ଜନ୍ମାନ୍ତର କରେ । ଏହି ବାସନାର ତୃପ୍ତି ସକାଶେ ଜୀବକୁ ପୁନଃ ପୁନଃ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ
କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ବାସନାର ମୂଳ କାରଣ ଅବିଦ୍ୟା । ଅବିଦ୍ୟାଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ
ଆଚ୍ଛନ୍ନ ଥାଏ ଏବଂ ସକଳ ବସ୍ତୁର ଯଥାର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ ଉପଲବ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମିଥ୍ୟା
ଦୃଷ୍ଟି ହିଁ ଅବିଦ୍ୟାର ମୂଳ କାରଣ । ଏହି ମିଥ୍ୟାଦୃଷ୍ଟି ଦୂର କରି ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଲଭ
କରିବାକୁ ହେବ । ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଲଭ ହେଲେ ମିଥ୍ୟାଦୃଷ୍ଟି ଦୂର ହେବ । ଅବିଦ୍ୟା
ସମ୍ବଳେ ଧୂସପ୍ରାପ୍ତ ହେବ । ଅବିଦ୍ୟା ଧୂସପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଆଉ ବାସନା ରହିବ ନାହିଁ ଏବଂ
ବାସନା ନ ହେଲେ ଆଉ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ ନ କଲେ
ଆଉ ଦୁଃଖଭୋଗ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ଏହି ପୁନର୍ଜନ୍ମ ନିରୋଧ ହିଁ ଦୁଃଖ ନିବୃତ୍ତି ।
ଏହାର ଅପର ନାମ ନିର୍ବାଣ ।

ବୁଦ୍ଧଦେବ କହିଛନ୍ତି, ଏହି ନିର୍ବାଣ ହିଁ ପରମ ଶାନ୍ତି, ଅବସ୍ଥା । ଏହି ନିର୍ବାଣ
ଲଭ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହା ହିଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସାର କଥା, ମାନବଜାତିକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଉପଦେଶ ।
ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହିପରି ନିର୍ବାଣ ଲଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ଲଭ କରିବା ସକାଶେ
ବୁଦ୍ଧଦେବ ଆଠଟି ପଦ୍ଧତି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାହା ହିଁ ପ୍ରଧାତତଃ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ
ମାର୍ଗ ରୂପେ ଗୃହ୍ୟତ ବା କଥା ।

ଏହି ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମାର୍ଗ ନମ୍ବର ସଂକୀର୍ତ୍ତ; ଯଥା — (୧) ସମ୍ୟକ୍‌ବାକ୍ (୨) ସମ୍ୟକ୍
ଦୃଷ୍ଟି, (୩) ସମ୍ୟକ୍ ସଙ୍କଳ୍ପ, (୪) ସମ୍ୟକ୍ ଆଚାର, (୫) ସମ୍ୟକ୍ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ, (୬) ସମ୍ୟକ୍
ବ୍ୟାୟାମ, (୭) ସମ୍ୟକ୍ ସ୍ମୃତି, (୮) ସମ୍ୟକ୍ ସମାଧି ।

ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟଦ୍ୱାରା ନାନାବିଧ ପାପ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏହି ସକାଶେ ପ୍ରାୟେସୁରୁ ବାକ୍ୟର ପରିଶୁଦ୍ଧି ହେବା ସର୍ବାଦୌ ଦରକାର । ବାକ୍ ପରିଶୁଦ୍ଧି କରିବାକୁ ହେଲେ ମିଥ୍ୟାଭାଷଣ, ପିଣ୍ଡନ ବାକ୍ୟ, ପରନିନ୍ଦା, କଠୋର ବାକ୍ୟ ଇତ୍ୟାଦିରୁ ନିବୃତ୍ତି ହେବାକୁ ହେବ । ବାକ୍ୟ ପରିଶୁଦ୍ଧି କରିବାକୁ ହେଲେ ସତ୍ୟମିଥ୍ୟାର ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରା ପ୍ରୟୋଜନ । ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଥିବା ଉଚିତ ଓ ସମ୍ୟକ ଜ୍ଞାନ ଦରକାର । ଜଗତର ମୂଳ ସତ୍ୟ ଏବଂ ଜୀବନର ଆଦର୍ଶ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନ ଥିଲେ ଆଉ ମିଥ୍ୟା ବାକ୍ୟ କହିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ରହିବ ନାହିଁ । ଏହି ସକାଶେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଉପଦେଶାନୁଯାୟୀ ଜଗତର ଅନ୍ତତ୍ୟାଗ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୁନ୍ୟ ସୁନ୍ୟ ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ । କେବଳ ଜ୍ଞାନ ଥିଲେ ବି ଚଳିବ ନାହିଁ । ଶ୍ରେୟଃ ଲଭର ସକଳ ଏବଂ ଅଶୁଭ କର୍ମର ନାଶ ସକଳ କରିବାକୁ ହେବ । ଏହି ସକାଶେ ସମ୍ୟକ୍ ସକଳର ପ୍ରୟୋଜନ । ଜୀବିକା ଦ୍ୱାରା ନାନାପ୍ରକାର ପାପ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଏଥିଲଗି ଏପରି ଜୀବିକା ବ୍ରହ୍ମଣ କରିବାକୁ ହେବ, ଯେଉଁ ଜୀବିକାରେ ଅଧର୍ମର ଉତ୍ପତ୍ତି ନ ହୁଏ; ଏହାକୁ ସମ୍ୟକ୍ ଆଜୀବ କୁହାଯାଏ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ କର୍ମ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସଜାଗ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏପରି କର୍ମ କରିବା ଉଚିତ, ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅଶୁଭର ନାଶ ଏବଂ ଶୁଭର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେବ । ଏହା ହିଁ ସମ୍ୟକ୍ କର୍ମନ୍ତ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମେମାନେ ସର୍ବଦା ସେହି ଜ୍ଞାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଗରୁକ ନ ଥିବାରୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପାପ କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଜାଗିଉଠେ । ସୁତରାଂ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସର୍ବଦା ଏହି ସକାଶେ ସ୍ମୃତିର ଅଭ୍ୟାସ କରାଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଛଅଟି ସ୍ମୃତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେହି ସ୍ମୃତି ଛଅଟି ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ସମ୍ୟକ୍ ପରିସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ । ସେ ହେଉଛନ୍ତି ବୁଦ୍ଧାନୁସ୍ମୃତି, ସଦାନୁସ୍ମୃତି, ଧର୍ମାନୁସ୍ମୃତି, ଆନାପାନୁସ୍ମୃତି, ଦେବାନୁସ୍ମୃତି ଓ ମରଣାନୁସ୍ମୃତି ।

ଏହି ଛଅଟି ସ୍ମୃତିର ଅନୁଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶେଷ କଥା ହେଉଛି ଧ୍ୟାନ । ଧ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ହିଁ ଚିତ୍ତର ପରିଶୁଦ୍ଧି ହୁଏ । କିପରି ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ, ବୁଦ୍ଧଦେବ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବରେ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଉପଦେଶ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମାର୍ଗକୁ ସେ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । (୧) ଶୀଳ, (୨) ସମାଧି, (୩) ପ୍ରଜ୍ଞା । ପ୍ରଥମତଃ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଶୀଳ ବଶି କରିବାକୁ ହେବ । ଶୀଳ ବଶି କହିଲେ ଦଶଟି ଶୀଳ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ପାଞ୍ଚଟି ଗୃହସ୍ଥ ସକାଶେ ଅଭିପ୍ରେତ, ମାତ୍ର ଦଶଟି ଭିକ୍ଷୁକ ପକ୍ଷରେ ପାଳନୀୟ ।

ସେହିଗୁଡ଼ିକ ନମ୍ନ ପ୍ରକାର:—

୧ । ପାନାଦିପାନ ବିରମଣି

ପ୍ରାଣୀ ହତ୍ୟାରୁ ନିବୃତ୍ତି ।

୨ । ମୁସାବାଦ ବିରମଣି

ମିଥ୍ୟା କଥାରୁ ନିବୃତ୍ତି ।

୩ । କାମେଷୁ ମିଥ୍ୟାଭାବ ବରମଣି

ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ ।

୪ । ଅଦତ ଦାନ ବରମଣି

ଯାତ୍ରା ଦଥାଯାତ ନାହିଁ, ତାହା

ବ୍ରହ୍ମଣ କରିବ ନାହିଁ ।

୫ । ମଦ୍ୟପାନ ବରମଣି

ମଦ୍ୟପାନରୁ ବରତ ହେବ ।

ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ଗୁହ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ବର୍ଜନୀୟ । ମାତ୍ର ଭ୍ରଷ୍ଟକ ପକ୍ଷରେ ଏ ପାଞ୍ଚଟି ତ ପାଳନୀୟ, ଅଧିକନ୍ତୁ ମାଲ୍ୟଧାରଣ, ବୈକାଳ ଭୋଜନ, ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗଣୟନ, ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣାଦି ବ୍ରହ୍ମଣ ଇତ୍ୟାଦି ଭ୍ରଷ୍ଟକ ପକ୍ଷରେ ଅବଶ୍ୟ ପାଳନୀୟ ।

ଏହି ଶୀଳ ସାଧନା କଲେ ଚିତ୍ତସମାଧି ପକ୍ଷରେ ଉପଯୁକ୍ତ ହେବ । ସମାଧି ସକାଶେ ଆତ୍ମମାନକୁ ସମ୍ୟକ୍ ସଂକଳ୍ପ କରି ସେହି ଇଚ୍ଛାକୁ କାର୍ଯ୍ୟରେ ପରିତେ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବୁଦ୍ଧ ଭୂରୈଟି ଧ୍ୟାନର ପରିଚୟ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ, ତୃତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ । ଏହି ଚତୁର୍ଥ ଧ୍ୟାନର ଅବସ୍ଥା ଲଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଚିତ୍ତ ଲେଖାଦରୁ ନିବୃତ୍ତ ହୁଏ । ତେତେବେଳେ ପ୍ରଜ୍ଞା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ପ୍ରଜ୍ଞା ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ଜଗତର ଅନନ୍ତତା ଏବଂ ଭୂରୈଟି ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜ୍ଞାନଲଭ ହୁଏ । ଆଉ ଚିତ୍ତ ଅବଦ୍ୟାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୁଏ ନା । ଅବଦ୍ୟାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ନ ହେଲେ ଚିତ୍ତ ମୁକ୍ତ ହୁଏ । ଏହି ଚିତ୍ତମୁକ୍ତି ହିଁ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ଅବସ୍ଥା । ଏହା ହିଁ ନିର୍ବାଣ । ଯେ ନିର୍ବାଣ ଲଭ କରେ, ସେ ଅର୍ହତ । ପୁଣି ଏହି ଅର୍ହତର ନାନା ଅବସ୍ଥାଭେଦ ଅଛି । ଯଥା:—ଶ୍ରୋତାପନ୍ଥ, ସକୃତାଗାମୀ, ଅନାଗାମୀ, ଶେଷରେ ଅର୍ହତ ।

ଏପରି ସାଧନ କରିବାକୁ ହେଲେ କଲ୍ୟାଣ ମିତ୍ରର ପ୍ରୟୋଜନ । ଏହି କଲ୍ୟାଣ ମିତ୍ର ଗୁରୁବାଦସ୍ଵରୂପ । ଗୁରୁର ପ୍ରୟୋଜନ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ।

ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ଵ—

ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ ଚିତ୍ତ ବା ବିଜ୍ଞାନ କ୍ଷଣିକ । ସେ ନିତ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନ ସ୍ଵୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନ ହେଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ବିଷୟ ସଙ୍ଗରେ ସମ୍ପର୍କ ଦରକାର । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ ଛ'ଟି ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଅଛି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ମନ ଗୋଟିଏ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ମନ ସଙ୍ଗରେ ମିଳିତ ହୋଇ ବିଷୟ ବ୍ରହ୍ମଣ କଲେ ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ଯେପରି ଦୁଇଟି କାଷ୍ଠ ଘର୍ଷଣ କଲେ ଅଗ୍ନି ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁକୁ ବ୍ରହ୍ମଣ କରେ । ଚକ୍ଷୁ ରୂପ, କର୍ଣ୍ଣ ଶବ୍ଦ, ପ୍ରାଣ ଗନ୍ଧ, ଜିହ୍ଵା ରସ ଏବଂ ସ୍ପର୍ଶ ଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ସ୍ପର୍ଶଯୋଗ୍ୟ ବିଷୟକୁ ବ୍ରହ୍ମଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ମନ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଙ୍ଗରେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଇନ୍ଦ୍ରିୟରୁ ଜାତ ଜ୍ଞାନ ମନ ସଂଯୋଗରେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଜ୍ଞାନ ମନଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନ ହୁଏ । ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧୀୟ

ମତରେ ଜ୍ଞାନ ଶକ୍ତିକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାର ଧାରାବାହିକ ସନ୍ତାନ କି ଭାବରେ ସମ୍ଭବ ହୁଏ, ତାହା ବ୍ୟାଖ୍ୟାତ ହୋଇ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ନିକାୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓ ବୁଦ୍ଧଯୋଗ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଜ୍ଞାନଧାରାର ବିଶେଷ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ମିଳେ । ଜ୍ଞାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେଲେ ତାର କିଛି ଅଂଶ ସଂସ୍କାର ରୂପରେ ରହେ । ଏହି ସଂସ୍କାର ହିଁ ଜ୍ଞାନର ଧାରା ରକ୍ଷା କରି ଚାଲିଥାଏ । କିନ୍ତୁ କର୍ମ ନ କରିଲେ ମଧ୍ୟ ମନ କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କାରକୁ ନେଇ ଜ୍ଞାନଧାରାକୁ ରକ୍ଷାକରେ । ଏହି ଜ୍ଞାନଧାରା ଯେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥାଏ, ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିନ୍ତୁର ସମ୍ଭବ, ମାତ୍ର ଏହି ଜ୍ଞାନଧାରାର ବିଚ୍ଛେଦରେ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଏହିପରି ଜ୍ଞାନକୁ “ଭବାଙ୍ଗ ଚିତ୍ତ” କୁହାଯାଏ । ଇଂରାଜୀରେ ଯାହାକୁ Sub conscience ବା ଅବଚେତନ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତାହା ଏହି ଭବାଙ୍ଗ ଚିତ୍ତସ୍ଥାନୀୟ । ଏହି ଭବାଙ୍ଗ ଚିତ୍ତ ମୃତ୍ୟୁକାଳରେ ଯେ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାହାର ଶେଷ ଅବସ୍ଥାର ନାମ ରୂପ ବିଜ୍ଞାନ । ତତ୍ତ୍ଵପରେ ପୁନରାୟ ଯେତେବେଳେ କିନ୍ତୁପ୍ରବଣ କରେ, ସେ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାର ନାମ ପ୍ରତିପତ୍ତି ବିଜ୍ଞାନ । ଏହି ପ୍ରତିପତ୍ତିବିଜ୍ଞାନ ନେଇ ପୁନରାୟ ବିଜ୍ଞାନର ଧାରା ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ବୌଦ୍ଧ ମତରେ ସ୍ଥାୟୀ ଆତ୍ମା ନାହିଁ । ଏହି ବିଜ୍ଞାନର ଧାରାକୁ ସେ ଆତ୍ମା ବୋଲି କହନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଆତ୍ମା ଗୋଟିଏ ସମୁଦାୟଗତ ଶବ୍ଦ (Collective terms) । ଏହି ଜ୍ଞାନ ବା ବିଜ୍ଞାନ ସନ୍ତାନଧାରା ଚାରିଟି ପ୍ରକାରେ ବିଭକ୍ତ । (୧) କାମପ୍ରବ ବିଜ୍ଞାନ, (୨) ରୂପପ୍ରବ ବିଜ୍ଞାନ, (୩) ଅରୂପପ୍ରବ ବିଜ୍ଞାନ, (୪) ଲୋକୋତ୍ତର ବିଜ୍ଞାନ । ବିଜ୍ଞାନ ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଯେତେବେଳେ କ୍ଲେଶ ବା ମନ୍ଦବିଚ୍ଛ୍ରାନ୍ତ ହୁଏ, ଜ୍ଞାନ ଯେ ଅବସ୍ଥାକୁ ଲଭ କରେ, ତାକୁ ଲୋକୋତ୍ତର ବିଜ୍ଞାନ ବୋଲାଯାଏ । ଲୋକୋତ୍ତର ବିଜ୍ଞାନକୁ ଆହୁରି ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଛି । ଲୋକୋତ୍ତର ଲଭ କଲେ ସାଧକ ଚାରିଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ ।

(୧) ଶ୍ରୋତାପନ୍ନ, (୨) ସକୃତଗାମୀ, (୩) ଅନାଗାମୀ, (୪) ଅର୍ହତ । ଏହା ପୁଣି ମାର୍ଗ ଓ ଫଳ ଭେଦରେ ଆଠଟି ଅବସ୍ଥାକୁ ପାଏ । (୧) ଶ୍ରୋତାପନ୍ନ ମାର୍ଗ ଓ ଫଳ (୨) ସକୃତଗାମୀ ମାର୍ଗ ଓ ଫଳ; (୩) ଅନାଗାମୀ ମାର୍ଗ ଓ ଫଳ, (୪) ଅର୍ହତମାର୍ଗ ଓ ଫଳ । ଯେତେବେଳେ ଚିତ୍ତ ସମସ୍ତ ସଂସ୍କାରମୁକ୍ତ ହୋଇ “ସଞ୍ଜା ବେଦ୍ୟାତ୍ତତ” ଅବସ୍ଥା ଲଭ କରେ, ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ ନିର୍ବାଣ କୁହାଯାଏ । ତାହା ପୁଣି ପୁରୋକ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭରେ ବିଭକ୍ତ “ନିର୍ବାଣ ଓ ମହାପରିନିର୍ବାଣ ।” ନିର୍ବାଣ ଅସ୍ଵାଦନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ତ ପୁନରାୟ ଲୋକ-ଭୂମିରେ ଆସି ପଡ଼ିଥାଏ ଏବଂ ଦେହ ଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମହାପରିନିର୍ବାଣ ଲଭ ହୁଏ ନାହିଁ । ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ହିଁ ମହାପରିନିର୍ବାଣ ଲଭ ହୁଏ । ଜୀବନ୍ତୁ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେ ନିର୍ବାଣ ତାକୁ ସୋପାଧ-ଶେଷ ନିର୍ବାଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

•
ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆତ୍ମା—ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଆତ୍ମା ପଞ୍ଚସ୍କରାତ୍ମକ ଆତ୍ମା ରୂପରେ କଥିତ । ରୂପ, ବେଦନା, ସଞ୍ଜା, ସଂସାର, ବିଜ୍ଞାନ—ଏହି ସମସ୍ତର ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ଆତ୍ମାର ଉତ୍ପତ୍ତି ।

ସାଖ୍ୟର ଆତ୍ମାପୂର୍ଣ୍ଣ ଜ୍ଞାନ ସ୍ବରୂପ ସେଠାରେ ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ । ଇଚ୍ଛାଦୃଷ୍ଟି ଅବଦ୍ୟା ସ୍ବରୂପ ଯୋଗ ଆତ୍ମାରେ ମଧ୍ୟ ଇଚ୍ଛା ନାହିଁ । କେଶନବୃତ୍ତି ଦ୍ବାରା ଆତ୍ମା ପୂର୍ଣ୍ଣଦ୍ବିପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ । ଅର୍ଥ ପତଞ୍ଜଳିଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରକୃତି ଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ତତ୍ତ୍ବ ରୂପ ଲଭ କରେ । ତାହା ମଧ୍ୟରେ ରଜ ତମ ଶ୍ବର ରହେ ନାହିଁ । ସାଂଖ୍ୟମୁକ୍ତ ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତି ସଙ୍ଗରେ କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ରଖେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯୋଗଦର୍ଶନରେ ମୁକ୍ତ ଆତ୍ମା ପ୍ରକୃତି ଉପରେ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଲଭ କରେ । ଦରକାର ହେଲେ ଏହା ଇଶ୍ବରଙ୍କ ପରି ଶୁଦ୍ଧପଦ୍ମ ପ୍ରକୃତିକୁ ନେଇ ଚିତ୍ତ ନିର୍ମାଣ କରେ ଓ ପ୍ରକୃତି ପରେ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ଲଭ କରେ । ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ମତରେ ସ୍ଥାୟୀ ଆତ୍ମା ନାହିଁ ବା ବିଜ୍ଞାନ ନାହିଁ; କେବଳ ବିଜ୍ଞାନର ଧାର ଅଛି । ଏହା ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ବୁଦ୍ଧ ବିଜ୍ଞାନର ଧାରାକୁ ହିଁ ଆତ୍ମା କହନ୍ତି । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ସ୍ଥାୟୀ ଆତ୍ମା ଅଛି । ସାଂଖ୍ୟ ଆତ୍ମାର ପରିଣାମ ହୁଏ ନାହିଁ, ମାତ୍ର ଜୈନ ଆତ୍ମାର ପରିଣାମ ହୁଏ । ସାଂଖ୍ୟ ମତରେ ବହୁ ଆତ୍ମା ଅଛି । ଜୈନ ଓ ବେଦାନ୍ତ ସାଧାରଣତଃ ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମା ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

ଉପସହାରରେ ଜଣେ ବର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଠ ଦାର୍ଶନିକଙ୍କର ମତ ଉଲ୍ଲେଖ କରି କୁହାଯାଇ-
ପାରେ ଯେ—

ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଧର୍ମ—ନୀତିର ଧର୍ମ, ଜ୍ଞାନର ଧର୍ମ, । ଏହାକୁ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମର ସନ୍ତାନ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଏ ଧର୍ମରେ କର୍ମ ସାଧନା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରନ୍ତି । ଏ ଧର୍ମ ଜଡ଼ବାଦୀଙ୍କର ନୈତିକତା ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନର ପ୍ରଣାଳୀ ନୁହେଁ କିମ୍ବା “ସର୍ବଂ ଖଳୁ ଇଦଂ ବ୍ରହ୍ମ” ବାଦ ବି ନୁହେଁ । ଏହା ଅଦ୍ବୈତବାଦ ବି ନୁହେଁ । ଏହା ବହୁଦେବବାଦ ବି ନୁହେଁ । ଏହା ଇଶ୍ବରବାଦର ଅତ୍ୟନ୍ତ ଏକ ଭୂଷଣ ତତ୍ତ୍ବ । ଏହା ଅନନ୍ତ ଜ୍ଞାନ ଓ ସର୍ବ-ବ୍ୟାପୀ ପ୍ରେମର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହାର ଉପଲବ୍ଧି । ଏହା କେବଳ ସେହି ବ୍ରହ୍ମରୂପର କରାଯୁକ୍ତ ଓ ସାଧ୍ୟମାନ । ଯେ ପରିଶ୍ରମୀ, ଅନୁରାଗୀ ଏବଂ ପରମ ପବିତ୍ରତାର ପୁଣ୍ୟଜ୍ଞାନର ସୁସ୍ଥ ଅବସ୍ଥାର ସାହାଯ୍ୟରେ ଦଶବିଧ ଶୃଙ୍ଖଳର ବିନାଶ ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଶୀଳ ବିଶୁଦ୍ଧି, ଚିତ୍ତ ବିଶୁଦ୍ଧି, ଦୃଷ୍ଟି ବିଶୁଦ୍ଧି, କାଂକ୍ଷା ବିଚରଣ ବିଶୁଦ୍ଧି, ମାର୍ଗମାର୍ଗ ଦର୍ଶନ ବିଶୁଦ୍ଧି, ପ୍ରତିପଦଜ୍ଞାନ ଦର୍ଶନ ବିଶୁଦ୍ଧି, ଜ୍ଞାନ ଦର୍ଶନ ବିଶୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ବିଶୁଦ୍ଧି ମାର୍ଗରେ ଯେ ନିଜକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବ, ସେ ଏକମାତ୍ର ଏ ଧର୍ମର ସାରତତ୍ତ୍ବ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବ । ଏହି ଧର୍ମରେ ସର୍ବ ଦର୍ଶନର ସାର ସଂଗ୍ରହ କରି ସେମାନଙ୍କର ଉଦାର ନୀତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ଏହା ମାନବକୁ ଦୟାର ସଦ୍ଗୁଣ, ନ୍ୟାୟପରାୟଣ, ଜୀବନର ପବିତ୍ରତା, ସତ୍ୟପ୍ରିୟତା, ମିଷ୍ଟବାକ୍ୟ, ହଂସାଶ୍ରୟତା, ଫୟମ, ନିର୍ଲୋଭତା, ବିଶ୍ୱପ୍ରେମିକତା ଏବଂ ମାନବ ଉନ୍ନତର ଏକମାତ୍ର ଆବଶ୍ୟକ ବିବେକବୁଦ୍ଧିଯୁକ୍ତ ଚିନ୍ତାଲଭି ଶିକ୍ଷା ଦିଏ । ପ୍ରେମ ହିଁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏହା ସତ୍ୟାନୁସନ୍ଧାନରେ ମାନବର

ବିରୁଦ୍ଧ ବୁଦ୍ଧିକୁ ଜାଗ୍ରତ କରେ ଏବଂ ମାନବକୁ ପୀଡ଼ାଦାୟକ ସକଳ ପ୍ରକାର କର୍ମରୁ ବିରତ କରେ । ବୁଦ୍ଧ ସର୍ବଦା ମଧ୍ୟମ ମନ୍ଥା ଅବଲମ୍ବନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ଅସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ଓ ପରନିଗ୍ରହ ଭାବ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବଦ୍ଧଭୂତ । ବୁଦ୍ଧ କହିଯାଇଅଛନ୍ତି “ଆତ୍ମା ଘୋଷାଭବ” “ଅନ୍ୟ ଶରଣୋଭବ” । ନିଜେ ନିଜର ଘୋଷରୂପ ହୁଅ, ଅନ୍ୟର ଶରଣ ଭିକ୍ଷା କର ନାହିଁ । ନିଜେ ନିଜ ଉପରେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖ । ଏହିପରି ଉଦାର ଧର୍ମ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୁର କର ଜଗତରେ ଯଶସ୍ୱୀ ହୋଇଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ

ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ପ୍ରାଚୀନ ବୈଦିକ ସମାଜରେ ବୈଷ୍ଣୁ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଋକ୍‌ବେଦର ପୁରୁଷସୁକ୍ତ ତାର ପ୍ରମାଣ । ଋକ୍‌ବେଦରେ ବୈଷ୍ଣୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକଗୁଡ଼ିଏ ସ୍ତୁତି ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ଏହି ବୈଦିକ ବୈଷ୍ଣୁ ଉପାସନା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଓ ଭଗବତ ସପ୍ତଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରେ । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନା ବୈଦିକ ଉପାସନାଠାରୁ ଆକାରଗତ ପୃଥକ୍ । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ଭକ୍ତି ଓ ବିଭିନ୍ନ ଗଳ୍ପମହାତ୍ମକ ମନ୍ତ୍ରର ଜପ ଏବଂ ଅର୍ଚ୍ଚାବତାର ଉପାସନା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରେ । ବୈଦିକ ଉପାସନାରେ ବାହ୍ୟତା ଭକ୍ତି ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ବୈଦିକ ଉପାସନା କର୍ମପ୍ରାଧାନ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନା ଭକ୍ତିପ୍ରାଧାନ୍ୟ । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନାରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ସଂହିତାରେ ବୈଷ୍ଣୁଙ୍କ ବିଭିନ୍ନ ରୂପର ମୂର୍ତ୍ତି, ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପ୍ରଣାଳୀ, ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଣାଳୀ ଏବଂ ବିଭିନ୍ନ ପୂଜାପଦ୍ଧତି ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ସପ୍ତଦାୟର ମୂଳକଥା ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରୀଭକ୍ତି । ଏହି ସପ୍ତଦାୟର ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଉପାସନା ବିଶେଷ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଉକ୍ତ ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ସପ୍ତଦାୟର ଆଲୋଚାର ଗାଥା ବୋଲି ଦ୍ରାବିଡ଼ ଭାଷାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶିବ ବୈଷ୍ଣୁ ଗ୍ରୋଥ ଅଛି । ଏହି ଗ୍ରୋଥଗୁଡ଼ିକ ବୈଷ୍ଣୁଭକ୍ତିର ସଦ୍‌ବ୍ୟାପକ । ଅମେ ଯେପରି ବେଦକୁ ଭକ୍ତି କରୁ, ସେମାନେ ସେହିପରି ଆଲୋଚାର ଗାଥାକୁ ଭକ୍ତି କରନ୍ତି । ଏହି ଗାଥା ଅନ୍ତର ପ୍ରାଚୀନ । ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ମନେକରନ୍ତି ଯେ, ଆଲୋଚାର ଗାଥାର ମୂଳକଥା ଭକ୍ତି ଭାବରେ ଭଗବଦୁପାସନା । ବେଦର ବୈଷ୍ଣୁ ଉପାସନା ଓ ଆଲୋଚାର ଗାଥାର ଭକ୍ତି ଉପାସନା ଭରସ୍ତ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନାର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ଏହି ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ସଂପଦାୟର ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥ ୧୦ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସଂହିତା ନାମରେ ପରିଚିତ ଯଥା : — ଅହର୍-ବୃଦ୍ଧ, ସଂହିତା, ଯଯାତ୍ୟା ସଂହିତା ଇତ୍ୟାଦି । ଏହି ସଂହିତାର ନାମ ସହିତ ବୈଦିକ ସଂହିତାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନା ଯେ ଅବୈଦିକ ନୁହେଁ, ଏହା ପ୍ରମାଣ କରିବା ସକାଶେ ଏହି ଶାସ୍ତ୍ରର ନାମ ସଂହିତା ଦିଆଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଉପାସନା ଅବୈଦିକ ନୁହେଁ ବୋଲି ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରକାର ଶ୍ରେୟନ କରିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଶ୍ରୀମତ୍ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯୁଯୁକ୍ତର ସହିତ ଏହି ପାଞ୍ଚରାତ୍ରର ଦାର୍ଶନିକ

ମତବାଦକୁ ଖଣ୍ଡନ କରି କହୁଛନ୍ତି ଯେ, ଏହା ଭଗବଦୁପାସନା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ଅବୈଦିକ ଭଗବଦୁପାସନା । ଏହି ମତକୁ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଯାମୁନାଚାର୍ଯ୍ୟ “ଆଗମ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ” ବୋଲି ଖଣ୍ଡି ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ଏହାକୁ ବୈଦିକ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ପାଞ୍ଚରାଶି ଆଗମର ୪ଟି ପାଦ ଅଛି । (୧) ଚର୍ଯାପାଦ (୨) ଯୋଗପାଦ (୩) ବୃନ୍ଦା-ପାଦ (୪) ପ୍ରତିଷ୍ଠାପାଦ । ଯାହାହେଉ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ମୂଳଗ୍ରନ୍ଥ ଖୋଜିବାକୁ ଗଲେ ଆମକୁ ଏହି ପାଞ୍ଚରାଶି ଆଗମ ଅତି ଉତ୍ତମରୂପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ହେବ ।

ବୈଦିକ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ପ୍ରାଥମିକ ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା କର୍ମାପ୍ରଧାନ । ଉପନିଷଦ ଯୁଗରେ ଏହା ଜ୍ଞାନପ୍ରଧାନ । ପୁନଶ୍ଚ ପୌରାଣିକ ଯୁଗରେ ଏହା ଭକ୍ତରୂପ ଧାରଣ କଲା । ତେଣୁ ଭଗବତକୁ ଭଗବତ ପୂର୍ବର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ଭଗବତରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୂର୍ବରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଉପାସନା ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଭକ୍ତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମିଳେ । ଭରତାୟ-ମାନଙ୍କର ଚିନ୍ତାଜଗତରେ ଭରତାୟ ଦର୍ଶନ ଏକ ବିପ୍ଳବ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଜୀବ, ଭୂର ଓ ଜଗତ—ଏହି ତିନିଟିର ସମୂହ ନେଇ ନାନାପ୍ରକାର ବାଦ ବିମୁଦାଦ ଗଢ଼ିଉଠିଛି । ବିଶେଷତଃ ଜୀବ ଓ ଭୂରର ସମୂହ ନେଇ ଭରତାୟ ଦର୍ଶନରେ ନାନାବିଧ ମତ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ଏହି ମତଗୁଡ଼ିକ ଆଲୋଚନା କଲେ ଆମେ ୨ଟି ପ୍ରଧାନ ମତ ବା ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ବାଦ ଦେଖିବାକୁ ପାରି । (୧) ଭୂର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାରବାଦୀ, (୨) ଭୂର ଅନସ୍ତିତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାରବାଦୀ । ଭରତାୟ ଦର୍ଶନର ଜୈନ, ବୌଦ୍ଧ, ଭୂବାକ୍ ଓ ନିରାଶ୍ୱର ସାଂଖ୍ୟ—ଏମାନେ ଭୂର ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ ।

ଭୂର ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଦଳରେ ମଧ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ଉପଦଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ-ଅଛନ୍ତି । (୧) ଭେଦବାଦୀ (୨) ଅଭେଦବାଦୀ (୩) ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ।

ଭେଦବାଦୀ-ନ୍ୟାୟ, ଦୈଶେଷିକ, ପାନ୍ଥଜଳ, ମାଧ୍ୱ, ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟ ।

ଅଭେଦବାଦୀ ଶଙ୍କର ବେଦାନ୍ତ ଓ କାଶିଂସ ଶୈବ ଇତ୍ୟାଦି ।

ଭେଦାଭେଦବାଦୀ—ରାମାନୁଜ, ନିମ୍ବାର୍କ, ବଲ୍ଲଭାଚାର୍ଯ୍ୟ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାକ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟ, ଶୈବ ଚୌଦ୍ର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ବାଗଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟ । ଭେଦାଭେଦବାଦୀ ଗଣ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ପ୍ରାର୍ଥନା ଦୃଷ୍ଟି ହୁଏ । କେହି ଭେଦ ଉପରେ ପୁଣି କେହି ଅଭେଦ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାକୁ ଶୁଦ୍ଧାଦ୍ୱୈତ ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦୀ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ କରାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ସମସ୍ତଙ୍କର ମୂଳକଥା ଏହି ଯେ ଏକର ବହୁ ହେବାର ଶକ୍ତି ମିଥ୍ୟାପ୍ରସୂତ ନୁହେଁ । ଏହା ସ୍ୱରୂପତଃ ସତ୍ୟ । କେତେବେଳେ ଏ ଶକ୍ତି ଅନ୍ତର୍ଲୀନ ରହେ ଏବଂ ଆଉ କେତେବେଳେ ଏ ଶକ୍ତି ବିକଶିତ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ ଏ ଶକ୍ତି ଅନ୍ତର୍ଲୀନ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ବା ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ

ତାହାକୁ ପ୍ରଳୟ ବା ମହାପ୍ରଳୟ ବୋଲି କଳନା କରାଯାଏ । ଆଉ ଯେତେବେଳେ ଶକ୍ତିର ବକାଶ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୁଏ, ତେତେବେଳେ ତାହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପରେ ପରିଚିତ ହୁଏ । ବ୍ରହ୍ମ, ଜୀବ, ଜଗତ— ଏହି ତିନୋଟିର ସମୂହ ନେଇ ସମସ୍ତ ବାଦ ଗଢ଼ିଉଠିଛି । ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀ ଶଙ୍କରଙ୍କ ମତରେ ଏକମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ୟ । ଜୀବ ଓ ଜଗତ ସମୂହରେ ଆନୁମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଅଧ୍ୟାସ ବା ଭ୍ରମଜାତ । ବଶିଷ୍ଠାଦ୍ୱୈତବାଦୀ ରାମାନୁଜଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବରେ ଭେଦ ଅଛି । ସେହି ଭେଦ ୩ ପ୍ରକାର । ସଜାତୀୟ, ବିଜାତୀୟ ଓ ସ୍ୱଗତ । ବ୍ରହ୍ମର ଭେଦ ସଜାତୀୟ ବା ବିଜାତୀୟ ନୁହେଁ; କିନ୍ତୁ ସ୍ୱଗତ ।

ସଜାତୀୟ ଭେଦ—ଆତ୍ମଗତ ଓ ଜାତୁଗତ ।

ବିଜାତୀୟ ଭେଦ—ବୃକ୍ଷ ଓ ପତ୍ର ।

ସ୍ୱଗତ ଭେଦ ବୃକ୍ଷ ଓ ତାର କାଣ୍ଡ, ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ ଓ ଫଳ । ଜୀବଜଗତ ବ୍ରହ୍ମର ଅନ୍ତର୍ବର୍ତ୍ତୀ କିନ୍ତୁ ଜୀବଜଗତ ବ୍ରହ୍ମ ନୁହେଁ । ବୃକ୍ଷ ଯେପରି ତାର ପତ୍ର ପୁଷ୍ପ ନେଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ, ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମ ଜୀବ ଓ ଜଗତକୁ ନେଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ବ୍ରହ୍ମର ଦୁଇଟି ଶକ୍ତି ଚିତ୍ତ ଓ ଅଚିତ୍ତ (ଜୀବ ଓ ଜଗତ) । ଦ୍ୱୈତ ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ନିମ୍ବାର୍କାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଜୀବ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ଭେଦ, ତାହା ଜଳ ସଙ୍ଗରେ ମାିନର ଭେଦ ସଦୃଶ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ବ୍ରହ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଜୀବର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବରାବର ରହିଛି । ଜୀବଜଗତ ସକାଶେ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରୟୋଜନ, ମାତ୍ର ବ୍ରହ୍ମ ସକାଶେ ଜୀବ ଜଗତ ନୁହନ୍ତି ।

ଦ୍ୱୈତବାଦୀ ମଧ୍ୱାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଜୀବ ଜଗତ ଓ ବ୍ରହ୍ମରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ଭେଦ ଅଛି । ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବ, ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜଗତ, ଜୀବ ଓ ଜଗତ, ଜଡ଼ ଓ ଜଡ଼, ଜୀବ । ଓ ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମ ଯେପରି ସତ୍ୟ, ଜୀବ ସେହିପରି ସତ୍ୟ ଓ ଜଗତ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସତ୍ୟ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବବାଦୀ ବ୍ରହ୍ମର ତିନୋଟି ରୂପର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । (୧) ବ୍ରହ୍ମ (୨) ପରମାତ୍ମା (୩) ଭଗବାନ । ନିର୍ବିଶେଷ ଅବସ୍ଥାରେ ବ୍ରହ୍ମ, ସବିଶେଷ ବା ସର୍ବତ୍ତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାରେ ଭଗବାନ । ଆଉ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବ ମଧ୍ୟରେ ତାର ବିଶେଷ ପ୍ରକାଶ ହେଉଛି ପରମାତ୍ମା । ଭଗବାନଙ୍କର ଆଉ ତିନୋଟି ଶକ୍ତି ସତ୍ତ୍ୱ, ଚିତ୍ତ ଓ ଆନନ୍ଦ । ଅପର ନାମରେ ସ୍ୱରୂପ, ଜୀବ, ମାୟାକ । ତଦ୍ୱ୍ୟକ୍ତାନ ଏହି ସ୍ୱରୂପ, ଜୀବ ଓ ମାୟାଶକ୍ତିର ତାରତମ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ତାଙ୍କର ରଶ୍ମିଗୁଡ଼ିକର ଦର୍ଶ୍ୟବୈବିଧ୍ୟର ଉଦାହରଣ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି ।

ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନିଜ ସତ୍ତ୍ୱ—ସ୍ୱରୂପଶକ୍ତି

ତାଙ୍କର ରଶ୍ମି—ଜୀବଶକ୍ତି

ଯେ ଶକ୍ତି ଦ୍ଵାରା ରଶ୍ମିଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣବୈଚ୍ୟର ପ୍ରକାଶ ପାଏ, ତାହା ମାୟା ଶକ୍ତି । ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣ ବୈଚ୍ୟର କୌଣସି ସମ୍ବନ୍ଧ ନାହିଁ, ଯଦି ବର୍ଣ୍ଣବୈଚ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମିରୁ ହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ସେହିପରି ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜୀବ । ଯାହା-ହେଉ ଜୀବ ଇଶ୍ଵରର ଭେଦ ନେଇ ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ମତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୋଟିଏ ଜୀବ ଇଶ୍ଵରର ନିତ୍ୟ ଭେଦ, ଅନ୍ୟଟି ଜୀବ ଇଶ୍ଵର ମଧ୍ୟରେ ଭେଦଜ୍ଞାନ । ଭେଦବାଦର ମୂଳକଥା ଏହି ଯେ ଇଶ୍ଵର ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବନିୟନ୍ତ୍ରୀ, ପରମ କଲ୍ୟାଣ ଗୁଣଯୁକ୍ତ । ଜୀବ ସ୍ବଦ୍ରା, ସେ ସୃଷ୍ଟି ପଦାର୍ଥ । ତେଣୁ ଜୀବ ଇଶ୍ଵର ସଙ୍ଗରେ କୌଣସି ଅଭେଦ କଲ୍ପନା କରିବା ଅମଙ୍ଗଳ । କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣ କେତେବେଳେ ଏକ ହୁଏ ନାହିଁ । ସର୍ବଦା ସେଥିରେ ଭେଦ ଥାଏ । ଯେପରି ଦୁଧ ଓ ଦଧିର ଭେଦ, ସେହିପରି କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣର ଭେଦ । ଇଶ୍ଵର—କାରଣ । ଜୀବ—କାର୍ଯ୍ୟ । ଇଶ୍ଵର କର୍ମଫଳଦାତା — ଜୀବ ଭୋକ୍ତା । ଇଶ୍ଵର ସର୍ବଦା ମୁକ୍ତ—ଜୀବ ନାନାଦି ବାସନାଯୁକ୍ତ । ଜୀବ ଶକ୍ତି—ଇଶ୍ଵର ଶକ୍ତିମାନ । ଜୀବ ସାଧନା ଦ୍ଵାରା ଭଗବତ୍ ଅନୁଗ୍ରହ ଲଭ କରେ । ଭଗବାନ ମାୟାର ଅଧୀଶ୍ଵର, ଜୀବ ମାୟାର ଅଧୀନ । ତେଣୁ ମାୟାର ଅଧୀନ ଜୀବ ମାୟାର ଅଧୀଶ୍ଵର ଯେ ଇଶ୍ଵର, ତାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭେଦ ଅଛି କି ନା ତାହା ଅବଧାରଣା କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ତାହା ଚିନ୍ତା କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ଏହା ଅଚିନ୍ତ୍ୟ । ଏହା ହିଁ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦ ବାଦ । ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ସୁନ୍ଦରାଜ ବ୍ୟାସନୋଦ ତାଙ୍କ “ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦବାଦର ସାରମର୍ମ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ବିଭିନ୍ନ ଗୌଡ଼ୀୟ ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କର ମତ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ବ୍ରହ୍ମର ସଜାଗାୟ, ବିଜାଗାୟ ଓ ସ୍ଵରତ ଭେଦର ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମ ଅନ୍ୟ ନିରପେକ୍ଷ ସ୍ଵୟଂସିଦ୍ଧ । ବ୍ରହ୍ମର ତଟସ୍ଥା ଶକ୍ତି ଜୀବ, ଚକ୍ଷୁର ସନ୍ନିମିତ୍ତ ବାହ୍ୟ ଶ୍ରୀ ଭଗବତ୍ପାମ ଓ ସନ୍ନିମିତ୍ତ ଶକ୍ତି ପରିତେ ଅନନ୍ତ, ଭଗବତ୍ ସ୍ଵରୂପ ଓ ପରିକର । ବ୍ରହ୍ମରେ ଭେଦବାଦ ଓ ଅଭେଦବାଦ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅନେକ ଦୋଷ ଉଦ୍ଘାଟିତ ହୁଏ । ଏହି ସକାଶେ କୌଣସି ବୈଦାନ୍ତିକ କେବଳ ଭେଦ ବା କେବଳ ଅଭେଦ ସାଧନାରେ ମାନବ ଚିନ୍ତାର ଅସାମର୍ଥ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରି ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣ ମୂଳକ ଅଚିନ୍ତ୍ୟଭେଦାଭେଦ ସ୍ଵୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ଶକ୍ତି ଓ ଶକ୍ତିମାନ ମଧ୍ୟରେ ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଏବଂ ଏହି ଭେଦାଭେଦ “ଅଚିନ୍ତ୍ୟ” ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ଯୁକ୍ତିର ଅଘାତ ବା ତର୍କର ଅବସ୍ୟ ବ୍ୟାପାର, ଏହି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସ୍ଵୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଭେଦ ଓ ଅଭେଦ ଏକ ସଙ୍ଗରେ କିପରି ସତ୍ୟ ? ହିଁ ଓ ନା, ଉଷ୍ଣ ଓ ଶୀତଳ ଏକ ସଙ୍ଗରେ କିପରି ସମ୍ଭବ ? ଏହା କୌଣସି ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତିର ଅଘାତ ରାଜ୍ୟରେ ଏକସଙ୍ଗରେ ବିରୁଦ୍ଧ ବ୍ୟାପାରର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସମନ୍ବୟ ହୁଏ । ଏହା ଶୁଦ୍ଧ, ସୂକ୍ଷ୍ମ, ସୁରାଶ, ପଞ୍ଚବ୍ରହ୍ମ ସମ-ସ୍ଵରରେ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ଅଭେଦ ଶକ୍ତି ଓ ଶକ୍ତିମାନର ସୁଗପତ୍ ବିରୁଦ୍ଧ

ସମ୍ବନ୍ଧିତ — ଶ୍ରୀ ତୀର୍ଥାପତି-ଜ୍ଞାନ-ଗୋଚର ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣଗମ୍ୟ । ଏହି ମତର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ-ମାନଙ୍କୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୋଲି କୁହାଗଲା । ଅନ୍ତର୍ଗତଦେବଦାଦର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ଏହି ମତର ସମର୍ଥକ । ଏହାଛଡ଼ା ଗୌଡ଼ୀୟଙ୍କର ଶୃଙ୍ଖଳା ଏକ ପ୍ରଧାନତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏହା ପରେ ଆଲୋଚ୍ୟ । ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସକମାନଙ୍କୁ ବୈଷ୍ଣବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଚାରୋଟି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଦେଖାଯାଏ । ଶ୍ରୀ (ରାମାନୁଜାଦି), ବ୍ରହ୍ମ (ମଧ୍ଵାର୍ଚ୍ଚନା), ରୁଦ୍ର (ବିଷ୍ଣୁ ସ୍ଵାମୀ ବଲ୍ଲଭ) ଓ ସନକ (ନିମ୍ବାର୍ଚ୍ଚନା) । କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ, ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ନିଜର କୌଣସି ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନ ଥିଲା । ତାହା ମାଧ୍ଵ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଗଣିତ । ପୁନଶ୍ଚ ମାଧ୍ଵ ଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସହଜ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ସାଧନାର କୌଣସି ଐକ୍ୟ ନାହିଁ ବୋଲି କେତେକ ସମାଲୋଚକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଏପରିକି ଉପାସନା ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଆଦର୍ଶଗତ ଭେଦ ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତିମାନ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଗୁରୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବଳଦେବ ଦେବୀଭୂଷଣଙ୍କ ରଚିତ “ପ୍ରମେୟ ରତ୍ନାବଳୀ” ଓ କବି କର୍ଣ୍ଣପୁରଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ “ଗୌର ଗଣୋଦ୍ୟୋଗପିକା” ଛନ୍ଦରେ ନାନା ମତ ଦିଆଯାଇଛି ଏବଂ ତାଙ୍କ ଗୁରୁପରମ୍ପରାର ଗୋଟିଏ ତାଲିକା ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଚୈତନ୍ୟ ପଞ୍ଚରାତ୍ର, ଭଗବତ ସହଜ ବୌଦ୍ଧ ଓ ସମଜିଆ ସାଧନା ପ୍ରଣାଳୀର ଭେଦ ଆଲୋଚନା କରି ନିଜର ଧର୍ମମତ ସ୍ଥିର କରିଅଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ ଭକ୍ତବାଦର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ । କର୍ମଯୋଗ, ଜ୍ଞାନଯୋଗ ଓ ଭକ୍ତିଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ଭକ୍ତିଯୋଗ ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । କର୍ମଯୋଗର ଦୁଇଟି ଅଂଶ —

ପ୍ରଥମଟି ଯଜ୍ଞଦ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଦ୍ଵାରା ଦେବ ଶୁଦ୍ଧି ଓ ଚିତ୍ତ ଶୁଦ୍ଧି ସମ୍ଭବ । ଦୈବ ଶୁଦ୍ଧି ହେଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ବୃଦ୍ଧି ଅନୁମୁଖୀ ହୁଏ । ଯେତେବେଳେ କର୍ମଯୋଗର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଂଶ ଆରମ୍ଭ ହୁଏ । ଯମାଦି ଅସ୍ଥାଙ୍କ ଯୋଗ ସାଧନ ହିଁ କର୍ମଯୋଗର ଦ୍ଵିତୀୟାଂଶ — କର୍ମଯୋଗ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟପ୍ରଧାନ । ଏହାଠାରୁ ଅର୍ଥ ଓ କାମର ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । ଜ୍ଞାନଯୋଗଦ୍ଵାରା — କୈବଲ୍ୟମୁକ୍ତି ସମ୍ଭବପର ହୁଏ; ତାହାକୁ ଦେହାତ୍ୟନ୍ତରେ ବା ଦେହର ବାହାରେ ସ୍ଥାନ ବିବେକରେ ଶ୍ରୀଭଗବାନଙ୍କର ବିହସ୍ତରେ ପ୍ରୟୋଗ କରି ତାହାର ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହୁଏ । ଯେହି ଅନୁଭବର ସ୍ଥିତି କାଳ ଅନୁଭବ ଯୋଗଦ୍ଵାରା ବଢ଼ାଇ ଅଷ୍ଟ ଅନୁଭବ ଲଭ କରାଯାଏ । ଏହା ହିଁ ଜ୍ଞାନଯୋଗ । ଏହା ଭକ୍ତିଯୋଗର ମଧ୍ୟ ସହକାରୀ । ପ୍ରାରବ୍ଧ କର୍ମର ଅବସାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୁନଃ ପୁନଃ ଯୋଗାତ୍ୟାସ ଦ୍ଵାରା ଅନୁଭବର ଉତ୍କର୍ଷ ସାଧନ ପୁରକ ତୈଳଧାରା ନ୍ୟାୟ ଅବହେଳା ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପ୍ରବାହକୁ ଅପରୋକ୍ଷ କରିବା ହିଁ ଭକ୍ତିଯୋଗ ।

ଭଗବତ୍ ଅନୁଭବ ହିଁ ପରମ ପୂରୁଷାର୍ଥ । ଏହି ଅନୁଭବ କରିବାକୁ ହେଲେ ହୃଦୟରେ ଭକ୍ତି ପୋଷଣ କରିବା ଉଚିତ । ଯେଭଳି ପ୍ରେମମୂଳକ, ତାହା ମଧ୍ୟ ମଧୁରଭକ୍ତି ନାମରେ ନାମିତ । ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଏହି ମଧୁରଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ପାଇଲେ ପାଞ୍ଚରାତ୍ରୀ

ଆଗମ ଅଧ୍ୟୟନ କରି । କାରଣ ପାଞ୍ଚରାଶି ଆଗମରେ ପୁଷ୍ଟିମାର୍ଗରେ ମଧୁର ରସର କହିତ ପରିଚୟ ମିଳେ । ମଧୁର ରସର ପ୍ରୟୋଗ ଓ ପ୍ରସାର ମୂଳରେ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ନାନାବିଧ ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନା ନିହତ ଅଛି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟ “ଭଗବତ”, ଜୟଦେବଙ୍କ କୃତ “ଗୀତବୋବିନ୍ଦ” ଓ ବିଲ୍‌ମଙ୍ଗଳ କୃତ “କୃଷ୍ଣକର୍ଣ୍ଣାମୃତ” ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ଭାରି ଭଲ ପାଉଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଭକ୍ତିମୂଳକ ହେତୁରାସି ଯେ ଯେ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ, ଏହା ନିଶ୍ଚୟମେ । ‘ଭଗବତ’ରେ ମଧୁର ଭକ୍ତି ବା ମଧୁର ରସର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳୁ ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରାସକୀର୍ତ୍ତା, କୃଷ୍ଣ-ଗୋପୀମାନଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାଦି ଫଳରେ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ମାନସିକ ପରିବର୍ତ୍ତନ, ଏସବୁ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ କ୍ଷୀଣ ଭାବରେ ମଧୁର ଭାବ ଓ ପରଜୟା ରସର ସଙ୍କେତ ବିଦ୍ୟମାନ । ଭଗବତର ରାସପଞ୍ଚାଧ୍ୟାୟୀର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରେ ପରଜୟା ରସର ସଂଧାନ ମିଳେ ।

ଯଦ୍ ପଦ୍ୟପଦ୍ୟପୁଞ୍ଜଦାମନୁବୃତ୍ତି ରଙ୍ଗମ୍
ସ୍ଵାଣାଂ ସ୍ଵଧର୍ମ ଇତି ଧର୍ମବିଦଦ୍‌ଭୟୋକ୍ତଂ
ଅସ୍ତେ ତଦେତଦୁପଦେଶପଦେ ଦ୍ଵୟାଶେ
ପ୍ରେଷ୍ଠୋ ଭବାନ୍ ତନୁଭୃତାଂ କଳ ବଧୁରାୟା ॥ ଭଗବତ ॥

• ଅର୍ଥାତ୍—ସ୍ଵାମୀ, ପୁଣି, ମିତ୍ରମାନଙ୍କର ମନ ଧରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବା ସ୍ଵାମାନଙ୍କର ସ୍ଵଧର୍ମ ବୋଲି ଧର୍ମଜ୍ଞ ଆପଣ ଯାହା କହିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଜଗତର ସ୍ଵାମୀ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ ଆପଣଙ୍କଠାରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହେଉ । କାରଣ ଆପଣ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଣୀଙ୍କର ସର୍ବୋତ୍ତମ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଓ ଆତ୍ମା ସ୍ଵରୂପ । ଭଗବତ ବ୍ୟତୀତ “ଗୀତବୋବିନ୍ଦ”ଟି ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଉକ୍ତ ମଧୁର ରସର ଅଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । “କୃଷ୍ଣ କର୍ଣ୍ଣାମୃତ”ରେ ବାସ୍ତବ୍ୟରସ ସ୍ଥାୟୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମଧୁର ରସର ସୂଚନା ଅଛି । ପୁନଶ୍ଚ ଆଲୋୟାର ଗାଥାରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ସଙ୍ଗୀତ ଅଛି । ସେଗୁଡ଼ିକରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପତି ରୂପେ ଉପାସନା କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଶ୍ନ ସ୍ପଷ୍ଟ ମନରେ ଜାଗିଥାଏ । “ଆଲୋୟାର ଗାଥା” ପ୍ରାଚୀନ ନାଁ ଭଗବତ ଆଲୋୟାର ଗାଥାଠାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ? କେହି କେହି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ବଞ୍ଚପରିକର ଯେ, ଭଗବତ ଆଲୋୟାର ଗାଥା ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନତର; କାରଣ ଭଗବତର ଏକ ଶ୍ଳୋକ ଆଲୋୟାର ଗାଥାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପୁଣି ଆଉ କେହି ଏହାକୁ ପ୍ରକ୍ତିପ୍ର ବୋଲି କହି ଆଲୋୟାର ଗାଥାର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରବଳ ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଯାହାହେଉ ଉପରୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଲୋଚନା କରି ଚୈତନ୍ୟ ତାଙ୍କ ଭକ୍ତିରେ ଏହି ମଧୁର ଭାବର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପରଜୟା ରସର ପରିଚୟ ଅନୁମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ନ ପାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଯେ ଭାର ସମ୍ପର୍କ ଥିଲେ,

ଏହା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ; କାରଣ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ତାଙ୍କର ଉପଯୁକ୍ତ ଓ ଅତି ଅନୁରକ୍ତ ଶିଷ୍ୟ ଅବବାହତ ରୂପ ଗୋସ୍ତାମୀ ଓ ଶ୍ରୀଜୀବ ଗୋସ୍ତାମୀ ପ୍ରଭୃତି ସେମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ସ୍ପଷ୍ଟ-ପରୀକ୍ଷାର ଭେଦ ଦେଖାଇ ପରୀକ୍ଷାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ କରିଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ହୁଏତ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଭାବଧାରାରୁ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ଶାନ୍ତି, ଦାସ୍ୟ, ସଖ୍ୟ ଓ ବାସ୍ତବ୍ୟ ରସ ଭାବବଦରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ମଧୁର ଅଧିକ ପରିମାଣରେ ବ୍ରଜଭୂମିରେ ହିଁ ଆଲୋଚିତ ଓ ଆସ୍ବାଦିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ମଧୁର ସଂପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଇଅଛି । ରାସସେମାନଙ୍କ ଓ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କ କଥୋପକଥନରେ ଚମାନ୍ଦୟେ ସ୍ଥମ୍ଭୀରରଣ, କୃଷ୍ଣକର୍ମପର୍ବ, ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣକର୍ମ, ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା, ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟା, ପ୍ରେମଭକ୍ତି, ଦାସ୍ୟ, ସଖ୍ୟ, ବାସ୍ତବ୍ୟରୁ ଶେଷରେ କେବଳ କାନ୍ତାପ୍ରେମରେ ସାଧାରଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ତ୍ୱ ବଜାୟ ରହିଛି । ଅବଶ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାଭୂମିରେ ଓଡ଼ିଆଠାରୁ ବଙ୍ଗପ୍ରବାସୀ ଚୈତନ୍ୟ ଏକଥା ଶୁଣି ତାକୁ ସମର୍ଥନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି କାନ୍ତାପ୍ରେମ ହିଁ ସାଧାରଣରୂପେ । କାରଣ ଏଠାରେ ଶାନ୍ତି, ଦାସ୍ୟ, ସଖ୍ୟ, ବାସ୍ତବ୍ୟର ଧର୍ମ ତ ଅଛି, ଅଧିକନ୍ତୁ ମଧୁରରେ ନିଜାଙ୍ଗ ଦାନ ଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ସେବା ଓ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ଅଛି, ତାହା ଅନ୍ୟଠାରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଯୁକ୍ତିରାସ୍ତ୍ର କହିଲେ—

“ଏହା ମଧ୍ୟେ ରାସର ପ୍ରେମ ସାଧାରଣରୂପେ

“ଦାହାର ମହମା ସଂଶୋଦ୍ଧେତେ ବାଖାନ ।”

ଶାନ୍ତିରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ନିଷ୍ଠା— ଦାସ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚରଣସେବା ଥିବାରୁ ଏହା ଧର୍ମସୌରଭପ୍ରାପ୍ତ । ଏହା ସଂଜନର ଅଚରଣଯୋଗ୍ୟ । ମାତ୍ର ଦାସ୍ୟପ୍ରେମରେ ଅଧିକ ଗୌରବ ମିଶ୍ରିତ ଥିବାରୁ ତାହା ସଖ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ନ୍ୟୁନ । ସଖ୍ୟ ନିର୍ମଳ ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରୀତିମୟ । ଶୁଦ୍ଧପ୍ରୀତିର ସମତା ଓ ଭାବମୟ ବ୍ୟାପ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ସଖ୍ୟ ପ୍ରେମଠାରୁ ଅନୁଗ୍ରହମୟୀ ରହି ସଭବ ବ୍ରଜର ବାସ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରେମ ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର । ବାସ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରେମରେ ତାଡ଼ନ, ଉତ୍ସାହ, ଗର୍ବ, ମଦୀୟତା ଭାବର ଲାଳନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାରୁ ତାହାର ବଳ, ଲଳିତ୍ୟ ଓ ମଧୁରତା ସଖ୍ୟପ୍ରେମ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକତର । ଅଧର ଦାସ୍ୟ ଓ ସଖ୍ୟର ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଥିବାରୁ ଉତ୍କଳ ପ୍ରେମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅବଧିପ୍ରାପ୍ତ ପ୍ରେମ ନୁହେଁ । କାନ୍ତାପ୍ରେମ:— ପ୍ରେମସ୍ୱୀ ନିବେଦିତ ବ୍ରଜଜାତୟ ପ୍ରେମ ହିଁ ସଂସାରରେ ଅନ୍ତର୍ଗତତାରେ ଓ ସଂସାର ଅବକୋଚ ସେବାର ପରୀକ୍ଷା ପରିଣତି ପ୍ରାପ୍ତ ସାଧାରଣ ଅବଧି । ଏହାର ନାମାନ୍ତର ମଧୁର ରସ । ଉପଦେଶ ରୁଚେଇ ରସର ଗୁଣ ସହ କୃଷ୍ଣାଙ୍ଗରେ ନିଜ ଅଙ୍ଗ ସମର୍ପଣ ଦ୍ୱାରା ତତ୍ତ୍ୱସ୍ପର୍ଶ ମାଧନରୂପ ସ୍ୱାଦ ଗୁଣରେ ସଂକ୍ରମିତ ହୋଇ ମଧୁର ରସ ପଞ୍ଚଗୁଣାନ୍ୱିତ ଓ ଗୁଣଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହି ମଧୁର ରସ ହିଁ ବିଧି:— (୧) ବିବାହବିଧିର ଅଧୀନ ସ୍ୱଳ୍ପ ଭାବର ଅଚରଣରେ ନିର୍ମଳତା ମଧୁର ରସ । (୨) ବିବାହବିଧିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରବଳ ପ୍ରେମର

ପ୍ରାବଲ୍ୟରେ ସ୍ୱଳ୍ପ ପରଜାୟୁ ଉଭୟ ଭାବର ନିର୍ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିରାଜିତ ପରବ୍ୟାପର ମଧୁର ରସ । (୩) ପ୍ରେମର ସଂକୋଚ ପ୍ରରୂପା ସଙ୍ଗଥା ସ୍ୱାଧୀନ ଓ ସୁବିଚାରୁ ଯେ ମହାଭାବ ବା ତଦାତ୍ମକ ଅମିଶ୍ର ପରଜାୟୁ ଭାବମୟ ବ୍ରଜର ମଧୁର ରସ । ତେଣୁ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସୀତା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପ୍ରେମରେ କାମ ଗନ୍ଧ ଅଛି, ମାତ୍ର ବ୍ରଜଗୋପୀର ପ୍ରେମ ତତ୍ତ୍ୱଶୂନ୍ୟ; କେବଳ କୃଷ୍ଣସୁଖ-ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ । ଏହି ମଧୁର ରସରେ ଗୋପୀଭାବ ହିଁ ବିଧି:—(୧) କାନ୍ତାଭି-ମାନମୟ (୨) କାନ୍ତାର ସଙ୍ଗୀ—ଏହି ଅଭିମାନମୟ (୩) ଦାସୀ ଅଭିମାନମୟ । ସଙ୍ଗତ୍ୟ ଗୋପୀଭାବ ହିଁ କୃଷ୍ଣସୁଖତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମୟ । ତଥାପି ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କର ଦାସୀ ଭାବରେ ହିଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟର ଭଜନ ।

ଚୈତନ୍ୟାନୁଗତବାଦୀମାନେ ମଧ୍ୟାବୁର୍ଦ୍ଧ୍ୟଙ୍କର ନଅଟି ପ୍ରମେୟ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । (୧) ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ପରମ ସତ୍ୟ (୨) ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ବେଦାଦି ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ (୩) ଜଗତର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ (୪) ଜଗତର ସତ୍ୟତ୍ୱ (୫) ଭଗ୍ନରଠାରୁ ଜୀବର ଭେଦ ସତ୍ୟ (୬) ଭଗ୍ନର ପ୍ରଭୁର ଜୀବ ସେବକ (୭) ଜୀବଗଣେ ତାରତମ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଅପକୃଷ୍ଟ ଭାବ (୮) ବିଷ୍ଣୁ-ପାଦ ଲଭି ମୁକ୍ତି (୯) ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତି ମୋକ୍ଷ ଦେଉଛି । ପ୍ରମେୟର ଉପାୟ ସ୍ୱରୂପ ତିନୋଟି ପ୍ରମାଣ ଯଥା:— ପ୍ରତିକ୍ଷା, ଅନୁମାନ, ଶବ୍ଦର ଅନୁମୋଦନ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ସେମାନେ ଜୀବ-ବ୍ରହ୍ମର ଐକ୍ୟ ଜଗତରେ ମିଥ୍ୟା ସ୍ଥାପନ ସକାଶେ ବିଚର୍ତ୍ତବାଦ ଓ ପ୍ରତିବର ମହା-ବାକ୍ୟକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ତତ୍ତ୍ୱମତ୍ୟାଦି ପ୍ରାଦେଶିକ ବାକ୍ୟର ମହାବାକ୍ୟକୁ ସ୍ୱୀକାର, ଜ୍ଞାନ ବିଶେଷ ରୂପ ଭକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅସ୍ୱୀକାର ପୁଷ୍ପକ ଜ୍ଞାନ ସମାନ୍ୟର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରେମରୂପ ପରମପୁରୁଷାର୍ଥ ଉଲ୍ଲେଖ ନ କରି ମୋକ୍ଷରୂପ ପୁରୁଷାର୍ଥର ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ-ମାନଙ୍କ ମତରେ ବ୍ରହ୍ମ ଶବ୍ଦର ମୁଖ୍ୟାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଅସମୋକ୍ତ, ଚିଦ୍ଦେଶ୍ୱରୀ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରୀଭଗବାନ ହିଁ ବୋଧ୍ୟତ ହୁଅନ୍ତି । ଅସମୋକ୍ତ, ଚିଦ୍ବିଭୂତିବିଶିଷ୍ଟ ଶ୍ରୀଭଗବାନର ଦେହ ମଧ୍ୟ ଚିନ୍ମୟ । ପୁରୁଷପୂଜା ମନ୍ତ୍ରରେ ଯେ ହିଁ ପାଦ ବିଭୂତି ଉକ୍ତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ହିଁ ଭଗବାନଙ୍କର ଚିଦ୍ବିଭୂତି ପରି ଚିଦ୍ବିଗ୍ରହ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଚିଦ୍ବିଗ୍ରହକୁ ଭକ୍ତ ଚରଦନ ଅନୁଭବ କରି ଆସୁଅଛି । ଯେପରି ରାଗରାଗିଣୀର ମୂର୍ତ୍ତି ପଞ୍ଚାଙ୍ଗ ସାଧକର ଅନୁଭୂତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଭଗବତ ମୂର୍ତ୍ତି ଭକ୍ତ ଅନୁଭବ କରେ । ବିଗ୍ରହ ସ୍ୱୀକାର ନ କରିଲେ ଭଗବାନଙ୍କର ନିତ୍ୟଲୀଳା ଓ ନିତ୍ୟଲୋକ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମ ଅପରିଣାମିତ ସ୍ୱରୂପା ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ, କାରଣ ଓ ପରିଣାମିତ ମାୟା ଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବିଶ୍ୱର ଉପାଦାନ କାରଣ ହୁଅନ୍ତି । ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମର ଶକ୍ତିବିଶେଷ । ଏକ ଦେଶସ୍ଥିତ ଅଗ୍ନିର ପ୍ରସାରଣଶକ୍ତି ପରି କୃଷ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରସାରଣଶକ୍ତି ଜଗତ । ସର୍ବଦାନନ୍ଦ ବିଗ୍ରହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ପରମେଶ୍ୱର ।

ଭବରଃ ପରମଃ କୃଷ୍ଣଃ ସର୍ବଦାନନ୍ଦବିଭକ୍ତଃ

ଅନାଦିରାଦିଗୋବିନ୍ଦ ସର୍ବକାରଣ କାରଣମ୍ ॥—ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା ।

ପୁନଶ୍ଚ—ଏତେଭ୍ୟଃ କଳାଃ ପୁଂସଃ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ ସ୍ୱୟମ୍

ଇନ୍ଦ୍ରାରି ବ୍ୟାକୁଳଂ ଲୋକଂ ମୃତ୍ୟୁନ୍ତି ସୁଗେ ସୁଗେ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ୍ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହି ପରମେଶ୍ୱର । ସେ ଅବତାଣ । ସେ ସକଳର ଆଦି । ସେ ସର୍ବକାରଣ, ସର୍ବେଶ୍ୱର, ସର୍ବରୂପ ଓ ସର୍ବସ୍ୱର୍ଗ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀବୃନ୍ଦାବନରେ ନିତ୍ୟବିରାଜିତ ଅପ୍ରାକୃତ ନବନ ମଦନ । ସେ ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପ୍ରାକୃତ ମଦନର ମୁକାବିଲ । ସେ ଶ୍ରୀବୃନ୍ଦାବନରେ ବିରାଜିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟନ୍ତନ ରୂପରେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଅନ୍ତି । ସେ କୋଟିକର୍ମଫଳବଣ୍ୟ ଏବଂ ପ୍ରାକୃତ ଅପ୍ରାକୃତ କର୍ମଫଳ ସକଳର ମୁକ୍ତିସ୍ଥାନସ୍ୱ । ଶାସ୍ତ୍ର-କାରଗଣ ଏହି ସକାଶେ କାମସାଜ ଓ କାମଗାୟତ୍ରୀଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଉପାସନା କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଯାଆନ୍ତି । ସେ ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷ, ସ୍ଥାବର ଓ ଜଙ୍ଗମ, ସମସ୍ତଙ୍କର ଚିତ୍ତ ଆକର୍ଷଣ କରନ୍ତି । ନାନା ଭକ୍ତର ଅସାଧ୍ୟ ରସ ନାନାପ୍ରକାର । ସେ ଏହି ସମସ୍ତ ରସର ସେୟ ଅଶ୍ରୟ । ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଏବଂବ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୋଡ଼ୀୟବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଆରାଧନାଦେବତା । ଏହି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣର ନାମ ରକ୍ତବେଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ବୋଲି ତତ୍ତ୍ୱବେଦମାନେ ପ୍ରମାଣିତ କରନ୍ତି । ‘ଛନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ’ ଅଛି ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଘୋର ଅଙ୍ଗୀରସର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ପରମ ଯୋଗୀ ଥିଲେ । “ମହାଭାରତରେ” ଓ “ଦଶବିଶରେ” ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶୈବସାଧନାର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ସେ ଦଶ ବର୍ଷ ଯୋଗସାଧନା କରିଥିଲେ । ତା ପରେ କୃଷ୍ଣ ଦେଖାଦେଲେ ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ, ତା ପରେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦରେ ଓ ତାପରେ ବ୍ରଜରେ ଓ ଗୋଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟରେ । କିନ୍ତୁ ସେ କୃଷ୍ଣ ଏ କୃଷ୍ଣ ଭିତରେ ଲୀଳାଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଅନେକ । ସେହିପରି ରାଧାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ଅଥର୍ବ ବେଦରେ ମିଳେ ବୋଲି କେହି କେହି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଅଥର୍ବ ବେଦର ଶଶାଙ୍ଗ ନକ୍ଷତ୍ର ଅପର ନାମ ଅନୁରାଧା । ଏହି ଶବ୍ଦରୁ ଅବା ରାଧା ନାମର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଇଂରାଜି ପ୍ରଥମ ଶତକରେ ଆଦିବଂରେ ହାକା ବା ଶାଳିବାହନକୃତ ଆଦିରସପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଶ୍ରୀରାଧାର ନାମ ମିଳେ । ତୈତ୍ତିରୀୟ” ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଗୋପୀକଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ତୃତୀୟ ଶତକରେ “ଭସଙ୍କର” ବାଳଚରିତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ଗୋପଲ୍ଲୀଲାର ପ୍ରସଙ୍ଗ ମିଳେ । ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ଶତକରେ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରରେ ରାଧାର ନାମ ମିଳେ । ଅଷ୍ଟମ ଶତକରେ ଭକ୍ତ ନାୟକଙ୍କ ବେଣୀସହାର ନାଟକରେ, ନବମ ଶତକରେ ଧନ୍ୟାଲୋକରେ, ଦଶମ ଶତକରେ ନିମ୍ବ କାର୍ତ୍ତବୀୟ ରାଧାର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି । ଏକାଦଶ ଶତକରେ ବାଲ୍ମୀକୀର ରଚିତ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣକର୍ଣ୍ଣାମୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାର ବିବରଣୀ ରହିଛି । ଏକାଦଶ ଶତକରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆନେମାନେ ଦେଖିବାକୁ ପାଉଲୁ

ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣରେ । ଏହି ପୁରାଣରେ ପଞ୍ଚମ ଖଣ୍ଡ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଜନ୍ମ ଖଣ୍ଡରୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନେଇ ଜୟଦେବ ଲେଖିଲେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ । ତା ପରେ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତକ ବୈଷ୍ଣବ-ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳା ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ପଦ୍ମବ୍ରଜ ହେଲା । ଏହି ରାଧା ଉପାସନା ପଞ୍ଚରାଶି ଆଗମର ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଉପାସନାରୁ ଗୁହ୍ୟତ ବୋଲି କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମତ । ପୁଣି ମହାଯାନ ସଂପ୍ରଦାୟର ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା ତଥା ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ଯଥାକ୍ରମେ ଯୁଗନକ ଭାବରେ ଭାବୁକବିଶେଷକ ଦ୍ଵାରା ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଅକାରରେ ଦେଖାଦେଲେ ବୈଷ୍ଣବଯୁଗରେ । କିନ୍ତୁ ବୈଷ୍ଣବଦର୍ଶନରେ ମିଳେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ହ୍ଲାଦିନଶକ୍ତିରୁ ରାଧାଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ହିଁ ବିଧି ଶ୍ରେୟସୀ । ଯଥା—ଚିତ୍, ମାୟା, ଜୀବ । ଏହା ଅନନ୍ତ ଶକ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ତରଙ୍ଗୀ, ବହରଙ୍ଗୀ ଓ ତଟସ୍ଥା ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହି ଅନ୍ତରଙ୍ଗୀ ଶକ୍ତି ହିଁ ସ୍ଵରୂପା ଶକ୍ତି । ସର୍ବଜ୍ଞର ପ୍ରଧାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ରୂପ ସକାଶେ ତତ୍ତ୍ଵାୟ ସ୍ଵରୂପଶକ୍ତି ହିଁ ରୂପାତ୍ମିକା, ସନ୍ନିତ, ସମ୍ବିତ ଓ ହ୍ଲାଦିନୀ ।

ସନ୍ନିତ—ପ୍ରଧାନା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ବାମାଦି ଗୁରୁବର୍ଗ

ସମ୍ବିତ—ପ୍ରଧାନା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ସର୍ବୀବର୍ଗ

ହ୍ଲାଦିନୀ - ପ୍ରଧାନା ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ କାନ୍ତାବର୍ଗ

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ସର୍ବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧ । ସର୍ବାଙ୍ଗଜଠାରୁ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ପୁଷ୍ପ ହୁଏ । ସର୍ବୀବନା ଏ ଲୀଳା କଦାପି ପୁଷ୍ପ ହେବ ନାହିଁ । ଯେ ସର୍ବୀ ଭାବରେ ଭଜନ କରେ, ସେ କେବଳ ମାତ୍ର ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର କୁଞ୍ଜସେବାରୂପ ସାଧବସ୍ତୁ ଲଭ କରନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ଉପାୟରେ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ସର୍ବାଙ୍ଗ ସଙ୍ଗମବିମୁଖିନୀ । କେବଳ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମିଳନ ଘଟାଇ ଏମାନେ ତହିଁରୁ ହିଁ କୋଟିଗୁଣ ସୁଖ ଲଭ କରି ସୁଖୀ ହୁଅନ୍ତି ।

ଗୋବିନ୍ଦଲୀଳାମୃତରେ ଅଛି:—

ବିଭୂରପି ସୁଖରୂପଃ ସ୍ଵ ପ୍ରକାଶୋଽପିଭାବଃ

କ୍ଷଣମପି ନହି ରାଧାକୃଷ୍ଣସ୍ଵୋର୍ଯ୍ୟାଭିଭାବଃ

ପ୍ରବହତି ରସପୁଷ୍ପିଂ ଚିତ୍ତବିଭୂତାଗବେଶଃ

ଶ୍ରୀପଦ ନ ପଦମାସାଂ କଃ ସର୍ବୀନାଂ ରସଜ୍ଞଃ । ୧୦।୧୭

ଅର୍ଥ:—ଭାବର ଯେପରି ନିଜ ଚିତ୍ତଶକ୍ତିର ବିଭୂତି ବ୍ୟଠାତ ପୁଷ୍ପି ଲଭ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ସେହିପରି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଭାବ ସର୍ବବ୍ୟାପକ, ଆନନ୍ଦଘନ ଓ ସ୍ଵପ୍ରକାଶ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସର୍ବୀ ବ୍ୟଠାତ କ୍ଷଣକାଳ ସକାଶେ ମଧ୍ୟ ରସ ପୋଷଣ କରିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅତର୍ଯ୍ୟବ ଏହି ସର୍ବାଙ୍ଗଙ୍କର ପଦ କେଉଁ ରସଜ୍ଞବ୍ୟକ୍ତି ଆଶ୍ରୟ ନ କରେ ? ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ

ଗୌଡ଼ୀୟ ନୈଷ୍ଠୁର୍ୟର୍ଥବଳମ୍ବୀ କବି । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ସର୍ବାଭବର ନିଦର୍ଶନ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ପୁନଶ୍ଚ—ସର୍ବାଭବ, ଯଥା :—ନିଜ ପୁଣ୍ୟାର୍ଥ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସହିତ ଲୀଳାବିଳାସ କରିବାକୁ ସର୍ବାଗଙ୍କର ମନ ରୁହେଁ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିଳାସ-ସାଧନ କରାଇ ଆସୁପୁଣ୍ୟଠାରୁ କୋଟି ଗୁଣ ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ହୁଏ । କାରଣ ଶ୍ରୀରାଧା—କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମର କଲ୍ଲଲତା ଏବଂ ସର୍ବାଗଣ ସେହି ଲତାର କଣିକାୟୁ ଫୁଲ ପରି ସ୍ବରୂପ । ତେଣୁ ଯେପରି ଲତାର ମୂଳରେ ଜଳସିଞ୍ଚନ ଦ୍ବାରା ପରିବାଦର ପ୍ରଫୁଲ୍ଲତା ବୃଦ୍ଧିପାଏ, ସେହିପରି ଶ୍ରୀରାଧା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳାମୃତରେ ଅଭିସିଞ୍ଚିତ ହେଲେ ତଦପେକ୍ଷା ସର୍ବମାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ଅଧିକତର ପୁଣ୍ୟଲଭ ହୁଏ ।

ଏହିପରି ଜ୍ବଳନ୍ତି ଉଦାହରଣ ଗୋବିନ୍ଦଲୀଳାମୃତରେ ମିଳେ ।

ସଖ୍ୟଃ ଶ୍ରୀରାଧିକାୟା ବ୍ରଜକୁମୁଦବିଧୋହ୍ନୀଦନ ନାମ ଶକ୍ତେଃ

ସାରାଂଶଃ ପ୍ରେମବଳ୍ୟାଃ କଶଳୟୁଦଳପୁଷ୍ପାଦ ତୁଲ୍ୟାଃ ସ୍ବତୁଲ୍ୟାଃ

ସିଂହସ୍ତ୍ରାଂ କୃଷ୍ଣଲୀଳାମୃତରସନିରସେ ଭୁଞ୍ଜ ସନ୍ତ୍ୟାମମୁଷ୍ୟାଂ

ଯାତୋଲିପ୍ୟାଂ ସ୍ବସେକାଛତଗୁପ୍ତେକଂ ସନ୍ତି ଯତ୍ନନ୍ତ ଚିତଂ ।

ବ୍ରଜବନ ରୂପ କୁମୁଦ ସମୁଦ୍ରର ଅହ୍ନାଦକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣରୂପ ଚନ୍ଦ୍ରର ହ୍ନାଦନା ନାମ୍ନୀ ଆନନ୍ଦପ୍ରଦା ଶକ୍ତିର ସାରାଂଶ ଫଳତା ପ୍ରେମଲତା ଶ୍ରୀରାଧାର ସର୍ବାଗଣ ସେହି ପ୍ରେମଲତାର କଣିକାୟୁ, ଫୁଲ, ପତାଦି ତୁଲ୍ୟ । ଅତଏବ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀରାଧାସଦୃଶା । ତେଣୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଲୀଳାମୃତ ରସ ଦ୍ବାରା ରାଧା-ଲତା ସିକ୍ତ ହୋଇ ଝରିସିତ ହେଲେ ତଦଙ୍ଗ ସଦୃଶା ସର୍ବମାନଙ୍କର ସ୍ଥାୟୀ ସେକନ ପୁଣ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଯେ ଶତଗୁଣ ଅଧିକ ପୁଣ୍ୟ ହୁଏ, ଏହା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ରାଧା ଓ ଗୋପୀର ସ୍ବରୂପ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଗଲେ ନମ୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟିର ଆବଶ୍ୟକତା ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇପଡ଼େ । ଭଗବତରେ ରାଧା ନାମର ଫଳେକେ ଅଛି ବୋଲି ନମ୍ବ ଶ୍ଳୋକକୁ ଉଦାହରଣରେ ନେଇଅଛନ୍ତି ।

ରାଧା କିଏ—ଅନୟାରାଧିତୋ ନ୍ନଂ ଭଗବାନ୍ ହରିଶ୍ଚରୀଃ

ଯନ୍ମୋ ବିହାୟ ଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରୀତୋ ଯାମନୟଦ୍ରୁହଃ ॥

(ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ)

ପୁଣି ଗୋପୀର ସ୍ବରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ଲଘୁଭଗବତାମୃତରେ ଅଛି :—

ଗୋପୀ କିଏ—“ସହାୟା ଗୁରବଃ ଶିଷ୍ୟା ଭବିଷ୍ୟା ବାନ୍ଧବଃ ସ୍ବିୟଃ

ସତ୍ୟଂ ବଦାମି ତେ ପାର୍ଥ ଗୋପ୍ୟଃ କଂ ମେ ଭବନ୍ତିନ

ମନ୍ନାହାୟଂ ମତ୍ ସପତ୍ୟଂ ମତ୍ ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ମନ୍ନାନୋଗତଂ

ଜାନନ୍ତି ଗୋପିକାଃ ପାର୍ଥ ନାନ୍ୟେ ଜାନନ୍ତି ଭରତ” ॥

(ଲଘୁଭଗବତାମୃତ)

ରାଧା ଶ୍ରେଷ୍ଠ—ହେଁ ଲୋକେ ପୁଅବା ଧନ୍ୟା ଯଦ ବୃନ୍ଦାବନଂ ପୁରମ୍
ତଦାପି ଗୋପିକା ପାର୍ଥ ଯଦ ରାଧାଭ୍ୟାମମ ।

(ଆଦି ପୁରାଣ , ୪ର୍ଥ ଶ୍ଳୋକ)

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ ପ୍ରେମ ଅଛି । ଗୋପୀପ୍ରେମର ପରାକାଷ୍ଠା ଅଛି, କିନ୍ତୁ ନାହିଁ
ରାଧାଭାବର ଭଜନ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଧର୍ମମତ ଅଲୋଚନା କରାଯାଉ ।
ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଧର୍ମମତ କଅଁ , ତାହା ନମ୍ବୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକଟିରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ—

ଆରାଧ୍ୟେ ଭଗବାନ ବ୍ରଜେଶ ତନୟସୁଦାମ ବୃନ୍ଦାବନ
ରମ୍ୟା କାଶିଦୁପାସନା ବ୍ରଜବଧୂବର୍ଗେଷ ଯା କଳ୍ପିତା
ଶାସ୍ତ୍ର ଭଗବତଂ ପ୍ରମାଣମମଳଂ ପ୍ରେମା ପୁମର୍ଥୋ ମହାନ୍
ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ମହାପ୍ରଭାବର୍ମତମିଦଂ ତଦାଦରୋ ନଃ ପରଃ ।

ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ହିଁ ଉପାସ୍ୟ । ତାଙ୍କର ଧାମ ବୃନ୍ଦାବନ । ସେହି
ବୃନ୍ଦାବନବାସିନୀମାନେ ମଧୁର ଭାବରେ ଯାହାକୁ ଉପାସନା କରିଥିଲେ ତାହା ହିଁ
ଉପାସନା । ଏହି ଧର୍ମର ବିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ—ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବତ ଏବଂ ପୁରୁଷାର୍ଥ ହିଁ ପ୍ରେମ ।
ବର୍ତ୍ତମାନ ଉକ୍ତ ଧର୍ମରେ ବ୍ରଜଭାବ ଓ ପ୍ରେମଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ବିଚାର କରାଯାଉ ।

ବ୍ରଜଭାବ—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ନାମରୂପଗୁଣାଦିର ମହାମାଧୁର୍ଯ୍ୟରେ ମଗ୍ନ ଓ ମୁଗ୍ଧ
ହୋଇ ନିଜର ଭଲ ମନ୍ଦ ଲଭାଲଭ ସୁଖଦୁଃଖାଦିର ବିଚାର ଭୁଲି ସାହଜିକ ଶୁଦ୍ଧ
ପ୍ରେମରେ ଶତ୍ରୁ ସୁଖାର୍ଥ ମାତ୍ର ଯେଉଁ କୃଷ୍ଣସେବା ତାହା ହେଉଛି ବ୍ରଜଭାବ ।

ଏକାକ୍ଷରୀକ୍ଷଣ ଯଥା—ମୁଁ ଯାହାର ପୂଜା କରୁଛି, ସେହି କେବଳ ଦଣ୍ଡ-ପୁରସ୍କାର
ପ୍ରଦାନର ଏକମାତ୍ର କର୍ତ୍ତା ମହାପ୍ରଭାବନିତ ଜଗଦୀଶ୍ବର । ଏହିପରି ଜନର ନାମ
ଏକାକ୍ଷରୀକ୍ଷଣ ।

ପ୍ରେମ ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ—ରସଶାସ୍ତ୍ରର ନିରୁକ୍ତି ମତରେ ବିନାଶର ଶତସହସ୍ର
କାରଣ ବିଦ୍ୟାମାନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯାହା ନାଶ ବା ହ୍ରାସ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରକାର ମମତ୍ତ
ବୃଦ୍ଧିରେ ପରପୁରୁଷ ମରୁଣ ଓ ପ୍ରଗାଢ଼ ନିଃସ୍ୱାର୍ଥ ଭାବର ନାମ ପ୍ରେମ । ସୁତରାଂ ପ୍ରକୃତ ପ୍ରେମ
ପ୍ରାକୃତ ଜଗତର ଜନସ୍ତ ନୁହେଁ । ସୁନନ୍ଦ ରଚିତ ପ୍ରଗାଢ଼ ଅବସ୍ଥାର ନାମ ପ୍ରେମ—ଏହି
ପ୍ରେମର ସାତପ୍ରକାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ଭିନ୍ନ ନାମ ବା ପର ପର ଅବସ୍ଥା ଅଛି ।

୧ । ଯେଉଁ ପ୍ରେମର ସମସ୍ତ ବ୍ୟବହାର ହିଁ ଚିତ୍ତଦ୍ରାବକ, ଅର୍ଥାତ୍ ହୃଦୟ
ତରଳେଇ ଦିଏ ଏବଂ ଯେଉଁଥିରେ ଯେକାଳ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରିୟବିରହ ଅସହ୍ୟ ହୁଏ, ତାର
ନାମ ହେନ୍ଦ୍ର ।

୨ । ଯିଏ ବାହାରେ ଅଦାକ୍ଷିଣ୍ୟ (ବରୁଣ ବ୍ୟବହାର) ପ୍ରକଟନ ଏବଂ ମାନ-ସାଧକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚେଷ୍ଟାଦିରେ ଅନନୁଭୂତ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଅସ୍ବାଦନ କରାଏ, ତାହାର ନାମ ‘ମାନ’ ।

୩ । ମାନର ଯେ ପରାବରଣରେ ପ୍ରେମ “କୃଷ୍ଣ ମୋର” ଏହି ଭାବୋଦୟ ଏବଂ ବସ୍ତୁତଃ ଆମେ ଦୁଇ ବସ୍ତୁ ନୋହୁଁ, ଏହି ପ୍ରକାର ଅଭେଦମନନ କରାଇଦିଏ, ତାର ନାମ ପ୍ରଣୟ ।

୪ । ପ୍ରଣୟର ପ୍ରଗାଢ଼ତାବଶତଃ କୃଷ୍ଣସଙ୍ଗୀତ ସକାଶେ ସଂଘଟିତ ଅତିଶୟ ଦୁଃଖକୁ ସୁଖ ରୂପରେ ଧରି ନିଆଯାଏ ଏବଂ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତାହାର ନାମ ରାଗ ।

୫ । ରାଗର ପ୍ରଗାଢ଼ତାର ଯେତେବେଳେ ସହାନୁଭୂତ “ପ୍ରିୟତମର” ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ନୂଆ ନୂଆ ଲଗେ ବା ତାକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ଝାଞ୍ଜି ଝାଞ୍ଜି ଲଗେ, ତାର ନାମ ଅନୁରାଗ ।

୬ । ସ୍ନେହ ମାନାଦି ପୁଂଲିଙ୍ଗିତ ସକଳ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକୁ ଆତ୍ମସାରୁ କରି ବିଶାଳ ବ୍ୟାପାରରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଯେ ପ୍ରେମ ମହାଭାବୋନ୍ମୁଖିତାଦି ନିଜର ପରିଚୟ ନିଜେ ଜଣାଇଦିଏ, ତାହାର ନାମ ଭାବ ।

୭ । ଯାହା ମୁକୁନ୍ଦମହର୍ଷୀଙ୍କର ଦୁଃସଂବେଦ୍ୟ, କେବଳ ମାତ୍ର ବ୍ରଜଦେବୀ ଶ୍ରୀରାଧାର ସଂବେଦ୍ୟ, ତାହା ହିଁ ମହାଭାବ । (ରାଧା ହିଁ ମହାଭାବ ।)
ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତରେ ଅଛି—

“ହୃଦୟନର ସାର ପ୍ରେମ	ପ୍ରେମସାର ଭାବ
ଭାବର ପରମ କାଷ୍ଠା	ନାମ ମହା ଭାବ
ମହାଭାବସ୍ଵରୂପା	ଶ୍ରୀରାଧା ଠାକୁରାଣୀ
ସର୍ବଗୁଣ ଖଳ	କୃଷ୍ଣକାନ୍ତା ଶିରୋମଣି ।”

ସୁନନ୍ଦ କାମ ଓ ପ୍ରେମ—

ଅସ୍ମେନ୍ଦୁୟ ପ୍ରୀତି ବାଞ୍ଛା ତାରେ ବୋଲି କାମ,
କୃଷ୍ଣେନ୍ଦୁୟ ପ୍ରୀତି ବାଞ୍ଛା ଧରେ ପ୍ରେମ ନାମ ।

ନିଜ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଚରିତାର୍ଥର ନାମ କାମ । କାମ ଗାଢ଼ ଅନ୍ଧାକାର ପରି ପରମଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ବାଧକ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରୀତିଧର୍ମକ ଭାବର ଓ ବ୍ୟବହାରର ନାମ ପ୍ରେମ । ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଖୟ ସନ୍ତୋଗସୁଖ ସାଧନ କାମର ଧର୍ମ । ମାତ୍ର କୃଷ୍ଣସୁଖସାଧନ ପ୍ରେମର ଧର୍ମ । ପ୍ରେମ ସୂର୍ଯ୍ୟ ପରି ନିର୍ମଳ ।

ଗୋପୀପ୍ରେମ— କାମ ଗନ୍ଧର୍ବନ ସାବରକ ଗୋପୀପ୍ରେମ,
ନିର୍ମଳ ଉତ୍କଳ ଶୁଦ୍ଧ ଯେନ ଦମ୍ଭ୍ୟ ହେମ ।

ରତି—ଶାନ୍ତ, ଦାସ୍ୟ, ସଖ୍ୟା, ବାସ୍ତବ୍ୟ ଏବଂ ମଧୁର—ଏହି ପଞ୍ଚବିଧ ଭାବର ସ୍ଥାୟୀ ଦଶା ରତି ଏବଂ ରତିର ପ୍ରଗତି ଅବସ୍ଥାର ନାମ ପ୍ରେମ । ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମବିଳାସ ଶବ୍ଦର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧେୟ । ଏହି ପ୍ରେମବିଳାସ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରେମନୈରନ୍ଦ୍ୟ ବା ପ୍ରେମର ବହୁବିଳାସ । ବିବର୍ତ୍ତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ସମବାୟୀ କାରରେ ବିସଦୃଶ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ସାହ ବା ଅନ୍ୟଥା ଖ୍ୟାତି । ଅତଏବ ପ୍ରେମବିଳାସ ବିବର୍ତ୍ତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରେମର ବହୁବିଳାସର ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଅନ୍ତର୍ମୁଖିତା । ପ୍ରେମ ପ୍ରଥମତଃ ବହୁବିଳାସରେ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ, ପୁଣି ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହେଲେ ଉଭୟର ପରୈକ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦକ ହୁଏ ।

ଭକ୍ତ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ—ଭକ୍ତରସ୍ୟ ଭଜନଂ ତଦହାମୁଦ୍ୟୋପାୟ ନୈରାଶ୍ୟେନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣେ ମନଃକଲ୍ପନମେତଦେବତା ନୈଷ୍ଟମ୍ୟମ୍ । (ଗୋପାଳପୂର୍ବତାପିନୀ)

ପୁନଶ୍ଚ—ସଂସାରୀୟ ବିନିର୍ମୁକ୍ତଂ ତତ୍ ପରତ୍ରେନ ନିର୍ମଳମ୍, ହୃଷୀକେନ ହୃଷୀକେଶ ସେବନଂ ଭକ୍ତରୂପମା । (ନାରଦ ପଞ୍ଚରାସ)

●ଅହୁର ମଧ୍ୟ—ଅର୍ଥାଭିଳାଷାଦଶୂନ୍ୟଂ ଜ୍ଞାନକର୍ମାଦ୍ୟନାବୃତ୍ତଂ ଅନୁକୂଳେନ କୃଷ୍ଣାନୁଶୀଳନଂ ଭକ୍ତରୂପମା । (ଭକ୍ତରସାମୁଦୟିନୀ)

ଆନୁକୂଳ ସହକାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭଜନ ହିଁ ଭକ୍ତ । ଉକ୍ତ ଭଜନଟି ଯଦି ଐହିକ ଓ ପାରମ୍ପରିକ ଫଳକାମନାରହୁତ ଓ ନିର୍ଭେଦ ବ୍ରହ୍ମାନୁସାଧାନରୂପ ଜ୍ଞାନ ଏବଂ କର୍ମଯୋଗାଦି ଦ୍ଵାରା ଅନାବୃତ ହୋଇ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନେତ୍ର ଚକ୍ଷୁରୁଜ୍ଞାନାତ୍ମକ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତିନାଦ ଆକାରରେ ପରିଚିତ ହୁଏ ବା ପରିଶୀଳିତ ହୁଏ, ତାହା ହେଲେ ତାକୁ ଉତ୍ତମା ଭକ୍ତ କୁହାଯାଏ । ସର୍ବତୋଭାବରେ ଉପାଧିଯକଳ (କୃଷ୍ଣ ଭିନ୍ନ ଅଭିଳାଷ ସମୂହ) ପରିତ୍ୟାଗ ପୂର୍ବକ ନିର୍ମଳ ଭାବରେ (କର୍ମଯୋଗାଦିଦ୍ଵାରା ଅନାବୃତ ରୂପରେ) ନେତାଦି କର୍ତ୍ତୃୟ ସମୂହ ଦ୍ଵାରା ଶ୍ରୀଚରନାନୁ ହୃଷୀକେଶଙ୍କର ଯେ ଆନୁକୂଳ ସହକାରେ ସେବନ (କାର୍ଯ୍ୟକ, ବାଚକ ଓ ମାନସିକ ପରିଶୀଳନ) ତାହାକୁ ଉତ୍ତମା ଭକ୍ତ କହନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଉତ୍ତମା ଭକ୍ତ ପୁଣି ସାଧ୍ୟ, ସାଧନ ଭେଦରେ ଦ୍ଵିବିଧ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତତ୍ତ୍ଵାୟ ଭକ୍ତର କୃପାରେ କର୍ତ୍ତୃୟ ସମୂହର ପ୍ରେରଣା ଦ୍ଵାରା ନିଷ୍ପାଦ୍ୟ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତନାଦ ନାମ ସାଧନଭକ୍ତି । ଯଦ୍ୟପି ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତନାଦରୂପ ଭକ୍ତର ଅଙ୍ଗ ସକଳକୁ ଆପାତତଃ କର୍ମ ବୋଲି ଓ ସ୍ମରଣାଦି ଅଙ୍ଗ ସକଳକୁ ଆପାତତଃ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ବୋଧହୁଏ, ଫଳତ ପକ୍ଷରେ ସେମାନେ ତାହା ନୁହନ୍ତି । ପୁଣ୍ୟୋକ୍ତ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତନାଦ ସାଧନ ଭକ୍ତିଦ୍ଵାରା ଆବିର୍ଭବିତ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ ଭାବ ସକଳକୁ ସାଧ୍ୟ-

ଭକ୍ତି କହନ୍ତି । ଏହି ସାଧ୍ୟଭକ୍ତି ପୁଣି ଭବ ଓ ପ୍ରେମରେ ଦ୍ଵିବିଧ ଏବଂ ଉକ୍ତ ସାଧନଭକ୍ତି ପୁଣି ବୈଧୀ, ରାଗାନୁଗା ଭେଦରେ ଦ୍ଵିବିଧ । ବିଧିପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବିଧିମାର୍ଗରେ ଭଗବଦ୍-ଭଜନର ନାମ ବୈଧୀ ଓ ରାଗପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବିଧିମାର୍ଗରେ ଭଗବଦ୍-ଭଜନର ନାମ ରାଗାନୁଗା । —ଅର୍ଥାତ୍ ଶାସ୍ତ୍ରଶାସନ ଭୟରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ଭଗବତ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତିନ ରୂପା ଭକ୍ତିକୁ ବୈଧୀ ଭକ୍ତି ଏବଂ ବ୍ରଜରାଜନନ୍ଦନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେବା ପ୍ରାପ୍ତିର ଲେଭବଶତଃ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତିନାଦିରୂପା ଭକ୍ତିକୁ ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ ।

ପ୍ରଥମରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା—ପରେ ସାଧୁସଙ୍ଗ—ତତ୍ପରେ ଭଜନସିଦ୍ଧି—ଏହି ଭକ୍ତିକୁ ନାନା ଭାବରେ ନାନା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ନାରଦ ଭକ୍ତିସୁତରେ ଏହାକୁ ପରମ ପ୍ରେମରୂପା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । “ସା ତସ୍ମିନ୍ ପରମପ୍ରେମରୂପା ଅମୃତ ସ୍ଵରୂପାତ ।” ଦୈଶମୀମାଂସାରେ କୁହାଯାଇଛି, ଚକ୍ତି ସାନ୍ତରୁଗରୂପା । ସ୍ନେହ ପ୍ରେମ ଶ୍ରଦ୍ଧାଭରେକାଦ ଲୌକିକେଶ୍ଵରାନୁରାଗରୂପା ସା ଦ୍ଵିଧା—ଗୌଣୀ ପରତ । ସ୍ଵରୂପ ଦ୍ୟୋତକ ପୂର୍ଣ୍ଣାନନ୍ଦ ପର—ବୈଧୀ ରାଗାତ୍ମକା ନାମଭିନ୍ନା—ସାଧନଲଭ୍ୟା ଗୌଣୀ, ବିଧିସାଧନାବୈଧୀ, ସୋପାନ ରୂପା ରସାନୁଭବାନନ୍ଦ ଶାନ୍ତିଦା ରାଗାତ୍ମିକା ଇତ୍ୟାଦି ।

× × × ବୈଧୀ ଭକ୍ତିରେ ଯାହା ଅଛି, ରାଗାନୁରାଗରେ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ; ମାତ୍ର ରାଗାନୁରାଗରେ ଭାବବିରୁଦ୍ଧ ଅଂଶୁଭିକ ବର୍ଜନୀୟ । ପ୍ରେୟସୀତ୍ଵାଭିମାନମୟୀ ରାଗାନୁଗାଭକ୍ତି ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣରେ କାମଳାରେ ଦେଖାଯାଏ । ସେବକହ୍ନାଦି ଅଭିମାନମୟୀ ରାଗାତ୍ମିକାରେ ରତ ଓ ଭକ୍ତି ଅନ୍ୟ ପୁରାଣରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ରାଗାତ୍ମିକା ଅପେକ୍ଷା ରାଗାନୁଗାର ବିଶେଷ ପ୍ରଶଂସା ଶୁଦ୍ଧ ଓ ସୂଚିରେ କରାଯାଇଛି । ଅତଏବ ରାଗାନୁଗା ନିଖିଳ ସାଧନ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ରଭକ୍ତି ରାଜରାଜେଶ୍ଵରୀ । ସେହି ଭକ୍ତି ବୈଧୀ ଓ ରାଗାନୁଗାରେ ବିଭକ୍ତ — ବୈଧୀ ଭକ୍ତିର ମୁକୃତମଣି ସ୍ଵରୂପା ଏହି ରାଗାନୁଗା । ରାଗାନୁଗା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ । ପୁଣି ଭକ୍ତି ସଗୁଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ଭେଦରେ ଦ୍ଵିବିଧ । ସଗୁଣ ଭକ୍ତିରେ କାମନା ଅଛି ଏବଂ ନିର୍ଗୁଣ ଭକ୍ତିରେ କୌଣସି କାମନା ନାହିଁ । ତେଣୁ ନିର୍ଗୁଣ ଭକ୍ତି ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଶ୍ରୀଭଗବାନଙ୍କୁ କର୍ମାର୍ପଣ ଦ୍ଵିବିଧ । ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟି ଶ୍ରୀ ଭଗବତ୍ପ୍ରୀତ୍ୟୁଦେଶ୍ୟକ କର୍ମାର୍ପଣ ଏବଂ ଦ୍ଵିତୀୟଟି କର୍ମଫଳର ବୈରୁଣ୍ୟ ନିରାସାର୍ଥ ଶ୍ରୀ ଭଗବାନଙ୍କୁ କର୍ମଫଳାର୍ପଣ । ନିତ୍ୟ ଭଗବାନ ପରମେଶ୍ଵର ଏହି କର୍ମଦ୍ଵାରା ପ୍ରୀତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହିପରି ବୁଦ୍ଧିରେ ସତତ କର୍ମ କରବାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କୃଷ୍ଣାର୍ପଣ କୁହାଯାଏ । କାମନାପ୍ରାପ୍ତି ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟସିଦ୍ଧି ଓ ଭକ୍ତିଲଭ ଏହି ଦ୍ଵିବିଧ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୁରୁଷ ଭଗବାନଙ୍କୁ କର୍ମାର୍ପଣ କରେ । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ କାମନାପ୍ରାପ୍ତି ଓ ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟସିଦ୍ଧିର ନିମିତ୍ତ ଯେ କର୍ମାର୍ପଣ, ଏହା ସ୍ଵାର୍ଥସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଦୁଇ ସ୍ଥଳରେ

ଶ୍ରୀ ଭଗବତପ୍ରୀତି କେବଳ ଆଶ୍ରୟ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ଯେ କର୍ମାର୍ପଣ ଏହା ପ୍ରକୃତ ଶ୍ରୀଭଗବତ୍‌ପ୍ରୀତିତ୍ୟର୍ଥ । କାରଣ ଭଗବତ ପ୍ରୀତି ହିଁ ଭକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ । ଅତୀବ ଭଗବତପ୍ରୀତିତ୍ୟର୍ଥ କର୍ମାର୍ପଣେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ—ଭଗବଦଶୀକାର (ହେତୁଭୂତା ଭକ୍ତି) ଶୁଦ୍ଧା ଓ ମିଶ୍ରା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ—ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିମିତ୍ତ ବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣସମ୍ବନ୍ଧୀ ଆନୁକୁଲ୍ୟବଶିଷ୍ଟ ଅନୁଶୀଳନ ହିଁ ଭକ୍ତି । ଏହା ଯଦି ଅନ୍ୟାଭିଳାଷଶୂନ୍ୟ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ କର୍ମାଦି-ଦ୍ୱାରା ଅନାବୃତ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଏହାକୁ ଶୁଦ୍ଧାଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଯଦି ଏହା ଜ୍ଞାନକର୍ମଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ମିଶ୍ରିତ ହୁଏ, ତାହା ହେଲେ ଏହାକୁ ମିଶ୍ରାଭକ୍ତି ବୋଲାଯାଏ । ମିଶ୍ରାଭକ୍ତି ପୁଣି କର୍ମମିଶ୍ରା, ଯୋଗମିଶ୍ରା ଓ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭେଦରେ ତ୍ରିବିଧ । ଏମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ପୁଣି ଗୁଣୀଭୂତା, ପ୍ରଧାନଭୂତା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧା । ଜ୍ଞାନକର୍ମ ଓ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ହିଁ ଯେଉଁଠି ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ୱତଳ ସଙ୍ଗିତ ନିମିତ୍ତ ଭକ୍ତି ହିଁ କେବଳ ମାତ୍ର ଯାହାର ସହାୟ ଏବଂ ଅଙ୍ଗ ତାର ନାମ ଗୁଣୀଭୂତାଭକ୍ତି । ଆଉ ଭକ୍ତି ହିଁ ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ ବା ଯୋଗ ଯେଉଁଠାରେ ଅଙ୍ଗ ରୂପରେ ସହାୟକ ମାତ୍ର, ତାହାର ନାମ ପ୍ରଧାନଭୂତା ଭକ୍ତି । ପୁଣ୍ୟାଳ କର୍ମମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଅନ୍ୟ ନାମ ଆଶ୍ରେୟସିଦ୍ଧା ଭକ୍ତି । ସେହି କର୍ମମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ନିଷ୍କାମକର୍ମ ସକଳ ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତନାଦିର ନ୍ୟାୟ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ଏମାନେ ଭକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ତାର ଭକ୍ତିରୁ ଆଶ୍ରେୟରେ ଭକ୍ତିରୂପେ ପ୍ରକାଶିତ । ଅର୍ଥାତ୍ ଭକ୍ତି ନ ହେଲେ ବି ଭକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ସମ୍ପାଦନ କରି କଥଂଚିତ୍ ଭକ୍ତିର ଆକାରରେ ଆକାଶିତ ହୁଏ ବୋଲି ଏହାକୁ ଆଶ୍ରେୟସିଦ୍ଧା ଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଓ ଯୋଗମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଅନ୍ୟ ନାମ ସଙ୍ଗସିଦ୍ଧା । ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଓ ଯୋଗମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ଯେ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜ୍ଞାନ ବା ସମାଧି ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରବଣ କାର୍ତ୍ତନ ପରି ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ନୁହେଁ; କାରଣ ଏ ଶ୍ରବଣାଦିରୂପ ଭକ୍ତିର ସଙ୍ଗରେ ରହି ଭକ୍ତିର କାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ବ୍ରହ୍ମସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବା ପରମାତ୍ମା ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର ବା ଭଗବତ ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର, ଏହି ତିନି ମଧ୍ୟରେ ଉପାଦାନର ଯୋଗ୍ୟତା-ନୁସାରେ ଯେ ଅନୁତମର ସାକ୍ଷାତ୍‌କାର, ତଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମିକ ଭକ୍ତିର ଆକାର ଆକାଶିତ ହୁଏ ବୋଲି ଏମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗସିଦ୍ଧା କୁହାଯାଏ । ଶୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତିକୁ ନିର୍ଗୁଣ ବା ସ୍ୱରୂପସିଦ୍ଧା କୁହାଯାଏ । କର୍ମ ଓ ଜ୍ଞାନାଦି ଏହାର ଅଧୀନ; ଅର୍ଥାତ୍ ମୁଖାପେକ୍ଷା ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱାଧୀନ । ଏହା ସ୍ୱାଧୀନ ରୂପରେ କର୍ମର ଫଳ ଯେ ଚିତ୍ତଶୁଦ୍ଧି ବା ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଫଳ ଯେ ମୁକ୍ତି, ଏହି ଉଭୟ ସହୃଦ୍ଦ ନିଜର ଫଳ ଯେ ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମ ଓ ତତ୍ତ୍ୱାକ୍ଷାତ୍‌କାରୀ ସକାଶେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାନୁଭବ ତାହା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନ ଓ କର୍ମ ଉଭୟ ଭକ୍ତିର ଆବଶ୍ୟକ । ଜ୍ଞାନକର୍ମାଦିଦ୍ୱାରା ଅନାବୃତ୍ତ ସ୍ୱାଧୀନତାସ୍ୱାବତୀ ଭକ୍ତି ହିଁ ବିଶୁଦ୍ଧା ଏବଂ ସାଧନସ୍ଥା । ଜ୍ଞାନଶୁଦ୍ଧ ସର୍ବୋତ୍ତର ସର୍ବସନ୍ଧାନ—ସର୍ବଜ୍ଞ ବ୍ରହ୍ମବତ୍ସର ଉପାସନା କଦାପି ଭୟ ସଙ୍କୋଚର ସମ୍ଭବ ବିରହତା ଶୁଦ୍ଧାଭକ୍ତିସୟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ପୁଣ୍ୟାଳ ତଦବସ୍ଥାରେ ଭଗବତ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଲକ୍ଷଣ ଶିଖର୍ଷା ଜ୍ଞାନଟି ଭକ୍ତିର ଜନକ ହୋଇ ତାକୁ ନିଜ

ଶାସନାଧୀନରେ ଚଳାଏ । ଅତଏବ ଜ୍ଞାନକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ଗମନଶୀଳା ଏହିପରି ପଦାପିତା ଭକ୍ତିରେ ସାଧ୍ୟସାଧ ପ୍ରାପ୍ତି ନାହିଁ । ଭକ୍ତି ଅହେତୁକା ଓ ଅପରିହାତା । ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମା ଓ ମନ ପୁସ୍ତପନ୍ନ ହୁଏ । କର୍ମ ଭକ୍ତିର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ, ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟ । ମାତ୍ର ପୁଣ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ବୋଲି ଭକ୍ତି ଅହେତୁକା । ଶ୍ରବଣ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ସ୍ମରଣ, ସେବନ, ଅର୍ଚ୍ଚନ, ଦାନ, ଦାୟ, ସଖ୍ୟ, ଅଭ୍ୟାସବେଦନ ପ୍ରଭୃତି ନବଧା ଭକ୍ତିହିଁ ଭକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ । ଯେପରି ପଦ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଓ ଅନନ୍ତ ପ୍ରସ୍ତର ସ୍ୱରୂପ ଲକ୍ଷଣ ଏବଂ ଜଗତ ଦୃଷ୍ଟ୍ୟାଦି ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ । ସେହିପରି ନବଧା ଭକ୍ତି ସ୍ୱରୂପ ଓ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ପ୍ରେମ ଜନ୍ମିଲେ ତାହା ତଟସ୍ଥ ଲକ୍ଷଣ ରୂପରେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ । ଏହି ଭକ୍ତି ପୁଣି— ସାଧନରୂପା, ଭାବରୂପା ଓ ପ୍ରେମରୂପା ଏହି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । (୧) ସାଧନରୂପା—ଦାୟସଖ୍ୟାଦି ବିଶେଷ ଯେକୌଣସି ରସରେ ସେବାଭିଳାଷରୂପା ଏହା କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତିର ସହାୟ । (୨) ଭାବଭକ୍ତି—ସାଧନଭକ୍ତିଭାବ ଭକ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଦେବ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତିରେ ପଦ୍ମସ୍ୟେ । ସାଧନ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବିଶୋଧିତ ଦେହେନ୍ଦ୍ରିୟ ମନବୁଦ୍ଧି ଭଗବତ୍ପ୍ରକାଶଯୋଗ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟତା ଧାରଣ କରିଲେ ହିଁ ପ୍ରେମୋଦୟ ହୁଏ । କୃଷ୍ଣକୃପା ହିଁ ଭକ୍ତିପ୍ରାପ୍ତିର ନିଦାନ । କୃପା ହିଁ ଭକ୍ତିଲତାର ମୂଳ, ସାଧନଭକ୍ତିକୁ ଲତା, ଭାବଭକ୍ତିକୁ ପୁଷ୍ପ ଓ ପ୍ରେମଭକ୍ତିକୁ ଫଳ ରୂପରେ କଲ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଏହିପରି ଭାବରେ ଗୌଡ଼ାୟ ବା ଦୈଷ୍ଟିକ ଧର୍ମ ସାହଚ୍ୟରେ ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ଗୌଡ଼ାୟମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଅବତାର ବୋଲି ଧରିନେଇଛନ୍ତି । ଏଠାରେ କୃଷ୍ଣ ଅବତାରୀ, ଚୈତନ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅବତାର । ମାତ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ଦୈଷ୍ଟିକମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅବତାରୀ ଏବଂ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ଉତ୍କଳୀୟ କେତେକ ଦୈଷ୍ଟିକ ଯୋଗବାଦୀ, ଜ୍ଞାନବାଦୀ ଏବଂ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରାଭକ୍ତିର ପ୍ରମର୍ଥକ । ଏହି ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରାଭକ୍ତି ଭଗବତର ମୂଳକଥା ହେଲେହେଁ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଦ୍ଧାଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଶ୍ଳୋକରୁ ମିଳେ—

ଯେ ଦୈ ଭଗବତାଃ ପୋକ୍ତା ଉପାୟା ଆତ୍ମଲବ୍ଧୟେ
ଅଂଜଃ ପୁରୀମବଦୁଷ୍ଟାଂ ବିଦ୍ଧି ଭଗବତାନ୍ ହି ତାନ୍ ॥

ଅର୍ଥାତ୍ ଆତ୍ମଲଭ ନିମନ୍ତେ ଯେତେବୁଝିବ ଉପାୟ କଥିତ ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ସୁନନ୍ଦ—ବିଚକ୍ଷଣାଽନ୍ୟାନ୍ ଦିବେଦିତୁଂ ବିଭୋ
ଚନନ୍ତପାରସ୍ୟ ନବୃତ୍ତିତଃ ପୁଣ୍ୟ
ପ୍ରବର୍ତ୍ତନମାନସ୍ୟ ଗୁଣେନନାତୁନ
ସୁତୋଭବାନ୍ ଦର୍ଶୟ ଚେଷ୍ଟିତଂ ବିଭୋ ॥

(ଭଗବତ ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ)

ଅର୍ଥ — ହେ ପ୍ରଭୋ, ଦେହାତ୍ମମାନ ସଂସାର ଅଜ୍ଞ ପ୍ରକୃତମାର୍ଗର ପଥକ ସାଧାରଣ ଲୋକମାନଙ୍କର ମୁକ୍ତି ସକାଶେ କିଛି କରନ୍ତୁ ।

ଜ୍ଞାନମିତ୍ରା ଭକ୍ତର ଉପାସକମାନେ ମୂଳ ମହାମନ୍ତ୍ର ଜପ କରନ୍ଥାନ୍ତି “ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ” ମାତ୍ର ଶୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତର ଉପାସକମାନେ “ହରେ କୃଷ୍ଣ ରାମ” ଏହି ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରନ୍ଥାନ୍ତି ।

କଳିଯନ୍ତ୍ରର ଉପନିଷଦରେ—‘ହରେ ରାମ ହରେ ରାମ ରାମ ରାମ ହରେ ହରେ’ ମନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ । ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ ଏହାର ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଅଛନ୍ତି । ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ କୃତ “ଚରିତ ସୁଧାସୁରେ” ଚୈତନ୍ୟ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଉଭୟ ସାଧକ ଓ ଭକ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମୂଳ ମହାମନ୍ତ୍ର ନେଇ କଳହ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଅନ୍ତେ ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ମହାପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କଲେ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦେବ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ‘ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ’ ଏହି ମହାମନ୍ତ୍ରର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନୀକାର କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ଏହି ଜ୍ଞାନମିତ୍ରା ଭକ୍ତ ସ୍ୱାମୀଧର୍ମ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ରାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା । ଶୁଦ୍ଧାଭକ୍ତ ଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିପ୍ଳାବିତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ତତ୍ପୂର୍ବରୁ ଶୁଦ୍ଧାଭକ୍ତ ମାର୍ଗ ଲୋକାର ବୈଷ୍ଣବ ମଣ୍ଡଳୀରେ ସମାଦୃତ ହୋଇଥିଲା । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମର୍ଥକ ହସାବରେ କବି ଭକ୍ତଚରଣ, ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା, ଦନାଇ ଦାସ, ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଦାସ, ବୃନ୍ଦାବତୀ ଦାସୀ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତ ସିଂହାର, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଧାନ । ଏମାନେ କାବ୍ୟ ଅରମ୍ଭରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଚିର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟଙ୍କର ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ ଓ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଗୁରୁମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧାମର ସ୍ତବ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ମିଳେ । ଏମାନେ ବିଶେଷତଃ ବୃନ୍ଦାବନର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନ ଓ ସେଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳାବିଳାସ ମଧୁମୟ ଚିତ୍ତମନୋହାରୀ ରାସାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ମଧୁର ରସର ନାୟକ ନାୟିକା ଶ୍ରୀରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅପ୍ରାକୃତ ମଧୁର ରସର ଉପଲବ୍ଧ ହିଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଗମର ପ୍ରଭାବ

ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ସ୍ୱାୟ ଅମର କାବ୍ୟ “ବିଦଗ୍ଧ-ଚିନ୍ତାମଣି,”ରେ
କହିଛନ୍ତି —

“ନ୍ୟାୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ପୁରାଣ, ବେଦାଗମ ବାକ୍ୟ
ନ୍ୟାୟ କଲ ଲେକର ଏ ହୋଇବଟି ଭବ୍ୟ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ନ୍ୟାୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ରପୁରାଣ, ବେଦ, ଆଗମ ଓ କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରରେ
ନିର୍ମୂଳତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ଉପଭୋଗ କରିପାରିବେ ।
ରସିକ ଭକ୍ତକବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଏଠାରେ ‘ଆଗମର’ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଆଗମ
ବା ତନ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରିଚିତ ହୁଏ ।
ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବୌଦ୍ଧଯୁଗଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଧର୍ମସଙ୍ଗା ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମଗ୍ର
ସାହିତ୍ୟ ଆଗମଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛି । ଲକ୍ଷ୍ମୀବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗ ମଧ୍ୟ ଆଗମର ଅତ୍ୟନ୍ତ
ପ୍ରଭାବରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିପାରି ନାହିଁ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସାଧାରଣତଃ ଚାରିଗୋଟି ସପ୍ତଦାୟ ବା
ଆଗମର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଯଥା — ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ,
ମହାଯାନ ଓ ଜୈନ । ଏହା ମଧ୍ୟରୁ ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ ମହାଯାନ
ସପ୍ତଦାୟର ପ୍ରଭାବ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ
ହୋଇଅଛି ।

ଶୈବାଗମ ଅନେକେନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହି ସାଧନାର ମୂଳ
କଥା ହେଉଛି; ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ସାଧନା । ବୈଷ୍ଣବ ଆଗମର ମୂଳ କଥା ମଧ୍ୟ
ହେଉଥାଏ । ମାତ୍ର ସେଠାରେ ଜ୍ଞାନ ଅପେକ୍ଷା ଭକ୍ତି ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର
ଦିଆଯାଇଛି । ଶୈବ ଆଗମ ଜ୍ଞାନପ୍ରଧାନ ବୈଷ୍ଣବ ଆଗମ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିପ୍ରଧାନ । କେହି
କେହି ବୈଷ୍ଣବ ଆଗମକୁ କେବଳ ଭକ୍ତିପ୍ରଧାନ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି ।

ବୈଷ୍ଣବ ଆଗମ ଦ୍ଵାରା ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ—(୧) ପଞ୍ଚରାତ୍ର, (୨) ଭାଗବତ । ପଞ୍ଚରାତ୍ର ଆଗମରେ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣଙ୍କ ଉପାସନା ଏବଂ ଭାଗବତ ଆଗମରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଉପାସନାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଉପାସନା ଏହି ଭାଗବତ ସପ୍ତଦାୟରୁ ଉଦ୍ଭବ । ବଲ୍ଲଭ ସପ୍ତଦାୟରେ ଯେଉଁ ସୁଷ୍ଟିମାର୍ଗର ସାଧନା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ଉକ୍ତ ସୁଷ୍ଟିମାର୍ଗ ସାଧନାରେ ମଧୁର ରସର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଏହି ମଧୁର ରସର ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଏହି ସମସ୍ତ ମତବାଦ ଓଡ଼ିଆ ସାଧକ ସମାଜରେ ବିଶେଷ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଥିଲା । ତେଣୁ ସେସମସ୍ତ ସାଧକମାନେ ସାଧନାର ଯେଉଁ ସୁଷ୍ଟି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଦେଇ ଯାଆନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ଏହି ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ମତବାଦ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଜାଣିବା ଦରକାର ।

ମହାଯାନ ସପ୍ତଦାୟର ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ଭାଗ ଯୋଗାଭୁତ ଓ ମାଧ୍ୟମିକ— ସେହି ମାଧ୍ୟମିକ ସପ୍ତଦାୟର ଶୂନ୍ୟବାଦ ଓ କରୁଣା ଏକ ସଙ୍ଗରେ ପରମସୁଖବାଦ ବା ଯୁଗନନ୍ଦଭାବ ରୂପରେ ଗୁହାତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଯୁଗନନ୍ଦ ଛି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଅର୍ଦ୍ଧନାରାୟଣ ଶିବଶକ୍ତି ଓ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଚିତ୍ତରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ଶୂନ୍ୟବାଦର ମୂଳ କଥା ହେଉଛି, ଭାବର ଛି ପରମତତ୍ତ୍ଵ ଓ ଅନିବାରଣ୍ୟ । ତାହା ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କେବଳ ମାଧ୍ୟ ଅନୁଭୂତିବେଦ୍ୟ । ଏହାକୁ ବାଚ୍ୟଦ୍ଵାରା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ ତାକୁ ସୀମାବଦ୍ଧ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହି ପରମତତ୍ତ୍ଵ ଭାବ ନୁହେଁ; ଅଭାବ ବ ନୁହେଁ— ଭାବାଭାବ ବ ନୁହେଁ ଏବଂ ତଦଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବସ୍ତୁ ବ ନୁହେଁ । ଏହି ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ଵର ଅନୁଭୂତି ହେଲେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ପୃଥକ୍ ପୃଥକ୍ ଜ୍ଞାନ ଦୂର ହୁଏ ଏବଂ ଆତ୍ମେମାନେ ପରମ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରୁଁ । ଏହି ଶୂନ୍ୟ ଛି ପ୍ରଜ୍ଞାସ୍ଵରୂପ, କିନ୍ତୁ ଶୂନ୍ୟତତ୍ତ୍ଵ ସହଜ କରୁଣା ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ । ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣା ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟରୂପେ ସୁଷ୍ଟି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ।

ଉପାୟ କରୁଣାର ନାମାନ୍ତର ମାଧ୍ୟ । ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ଏହି ଦୁଇଟି ମିଳିତ ହୋଇ ଯୁଗନନ୍ଦଭାବ କଲ୍ପିତ ହୋଇଛି । ଶୈବ ଆଗମର ଶକ୍ତି ଓ ଶିବ ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞା କରୁଣାର ସଂଜ୍ଞାନ୍ତର ମାଧ୍ୟ । ପ୍ରଜ୍ଞା ଶିବସ୍ଵରୂପ ଏବଂ ଉପାୟ ଶକ୍ତିସ୍ଵରୂପ । ଅର୍ଦ୍ଧନାରାୟଣ କଲ୍ପନା ଏହି ଶିବଶକ୍ତିରୁ ଜାତ । ପାଞ୍ଚରାତ୍ର ଆଗମରେ ଯେଉଁ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ଉପାସନା ଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟ ବା ଶିବଶକ୍ତି-ସମ୍ପର୍କ ଏକ କଲ୍ପନାର ଅନୁରୂପ । ଏହାରେ ତାତ୍ଵିକମାନଙ୍କର ଶୂନ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଶାକ୍ତ ଓ ଶୈବ ତାତ୍ଵିକଗଣ କହନ୍ତି ଯେ,

ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ କାରଣର ପୃଥକ୍ ସତ୍ତା ରହେ ନାହିଁ; କିନ୍ତୁ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ କାରଣରେ ଆତ୍ମଭୂତ ବା ବଲ୍ଲଭ ହୋଇଯାଏ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେତେବେଳେ କାର୍ଯ୍ୟର କୌଣସି ପ୍ରକାର ସ୍ୱରୂପ ହୁଏ ନାହିଁ, କେବଳ କାରଣ ବିଦ୍ୟମାନ ଥାଏ— ସେ ଅବସ୍ଥାକୁ ଶୂନ୍ୟ ବା ଶୂନ୍ୟାଦିଶୂନ୍ୟ ବୋଲିଯାଏ । ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏହାକୁ ଶିବଶକ୍ତିର “ସାମରସ୍ୟା”, ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେତେବେଳେ ଶକ୍ତିର କୌଣସି ପ୍ରକାର ଲାଭା ରହେ ନାହିଁ, ଶକ୍ତି ଓ ଶିବ ଚିତ୍ତ ହୋଇଯାଆନ୍ତି । ତାହା ହିଁ ପରମ ବିନ୍ଦୁ ବା ଶୂନ୍ୟପଦ ବୋଲି ନାମିତ ହୋଇଅଛି । ଶିବ ଏବଂ ଶକ୍ତି ଏକରୂପ । ସାମରସ୍ୟାର ତାରତମ୍ୟାନୁସାରେ ଏହି ଶୂନ୍ୟର ୫୧ଟି ଅବସ୍ଥା ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି ।

ଶାକ୍ତ ପରିସ୍ଥିତିରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ—

“ପଞ୍ଚଶୂନ୍ୟେ ସ୍ଥିତା ତାରା ସର୍ବାନ୍ତେ କାଳିକା ସ୍ଥିତା ।”

କାଳୀମୂର୍ତ୍ତିର ପ୍ରକାଶ ଶିବଶକ୍ତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥା । ସାମରସ୍ୟା ରୂପ ଶୂନ୍ୟତା କାଳୀମୂର୍ତ୍ତିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଏହି ଶୂନ୍ୟବାଦ ବୌଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ବୌଦ୍ଧମାନଙ୍କର ଶୂନ୍ୟକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇପାରେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଦର୍ଶନରେ ବୌଦ୍ଧଶୂନ୍ୟକୁ ନିଃସତ୍ତା ଅବସ୍ଥା ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କିନ୍ତୁ ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କର ମୂଳ ମଧ୍ୟମକାଶିକାରେ ଶୂନ୍ୟକୁ ବାସ୍ତବିକ ମନୋରମ୍ୟ ଏବଂ ସତ୍ତା ସ୍ୱରୂପ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି । ଏହାକୁ ଯତ୍ନ ବା ଅସତ୍ତା ବା ସତ୍ତାତ୍ତ୍ୱ ତଦ୍ୱନ୍ତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଦାର୍ଥ ବୋଲିଯାଏ ନାହିଁ ।

“ନସନ୍ ନାସନ୍ ନରୂପୁରସ୍ତାସକଂ

ଚତୁଷ୍ଟେଟିବିନୟନ୍ତ୍ରଂ ଶୂନ୍ୟମ୍ ମାଧ୍ୟମିକାଜଗତ୍ ।”

ଏଠାରେ ବିଷ୍ଣୁପୁରାଣ—“ମାୟାବାଦମତରୁ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧମେବତାର” ଅର୍ଥାତ୍ କଳିଯୁଗରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ରୂପେ ମାୟାବାଦରୂପୀ ଅସତ୍ତା ଶାସ୍ତ୍ର ଯାହାକି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧରୂପେ ମତ ତାହା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ କରିଥିଲେ ।

ମୂଳତଃ ନାଗାର୍ଜୁନଙ୍କର ଶୂନ୍ୟବାଦ, ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମବାଦ ଏବଂ ଆଗମବାଦୀଙ୍କର ଶୂନ୍ୟବାଦ—ଏକ ପଦାର୍ଥ ବୋଲି ଅନୁମିତ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହି ଯେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦଶନ ଏହାକୁ ସତ୍ତା ଅବସ୍ଥା ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଅଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ନାଗାର୍ଜୁନ ତାକୁ ନିଃସତ୍ତା ଅବସ୍ଥା ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ମହାଯାନ ସପ୍ରଦାୟର ବଜ୍ରଯାନ ସପ୍ରଦାୟର ମଧ୍ୟ ଏହି ଶୂନ୍ୟ ଓ କରୁଣା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ବିଷୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ବଜ୍ରଯାନ

ସପ୍ତଦାୟର ପ୍ରଭାବ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୃଷ୍ଟି । ଏହି ବଳିଯାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ବଳିଯାନର ମୂଳକଥା ହିଠିଯୋଗ । ତତ୍ତ୍ୱରେ ସାଙ୍କେତିକ ଭାଷାରେ ହକାର ଓ ଠକାର ଯଥାକ୍ରମେ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟର ବାଚକ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ—ଇଡ଼ା ଓ ପିଙ୍ଗଳା ତଥା ପ୍ରାଣ ଓ ଅପାନ ବାୟୁର ସମୀକରଣ ହିଁ ହିଠିଯୋଗ । ପ୍ରାଣ-ଅପାନ ବାୟୁର ବୈଷମ୍ୟରେ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ସମୀକରଣରେ ଜଗତର ଲୟ । ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଦେହ ଦୁଇଟି ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ । ଏହି ଶକ୍ତିଦ୍ୱୟର ବୈଷମ୍ୟରେ ବା ସଂଘର୍ଷରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜୀବନର ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ଏବଂ ଏହି ଶକ୍ତିଦ୍ୱୟର ସମୀକରଣରେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ସୁସ୍ଥତା ଦ୍ୱାର ଉନ୍ନତ ହୁଏ । ଏହି ସୁସ୍ଥତା ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମେମାନେ ଧୀରେ ଧୀରେ ସମତାର ପଥରେ ବା ସମୀକରଣ ପଥରେ ଚାଲିଥାନ୍ତି ।

ପ୍ରାଣ ଅପାନ—ପ୍ରାଣ ଓ ଅପାନ ବାୟୁ ଏହି ବିରୁଦ୍ଧଶକ୍ତିଦ୍ୱୟର ଫଳସାମାନ୍ୟ । ଯେତେବେଳେ ଯୋଗୀ ସୁସ୍ଥତା ମାର୍ଗରେ ଚଳିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ ସେତେବେଳେ ସେ ଶୂନ୍ୟ-ପଦାଲମ୍ବୀ ବୋଲି କଥିତ ହୁଏ ଏବଂ ପ୍ରାଣ ଓ ଅପାନବାୟୁର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୀକରଣରେ ସେ ଶୂନ୍ୟପୃଥକ ଲଭ କରେ । ପ୍ରାଣ ଓ ଅପାନ ବାୟୁର ସମୀକରଣରେ ଜୀବଶକ୍ତି ବା କୁଳକୃଷ୍ଣିକା ଜାତ ହୁଏ ଏବଂ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୀକରଣରେ ଜୀବଶକ୍ତି ବା କୁଳକୃଷ୍ଣିକା ଜାଗତେ ହୋଇ ଶୂନ୍ୟପଥରେ ସହସ୍ରାର ଚକ୍ରରେ ବଲ୍ଲଭ ହୁଏ ଓ ଚୈତନ୍ୟସମୁଦ୍ରରେ ମିଳିତ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଣବାୟୁ ସଂସାରକ ଇଡ଼ାନାଡ଼ି ଆମ ଦେହର ବାମ ଭାଗରେ ଥାଏ । ସେ ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୱରୂପିଣୀ, ଶୁକ୍ଳବର୍ଣ୍ଣା, ଶକ୍ତିରୂପା ଅମୃତମୟୀ । ଅପାନ ବାୟୁ ସଂସାରକ ପିଙ୍ଗଳା ଆମ ଦେହର ଦକ୍ଷିଣ ଭାଗରେ ଅବସ୍ଥାନ କରେ । ସେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସ୍ୱରୂପିଣୀ, ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣା—ତାଳିମ୍ବ କେଶର ପରି ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣା । ମୁନିମାନେ ଏହାକୁ ବିଷନାଡ଼ି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଏହା ଶତ୍ରୁକାରକ । ମୂଳାଧାରଠାରୁ ସହସ୍ରାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ନାଡ଼ି • ବ୍ୟାପିଛି, ସେ ନାଡ଼ି ସୁସ୍ଥତା । ଜୀବର ସ୍ୱରୂପ ପୁଣ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ । ପ୍ରାଣ ଅପାନର ବୈଷମ୍ୟରେ ଜୀବ ବଳ ହୁଏ । ଜୀବର ମୁକ୍ତି ନିମନ୍ତେ ଉକ୍ତ ଦ୍ୱୟର ସମୀକରଣ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୟୋଜନ । ତେଣୁ ଯୋଗୀ ଜୀବର ମୁକ୍ତି ପାଇଁ ଯୋଗ ସାଧନ କରେ । ଏହି ଯୋଗ ସାଧନାର ସଙ୍କେତ ବୌଦ୍ଧଯୁଗଠାରୁ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ତତ୍ତ୍ୱପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଯୋଗୀ

ଯେତେବେଳେ ଶୂନ୍ୟ ପଥରେ ଅସ୍ତର ହୋଇ ସହସ୍ରାର (ଅର—ଦଳପଦ୍ମ) ଚନ୍ଦ୍ରରେ ବିଲ୍ଲନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଆଉ ଜୀବବୋଧ ରହେ ନାହିଁ । ସାଧକ ସେତେବେଳେ ଶୂନ୍ୟପଦ ଲଭ କରି ବିଶ୍ୱର ପରମତତ୍ତ୍ୱ ସଙ୍ଗରେ ଏକାତ୍ମ ହୋଇଯାଏ । ଏହି ଅବସ୍ଥାରେ ମହାସୁଖରେ ଅଭ୍ୟାସ ହୁଏ ବୋଲି ଏହି ଶୂନ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ମହାସୁଖ ସ୍ୱରୂପ କୁହାଯାଏ । ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡବାଦର ଏହା ହିଁ ମୂଳକଥା । ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ଆଗମରେ ଯେଉଁ ଶିବ ଶକ୍ତି ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣର ମିଳନ କୁହାଯାଇଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ ଏହି କୂଳକୃଷ୍ଣଲିନୀ ବା ଜୀବଶକ୍ତିର ପରମତତ୍ତ୍ୱରେ ବିଲ୍ଲନ ଅବସ୍ଥା ମାନ । ଏହା ହିଁ ବକ୍ତ୍ରଯାନ । ବକ୍ତ୍ରଯାନର ଶାଖାନ୍ତର ନାମ ସହଜଯାନ ଯୋଗ ସାଧନାର ଯେତେବେଳେ ପ୍ରାଣ ଅପାନର ସମୀକରଣ ହୁଏ ଓ ମହାସୁଖର ଆବର୍ତ୍ତାବ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବ ତାହାର ସହଜ ଅବସ୍ଥାକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ ।

ପୁଣ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଜୀବର ସ୍ୱରୂପ ସୁଖ ସ୍ୱରୂପ, କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ଅପାନର ବୈଷମ୍ୟ ସକାଶେ ସେ ଜଗତରେ ବଳ ହୁଏ । ସମୀକରଣରେ ସେ ସହଜ ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହେବାରୁ ଜ୍ଞାତା, ଜ୍ଞେୟ ଓ ଜ୍ଞାନ—ଏହି ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥାର ଅଭାବ ହୋଇଥାଏ । ସେତେବେଳେ ଏକମାନ ଚିତ୍ତସ୍ୱରୂପ ଅବଶିଷ୍ଟ ରହେ । ଏହି ଚିତ୍ତ ଆନନ୍ଦମୟ । ଏହି ସକାଶେ ଜୀବ ଯୋଗସାଧନାରେ ମହାସୁଖର ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଯାଏ । ସରହପାଦ ଏହି ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଗୋଟିଏ ଦୋହାରେ କହିଛନ୍ତି—

“ଜହ୍ନୁ ମନ ପବନ ନ ସଞ୍ଚରଇ
ରବି ଶସି ନାହ ପବେଶ
ତହିଁ ବଟ ଚିତ୍ତ ବିସାମ କରୁ
ସରହେ କହୁଅ ଉବେଶ ।

ଏହି ଅବସ୍ଥାର ନାମ ନିର୍ବାଣ । ଏହାର ଅର୍ଥ ଏହି ଯେ, ଏହି ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥାରେ ମନ ଓ ପ୍ରାଣର ସଞ୍ଚାର ହୁଏ ନାହିଁ । ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଜଡ଼ା ପିଞ୍ଜଳାର ଯେଉଁଠାରେ ଆଉ କୌଣସି ଚିନ୍ତା ହୁଏ ନାହିଁ—ସେହିଠାରେ ହିଁ ଚିତ୍ତ ବିଶ୍ରାମ କରେ । ଏହି ନିର୍ବାଣପଦ ବା ସହଜ ଅବସ୍ଥା କାଳର ଅନ୍ତତ ।

ଏହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଉନ୍ମେଷ ଭାବ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସହଜିଆ ସାଧକମାନଙ୍କ ମତରେ ଏହି ନିର୍ବାଣ ପ୍ରତ୍ୟେକର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସ୍ୱଭାବ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ଲଭର ଉପାୟ ସ୍ୱରୂପ ଏହାକୁ ଅବ୍ୟତୀତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଛନ୍ଦା, ଜ୍ୟୋତି, ଆବାଡ଼ା, ହଜ, ସହଜ ସମାଧି ରସଗୁଣ ବୋଲି

କହିଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ମହାସୁଖ । ଏହା କାରଣହୀନ ପରମାର୍ଥ ।

ଆହୁରି ସରହପାଦ କହିଛନ୍ତି—

“ଘୋରେ ଯାଉଁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣି
ଜିମ ଉଠେଇ କରେଇ
ପରମ ମହାସୁଖ ଏଖଣ୍ଡେ
ଦୁର୍ଗା ଶେଷ ହରେଇ ।”

ଚନ୍ଦ୍ରକାନ୍ତ ମଣି ଯେପରି ଘୋର ଅନ୍ଧାର ଦୂର କରି ନିଜର ନିର୍ମଳ ପ୍ରକାଶ ଦ୍ଵାରା ଉଦ୍ଧାରିତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏହି ନିର୍ବାଣରୂପ ମହାସୁଖର ଅବସ୍ଥା ସମସ୍ତ ପାପ ଦୂର କରି ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହି ମହାସୁଖର ଉପଲବ୍ଧି ବଳିମାଳା ସିଦ୍ଧସାଧକମାନଙ୍କର ପରମପଦପ୍ରାପ୍ତିପୂର୍ବକ । ଏହି ମହାସୁଖଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଗୁରୁ ଆବଶ୍ୟକ । ବଳିହୀନ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ମହାସୁଖର ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଦୋହାକାର ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଆଇଣ ଅନନ୍ତ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ସେହି

ନନ୍ଦିତବ ନନ୍ଦ ନିର୍ବାଣ

ଏହି ସେ ପରମ ମହାସୁଖ

ନନ୍ଦ ପର ନନ୍ଦ ଅପାନ ।”

“ଜୟନ୍ତ ସୁଖର ଜୀବନ ।

ସୁଖି କାରଣରହିତଃ ସଦୋଦିତୋ ଜଗତାଂ

ସର୍ବତ୍ର ନିଗଦନ ସମୟେ

ବଚନ ଦରିଦ୍ର ବର୍ତ୍ତୁର ସଂଜ୍ଞାଃ ।”

ଏହି ମହାସୁଖର ଅବସ୍ଥା ଯେତେବେଳେ ଉତ୍ପନ୍ନ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ଜୀବର ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଆସେ । ଜୀବର ଏହି ସହଜ ଅବସ୍ଥା ଆନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଠାରେ ଏକ ସୁଖ ରାଜ୍ୟ ଅଛି; ତାର କାରଣ ନାହିଁ । ମାତ୍ର ସର୍ବସ୍ଥ ନିର୍ବ୍ୟବର୍ତ୍ତିମାନ । ଏହି ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ବେଳେ ସଂଜ୍ଞା ମଧ୍ୟ ବଚନଦରିତ୍ର ହୋଇଯିବେ ।

ପ୍ରକାଶ ଥାଉ କି, ଉକ୍ତ ସିଦ୍ଧସାଧକ କବି ସରହପାଦ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକ । ସରହପାଦ, ଲୁଚପାଦ, ଶବ୍ଦପାଦ, କାହ୍ନୁପାଦ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ ସିଦ୍ଧସାଧକ କବିମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟମାନ ସାହିତ୍ୟରେ ଲୌକିକ ପାରମାର୍ଥକ ଧ୍ୟାନରେ

କେତେବୃତ୍ତ ଏ ଦୋହାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ଦୋହା “ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହା” ନାମରେ ନାମିତ ହୋଇଅଛି । ଉକ୍ତ ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହାରୁ ମତ ଓ ସଙ୍କଳିତ ୫୦ଟି ଦୋହାର ନାମ ଚର୍ଯାଚର୍ଯ୍ୟ ବିନିଷ୍ଠୁ ରଖାଯାଇଅଛି । ଡକ୍ଟର କରୁଣାକର କର ଉକ୍ତ ଦୋହାର ନାମ “ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଚର୍ଯାଚର୍ଯ୍ୟ” ବୋଲି ନାମିତ କରିଅଛନ୍ତି । କର ମହାଶୟ ଐତିହାସିକ, ଭାଷାତାତ୍ତ୍ୱିକ ତଥା ଧର୍ମସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ତଥ୍ୟର ରୁଚନା ଏବଂ ଆଲୋଚନା କରି ଏହାକୁ ଉତ୍କଳୀୟ ବଳିୟାନ ବୌଦ୍ଧବିଜ୍ଞାନୀ ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ଖୁବ୍ ଦକ୍ଷତାର ସହୃଦ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ।

ସାଧନାମାଳାରେ ବୌଦ୍ଧ ବଳିୟାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ତାନ୍ତ୍ରିକ ସାଧନାର ୪ଟି ପୀଠ ଥିଲା ବୋଲି ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । (୧) ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ, (୨) ପୂର୍ଣ୍ଣନଗ, (୩) କାମାକ୍ଷା, (୪) ଶିବନଟ । ଡାକ୍ତର ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ କାମାକ୍ଷୀକୁ କାମରୂପ୍ ଏବଂ ଶିବନଟକୁ ସିଲନଟ ରୂପେ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଗୁଣ ପୀଠ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ପୀଠ ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନର ଉଲ୍ଲେଖ ବିଶେଷ ଭାବରେ ରହିଛି । ଏହାକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଅବସ୍ଥିତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରାଯାଏ । ହରପ୍ରସାଦ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଏହା ଓଡ଼ିଶାରେ ଅଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ପାରସ୍ୟାମଞ୍ଜୁସ ନାମାରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ଯେ, ପ୍ରଥମରେ ଓତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନରୁ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଥିଲା । ସନାତନ ଧର୍ମର ହିନ୍ଦୋଗର ପ୍ରଧାନ ହେଉ “ହିନ୍ଦୋଗ ପ୍ରାପ୍ତିକା”ରେ “ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ ବନ୍ଦର” ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଯୋଗକୃଷ୍ଣଲିଳା ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ “ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ”ର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଶିବାନନ୍ଦ ସରସ୍ୱତଙ୍କ “ଯୋଗ-ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି”ରେ ମଧ୍ୟ ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ ପୀଠର ନାମ ମିଳେ । ସନାତନ ଧର୍ମ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତନ୍ତ୍ରପ୍ରସିଦ୍ଧମାନଙ୍କରେ ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ ପୀଠର ସବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ ଥିବାରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ସନାତନଧର୍ମର ତନ୍ତ୍ରସାଧନା ଓ ହିନ୍ଦୋଗ ସାଧନା ଏବଂ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତନ୍ତ୍ରସାଧନାର ମୂଳପୀଠ ବା ଆଦିସ୍ଥାନ ଏକ ଥିଲା—ଏହି ଉତ୍ତୃତ୍ତୀୟାନ ଦେଶ ହିଁ ମୂଳପୀଠ ଥିଲା । ତେଣୁ ଏ ଦେଶର ପରମ୍ପରା ମୂଳରେ ଅଛି ତନ୍ତ୍ରର ପ୍ରଭାବ । ଏହାର ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମରେ ଆସିଛି ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ପ୍ରଭାବ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସୁନାମଧନ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଏହା ସମ୍ମତରେ ପ୍ରମାଣମାନ ହେବ । ଅବ୍ୟତାନନ୍ଦ, ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ, ଶିଶୁଅନନ୍ଦ, ଓ ଯଶୋବନ୍ତ ଏକଧାରରେ କବି, ସିଦ୍ଧ-ସାଧକ ଓ ପରମଯୋଗୀ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ପାଠ କଲେ ପାଠକ ଆତ୍ମହସ୍ୟ ହୋଇଯାଏ । ତନ୍ତ୍ର, ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଛାୟା, କୋପାତି, ଅବାତି, ହଜ, ସହଜ, ସମାଧି, ରସଗୁଣର ବର୍ଣ୍ଣନା, ପିଣ୍ଡପ୍ରସ୍ତୁତି ତତ୍ତ୍ୱ, ଶୂନ୍ୟବାଦ, ଷଡ଼ରସ ସାଧନା, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅବତାର ତତ୍ତ୍ୱ, ସୁନ୍ଦର ନିତ୍ୟତା, ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗର ପରିଚୟ ଦେଇ ଏହି ଉତ୍କଳୀୟ ବୌଦ୍ଧବିଜ୍ଞାନୀ ଯେମାନଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଲେଖନ ଦାସ ତାଙ୍କ

ଗୁପ୍ତଗୀତାରେ, ‘ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଭୂଗୋଳ’ରେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭୁଲାଭିଶାରେ, ଅରୁଣଭାନୁ ଦାସ ତାଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସହତା ଓ ଗୁରୁଭକ୍ତି ଗୀତାରେ ଏହି ଯୋଗସାଧନାର କଥା କହି-
ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଠିକ୍ ନିରଞ୍ଜନ, ଅଲେଖ, ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆଦିମାତାଙ୍କ ସତ୍ତ୍ୱ ରୂପେ
କଲ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଶୂନ୍ୟରେ ଗୁପ୍ତାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ହୁଏ, ପିଣ୍ଡରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର
ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି, ତାହା ଉଜ୍ଜ୍ୱଳାୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବିଶେଷତ୍ୱ । ଏମାନେ ଭଗବାନ
କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳା ପ୍ରକାଶ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭାର
ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି ଏହି ସିଦ୍ଧସାଧକମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଲେଖନରେ ।
ଦେଶର ଓ ଜାତିର ଜାନ୍ତବମାନ ପରମ୍ପରା ରକ୍ଷା କରି ଏମାନେ ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତି ଓ
ଜାତୀୟ ସତ୍ୟତାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀକ ଶୂନ୍ୟାବଳରେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଦେଶରେ ସତତ ପୂଜ୍ୟ—ଏଥିରେ
ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦର ପ୍ରସାର କରି ମାନବ ଜୀବନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିଣତି କେଉଁଠାରେ
ତାହା ଛିରି କରି ଅନାବଳ ସୁଖର ସନ୍ଧାନରେ ସାବଧାନ ହୋଇଥିଲେ ଆମର ଏହି
କବିମାନେ । ଆତ୍ମସମ୍ପର୍କରେ ସେମାନେ ରଖିଥିଲେ ଜଗତର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତତ୍ତ୍ୱ, ମାନବ
ଜୀବନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆଦର୍ଶ । ଏହିମାନଙ୍କ ଉପରେ ପୁରୋକ୍ତ ଆଗମର ପ୍ରଭାବ ବିଶେଷ
ଭାବରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ
ଆଗମ ଶାସ୍ତ୍ର ଅତି ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ସହଜିଆ ଚକ୍ର ଓ ପଞ୍ଚସଖା

ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ତାଙ୍କ ମନନଶୀଳ ଧର୍ମ ବହୁଦୂର ଅଗ୍ରସର ହୋଇ-
ଥିଲା । ବେଦ ଅନିତ—ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଯାହାର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ, ପୃଥିବୀର ନଶ୍ୱରତାରେ
ଯାହାର ଦୃଢ଼ ପ୍ରତ୍ୟୟ, ସେ ପୁଣି କାଳକ୍ରମେ ଗୋଟିଏ ନେତୃବାଚକ ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱାସରେ
ପରିଣତ ହେଲା । Nihilismର ଶୂନ୍ୟମୟ ଛୋଡ଼ରେ ସେ ନେଲା ଅଗ୍ରୟ । କନିଷ୍ଠଙ୍କ
ରାଜଧାନୀ ପୁରୁଷପୁରଠାରେ ବାସୁମନ୍ଦିର ସ୍ଥାପନାଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଧର୍ମସତ୍ତା ଅଦ୍ଭୁତ ହୋଇ-
ଥିଲା, ସେହିଠାରୁ ହିଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଦୁଇଟି ସପ୍ତଦାୟରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲେ ।
ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରାଚୀନପନ୍ଥା, ସେମାନେ ସ୍ଥାନିୟାନ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଓ ଆଉ
ଯେଉଁମାନେ ସମ୍ଭାରପନ୍ଥା, ସେମାନେ ମହାଯାନ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ହେଲେ । ଏହି
ଦୁଇଟି ଦଳ ମଧ୍ୟରେ ଗୁଲିଲି ପ୍ରତିଯୋଗିତା । ସମ୍ଭାରପନ୍ଥାମାନେ ନିଜକୁ ମହାଯାନ
ନାମରେ ଖ୍ୟାତ କରିବେ ସେମାନେ ସ୍ଥାନିୟାନ ପନ୍ଥାମାନଙ୍କୁ ଦୃଢ଼ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ ।
ଦୁଇଟି ନାମରୁ ଏହା ଅତି ସହଜରେ ଧରାପଡ଼େ ଯେ, ଗୋଟିଏ ଦଳ ନିଜକୁ ଉକ୍ଳୁଷ୍ଟ
ମତବାଦର ପୋଷକ ବୋଲି ଧରିନେଇ ଅନ୍ୟଟିକୁ ନିକୃଷ୍ଟ ମତବାଦର ପୋଷକ ବୋଲି
ସାଧାରଣରେ ପରିପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅସଲକଥା ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ପ୍ରସାର
କଲେ, ସେ ଧର୍ମର ବାହ୍ୟ ଓ ଗୁହ୍ୟ ରୂପକୁ ଧରି ଦୁଇଟି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମତବାଦ ପ୍ରଗତି ପଥରେ
ଅଗ୍ରସର ହେଲା । ଯେତେବେଳେ ବୁଦ୍ଧଦେବ କୋଧସହି ମୂଳରେ ଜ୍ଞାନଲାଭ କଲେ,
ସେତେବେଳେ ସେ ଏହି ପୃଥିବୀର ବାହ୍ୟ ଓ ଅନ୍ତଃସତ୍ତାକୁ ଦୁଇ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ବିବର
କରିପାରିଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ଦିଗ ହେଉଛି ଅଲୌକିକ ଜଗତର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସତ୍ୟତା,
ଆଉ ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ପରିଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ସତ୍ୟତା । ଅନ୍ୟ ଭାବରେ କହିବାକୁ
ଗଲେ—ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି, ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଜଗତର ବାସ୍ତବ ଓ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅସ୍ଥା; ଦ୍ୱିତୀୟଟି
ହେଉଛି, ଦୃଶ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ଅବସ୍ଥା । ଏହି ଦୃଶ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ଅବସ୍ଥା
ସମ୍ଭବରେ ତଥ୍ୟ ସଂଗ୍ରହକ୍ରମେ ହେଲେ ‘ସ୍ଥାନିୟାନ’, ଆଉ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ଜଗତର ବାସ୍ତବ
ଓ ଶାନ୍ତିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅବସ୍ଥାର ତଥ୍ୟସଂଗ୍ରହକ୍ରମେ ହେଲେ ‘ମହାଯାନ’ । ସେତେବେଳେ
ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ତଥା ପାରିଶ୍ରମିକ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ଜନସାଧାରଣଙ୍କର ଓ ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ-
ମାନଙ୍କର ମନୋଭାବ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ବୁଦ୍ଧଦେବ ପୃଥିବୀର ପ୍ରକୃତ ଚକ୍ର

ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ, ତାକୁ ସାଧାରଣରେ ପ୍ରଭୁର ନିକଟ
ପୃଥ୍ବୀର ବୈଷୟିକ ଭାବେ ପ୍ରକାଶକୁ ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସାର କରିବାକୁ ଶ୍ରେୟ
ମନେକଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କର କେତେକ ଶିଷ୍ୟ ତାଙ୍କ ଜଗତାବସ୍ଥାରେ ଏବଂ ତାଙ୍କର
ମୃତ୍ୟୁ ପରେ ପୃଥ୍ବୀର ବୈଷୟିକ ଭାବ ପ୍ରସାରରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ଏହିମାନଙ୍କୁ
ମହାଯାନପତ୍ନୀମାନେ ‘ହନୁଯାନ’ ନାମରେ ନାମିତ କଲେ । ନାରାଜ୍ଞାନ ଏହି ମହାଯାନ
ଧର୍ମର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା । ମହାଯାନ ପୁଣି ଦୁଇଟି ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହେଲା—ଯୋଗାଗୁର ଓ
ମାଧ୍ୟମିକ । ଯୋଗାଗୁର ମତରେ ବସ୍ତୁ ମାତ୍ରେ ହିଁ ଅସତ୍ । ବିଜ୍ଞାନ କେବଳ ସତ୍ ।
ବାହ୍ୟବସ୍ତୁ ସ୍ବପ୍ନ ପରି ଅଳୀକ । ମାଧ୍ୟମିକ ମତରେ ସମସ୍ତ ଶୂନ୍ୟ । ମହାଯାନ ଭଳି
ହନୁଯାନ ମଧ୍ୟ ଦୁଇଟି ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିଲା—ବୈଷୟିକ ଓ ଯୌଷାନ୍ତକ ।
ବୈଜ୍ଞାନିକ ମତରେ ବାହ୍ୟସମସ୍ତ ବସ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ । ଯୌଷାନ୍ତକ ମତରେ ବୈଷୟିକ ହେଉ
ବସ୍ତୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ । ନାରାଜ୍ଞାନଙ୍କ ପରେ ମୈତ୍ରେୟ ନାଥ, ଅପଙ୍ଗ, ବସୁବନ୍ଧୁ
ଏବଂ ଦ୍ବିତୀୟ ଅଶ୍ବତ୍ଥାମାନ ପ୍ରଭୃତି ମହାଯାନପତ୍ନୀମାନେ ଏହି ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର
ରୂପରେଖ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକଲେ । ମାତ୍ର ନାରାଜ୍ଞାନଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ମହାଯାନ ଧର୍ମ
ଖୁବ୍ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମର ସ୍ଥାପିତ୍ବ ପାଇଁ ଏବଂ ଜନସାଧାରଣରେ
ଏହାର କିପରି ବହୁଳ ପ୍ରସାର ହେବ, ସେଥିପାଇଁ ନାରାଜ୍ଞାନ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ନାମ ଉଦ୍ଧାରଣରେ
ଓ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାରେ ଯେ ମୁକ୍ତି ମିଳିବ, ଏହା ସବୁର କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣୁ ଅଧିକାଂଶ
ଲୋକ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାରେ ମନ ବଳାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ମହାଯାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ
ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ଧକାର ସହିତ ଯାହା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ବି ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
ସେମାନଙ୍କର ନିଜର ବିଶେଷତ୍ବ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହେଲେ । କାଳକ୍ରମେ
ବହୁକାଳଗତ ପ୍ରାଦେଶିକ ଆଚାର ଓ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କୁ ଧାର୍ଯ୍ୟ ଆଦର୍ଶବାଦର କବଳରେ
ପଡ଼ିବାରୁ ତାହାର ବି ଆସିଲା ପରିବର୍ତ୍ତନ । ମହାଯାନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ‘ବନ୍ଧୁଯାନ’ରେ ପରିବର୍ତ୍ତ
ହେଲା । ଅନନ୍ତର ଦିବ୍ବତର ବୋନ୍ଧର୍ମ (Bon Religion) ପ୍ରଭାବରେ ଏହା
ତନ୍ତ୍ରର ଆଶ୍ରୟ ନେଲା ଏବଂ ସହଜ ଧର୍ମର ଏକାନ୍ତ ବିରୋଧୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଆସିଲା
ମାତୃଶକ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ବକୁ ପୂଜା—ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଓ ଉଚ୍ଛ୍ରେଷ୍ଟାଳତା କ୍ରମେ କ୍ରମେ
ସେ ଧର୍ମରେ ଆସନ ଜମେଇ ବସିଲା । ଅତି ସହଜରେ କିପରି ନିର୍ବାସିତା ହେବ,
ତାର ସନ୍ଧାନରେ ତତ୍ପ୍ରସିଦ୍ଧାବଲମ୍ବୀମାନେ ଧାବମାନ ହେଲେ । ମନୁଷ୍ୟର ମୂଲ୍ୟ ଯେ
ସର୍ବୋଚ୍ଚ, ସେମାନେ ଏହାର ସନ୍ଧାନ ପାଇଲେ । ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥା ମୃତ୍ୟୁଭଜନ ।
ଯାଗଯଜ୍ଞରେ ଯେ ଅସାର କଲ୍ୟାଣ ନାହିଁ, ସେମାନେ ତାହା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିଲେ ।
କେବଳ ସହଜ ଧର୍ମାନୁଶୀଳନକୁ ହିଁ ସେମାନେ ଶ୍ରେୟ ମନେକଲେ । ଯେ ଧର୍ମବଳରେ
ମନୁଷ୍ୟ ଅତି ସହଜରେ କୌଣସି ବିଷୟ ଆହୁତ କରିପାରେ—ଏହି ଭାବରୁ ସେ ତନ୍ତ୍ରର
ନାମକରଣ ହେଲା ‘ସହଜିଆ’ । ଏହି ସହଜିଆ ଧର୍ମ, ଦୁଃଖର କଥା, ସେମାନଙ୍କୁ

ପଞ୍ଚମକାର ସ୍ତ୍ରୀକାର କରିବାକୁ ଏକରକମ ଉତ୍ସାହିତ କଲ । ଏଥିରୁ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଗୁରୁନାଦ । ଗୁରୁଙ୍କ ଉପଦେଶ ହେଲା ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନଯାତ୍ରା ପଥରେ ଆଲୋକ-ବର୍ଷିକା । ମାତ୍ର ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ଏମାନେ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଛାଡ଼ି ନ ଥିଲେ । ମୁକ୍ତିର ପଥ ଖୋଜି ପାଇବାକୁ ଖେଳେ ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ସେ ଦରକାର, ଏ କଥା ସେମାନେ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଗୁରୁପାରିଥିଲେ । ବ୍ୟକ୍ତିସାଧନାରେ ମନ ନ ବଳାଇ ଏମାନେ ସାଂଜନାନ ମୁକ୍ତିରେ ମନ ବଳାଇଲେ । ତେଣୁ ଜାତିଭେଦ ରହିଲା ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କ ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲା, ସହଜାନନ୍ଦ ଲଭ କରିବା । ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦରୁ ମନୁଷ୍ୟର ଜନ୍ମ, ସୁଖି ସେହି ଆନନ୍ଦରେ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଯୋଗଦ୍ୱାରା ସେହି ଆନନ୍ଦ ଲଭ କରିବାକୁ ହେବ । ତେଣୁ ସାଧନ-ସଙ୍ଗିନୀର ପ୍ରୟୋଜନ । କେହି କେହି କହନ୍ତି ସେ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଆମାନଙ୍କର ସାଧନସଙ୍ଗିନୀ ନ ଥିଲେ; ମାତ୍ର ଏ କଥା ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ପୃଥିବୀକୁ ଦୁଃଖରୁ ମୁକ୍ତି ଦେବା ଏମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଶୂନ୍ୟତା ଏବଂ କରୁଣାର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଏମାନଙ୍କୁ ରଖିବାକୁ ହେବ ।

କାଳକ୍ରମେ ବୌଦ୍ଧ ସହଜଆ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କଲ । ଅବଶ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ତାକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ସୁଯୋଗ ଓ ଅବସର ଦେଇଥିଲା । ବୈଷ୍ଣବ ସହଜଆମାନଙ୍କ ମତରେ ସକଳ ଲୋକର ପ୍ରେମ ଆକର୍ଷଣ କରିବା ବିଧେୟ । ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତିର ସ୍ନେହ, ମମତା, କାରୁଣ୍ୟ, କମଳସୂତା ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ହାସଲ କରିପାରିଲେ ସକଳ ଲୋକର ପ୍ରେମାକର୍ଷଣ ସହଜସାଧ୍ୟ ହେବ ।

ଭକ୍ତି ମୁକ୍ତଲାଭର ଏକମାତ୍ର ପନ୍ଥା । ବୈଧୀ, ରାଗାନୁଗା ଭେଦରେ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱିବିଧ । ରାଗାନୁଗା ଅନ୍ତରାଗ୍ରସୀ । ବୈଧୀ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦିତ । ତେଣୁ ରାଗାନୁଗା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସହଜଆମାନେ ଏହି ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତିର ଉପାସକ । ଏହି ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ବୌଦ୍ଧସହଜଆ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ପ୍ରବେଶ ଲଭ କଲ ।

ପରଜାୟା ରସତତ୍ତ୍ୱ ଏହି ସହଜଆ ରସତତ୍ତ୍ୱର ଅନ୍ତରରେ ଆତ୍ମନିୟୋଗ କଲ । ସହଜଆ ଏବଂ ପରଜାୟା ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଲା । ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସ୍ୱାକୃଷ୍ଟ ଲୀଳାକୁ ପରଜାୟା ଲୀଳାରେ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ପରଜାୟାର ଶବ୍ଦାର୍ଥ ହେଉଛି ଯାତ୍ରା ପରର ଅଧିକାର ସ୍ତ୍ରୀକାର କରେ । ପରଜାୟା ତତ୍ତ୍ୱ ଯାତ୍ରା ସହଜଆ ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ପରିବର୍ତ୍ତିତ । ପରିଣୀତା ପତ୍ନୀ ବ୍ୟଗ୍ରତ ଅପର ନାରୀସହ କେତେଗୁଡ଼ାଏ ରହସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଶ୍ଚର୍ୟ ଅନୁଷ୍ଠିତ କରିବାକୁ ସହଜଆମାନେ ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ମନେକଲେ । “ଉଚ୍ଛଳମଳମଣି” କହେ ସେ, ଯାତ୍ରା ସହଜ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ର କୌଣସି ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଧି ଅନୁଷ୍ଠାନ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇ ନାହିଁ, ତାକୁ ସାଧନ-

ସଙ୍ଗିନୀ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ରସପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାକୁ ହେବ । ପ୍ରେମ ବା ପ୍ରୀତି ପରଜାୟା ରସର ଆଶ୍ରୟଢଳ । ଏହି ପ୍ରେମ ସହକିଆମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ।

ଯାହାହେଉ, ଉତ୍କଳର ସ୍ଥାନାମଧ୍ୟ୍ୟ ପଞ୍ଚସଖାକୁ କେହି କେହି ସହକିଆ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଅଭିନବେଶ ସହକାରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ ଯେ, ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ସହକିଆ ଧର୍ମର ପୋଷାକ ନ ଥିଲେ । ଏମାନେ ଚୈତନ୍ୟ ଦେବଙ୍କର ପରମବନ୍ଧୁ ରୂପେ ସମ୍ମାନିତ ହେଉଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଆମ ଦେଶରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ଥିଲା; ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ—ମାତ୍ର ସେ ଧର୍ମର ସ୍ବରୂପ ଥିଲା ଭିନ୍ନ ପ୍ରକାରର । ଅନେକ ବଙ୍ଗୀୟ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଐଶ୍ବର୍ୟଭାସ୍କର ଉପାସନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିଲା ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ । ଶାଲି ଏତେକ ନୁହେଁ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଭକ୍ତିବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ରୂପରେ ଶ୍ୟାମ ସ୍ବାକୃତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ସ୍ବାକାୟା ପ୍ରେମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିଲା । ବିଷ୍ଣୁ ବାସୁଦେବ ପ୍ରଭୃତି ମୂର୍ତ୍ତିର ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଆସିଲା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଭାସ୍କର ଉପାସନାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ । କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ମନୁଷ୍ୟର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଭକ୍ତିବାଦର ପ୍ରତିଷ୍ଠା । ଶ୍ରୀମତୀ ଶ୍ୟାମ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରକୃତି ରୂପରେ ଗଣ୍ୟା । ଦୁର୍ବଳ ମଧ୍ୟରେ ପରଜାୟା ପ୍ରେମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ—ମାତ୍ର ଏହା ସତ୍ୟ ନୁହେଁ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ବନ୍ଧୁ ପୂର୍ବରୁ ଶ୍ୟାମକୃଷ୍ଣ ପୂଜା ମଧ୍ୟ ଥିଲା ।

ଚୈତନ୍ୟ କହୁ ନୃତନନ୍ଦ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି । ଆଉ କାହାରି ମତରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ରସଶାସ୍ତ୍ରରେ ସ୍ବାକାୟା ଏକମାତ୍ର ରସ ଏବଂ ପରଜାୟା ରସାସ୍ତ୍ର ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସମୟରେ ସ୍ବାକାୟା ଓ ପରଜାୟା ଦୁଇଟି ରସପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ପରଜାୟା ହିଁ ଏକମାତ୍ର ରସପର୍ଯ୍ୟାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଆସିଲା ବଂଶୀଧାରୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପୂଜା । ସ୍ବାକାୟା ରହିଲା ଅନ୍ତର୍ଭାଗରେ । ପ୍ରକାଶ ଆଉ କି ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ସ୍ବାକାୟା ଏବଂ ପରଜାୟା ରସର ପ୍ରସାର ଥିଲା । ତାହାର ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି ଜୟଦେବ ଓ ରାମାନନ୍ଦଙ୍କ ମତ । ଏଥିରୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୁଏ ଯେ କାଳପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଏଇ ଦୁଇ ରସର ସତ୍ତା ଥିଲା ଭବଭୂତ କହୁଛନ୍ତି—“ରସସ୍ତୁ ପରଜାୟାମ୍” । ଓଡ଼ିଶାରେ ପଞ୍ଚସଖାମାନେ କେବଳ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗର ଉପାସକ ଥିଲେ । ପ୍ରଥମତଃ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ସାଧନା ପଦ୍ଧା ଅବଲମ୍ବନ କରି ପରେ ସାଧକ ଭାବରେ

ପରମାତ୍ମା ରୂପେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲୀଳାରସାସ୍ବାଦନ କଲେ । ତାହାପରେ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଅଗ୍ରସ୍ଥ ନେଲେ ।

ଏମାନଙ୍କ ମତରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳାରେ ରାଧାଙ୍କର ପରଜୟାସ୍ବାବ ଏବଂ ନିତ୍ୟରେ ସେହି ରାଧାଙ୍କର ସ୍ବଜୟାସ୍ବାବ । ଏହି ମତ, ଶ୍ରୀରୂପ ଗୋସ୍ବାମୀ ମଧ୍ୟ ପୋଷଣ କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀବତ୍ସନାଥ ଚନ୍ଦ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ନିତ୍ୟ ଗୋଲକରେ ମଧ୍ୟ ପରଜୟାସ୍ବା ରସକୁ ସ୍ବୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯଦି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ସହଜିଆ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତାହାହେଲେ ଜନ୍ମୋପକ୍ରମ ସହଜିଆ ଧର୍ମଦେବତା କହିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସହଜିଆ ଧର୍ମର ଗୁରୁ ବୋଲି ସ୍ବୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । କାରଣ ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ଗୁରୁ ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଯେ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଖା ଥିଲେ, ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ବି ଅଛି । ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ସେମାନଙ୍କର କାବ୍ୟରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ସୁଦତ୍ତାନ୍ତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ସେମାନଙ୍କର ଆରାଧ୍ୟ-ଦେବତା ରୂପେ ସ୍ବୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ପୁଣି, ଏହି ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ନିଜକୁ ସହଜିଆ ବୋଲି କହି ନାହାନ୍ତି । ସହଜିଆଧର୍ମର କେତେକ ଭାବାନୁରୂପ ଭାବ କବୀର, ରାମାନନ୍ଦ, ସୁରଦାସ ତତ୍ତ୍ୱତଃ ଉତ୍ତରାଞ୍ଚଳ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଧର୍ମଶ୍ରଦ୍ଧାରେ ପରିତୃଷ୍ଣ ହୁଏ । ତେଣୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସହଜିଆ କହିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଯୁକ୍ତି ହଲରେ କୌଣସି ଧର୍ମ ମୂଳର ବିଶଦ୍ଧ ରୂପେ ଆତ୍ମରକ୍ଷା କରିପାରେ ନାହିଁ । ଅନ୍ୟ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପଡ଼ିଥାଏ । ଏମାନେ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଉପାସକ ଥିଲେ ସତ୍ୟ, ମାତ୍ର ଏମାନେ କଦାପି ସହଜ ଧର୍ମର ସମର୍ଥକ ନ ଥିଲେ । ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଉପାସକମାନେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ବୈଷ୍ଣବ ରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲଭ କରିଅଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବସାନ ପରେ ଏହି ସହଜିଆ ଧର୍ମ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଉପାସକଙ୍କ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଗୋଟିଏ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ମତ ରୂପେ ପରିଚୟ ଲଭ କଲା । ଏହି ମତର ଉପାସକ ଦେଶର ପ୍ରାୟ ସର୍ବାଂଶରେ ପରିତୃଷ୍ଣ ହେଉଥିଲେ । ତେଣୁ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ପୃଷ୍ଠପୋଷକମାନଙ୍କୁ ସହଜିଆ କହିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ ।

ଯୋଗ ଓ ତନ୍ତ୍ର ବିଷୟ ସହଜିଆ ଓ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଉଭୟଭକ୍ତି ପଦ୍ଧତିରେ ଦେଖାଯାଏ । ତଥାପି ଉଭୟଙ୍କୁ ସହଜିଆ ବୋଲି କହିବା ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ବଙ୍ଗଦେଶର ସହଜିଆମାନଙ୍କର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର ଆଉ ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଆଚାର-ବ୍ୟବହାରରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କୁ ସହଜିଆ ନ କହି ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ଉପାସକଙ୍କ ଧର୍ମପଦ୍ଧତିରେ ଅବଶ୍ୟ କେତେକ ସାମ୍ୟ ପରିତୃଷ୍ଣ ହୁଏ । ତଥାପି ଉଭୟଙ୍କୁ ଏକ ଧର୍ମର

ଉପାସକ ବୋଲି କହିବା ଅନ୍ୟାୟ । ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସାକାର ଏବଂ ନିରାକାର — ଉଭୟର ଉପାସକ । ବଙ୍ଗଦେଶର ବୈଷ୍ଣବମାନେ କେବଳ ସାକାର ଉପାସକ । ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଶୂନ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ଶୂନ୍ୟଠାରୁ ପୃଥକ୍ । ବୁଦ୍ଧି ମତରେ ଏହି ଜଗତ କିଛି ନୁହେଁ — ବୁଦ୍ଧିର ଏହି ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟ, ଏଥିରେ କୌଣସି ସତ୍ତା ନାହିଁ । ମାତ୍ର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଶୂନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ହେଉଥିବାର କଥା ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ନଜେ ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତରେ ଜଣାଇ ଅଛନ୍ତି । ସେହି ଶୂନ୍ୟରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚଳିତ । ଯୋଗ ମତରେ ଶୂନ୍ୟକୁ ଅକାଶ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି । ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ଏ ଶୂନ୍ୟ ଜାତ ।

ମହାଶୂନ୍ୟର ଅର୍ଥ ପୃଥ୍ବୀର ଅନସ୍ଥିତିରାବ । ସୃଷ୍ଟି ଯେତେବେଳେ ନ ଥିଲା, କେବଳ ଉଚ୍ଚବାନ ଥିଲେ । ସେ ପ୍ରକୃତିକୁ ସୃଷ୍ଟି କଲେ । ସେହି ପ୍ରକୃତିକୁ ମହାଶୂନ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି । ବେଦାନ୍ତର ମତ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ଏହିପରି । ବେଦାନ୍ତ ମତରେ ସେହି ମହାଶୂନ୍ୟକୁ ଚିହ୍ନିପାରିଲେ ପରମାତ୍ମାର ଜ୍ଞାନ ହେବ । ସେହି ମହାଶୂନ୍ୟକୁ ବ୍ରହ୍ମମୟ ରୂପ ଧରିବାକୁ ହେବ । ଅନେକଙ୍କ ମତରେ ସାଂଖ୍ୟର ଶୂନ୍ୟ ସହ ବୌଦ୍ଧଶୂନ୍ୟର ସାମାନ୍ୟ ସାମ୍ୟ ଅଛି । ଯାହାହେଉ, ସହଜିଆମାନଙ୍କର ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟୋପଲବ୍ଧି, ତାହା ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ଦର୍ଶନରେ ନାହିଁ ।

ସହଜିଆମାନେ ପ୍ରତୁଷ୍ଟିମାର୍ଗର ଉପାସକ; ମାତ୍ର ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ପ୍ରଧାନତଃ ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗର ଉପାସକ ଥିଲେ । ନଜେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରତୁଷ୍ଟିକୁ ପରିହାର କରିବା ପାଇଁ ତାଙ୍କ ଲେଖାରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସହଜତାରେ ସେ କହୁଛନ୍ତି—

“ହୃଦ୍ ଭଜେ ଅଲେଖୀ,
ଭୁବ୍ ଭଜେ ଅଲେଖ” ।

ଏହି ଅଲେଖ କଥାଟି ସହଜିଆଧର୍ମରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ବୋଲି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ପରମ ଯୋଗୀ ଓ ପରମ ଜ୍ଞାନୀ ଥିଲେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ଗୁରୁଭକ୍ତିଗୀତା ପାଠ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବନ୍ଧୁ ଥିବାର ଚୈତନ୍ୟ ବଳରାମଙ୍କୁ ରାମ-ତାରକମନ୍ତ୍ର, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଶୋଳକଳା ଓ ବଢ଼ିଶ ଅକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର, ଯଶୋବନ୍ତଙ୍କୁ ‘ଶ୍ୟାମ’ ପଞ୍ଚାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର, ଅନନ୍ତଙ୍କୁ ଏକାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ଏବଂ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କୁ ଅଶାକ୍ଷର ମନ୍ତ୍ର ଦେଇଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ବୟଂ ସ୍ତ୍ରୀ ମୁଖ ଦର୍ଶନ କରୁ ନ ଥିଲେ ଏବଂ ଜଣେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଯୋଗୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ସଖାମାନେ ବା କାହିଁକି ସହଜ ମାର୍ଗର ପଥକ ହେବେ ? ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଞ୍ଚଳର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସହଜ ଏହି ଉଚ୍ଚଳାପୁ

ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସାମସ୍ତ୍ୟ ଅଛି, ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସହୃଦ ଏମାନଙ୍କର ତେଜେ ସାମସ୍ତ୍ୟ ନାହିଁ । ଯୋଗସାଧନା ଭଗବତ୍ପ୍ରାୟ ଓ ଜ୍ଞାନାର୍ଜନର ଅନୁକୂଳ । ତେଣୁ ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ସେମାନଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବାରମ୍ବାର ଏହି ଯୋଗସାଧନ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ଯୋଗର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି, ଅରୁଣାକଳାଙ୍କ ଶୂନ୍ୟରେ ବ୍ରହ୍ମ ଓ ଜ୍ୟୋତିର ଅବଧାରଣା କରାଯାଇଛି ।

ଖାଲି ଏତିକି ନୁହେଁ, ସେମାନଙ୍କ ଭକ୍ତପଦରେ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ପରି-କଳ୍ପନା ଦେଖାଯାଏ । ସଦ୍‌ଜିଆଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡବାଦ ଅଛି । ଏହା ପୁଣି ହିନ୍ଦୁମାନଙ୍କର ଯୋଗ ତତ୍ତ୍ୱରେ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଏହି ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡତତ୍ତ୍ୱର ଅବଧାରଣା ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ବଶେଷତ୍ୱ । ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ଉଲ୍ଲେଖ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଅଛି । ଏହାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ପରିଚୟ ଆମ ସାହିତ୍ୟରେ ମିଳେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ସାରଳା ଦାସ କହୁଛନ୍ତି—

“ନାଭିଠାରୁ ଯେ ଉପର ତାକୁ ଯାକେ

ତେତିଶ କୋଟି ଦେବ ଅଛନ୍ତି ଏକେ ଏକେ ।”

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ପରିଚୟ କୃତ୍ରିମ ମିଳେ । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ବଡ଼ ଉଦାର, ଦୟାଳୁ, ହିକାଳଦର୍ଶୀ । ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ସେପରି ଉଦାର ନୁହନ୍ତି କି ହିକାଳଦର୍ଶୀ ନୁହନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି କେହି ବଡ଼ ଉର୍ଷାପରାୟଣ । ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ ଦେଖି କେତେକ ଗୌଡ଼ୀୟ ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ ଉତ୍କଳୀୟଙ୍କୁ ଉର୍ଷା ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ କୃତ ବୈଷ୍ଣବଗ୍ରନ୍ଥ ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ, ଚୈତନ୍ୟ ଭଗବତ ଓ ଚୈତନ୍ୟ ମଙ୍ଗଳରେ ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ ।

ଉତ୍କରଦାସଙ୍କ କୃତ ଓଡ଼ିଆ ଚୈତନ୍ୟ ଭଗବତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ରାମାନନ୍ଦ, ସାବତୋମ ଓ ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କ ସହିତ ଉତ୍କଳରେ “ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଲାଲା କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତର ସମର୍ଥକ ଥିବାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଧର୍ମବେଶିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରବର ଽ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଶୂଦ୍ଧ-ଭକ୍ତର ଉପାସକ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ସହଜରେ

ଅନୁମେୟ ଯେ, ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଜଣେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ-ପ୍ରସାରକ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବ ତଥା ପଞ୍ଚସଖାମାନେ କହନ୍ତି ଯେ, ଚୈତନ୍ୟ ସ୍ବଧର୍ମର ତଥା ସ୍ବସ୍ଥପ୍ରକାର ଭକ୍ତର ସମର୍ଥକ ଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କ ମତରେ ଚୈତନ୍ୟ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଅଚ୍ୟୁତ ଓ ବଳରାମ ପ୍ରଭୃତି ମଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କୁ ନବଭକ୍ତମଣ୍ଡଳରୁ ବହୁଷ୍ଟୁତ କରିଥିଲେ, ମାତ୍ର ଏହା ସ୍ବପୂର୍ଣ୍ଣ ମିଥ୍ୟା ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କ ଉପରେ ପଡ଼ିଥିଲା ତାହା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ସେମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କୁ ଗୁରୁ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନିଜର ଜୀବନକୁ ଆଦର୍ଶ ଭାବରେ ପରିଗଣିତ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପରେ ସହଜିଆ ଧର୍ମକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଆସିଲା ଅସମର ଲାଲା । କ୍ରମେ ଯୋଗକୁ ପରିହାର କରିବାଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତସନ୍ତପ୍ତ ଏକାବେଳାକେ ନଷ୍ଟ ନୋଇଗଲା । ଆସିଲା ଧର୍ମରେ ବ୍ୟଭିଚାର । ଶୁଣାଯାଏ, ଏକ ଦିନେ ଅନେକ ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ-ବୈଷ୍ଣବା ଗୋଟିଏ ମେଳାରେ ନେତ୍ରୀ-ନେତ୍ରୀରେ ପରିଣତ ହୋଇଗଲେ । ମାତ୍ର ଏହି ପ୍ରକାର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପରିଣତ ଓଡ଼ିଶାର ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଆଚରଣରେ କଦାପି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚସଖା-ମାନଙ୍କର ଆଚରଣ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ସେମାନେ ଜଣେ ଜଣେ ଦେବୋପମ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ସେମାନେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଲଭ କରିପାରିଥିଲେ । ତେଣୁ ଏହି ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କୁ ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ କହିବା ଅଯୌକିକ ।

ଭକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ

ପାଦାବଳମୂଳପୁଷ୍ପକ ପ୍ରେମମୁଖ୍ୟ ବାଦ୍ୟ ନୃତ୍ୟାଦି ସାହାଯ୍ୟରେ ଧ୍ୟେୟ ସ୍ବରୂପର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ ହିଁ ଭକ୍ତି ଭାବର ସତ୍ୟ । ସେବା ଅର୍ଥକ ଭକ୍ତ ଧାରୁର ଭାବେ ଅଳ୍ପ ପ୍ରତ୍ୟୟ ଦ୍ବାରା ଏହି ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦର ନିଷ୍ପତ୍ତି ହୋଇଅଛି । ଏହା ହିଁ ବିଧି : କାର୍ଯ୍ୟକ, ବାଚକ ଓ ମାନସିକ । ସୁଦିସ୍ତୋତାଦି ବାଚକ । ତାଳ ବାଦ୍ୟାଦି କାର୍ଯ୍ୟକ, ମାତ୍ର ଧ୍ବନୀଦି ଦ୍ବାରା ଧ୍ୟେୟ ସ୍ବରୂପର ଭାବନା ହିଁ ମାନସିକ ଭକ୍ତି ରୂପେ ପରିଗଣିତ । ଭକ୍ତନ ଉପାସନା ସାହାଯ୍ୟରେ କାୟମନୋବାକ୍ୟରେ ଏହା ହିଁ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥାଏ ।

ସାହିତ୍ୟ ସେହିପରି ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ସମ୍ବନ୍ଧିତ ସଂଯୋଗ ତଥା ପ୍ରକାଶ । ହୃଦୟର ବିଷୟମାନଙ୍କର ରସାଳ ପ୍ରକାଶନ ହିଁ ସାହିତ୍ୟ । ପୁରାଣାଦିରେ ଭକ୍ତିମୂଳକ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ବରୂପ ପ୍ରକଟିତ । ଯୋଗ ସୂତ୍ରରେ ଭକ୍ତି ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, “ଭାବରେ ପରାନ୍ତର ।” ପରା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ— ଅନ୍ୟ ବିଷୟକୁ ଅନୁରାଗ ବା ପ୍ରେମ । ତାହା ପୁଣି ଦ୍ବିବିଧ । ପରା ଓ ଅପରା । ଅପରା ଭକ୍ତି ଯାହାକୁ କାୟ-ବଚନରେ ପାଦ ବଦନାଦି ବା ଗୁଣ ସ୍ତବନାଦି ରୂପକର୍ମରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ପରାଭକ୍ତି କେବଳମାତ୍ର ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ରୂପ ସଂବେଦିୟ କର୍ମମାନଙ୍କର ଭାବରୂପଣ । ଅପରା ସୋପାୟକ; ପରା ନିରୂପାୟକ । ନାମ ରୂପ ବିହୀନ କେବଳ ଧ୍ୟେୟ ପର ଭାବରେ ନିର୍ମଳ ସକଳ ଦୃଷ୍ଟୀକରେ ଦୃଷ୍ଟୀକେଶଙ୍କର ଯେଉଁ ସେବା ତାହା ହିଁ ପରା ଭକ୍ତି ବା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭକ୍ତି ରୂପେ ବିଦ୍ଧ । ଯଥାର୍ଥରେ ଉକ୍ତ ଅଛି—

“ନାମ ରୂପ ବିନିର୍ମୂଳଂ ତତ୍ତ୍ବପରତ୍ବେ ନିର୍ମଳଂ

ଦୃଷ୍ଟୀକେଶ ଦୃଷ୍ଟୀକେଶ ସେବନମ୍ ଭକ୍ତିରୂପଂ ତେ ।”

ଯେକୌଣସି ବିବେଚନାୟ ତଥା ପ୍ରକୃତ ସାହିତ୍ୟ ତାହା ଭକ୍ତିମୂଳକ । ଆଦିକାବ୍ୟ ରମାୟଣରେ ବାଲ୍ମୀକିଙ୍କର ନାରଦଙ୍କ ପ୍ରତି ଯେଉଁ ପ୍ରଥମ ପ୍ରଶ୍ନ ତାହା ଭାବରୂପ ଗୁଣରେ ହିଁ କରାଯାଇଅଛି । ଯହିଁରେ ନାରଦଙ୍କର ରାମଚତ୍ତେ ଜର୍ଜିତ ହିଁ ନିଦ୍ଧିତ । ପରେ ସେହି ଭାବର ମାତ୍ର ବୃତ୍ତି ଅଦ୍ବିତୀୟ ଗୁଣ ଛାମଣୀ, ବୀର୍ଯ୍ୟ ବୀର୍ଯ୍ୟାଦିବାୟ, ଧାର୍ମିକତା କୃତଜ୍ଞତା, ନିତ୍ୟଜ୍ଞତା ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ଗଳ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ପୁରୁଷ ରାମାବତାରଙ୍କ ଶ୍ରବଣ କରି ତାଙ୍କ ପ୍ରେମରେ

ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ରାମାୟଣ ପ୍ରଫେସନ କରିଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ରାମାୟଣ ଭକ୍ତିମୂଳକ-ରାମଭକ୍ତି-ମାନଙ୍କର ପରମାଦରଶୀୟ । ଏହିପରି ଅନ୍ୟ ପୁରାଣାଦିମାନଙ୍କରେ ଉପନିଷଦରେ ଯେଉଁ ଅବତରଣିକା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ତାହା ସମସ୍ତ ଭକ୍ତିଗର୍ଭିତ । ଏହାବ୍ୟତୀତ ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟାଦି ରହିଛି ତାହା ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ୍ୟାଶ୍ରୟୀ । ନଳଙ୍କଠାରେ ଅସୀଧାରଣ ଭାବ ପୋଷଣ ପୂର୍ବକ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ନୈଷଧ କାବ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । କାଳିଦାସ ରଘୁବଂଶର ଅନୁପମ ଗୁଣ ଗାରିମାରେ ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ରଘୁବଂଶ ଓ ପାଟ୍ଟପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି ଭାବାକୃଷ୍ଟ ହୋଇ କୁମାରସମ୍ଭବ ପ୍ରଫେସନ କରିଛନ୍ତି କହିଲେ ଅସମୀଚୀନ ହେବନାହିଁ । ସେହିପରି ‘ଶିଶୁପାଳ ବଧ’, ‘ଜାଗତାର୍ଜୁନସମ୍ଭବ’ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ ଯୁଷ୍ଟି ମୂଳରେ ସେହି ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ମୃଣ୍ୟୁ ପୁରୁଷଙ୍କ ପ୍ରତି କବିଙ୍କର ପ୍ରବଣ ଭକ୍ତିଭାବ ସନ୍ନିହିତ । ଆନନ୍ଦଲହରୀ, ଗଙ୍ଗାଲହରୀ ଓ ନାନାବିଧ ସହସ୍ର ନାମାବଳୀ ଯେକୌଣସି ସାହିତ୍ୟ ଯୁଷ୍ଟିରେ ଯେଉଁ ଭାବ ପ୍ରକଟିତ ତାହାର ମୂଳ ବାଳ ହିଁ ଭକ୍ତି । କାବ୍ୟସ୍ରୋତ ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ପ୍ରାୟଶଃ କାୟିକ ଓ ବାଚକ ଭକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ମାନସ ଭକ୍ତିର ସ୍ୱରୂପ ଉପାସନା ଓ କାଣ୍ଡ ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଉନ୍ନୀତ ତଥା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବାର ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଅଧିକାଂଶ ଭକ୍ତିସମ୍ବଳିତ ବିଷୟ ଭାଗ୍ୟାୟ ଅର୍ଥ ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ବ୍ୟାପ୍ତ । ଭକ୍ତିର ବ୍ୟାପକତା ତଥା ଉତ୍କର୍ଷ ଦର୍ଶାଇବା ସକାଶେ ଉପନିଷଦରୁ ବହୁ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇପାରେ । କାରଣ ଉପନିଷଦ ଭାଗରେ ମୁମୁକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଶକ୍ତି କେବଳ ଭକ୍ତିନିଷ୍ଠ ନୁହେଁ, ତାହା ଭକ୍ତି-କୁକ୍ଷିଗତ ମଧ୍ୟ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସାହିତ୍ୟ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଭକ୍ତିବାଦ କିପରି ନାନା ରୂପରେ ପରିଚିତ ତାହା ହିଁ ବିରୁଦ୍ଧି । ପ୍ରଥମତଃ ଶ୍ରୀମଦ୍ଭାଗବତ ମହାପୁରାଣରେ “ସତ୍ୟମ୍ ପରମ୍ ଧୀମହି” ଏହି ଶ୍ଳୋକାଂଶରେ ଅଶ୍ରୁ ଭକ୍ତିଭାବ ପୁଲକିତ । ଭାଗବତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରାୟ ସର୍ବତ୍ର ନବଧା ଭକ୍ତିର ବିସ୍ତରଣ ଲକ୍ଷିତ । ଦେଶ ଭାଗବତରେ “ସର୍ବଚୈତନ୍ୟ ରୂପା ତା—ମାଦ୍ୟାଂ ବିଦ୍ୟାଂ ଚ ଧୀମହି ବୁଦ୍ଧିମ୍ ସ୍ୟା ନଃ ପ୍ରଭୋଦୟାତ୍” ଏହି ଉକ୍ତିତାଂଶରେ ଭକ୍ତି ଭାବ ହିଁ ପରିଚିତ । ଏହିପରି ସକଳ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ ଭାବର ପ୍ରସିଦ୍ଧି ରୂପ ଭକ୍ତି ପ୍ରକଟିତ ।

— ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦ୍ଧ୍ୟାନ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭକରି ଶୟନାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାବତାୟ ନିତ୍ୟ ନୈମିତ୍ତିକ କର୍ମମାନଙ୍କରେ ଭକ୍ତି ଅଭିବାଜ୍ଞିତ ହୋଇଯାଏ । ମହାକବିମାନେ ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷାଦି ଚତୁର୍ବର୍ଗକୁ ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ ବା ପୁରାଣାଦିରେ ଯାହା ଉପନିଷଦ ବିଷୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ସେଥିରେ ଭଗବାନଙ୍କ ଗୁଣାନୁବାଦ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଧର୍ମଭାବ ଏବଂ ତନ୍ମୂଳକ ଭକ୍ତିର ପୁରୁଷାର୍ଥଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଆରୁଣେରେ ରାବଣାଦିମାନଙ୍କ

ପରି କର ନାହିଁ—ଏହିପରି କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଅକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶଦ୍ୱାରା ସାହିତ୍ୟ ମାନବ ସମାଜର ହୃଦୟମାତ୍ରକ ରୂପେ ବିବେଚିତ । ବୈଷ୍ଣବ ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ଭକ୍ତିମୂଳକ ମନ୍ତ୍ରଣ ବ୍ରହ୍ମାସ୍ତ୍ର ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଅବତାରମାନଙ୍କର ପରିକଳ୍ପନା ହିଁ ଅଭିବାହିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ବିବିଧ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ସୃଷ୍ଟି ଲୀଳାବର୍ଣ୍ଣନାର ପଣ୍ୟର ବୃଦ୍ଧିଲଭ କରି ଯମବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ହୋଇଅଛି କହିଲେ ଅଧିକ ହେବ ନାହିଁ । ବିଶ୍ୱରୂପୀ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରେମାକୃଷ୍ଣ ହୋଇ ସେହି ପ୍ରେମ-ସମ୍ବନ୍ଧ ବନ୍ଧନରେ ଭକ୍ତଗଣ ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ଦେବତାଙ୍କୁ ଦିବ୍ୟ ଭାବରେ ଆରୁଡ଼ି କରି ବହୁଧା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ କଣ୍ଠାବୋଧ କରି ନାନାନ୍ତି । ଅନ୍ୟଥା ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣ ମନାଘାତ ନୀରବସ୍ୱର ପରମେଶ୍ୱର ପଦାର୍ଥରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାକ୍ ପ୍ରସରଣ ହୋଇ-ପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ହେତୁ ସାକାର ରାମକୃଷ୍ଣାଦି ବିଗ୍ରହମାନଙ୍କର ମନଃ ସଂକଳ୍ପିତ ଅନୁପମ ଲୋକୋତ୍ତର ଲବଣ୍ୟ ଗୁଣଗ୍ରାମ ଶୌର୍ଯ୍ୟବାହୀନର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ କବି-ସମାଜ ଅଧିକାରୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟରେ ସାହିତ୍ୟିକ, ରାଜସିକ ଓ ତାମସିକ ଭକ୍ତ ବା ପ୍ରେମଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଉପନିଷଦ ଭାବରେ ମୁକ୍ତିକାମର ଯାହା କି ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ବିଷୟକ ଉପାଦାନା, ତାହା ସାହିତ୍ୟିକ ଭକ୍ତ; ବେଦ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ଯାହା କି ଯାଗ ଯଜ୍ଞାଦି ଅନୁଷ୍ଠାନର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଭାବରେ ପରିଦୃଶ୍ୟ ତାହା ରାଜସ ଉପାଦାନା ବା ରାଜସୀ ଭକ୍ତ ଭାବରେ ରୂପିତ ।

ବିଭିନ୍ନ ସରସ କାବ୍ୟାଦିରେ ରାମ ସୀତା, ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଳି ଦିବ୍ୟାଦିବ୍ୟ ଓ ଅପ୍ରାକୃତ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ଚକ୍ଷୁ ସମକ୍ଷରେ ସାଂସାରିକ ମାନବ ମାନବୀ ସୁଲଭ ହାବଭାବ ଓ ପ୍ରେମାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ରାଜସୀ ଭକ୍ତ ନାମରେ ଅଭିହିତ । ତେଣୁ ଏହା ଗ୍ରାମ୍ୟ ସାଧାରଣ ଅଟେ । ଏଥିରେ ଭଗବତ ଭାବ ଗୁଣୀଭୂତ ହୋଇ ଗ୍ରାମ୍ୟଭାବ ମୁଖ୍ୟ ବା ପ୍ରଧାନ ରୂପରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୁଏ ଏବଂ ଏହାଦ୍ୱାରା ସାଧାରଣ ପାଠକପାଠିକାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ-ଭାବ-ବିଶେଷ ଯେତେ ପରିଚ୍ଛୁଟ ହୁଏ ଭଗବତ-ଭାବର ଉଦ୍ରେକ ସେପରି ହୁଏ ନାହିଁ ବା ହେବାର ଅନୁକୂଳ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନ ଥାଏ । ଏହି ଭକ୍ତଭାବ ହିଁ ତାମସ-ଭକ୍ତର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସୁରାଣାଦିରେ (ଅଗ୍ନିସୁରାଣ) ‘କାବ୍ୟାଳାପାଂଶୁ ବର୍ଜୟେତ୍’ ଏହି ନିଷ୍ପେଧ ବାଣୀ ଗୁଂଫିତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ଅନ୍ୟକରଣରେ ଗ୍ରାମ୍ୟ ଭାବାଭିମୁଖୀ ଭାବ ବର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଣୁ ହୋଇଥାଏ ।

ଭକ୍ତିମାନଙ୍କର ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଉପାସ୍ୟ ବିଗ୍ରହ ନେଇ ଯେଉଁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ ତାହା ଯେତେବେଳେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ଭକ୍ତ ରୂପରେ ଆଭିଷିକ୍ତ । ତେଣୁ ସେ ଯେଉଁ ବିଗ୍ରହରେ ଅନୁରକ୍ତ ହୋଇ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦିଶୟୀବଶତଃ ତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥାନ୍ତି ।

ଭକ୍ତାଂସୁ ସେମାନଙ୍କର ଅଭିଷ୍ଟ ସୁଦ୍ଧା ବନ୍ଦନାଦି ଦ୍ଵାରା ଉତ୍ତମ ସମ୍ଭାରମୁଖୀ ହୁଏ ଏବଂ ସ୍ଵହୃଦୟରେ ତଦନୁରୂପ ସମ୍ଭାର ଜନ୍ମ ଲଭ କରେ । ସେହି ସମ୍ଭାରବଶରୁ ସେମାନେ ତଦୁଚିତ ଫଳ ମଧ୍ୟ ଲଭ କରନ୍ତି । ଗୀତାରେ ଭକ୍ତ ଅଛି-ଯୋ ଯୋ ଯାଂ ଯାଂ ତନୁଂ ଭକ୍ତଃ ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ଅଚ୍ଚରୁମ୍ ମିଚ୍ଛତି ତଥ୍ୟତଥ୍ୟାଚଳାଂ ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ତାମେବ ବିଦଧାମହମ୍ । ସତୟା ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ଯୁକ୍ତୋ ତଥ୍ୟାସୁଧନା-ମୀଢ୍ୟତେ ଲଭତେଃ ତୃତଃ କମାନ୍ ମୟେବ ବହୁତାନ୍ ହୃତାନ୍ । ‘ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୋୟଂ’ ପୁରୁଷଃ ଏହା ଉପନିଷଦ ସିଦ୍ଧ ବାଣୀ; ଶ୍ରଦ୍ଧା ହି ଭକ୍ତିର ରୂପାନ୍ତର, ଶ୍ରଦ୍ଧା ହାନର ସର୍ବକାର୍ଯ୍ୟ ନିଷ୍ଫଳ । ତୁଳସୀ ଦାସ କହୁଛନ୍ତି-“ଭବାନ ଶଙ୍କରୌ ବନ୍ଦେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବିଶ୍ଵାସ ରୂପିଣୌ ! ଯାତ୍ୟାତ୍ ବିନା ନ ପଶ୍ୟନ୍ତି ସିଦ୍ଧାଃ ସ୍ଵାନ୍ତଃସ୍ଥ ମୀଶ୍ଵରମ୍”

ସାହିତ୍ୟ ଜଗତରେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଆଦିକାବ୍ୟ ରାମୟଣ ଛନ୍ଦୋରେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର କାବ୍ୟ ଜଗତ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଅଛି । ରାମାୟଣ ଯଦିଓ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ଶୂନ୍ୟ ନୁହେଁ, ତଥାପି ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ରସ ନବବ୍ୟସ ରସମାନଙ୍କରେ ଅନ୍ୟତମ ଭାବରେ ନିହତ, ଏବଂ ପ୍ରାମାଣ୍ୟବ ବିପ୍ରକୃଷ୍ଟ । ଭକ୍ତି ରାମାୟଣ ସତ୍ତ୍ଵକାବ୍ୟ । ଏଥିରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଲୋକୋତ୍ତର ଗୁଣାନୁବାଦ, ଧର୍ମନିତି, ରାଜନିତି, ବ୍ୟବହାର ନିତି, ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶ୍ଵତିମାନ ଯେପରି ଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ଅନୁକରଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅବୀଚାନ ଭକ୍ତି ସାହିତ୍ୟ ଜଗତ ବା କାବ୍ୟଜଗତ ତଦନୁକରଣ ନ ହୋଇ କେବଳ ଲୋକରଞ୍ଜନାର୍ଥ ଲୋକସ୍ପଷ୍ଟବ ସିଦ୍ଧ ବହୁମୁଖ ତମସ୍ଵର ବିଶୟ ପ୍ରବଣ ହୋଇଅଛି । କାବ୍ୟ-ଯୁଗର ଅନ୍ତୀକୃତ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉଭୟ ଲୋକୋପକାରୀ ବା ଅଶୁଭପହାରୀ ଏବଂ ଅନ୍ତଃକରଣ ଶାନ୍ତିଦାୟକ ନ ହେବାରୁ ଏ ଅସତ୍ତ୍ଵ କାବ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ।

ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତରେ ରାସଲୀଳାଦି ବିଷୟରେ କୃଷ୍ଣଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ସେଥିରେ ଆଦିରସର ଯାହା ପରିପୁଷ୍ଟ, ତାହା ଅଲୌକିକ-ଲୋକସାଧାରଣ ପ୍ରୟୁଜ୍ୟ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ତର୍କର ଅବକାଶ ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣ ଚରିତ ଅଲୌକିକ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଲୀଳାର ବିକାଶ ସ୍ଵୟଂ ଭଗବାନ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ସଂସାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କେହି ଦାବାନଳପାନ କିମ୍ବା ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଗୋପିକାମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରେମରସ ପଶ୍ୟୁଟ କରିବାକୁ ଯାଇ ବହୁ ସଂଖ୍ୟକ ମୂର୍ତ୍ତି ହୋଇପାରିବେ ନାହିଁ, ବା କାଳୀୟ ଦଳନ ପ୍ରଭୃତି ଅସାଧାରଣ କାର୍ଯ୍ୟ କିମ୍ବା ମୃତ ଗୁରୁପୁତ୍ରକୁ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ଦାନ ପରି ଅସାମାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କେହି କଞ୍ଜପାରିବେ ନାହିଁ । ନରକାସୁର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଷୋଡ଼ଶ ସନ୍ତପ୍ତ ଦେବ କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କରିପାରିଲେ ଭଲ ଶକ୍ତି ମାନବୀୟ ଜଗତରେ କାହାର ଅଛି କି ? ଅଲୌକିକ ଭାବର ଆଚରିତ ଏହି ଲୋକ ଲୀଳା ଅସାଧାରଣ, ଅଚିନ୍ତନୀୟ ଓ ଅନନ୍ୟ ।

ଉତ୍କଳାଂ ବଚସତ୍ୟମ୍ ତଥୈବା ଚଚେତ୍ କୃତଂ
(ଭଗବତ ରାସପଞ୍ଚାଧ୍ୟାୟୀ)

ଭାରତୀୟ ବଚନ ଶୈଳୀ, କିନ୍ତୁ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ସର୍ବତ୍ର ଅନୁକରଣୀୟ ନୁହେଁ । ପୁନଶ୍ଚ ତାହା ନିୟମିତ ବା ସମାଲୋଚନୀୟ ନୁହେଁ; ତାହା ଅସାଧାରଣ, ଯଥାର୍ଥରେ ଭବିଷ୍ୟତ ।

‘ମହାତ୍ମାନାଂ ଚରଣେ ନ ପୁରସ୍କରଣୀୟମ୍
ନ ପି ଦରସ୍କରଣୀୟମ୍ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଭାଗ

ସାହିତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵ

- ସାହିତ୍ୟରେ ରସବାଦ
- ସାହିତ୍ୟରେ ଧ୍ଵନିବାଦ
- ରସ, ରାତି ଓ ଗୁଣ

ସାହିତ୍ୟରେ ରସବାଦ

ଆନନ୍ଦବାଦ, ଦୁଃଖବାଦ ଓ ରସସ୍ୟବାଦ ପରି ସାହିତ୍ୟରେ ରସବାଦ ଏକ ପ୍ରାଚୀନତମ ଆବିଷ୍କାର । ପାଠକ କାବ୍ୟପାଠ ସମୟରେ ମନରେ ଯେଉଁ ଅନୁଭୂତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରେ, ତାହା ହିଁ ରସ । ସବୁ ଶ୍ରେଣୀର ପାଠକ ରସର ଆସ୍ବାଦନ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ବିଦଗ୍ଧ ବା ସହୃଦୟ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ସହିତ ସ୍ବ ଏକାଗ୍ରତାର ସମନ୍ବୟ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏକ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ ଆଦର୍ଶ ଜଗତରେ ପହଞ୍ଚେ, ଯାହା ଫଳରେ ସେହି କାବ୍ୟର ଉଦ୍ଦୀପିତ ସହିତ ତା'ର ଆତ୍ମୀୟତା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜକୁ ଭୁଲେ, ତାର ପାରାଶ୍ରିକ ଅବସ୍ଥାକୁ ବିସ୍ମୃତ ହୁଏ । ତାର ଦ୍ବୈତବାଦୀ ମନ ଅଦ୍ବୈତବାଦରେ ପହଞ୍ଚେ । ପଠିତ କାବ୍ୟ ସହିତ ନିଜକୁ ଏକାକାର କରିଦେଇଥିବାରୁ ତାର ଆତ୍ମବିଲୁପ୍ତି ଘଟେ । ଏତକବେଳେ ତାର ମନରେ ଯେଉଁ ଶାଶ୍ବତ ଅନୁଭୂତି ଜାତ ହୁଏ, ତାର ଏକ ଅନାବଳ ସ୍ବଚ୍ଛ ପରିପ୍ରକାଶ ହିଁ ରସ । ‘ରସ’ ଧାରୁର ଅର୍ଥ ଆସ୍ବାଦନ । ‘ରସ୍ୟତେ ଅନେନ ଇତି ରସଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଆସ୍ବାଦ ତାହା ହିଁ ରସ । “ଏହି ରସ ବାର ନୁହେଁ, ‘ସ ଏସ ପରମ ବ୍ୟଂଗ୍ୟଃ’ ଅର୍ଥାତ୍ ବ୍ୟଂଜନା ଦ୍ବାରା ରସବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ସତକଥା କହିବାକୁ ଗଲେ ରସ ଏବଂ ରସପ୍ରଣୟ, ଏହି ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁ ଭିନ୍ନ ରୂପେ ଚିନ୍ତା କରାଯାଏ ନାହିଁ । କାରଣ ଯାହାର ରସାନୁଭୂତି ବା ରସପ୍ରଣୟ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେ ରସ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, ବୁଝିପାରେନା ।” (୧)

ରସ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ସ୍ବରୂପ । ଏକ ସମୟରେ ସାହିତ୍ୟର ସଞ୍ଜା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଆଲଙ୍କାରିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ମତବାଦ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ସେହିସବୁ ମତାମତର ଅବଶ୍ୟ ଅତି ଗହନ । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଆଲଙ୍କାରିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେହି ଶୈଳକୁ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ବୋଲି (୧) କହିଥିବା ବେଳେ, ଅନ୍ୟ କେହି ବନ୍ଦୋକ୍ତିକୁ କବିତାର ପ୍ରାଣବୋଲି (୩) ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ପୁଣି କେତେ କାବ୍ୟରେ ଧ୍ବନିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ

୦ (୧) ସାହିତ୍ୟ ସଦର୍ଶନ—ଶ୍ରୀ ଶରୀନ୍ଦ୍ର ଦାସ ୪୯ ପୃଷ୍ଠା (୧) ‘ସାଦରସା କାବ୍ୟସ୍ୟ’ (୩) ‘ବନ୍ଦୋକ୍ତି କାବ୍ୟ ଜୀବତଃ’

(୧) ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶି—ଏହା ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ କଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଲଙ୍କାରିକ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ କହୁଛନ୍ତି—“ବାକ୍ୟ ରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟଂ ।” ଆଲଙ୍କାରିକମାନଙ୍କର ମତଭିତରୁ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଦୃତ ହୋଇଛି । ଏହି ରସର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଏହା (ରସ) ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କର ସ୍ୱ ଅନୁଭବର ବିଷୟ । ନିଜେ ପାନ ନ କଲେ ଯେପରି ପ୍ରପାନକର ସ୍ୱାଦ ବୁଝାଯାଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ନିଜେ କାବ୍ୟରସ ଅନୁଭବ ନ କଲେ, ତାହା କେହି ଅନୁଭବ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରେ ସତ୍ତ୍ୱଗୁଣର ଉଦ୍ରେକ ହେଉ ଯେଉଁ ଅଶଶ୍ୱ ଆନନ୍ଦ ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ତାହା ହିଁ ରସର ଆସ୍ବାଦନ । ଉକ୍ତ ଏକାନ୍ତଭାବରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲବେଳେ, ମୁନି ରାସିମାନେ ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତରେ ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କଲବେଳେ ହୃଦୟରେ ତାଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ଅନୁଭବ କରି ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରନ୍ତି, ରସାସ୍ବାଦନ ବେଳେ ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆନନ୍ଦ ମିଳିଥାଏ । ସୂଚକ ଏହା ମସ୍ତିଷ୍କର ନ ହୋଇ ହୃଦୟର ପରିପ୍ରକାଶ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ କୁହାଯାଇଅଛି—*The object of poetry as of all the time arts is to produce an emotional delight, a pure and elevated pleasure*”

ରସର ସ୍ୱରୂପ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରି ମନିଷ୍ଠ ଭକ୍ତ କହୁଛନ୍ତି—

“କାରଣାନାଥ କାର୍ଯ୍ୟାଣି ସହକାରିଣି ଯାନତ,
ଇତ୍ୟାଦୈଃ ସ୍ଥାୟିନୋ ଲୋକେ ତାନି ଚେନ୍ନାଟ୍ୟ କାବ୍ୟଘୋଃ
ବିଭାବା ଅନୁଭାବା ପ୍ରତ୍ କଥ୍ୟଂତେ ବ୍ୟଭିଚାରଣଃ
ବ୍ୟକ୍ତଃ ସତ୍ତ୍ୱେ ବିଭାବାଦୈଃ ସ୍ଥାୟି ଭାବୋ ରସଃସ୍ମୃତ ।”

ମନିଷ୍ଠଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିରୁ ରସର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ମିଳିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରସ ସୃଷ୍ଟି ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁ ସବୁ କାରଣ ଯୋଗୁଁ ହୋଇଥାଏ, ତାହା ହିଁ ଏଥରେ ପ୍ରକାଶିତ । ସେ ରସ ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ କାବ୍ୟରେ ରସର ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣରେ ବିଶେଷ ମନୋଯୋଗୀ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଅପରପକ୍ଷରେ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ କାବ୍ୟରେ ରସର ସ୍ଥାନ ଯେ ବହୁ ଉଚ୍ଚରେ, ତାହା ହିଁ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଉକ୍ତି ମନିଷ୍ଠଙ୍କ ଭକ୍ତିର ଏକ ସନ୍ଧିଗ୍ଧ ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ହେଲେ ହେଁ କାବ୍ୟସୃଷ୍ଟିରେ ରସର ମୌଳିକ ସ୍ଥାନ ନିରୂପଣ ହିଁ ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ମତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । କିନ୍ତୁ ମନିଷ୍ଠ

ରସବାଦର ମୂଳତତ୍ତ୍ୱ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଆଦମ ଆଲେଚକ ହିସାବରେ ସବିଶେଷ ସମ୍ମାନର ଅଧିକାରୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ମତରେ ରସ ଉଦ୍ରେକ ହିଁ କବିର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଯଦିଓ ସାହିତ୍ୟରେ ରସକୁ ବାଦଦେଲେ ଆଖ୍ୟାନ ବସ୍ତୁ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଆଉ ଦୁଇ ବିଭାଗ ରହିବ, କିନ୍ତୁ ତାହା ‘ରସ’ ପରି ମୃଣ୍ୟୁ ନୁହେଁ । କାରଣ ଆଖ୍ୟାନ ବସ୍ତୁ ଯେତେ ଚମତ୍କାର ଓ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗରେ କାବ୍ୟକାର ଯେତେ କୃତ୍ରିମ ଦେଖାଇଲେ ମଧ୍ୟ ରସ ବ୍ୟବହାରରେ ତାହା ଉପଭୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । କାବ୍ୟର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବିମଳ ଆନନ୍ଦ ପରିବେଷଣ କରିବା ଏଠାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ‘ଏହି ରସ ପରିଚ୍ୟକ୍ତ ବିଶେଷ’ । ପୁଣି ସଂସ୍କୃତ ଆଳଙ୍କାରିକ ଉଚ୍ଚତ ରସକୁ ସାହିତ୍ୟର ସ୍ୱାଦ ଓ ଫଳ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କହିଅଛନ୍ତି —

“ଯଥା ସାଜାତ୍ ଭବେଦ୍ ବୃକ୍ଷୋ ବୃକ୍ଷାତ୍ ପୁଷ୍ପଂ ଫଳଂ ତଥା
ତଥା ମୂଳଂ ରସାଃ ସର୍ବେ ତେଭ୍ୟୋ ଭାବା ବ୍ୟବସ୍ଥିତାଃ ।”

ପୁଣି ରସକୁ ‘ଲୋକୋତ୍ତର ଚମତ୍କାର ପ୍ରାଣୀ’ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । କାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଯେତେବେଳେ ରସ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରି ନିଜକୁ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ହଜେଇଦିଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ଏକ ଲୋକୋତ୍ତର ଚମତ୍କାର ଜଗତରେ ପହଞ୍ଚେ ଏବଂ ସେହି ଜଗତ ମଧ୍ୟରେ ଟିଏ ପାଏ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ସନ୍ତାନ । ରସ ସେହି ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ମୂଳ ଉତ୍ସ । ବାସ୍ତବରେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦବଳୀରେ ଉକ୍ତ ଅଛି “ରସୋବିେୟଃ ହ୍ୟେବାୟୁଲବ୍ୟାନ୍ମୀ ଭବତି” ଅଥବା ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ରୁତିରେ ରସରୂପ ପରମାତ୍ମା ବଡ଼ରୂପ ମାୟା—ରସ ଓ ପରମାତ୍ମାକୁ ଉପନିଷଦ ଏବଂ ଆଳଙ୍କାରିକ ଶ୍ରୁତି ଅଭିନ୍ନ ରୂପରେ ଦେଖିଛନ୍ତି ।

ଆଉ କେତେକ ଆଳଙ୍କାରିକ କହିନ୍ତି ଯେ, କାବ୍ୟରସରୁ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ, ମୋକ୍ଷ—ଏହି ଚରୁବର୍ଗ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ । କାରଣ କାବ୍ୟ କବିର ଯଶ, ଯମ୍ପଦ ଓ ଅର୍ଥ ବୃଦ୍ଧି କରେ, କାବ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ଦେବ ଅର୍ଚ୍ଚନା କରି କର ଧର୍ମ ଲାଭକରେ । ପୁଣି ଧର୍ମର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ ସେ ମୋକ୍ଷ ଲାଭକରେ । ଅତଏବ ‘ରସ’ ଯେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାସ୍ୱରୂପ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

‘ରସ’—ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦର ଏକ ଅବସ୍ଥା ବିଶେଷ । କାବ୍ୟପାଠ ସମୟରେ ପାଠକ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦ ଲାଭକରେ, ତାହା ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ । କାରଣ ପାଠକର ଚନ୍ଦ୍ରସୂତା ଓ ଆତ୍ମବୃଦ୍ଧି ମଧ୍ୟରୁ ସେହି ଆନନ୍ଦର ଜନ୍ମ । ଉକ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାତକପାପାଈଁ ଏହିପରି ଚନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ଆତ୍ମଭୋଲା ହୋଇପଡ଼େ । ଫଳତଃ ତାର ଏକାନ୍ତ ସାଧନା ତାକୁ ତାର ଲକ୍ଷ୍ୟପଥରେ

ପଦ୍ମଆଳଦିଏ । ସେ ସେଠାରେ ପରମାତ୍ମାର ସନ୍ତାନ ପାଏ । ପରମାତ୍ମା ହିଁ ରସର ଭଣ୍ଡାର ।
ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ସ୍ବରୂପ ଅନୁଭବ ହିଁ ରସାନୁଭବ ।

କେଣ୍ଟି ଯଥାର୍ଥରେ Hamilton କହିଅଛନ୍ତି “Poetry as such is to be judged simply by the quality of imaginative experience it gives and not by the test of moral goodness or of truth in reference to something outside itself.”

ସଂସ୍କୃତ ଆଲଙ୍କାରିକ ରସ ସହଜ ଗୁଣର ସମ୍ପର୍କ ସ୍ଥାପନ କରି କହିଅଛନ୍ତି—
“ଗୁଣଂ ତେ ଆସ୍ବାଦ ପ୍ରତିୟାୟଂ ଉକର୍ତ୍ତୀ ହିୟଂତେ ରସା ଏଭିରିତ ଗୁଣଃ ।” ଏହି
ବ୍ୟାପ୍ତିରୁ ଉକର୍ତ୍ତ ବିଶେଷ ଭାବରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠିବ । କିନ୍ତୁ ଆଲଙ୍କାରିକ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି
ସିଂହାବଲୋକନ କଲେ ଗୁଣ ସହଜ ରସର ସମ୍ପର୍କ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ନବମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ହିଁ
ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି । କାରଣ ଭରତ କହିଛନ୍ତି—‘ଗୁଣା ବିପର୍ଯ୍ୟୟା ଦୋଷାମ’—ଅର୍ଥାତ୍
ଦୋଷର ବିପରୀତ ଧର୍ମ ଗୁଣ । ପୁଣି ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଅଛି, “ଯଃ କାବ୍ୟେ ମହତଃ
ରସାମନୁ ଗୁଣହୀନଃସୌ ଗୁଣଃ ।” ଦଣ୍ଡୀଙ୍କ ମତରେ—‘ଏତେ ବୈଦର୍ଭମାର୍ଗସ୍ୟ ପ୍ରାଣା’ ।
ବାମନ କହିଛନ୍ତି—‘କାବ୍ୟ ଶୋଭୟାଃ କର୍ତ୍ତାରଃ ଗୁଣଃ’ । କିନ୍ତୁ ଧନ୍ୟାନେକକାର
ଯେତେବେଳେ ଗୁଣାଲଙ୍କାରଠାରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ‘ଧନକୁ’ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାରୂପେ ଦୋଷଣ
କଲେ, ସେତେବେଳେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ମତ ଚ୍ୟୁତିଗଲ୍ଲ । ବିଶ୍ବନାଥ କବିରାଜ କହିଲେ, ରସ
ଓ ରଚନାର ପରିପୋଷକ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟର ଆନନ୍ଦବିଧାୟକ ଧର୍ମ ହିଁ ଗୁଣ । ଏହାଦ୍ୱାରା
କାବ୍ୟ ବ୍ୟବହୃତ ପଦକଦମ୍ବର ସୌକୁମାର୍ଯ୍ୟ, ଓଜସ୍ବିତା ଓ ପ୍ରସନ୍ନତା ବ୍ୟକ୍ତ ହୁଏ ।
ଗୌରୀ, ବାର୍ଯ୍ୟାଦି ମାନବୀୟ ଗୁଣସମୃଦ୍ଧ ଯେପରି ମାନବାତ୍ମାର ଉକର୍ତ୍ତର ଦ୍ୟୋତକ,
ସେହିପରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣ ସମୃଦ୍ଧ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମାଭୂତରସର ଉକର୍ତ୍ତବ୍ୟଞ୍ଜକ । ତେଣୁ
‘କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ’କାର ଲେଖିଲେ—

‘ରସସଂଜ୍ଞା ହିମାସ୍ତ୍ରସ୍ୟ ଧର୍ମଃ ଗୌରୀଦୟୋ ଯଥା ଉକର୍ତ୍ତହେତବସ୍ତେଷ୍ବର-
ଚରଣିତୟୋଗୁଣଃ ।’ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୁଣ ହେଲା କାବ୍ୟାତ୍ମଭୂତ ରସର ସ୍ଥାୟୀ ବା ଅନ୍ତରଙ୍ଗ
ଧର୍ମ । ଏହା ସମବାୟ ବୃତ୍ତିରେ (ଅଲଙ୍କାର ପରି ସଂଯୋଗ ବୃତ୍ତିରେ ନୁହେଁ) ଉକର୍ତ୍ତ
ସାଧନ କରେ । ଗୁଣ ରସର ସ୍ଥାୟୀ ଧର୍ମ ହେତୁ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ରସରେ ରହେ ।
ଶବ୍ଦ ବା ପଦରେ ଏହାର ସମ୍ପର୍କ ଗୌଣ ବା ପରମ୍ପରାଗତ । ଗୁଣ ଓ ରସର ସମ୍ବନ୍ଧ
ସ୍ବଭାବେ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଧର୍ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନାଟ୍ୟାତ୍ମ୍ୟ ଭରତ ରସର ସଞ୍ଜା ନିରୂପଣ କୃଷିବାକୁ
ଯାଇ ରସକୁ ଆଠ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି—

“ଶୂଙ୍ଗାର ବର କରୁଣ ହାସ୍ୟ ଚୌଦ୍ରଭୟାନକାଃ
ସାତସୋଦଭୃତ ଇତ୍ୟଂଷ୍ଟୌ ରସାସୁନାଟକେଷୁ ତାଃ”

ତତ୍ପରେ ମନ୍ଦଟ ଭଟ୍ଟ ଶାନ୍ତୋଽପି ନବମୋରଦଃ’ କହି ନବମ ରସକୁ ସ୍ୱୀକୃତି ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ଅଲଙ୍କାରିକ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜ ଦଶମ ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରି କହିଲେ—“ବସ୍ତ୍ରଲଂ ଚରସଂ ବିଦୁଃ ।” ପୂର୍ବସୁକ୍ତମାନେ ଏହି ବାସ୍ତବରସକୁ ଗୁରୁ, ରାଜାନୁରକ୍ତି ପରି ଏକସ୍ୱର ରୂପରେ ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିଲେ । ବିଶ୍ୱନାଥ ଇତର ରସମାନଙ୍କ ପରି ଏହି ରସର ପୂର୍ଣ୍ଣ ସିଦ୍ଧିତାକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି ଏହାକୁ ଦଶମ ରସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବିଶ୍ୱନାଥଙ୍କର ଏହି ମତ ଭଗବାନ ଶ୍ୱତୋଦନଙ୍କ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି ଏବଂ ଅପ୍ପପଦ୍ୟାନ୍ଧିତ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି ।

ପାଠକ ମନରେ ରସ ସୃଷ୍ଟିରୁ ଏକପ୍ରକାର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ଥାଏ । ଏହି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ରସ ଆସ୍ବାଦନର ଅକ୍ତର ସ୍ୱରୂପ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହା ଯେଉଁ ରସର ପରିଣାମ, ତାହା ହିଁ ସେହି ରସର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଯେକୌଣସି ରସରେ ଏହି ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଅବସ୍ଥାନ କରେ ଏବଂ କୌଣସି ବିରୁଦ୍ଧଭାବ ଦ୍ୱାରା ତାହା ଅନୁହିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ସ୍ଥାୟୀ ଭାବ ନଅ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ଯଥା— ଉତ୍ସାହ, ଶୋକ, ବିୟସ୍, ହେଧ, ଭୟ, ଅନୁରାଗ, ହାସ୍ୟ, ଜଗୁପ୍ତା ଓ ଶମ । ଇଂରାଜରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ନବଧା ସ୍ଥାୟୀ ଭାବକୁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି, ଯଥା—Sexemotional Mirth, Sorrow, Magnanimity, Regitment, Terror, Surprise, Disgust ଓ Quietism. ସ୍ଥାୟୀଭାବ ନଅ ପ୍ରକାର ଥିବାରୁ ସାହିତ୍ୟରେ ନବମ ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ବିଶେଷ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଥାଏ ।

ବିଭିନ୍ନ ରସର ସଂଜ୍ଞା ଓ ଉଦାହରଣ—

ରସାନୁଭୂତିର ୪ଟି ସାମଗ୍ରୀ ମଧ୍ୟରୁ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଅନ୍ୟତମ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବିଭାଗ, ଅନୁଭାବ ଓ ସଂସ୍ଥାପନର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶି—ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସବୁ କାରଣ ସ୍ଥାୟୀଭାବମାନଙ୍କର ଉଦ୍‌ବୋଧକ, ତାହା ହିଁ ବିଭାବ । ଏହା ବିଭାବ ପୁଣି ଦୁଇ ପ୍ରକାର । ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଓ ଉଦ୍‌ଘାପନ ବିଭାବ । ଯାହାକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି କାବ୍ୟରେ ରସ ଉନ୍ମେଷ ଘଟେ, ତାହା ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଓ ଯେଉଁ ସବୁ କାରଣ ପାଇଁ ଏହା ଘଟେ, ତାହା ଉଦ୍‌ଘାପନ ବିଭାବ । କାବ୍ୟରେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହେଉଥିବାରୁ ସେମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ଓ ରୂପ, ରସ ଗନ୍ଧ ସେମାନଙ୍କର ରସ ଉଦ୍‌ଘାପିତ କରନ୍ତି ବୋଲି ସେମାନେ ଉଦ୍‌ଘାପନ ବିଭାବ । ଆଲମ୍ବନ

ଓ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭବଦ୍ୱାରା ପ୍ରକାଶିତ ସ୍ଥାୟୀଭବ ଯାହାଦ୍ୱାରା ପ୍ରଖ୍ୟାପନ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଅନୁଭବ କୁହାଯାଏ । ବସ୍ତୁତଃ ସ୍ଥାୟୀଭବର କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଅନୁଭବ ଓ କାରଣକୁ ବିଭବ ବୋଲାଯାଏ । ଯେଉଁ ଭବ ମନରେ ଉଦୟ ହୋଇ କ୍ଷଣିକ ମଧ୍ୟରେ ପୁଣି ଅସ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ତାହାକୁ ବ୍ୟଭିଚାର ବା ସଞ୍ଚାର ଭବ କୁହାଯାଏ । ସଞ୍ଚାର ଭବ ଶାଶ୍ୱତ ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା—ନିଷେଦ, ଆବେଗ, ଦୈନ୍ୟ, ଜଡ଼ତା, ଉଦ୍ବିଗ୍ନତା, ମୋହ, ମଦ, ଅପସ୍ମାର, ନିଦ୍ରା, ଚପଳତା, ବିରୋଧ, ବିପାଦ, ଶ୍ରମ, ଉତ୍ସୁକ୍ୟ, ସ୍ମୃତି, ମରଣ, ଆଲସ୍ୟ, ସ୍ୱପ୍ନ, ଚିନ୍ତା, ଗ୍ଳାନି, ଧୃତ, ଅସୁସ୍ଥା, ଉନ୍ମାଦ, ଶଙ୍କା, ଅବହତ୍ତା, ହର୍ଷ, ଲଜ୍ଜା, ମତି, ଗର୍ବ, ବ୍ୟାଧି, ସନ୍ତାପ, ଅକର୍ମ ଇତ୍ୟାଦି ।

‘ରସ’ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ବୋଲି ଆଲଙ୍କାରକମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଥିଲେ ହେଁ ଏହା ବସ୍ତୁତଃ ସାହିତ୍ୟର ଆତ୍ମ୍ୟନ୍ତରାଳ ବିଭବର ଦେହାତ୍ମକ, ଏଥିରେ କାବ୍ୟର ଶାଶ୍ୱତିକ ଗଠନ ରୁଚୁଷର ନିର୍ଯ୍ୟାସ ନାହିଁ, ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ରସବାଦର ଭୂମିକା ଅତି ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ରସର ଏଇ ସାମଗ୍ରିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରି ପାଠକ ନିଜକୁ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ହଜେଇ ଦେଇପାରିଲେ ସେ ପଠନର ସାର୍ଥକତା ଲଭି କରେ । ବାଣୀର ସଜ୍ଜାର ପରି, ଘଣ୍ଟାର ଅନୁରଣେ ପରି କାବ୍ୟପ୍ରଭବ ତା’ ମନରେ ଯେଉଁ ଶାଶ୍ୱତ, ଯେଉଁ ଦିବ୍ୟଭବନା ଜାଗ୍ରତ କରେ, ତାହା କେବଳ ‘ରସ’ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଅତଏବ ସାହିତ୍ୟରେ ରସର ଭୂମିକା ଅସ୍ୱୀକାର କରିହେବ ନାହିଁ ।

ସାହିତ୍ୟରେ ଧ୍ବନିବାଦ

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସାହିତ୍ୟର ପରିସର ଏତେ ବ୍ୟାପକ ଯେ ପାଞ୍ଜିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାରେ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ସକଳ ପ୍ରକାର ଗ୍ରନ୍ଥର ସମଷ୍ଟି ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ଧନ୍ଦବାର୍ତ୍ତ । କିନ୍ତୁ ସଂସ୍କୃତରେ ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ କାବ୍ୟ, କବିତା ଓ ସେମାନଙ୍କର ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରର ସମଷ୍ଟିକୁ ହିଁ ବୁଝାଇଥାଏ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସାହିତ୍ୟକୁ ‘କାବ୍ୟ’ ନାମରେ ନାମିତ କରାଯାଇଅଛି; ଯଥା—‘କାବ୍ୟାଳଙ୍କାର ସୁସାଗି’, ‘କାବ୍ୟ ଡାକିନୀ’ ‘କାବ୍ୟାଲେକ’, ‘କାବ୍ୟମୀମାଂସା’, ‘କାବ୍ୟଦର୍ଶ’ ଓ ‘କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ’ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳୀୟ କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର-ସମୀକ୍ଷକ କବିରାଜ ବୃନ୍ଦାବନ ମହାପାତ୍ର ଡାକ୍ତର ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ‘ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ’ ବୋଲି ନାମିତ କରିଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ଉତ୍କଳର ତାଙ୍କ “ନୀତି ଶତକ”ରେ—

“ସଙ୍ଗୀତ ସାହିତ୍ୟ ରସାନୁରକ୍ତିଃ

ସାକ୍ଷାତ୍ ପଶୁପୁଞ୍ଜ କଷାଣ ସ୍ଥାନଃ”

—ଏହି ଉକ୍ତିରେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ସାହିତ୍ୟ ଉଭୟ ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ବିରୁଦ୍ଧ ବିଷୟ ଏହି ଯେ, ଯଦି ଭାଷା ଲିଖିତ ସକଳ ପ୍ରକାର ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସାହିତ୍ୟ ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଏ, ତେବେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ପୃଥକ୍ ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର କୌଣସି ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ । ଅମର ପୃଷ୍ଟାବୃତ୍ତିମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପିତାମହରେ ଉପନୀତ ହୋଇଛନ୍ତି ଯେ, କାବ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବିଶେଷ କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । ଯାହା ସାହିତ୍ୟ, ତାହା ମୂଳ ରୂପରେ କାବ୍ୟ ଏବଂ ଯାହା କାବ୍ୟ ସାମଗ୍ରିକ ଭାବରେ ତାହା ହିଁ ସାହିତ୍ୟ; ଅର୍ଥାତ୍ ତା’ର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ର ଓ କାବ୍ୟ—ଏହି ଉଭୟଙ୍କର ସମଷ୍ଟିକୁ ସାହିତ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଯେଥୁପାଇଁ “ରସୁବଶ”କୁ କାବ୍ୟ କହିଲବେଳେ କାଳିଦାସଙ୍କର ସମଗ୍ର ରଚନାକୁ “କାଳିଦାସ ସାହିତ୍ୟ” ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ବ୍ୟସ୍ତ ରୂପରେ ଯାହା କାବ୍ୟ, ସମଷ୍ଟି ରୂପରେ ତାହା ହିଁ ସାହିତ୍ୟ । ଯଥାର୍ଥରେ ରାଜଶେଖର ସ୍ତ୍ରୀୟ “କାବ୍ୟ-ମୀମାଂସା”ରେ କହିଅଛନ୍ତି, “ସାହିତ୍ୟଂ ପଞ୍ଚମୀ ବିଦ୍ୟା ସାତ୍ତ୍ଵ ସର୍ବବିଦ୍ୟାନାମ୍ ନିଷ୍ୟନ୍ଦଃ ।”

ରାଜଶେଷରଙ୍କ ପୁସ୍ତକ କୌଟିଲ୍ୟ ତାଙ୍କ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯାହାତ୍ୟ ବା କାବ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ କହୁଛନ୍ତି—

“ଆନ୍ତଃକ୍ଷିକା ଯସ୍ମି ବାଣ୍ଟି ଦଣ୍ଡନାଦିଷ୍ଠ ଶାଶ୍ଵତା
ଏଷା ବିଦ୍ୟା ଚତୁର୍ଥସ୍ତୁ ଲୋକସମ୍ମିତ ହେତବ୍ୟା ।”

ଅର୍ଥାତ୍ ଆନ୍ତଃକ୍ଷିକା (Metaphysics), ଯସ୍ମି (ବେଦ), ବାଣ୍ଟି (Agricultural Economics), ଦଣ୍ଡ (Political Science) ଏହିପରି ଗୁଣିତ ବିଦ୍ୟା ଲୋକଙ୍କର ଜୀବିକା ନିର୍ବାହ ସକାଶେ ଜଗତରେ ମୂର୍ଖ ହୋଇଥିଲା । ତାହା ହେଲେ ଏଥିରୁ ମନେହେଉଛି ଯେ, ଉପରୋକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରମାନ ମନୁଷ୍ୟର ପ୍ରୟୋଜନ ନିମନ୍ତେ ମୂର୍ଖ । ମାତ୍ର ଯାହାତ୍ୟର ରାଜ୍ୟ ଅପ୍ରୟୋଜନର ରାଜ୍ୟ । ତେଣୁ ଯାହାତ୍ୟ ଯଥାର୍ଥରେ ପଞ୍ଚମ ବିଦ୍ୟାର ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛି ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶାସ୍ତ୍ରର ସ୍ଵକ୍ଷୟ ସମୀକ୍ଷା ଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯାହାତ୍ୟର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ର ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ରଚିତ ହୋଇଅଛି, ଯାହାର ଅନ୍ୟ ପ୍ରମାଣ ଅଗ୍ନିପୁରାଣରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତାପରେ ଭରତ ମୁନଙ୍କ ନାଟ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ଵମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ବିମର୍ଷ ପରିଲକ୍ଷିତ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଭ୍ରମହ, ଭକ୍ତୋଦ୍ଧଟ, ରୁଦ୍ରଟ, ବାମନ, ଦଣ୍ଡୀ, ମନ୍ଥକ ପ୍ରଭୃତି ସମୀକ୍ଷକମାନେ କାବ୍ୟକୁ ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗକୁ ସମୀକ୍ଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଭ୍ରମହଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ୟ୍ୟଗଣ କାବ୍ୟରେ ଅଲଙ୍କାରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ସମୀକ୍ଷା ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଅଲଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ସମୟ ବେଳକୁ ଧ୍ଵନିତତ୍ତ୍ଵର ସମୀକ୍ଷାର ଆବିଷ୍କାର ସେପରି ବିଧିବଦ୍ଧ ଭାବରେ ହୋଇ ନାହିଁ । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ଆବର୍ତ୍ତୀତ ପରେ, ସେ ନିଜର ସନ୍ତୁ-ଦର୍ଶନା ପ୍ରତିଭାରେ ଦେଖିଲେ ଯେ, କାବ୍ୟରେ ଆଉ ଏକ ଚମତ୍କାରୀ ତତ୍ତ୍ଵ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ରହିଅଛି, ଯାହାକୁ କି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୀକ୍ଷକମାନେ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ବିଷୟରେ ଆଲୋଚ୍ୟ ଧ୍ଵନିତତ୍ତ୍ଵ । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନଙ୍କ ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ଏହି ଯେ, କାବ୍ୟସୂତ୍ର ବା ଚବିତାକାମିନର ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦର-ପକ୍ଷ ରହିଛି, ସେପରି ଗୋଟିଏ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ୟ୍ୟମାନେ ଅଲଙ୍କାରର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦର୍ଶାଇ ଓ କେତେକ ଆର୍ୟ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଦୋଷଗୁଣ ବିବେଚନା କରି କାବ୍ୟର ଶବ୍ଦର-ପକ୍ଷକୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଇଚ୍ଛୁଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାରେ ସମ୍ଭାସ୍ୟ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମୃତ ଶବ୍ଦରରେ ବା ପ୍ରାବନ୍ଧନ ପୁରୁଷିକା ଶବ୍ଦରରେ ଯେତେ ଅଲଙ୍କାର ଦେଲେ ବା ତାର ଶବ୍ଦରକୁ ଯେତେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ କଲେ ମଧ୍ୟ, ତାହା ଯେପରି ସହୃଦୟର ହୃଦୟକୁ ଆକର୍ଷଣ କରିପାରେ,

ନାହିଁ, ସେହିପରି ଆତ୍ମପକ୍ଷସ୍ଥାନ, କେବଳ ଶରୀରପକ୍ଷ ଦ୍ଵାରା ସମ୍ଭବ କାବ୍ୟକବିତା ସଦୃଶତା ପାଠକ ମନରେ କୌଣସି ରେଖାପାତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମତରେ ‘ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ’ କାବ୍ୟରେ ଶରୀର ସ୍ଥାନୀୟ, ଉପମା, ଅନୁପ୍ରାସ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରଗତ ଅଳଙ୍କାର ସ୍ଥାନୀୟ, ଶାବ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଅବସ୍ଥାବିଧାନଙ୍କର ସୂଚକ ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ସ୍ଥାନୀୟ ଏବଂ ପ୍ରାଚୀନ ସମ୍ପଦ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରସ୍ଥ ଅଳଙ୍କାରଭାବେ ଅନ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସ୍ଥାନୀୟ । କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟମାନେ ପ୍ରାଣୀ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ଆତ୍ମା ଏକ ଜାତୀୟ ନୁହେଁ । କେହି ଶୂର, କେହି ଶାସ୍ତ୍ରୀ, କେହି ଭକ୍ତପ୍ରବେଶ, କେହି ଉଦାର, କେହି ଅନୁଦାର, କେହି ସମାଜସେବୀ, କେହି ଉଚ୍ଚ ଦୃଢ଼ତା ବଶିଷ୍ଠ । ତେଣୁ ଆତ୍ମପକ୍ଷର ଉତ୍କର୍ଷ ଦ୍ଵାରା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜରେ ଯେପରି ଏକ ସାଧାରଣ ପୁରୁଷ ମହାପୁରୁଷ କୋଟୀକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୁଏ, କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଆତ୍ମପକ୍ଷର ଉତ୍କର୍ଷ ଯେତେ ବେଶୀ ହେବ, ସେ କାବ୍ୟ ସେତେ ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ବୋଲି ପରିଗଣିତ ହେବ । ଆତ୍ମପକ୍ଷର ଉତ୍କର୍ଷ ବଶିଷ୍ଠ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ସମସ୍ତଙ୍କର ନୁହେଁ । ଯାହାଙ୍କଠାରେ ଏ ପ୍ରତିଭା ଥାଏ, ସେ ମହାକବି ପଦବୀରାଜ । ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ସ୍ତ୍ରୀୟ ‘ଧ୍ବନିଲୋକ’ରେ କହୁଛନ୍ତି :

“ହେନାସ୍ମିନ୍ ଅତି ବିଚିତ୍ର କବି ପରମ୍ପରାବାହୁନୀ ସଂସାରେ କାଳିଦାସ
ପ୍ରଭୃତିୟଃ ଦ୍ଵାନ୍ଦ୍ଵା ପଞ୍ଚସାବା ମହାକବୟଃ ଏବ ଗଣ୍ୟନ୍ତି ।”

ସେହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ଆଜି ମହାକବି କାଳିଦାସ, ବରେଣ୍ୟ ସେକ୍ସ-ପିୟୁରୀ, କବି ରବୀନ୍ଦ୍ର ବରୁକବି ରୂପେ ପରିଗଣିତ । କାରଣ ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଆତ୍ମପକ୍ଷର ଉତ୍କର୍ଷ ଲୋକୋଚ୍ଚର ହୋଇଉଠିଛି । ଆଉ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କହୁଛନ୍ତି—

“ନହ କବେ ଇତିବୃତ୍ତ ମାତ୍ର ନିର୍ବାହେଣ ଆତ୍ମଲଭଃ
ଇତିହାସାଦେରେବ ତତ୍ ସିଦ୍ଧେ ।”

ଅର୍ଥାତ୍ କବି କେବଳ ଇତିବୃତ୍ତ ବା ଇତିହାସ ବିଷୟ ଲେଖିଲେ ତା’ର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଇତିବୃତ୍ତମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଇତିହାସ ପ୍ରଭୃତିରେ ସିଦ୍ଧ ହୋଇପାରେ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ସେହି ଆତ୍ମପକ୍ଷକୁ ସେ ନିଜର ପୁରୁଷାତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଦାହରଣ, ପ୍ରତି ଉଦାହରଣ ଓ ବିଭିନ୍ନ ଯୁକ୍ତିତର୍କ ଛଳରେ ସବିସ୍ତର ଆଲୋଚନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଧ୍ବନି ହିଁ କବ୍ୟର ଆତ୍ମା ।

ଏହି ଧ୍ବନି ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ବସ୍ତୁ ଧ୍ବନି, ରସ ଧ୍ବନି ଓ ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ବନି । ଏହି ତିନି ଧ୍ବନି ମଧ୍ୟରେ ରସଧ୍ବନି ହିଁ ସର୍ବୋଚ୍ଚଷ୍ଠ । କିନ୍ତୁ ସବୁ କ୍ଷେତ୍ରରେ ରସ ଧ୍ବନିର

ନିବେଶ କବି ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ରସଧ୍ବନି ସମ୍ଭବ ନୁହେଁ, ସେ ସ୍ଥଳରେ କବିମାନେ ଅନୁତଃ ପକ୍ଷେ ଅଳଙ୍କାର ଧ୍ବନି ବା ବସ୍ତୁ ଧ୍ବନି ରସ ସନ୍ନିବେଶ ଦେଖାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାଆନ୍ତି । ଯେପରି ପ୍ରାଣେନ୍ଦ୍ର ଶଙ୍କରର କୌଣସି ମୂଲ ନାହିଁ, ସେହିପରି ଧ୍ବନିମାନ କାବ୍ୟର କୌଣସି ଉକ୍ତ ନ ଥାଏ । ଯଦି ଧ୍ବନିତତ୍ତ୍ବ କାବ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥାଏ, ତେବେ ଅଳଙ୍କାରଦ୍ବାରା ସୁଶୋଭିତ କାବ୍ୟର ଶରୀର ପକ୍ଷ ଦୁର୍ବଳ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା ପ୍ରଣୀତମୟ ଓ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ବୋଲି ବିବେଚିତ ହୁଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ, ଅନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟକବିତାରେ ଅଳଙ୍କାରଦ୍ବାର ନିବେଶ ଯେତେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ମହାକବି ଦାଳିଦାସଙ୍କ କବିତାରେ ତା'ର ସମାବେଶ ବେଶି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ, କେବଳ ଆତ୍ମପକ୍ଷ (ରସାଦି)ର ଉକ୍ତ ଯୋଗୁଁ ମହାକବି କାଳିଦାସଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଆଜି ସାରା ବିଶ୍ବରେ ସମାଦୃତ । ଯେପରି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ସ୍ତ୍ରୀର ଅଳଂକୃତ ଶରୀରଠାରୁ ଲବଣ୍ୟ ବୋଲି ଆଉ ଏକ ପୃଥକ ତତ୍ତ୍ବ ନିହିତ ଥାଏ ଏବଂ ତାହା ହିଁ ସଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କର ଚିତ୍ରକର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାରେ ସମର୍ଥ, ସେହିପରି କାବ୍ୟରେ ଅଳକୃତ ଶରୀର ବ୍ୟତୀତ ଅଙ୍ଗନା ଶରୀରର ଲବଣ୍ୟ ତୁଲ୍ୟ ଆଉ ଏକ ବସ୍ତୁ ସଦୃଶ୍ୟମାନଙ୍କ ଦୃଶ୍ୟକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥାଏ—ତାହାକୁ ହିଁ ଧ୍ବନି କୁହାଯାଏ । ସେହି-ଲବଣ୍ୟ ବିଶେଷ ବା କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ବ ଏହି ହିଁ ବିଧି ଧ୍ବନିରୁ ସମାଗତ ହୋଇଥାଏ । ସେହି ଧ୍ବନି କାବ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମ୍ୟନ୍ତରାଳ ଅର୍ଥ । ଯେପରି ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମା ଥାଇ ମଧ୍ୟ ତାହା କାହାରି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷୀଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ, କେବଳ ବିବେକମାନେ ସେହି ଆତ୍ମପକ୍ଷ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥାଆନ୍ତି ସେହିପରି କାବ୍ୟରେ ଧ୍ବନିତତ୍ତ୍ବ ବହିର୍ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦର୍ଶନଯୋଗ୍ୟ ବା ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ । କେବଳ ଶ୍ରଦ୍ଧାହୀନମାନେ ହିଁ ସେହି ତତ୍ତ୍ବକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରନ୍ତି । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ କଥା ମୂରଣ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ କାବ୍ୟର ଶରୀର ସ୍ଥାନମୟ । ଶବ୍ଦକାବ୍ୟର ବହୁଶରୀର ଓ ଅର୍ଥ କାବ୍ୟର ଅନ୍ତଃଶରୀର । ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରରେ ଯେପରି ମାଂସ, ଚର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବହୁଶରୀର ଓ ଅସ୍ଥିମୟ ଅନ୍ତଃଶରୀର, ସେହିପରି ଶବ୍ଦ କାବ୍ୟର ବହୁଶରୀର ଏବଂ ଅର୍ଥ କାବ୍ୟର ଅନ୍ତଃଶରୀର । କିନ୍ତୁ ଧ୍ବନି ଏହି ବହୁଶରୀର ଓ ଅନ୍ତଃଶରୀରଠାରୁ ଡେରି ଉଚ୍ଚରେ । ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରରେ ଏହି ବହୁଶରୀର ଓ ଅନ୍ତଃଶରୀରଠାରୁ ଆହତ ଯେପରି ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ ସେହିପରି କାବ୍ୟର ବହୁ ଶରୀର ଓ ଅନ୍ତଃଶରୀର ଅପେକ୍ଷା ଧ୍ବନିତତ୍ତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଏକ ପୃଥକ୍ ବସ୍ତୁ । କାବ୍ୟର ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ବକୁ ଏକ ଅର୍ଥବିଶେଷ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ଯେପରି ଜଗତରେ ଶବ୍ଦ ଭିନ୍ନ ଯାହା କିଛି ଅଛି, ତାହା ସବୁ ଅର୍ଥ ପଦବାଚ୍ୟ, ସେହିପରି ଧ୍ବନିତତ୍ତ୍ବ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦଠାରୁ ଭିନ୍ନ ବୋଲି ତାହା ଏକ ଅର୍ଥବିଶେଷ ରୂପେ ପରିଗଣିତ । ସେହି ଅର୍ଥକୁ କେବଳ “ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଗୋଚର” ବୋଲି ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଏହାର ଅପର ନାମ ବ୍ୟଂଗ୍ୟାର୍ଥ । ଜାଗତିକ ବ୍ୟବହାରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଅର୍ଥ (ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ)କୁ ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ବହୁଳ ଭାବରେ ବ୍ୟବହାର କରିଥାଆନ୍ତି । ସାଧାରଣତଃ ଘର-କୋଣେ

ଚତୁର୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜ ଉଚ୍ଚରୁ ଅପର ଶ୍ରୋତାମାନରେ ଏକ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥର ସଞ୍ଚାର କରାଇ ତାହାକୁ “ଚମତ୍କାର ପ୍ରଧାନ” କରିଥାନ୍ତି । ସେହି ଚମତ୍କାରତା ଯଦି ଶବ୍ଦ ଓ ତାହାର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ବାଚ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ଅଧିକ ହୁଏ, ତେବେ ତାହାକୁ ଧ୍ବନିକାବ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଧ୍ବନିକାର ନିଜେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଧ୍ବନିର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଅଛନ୍ତି—

“ଯଦାଥ ଶବ୍ଦୋ ବାଚମର୍ଥଂ ଉପହର୍ଷନକୃତ ସ୍ଵାର୍ଥୋ ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ କାବ୍ୟ ବିଶେଷ୍ୟ ସଃ ଧ୍ବନିଶ୍ଚ ସୁଶିରଃ କଥଃ” — ଅର୍ଥାତ୍ ଯଦ୍ବିଧେ ଅର୍ଥ, ଅର୍ଥାତ୍ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ନିଜକୁ ଗୁଣିତୁଳ କରେ ଓ ଶବ୍ଦ ନିଜର ବାଚ୍ୟାର୍ଥକୁ ଗୁଣିତୁଳ କରେ ଏବଂ ଏହି ଗୁଣିତୁଳ ଶବ୍ଦ ଅର୍ଥ ଉଭୟେ ଯେଉଁ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ ବିଶେଷକୁ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି (ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ-ଉକ୍ତ ଶବ୍ଦ-ଅର୍ଥଠାରୁ ବାଚ୍ୟାର୍ଥ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଉଠେ) ତାହାକୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଧ୍ବନିକାବ୍ୟ କହନ୍ତି । କେଉଁ କାରଣରୁ ତାହାକୁ ଧ୍ବନି ଶବ୍ଦରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ, ତାହାର ହେତୁ ଦର୍ଶାଇବାକୁ ଯାଇ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ କହିଛନ୍ତି ଯେ ସାହିତ୍ୟକମାନେ ବିଶେଷତଃ ବ୍ୟାକରଣ ସମୀକ୍ଷକମାନେ ଶବ୍ଦକୁ ଧ୍ବନି ଆଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି । କାସ୍ତୁରିକ ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନରେ ଯାହାକୁ ଦୁନିଆରେ ଶବ୍ଦ ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତାହାକୁ ଧ୍ବନି ଆଖ୍ୟା ଦିଆଯାଇଅଛି । ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନରେ ଶବ୍ଦ କହୁନା ଶବ୍ଦବ୍ରହ୍ମକୁ ହିଁ ବୁଝାଏ, ଯାହାର ଅପର ନାମ ଖୋଟ । ସେହି ଖୋଟ ହିଁ ଅର୍ଥବିଧାୟ ହେବାରେ ଏକମାତ୍ର କାରଣ ଏବଂ ତାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଅର୍ଥବିଧାୟ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ । ବ୍ୟାକରଣରେ ଖୋଟ ଶବ୍ଦର ବୁଝାଉଣିଗତ ଅର୍ଥ ହେଉଛି— “ସ୍ମୃତଂ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଭବତି ଅର୍ଥଃ ଅସ୍ମାତ୍ ଇତି ଖୋଟ ।” ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନରେ ଏହା ସବିସ୍ତର ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଅଛି ଯେ ଯେପରି ବେଦାନ୍ତର ମତରେ ସର୍ବଂ ବ୍ରହ୍ମମୟଂ ଜଗତ୍, ଯେହୁପରି ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନ ମତରେ ସର୍ବଂ ଖୋଟମୟଂ ଜଗତ୍ । ଏହି ଖୋଟ “ଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମ” ହୋଇଥିବାରୁ ଜଳ, ସ୍ଥଳ ଓ ଗଗନ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପ୍ତ, ମନୁଷ୍ୟ ମୁଖରୁ ଯେଉଁ ଶ୍ରବଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ଗ୍ରାହ୍ୟ ବସ୍ତୁ ବାହାରେ ତାହାର ନାମ ଧ୍ବନି । ତାହା ଶବ୍ଦ ପଦବାଚ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେହି ଧ୍ବନି ମନୁଷ୍ୟମୁଖରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ସର୍ବତ୍ର ବ୍ୟାପକ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ଖୋଟରେ ଆଦାତ କରି ଖୋଟର ଅର୍ଥ ଫୁଟାଇ କରାଏ । ତେଣୁ ବ୍ୟାକରଣ ଦର୍ଶନ ମତରେ ଖୋଟ ପ୍ରଧାନ ଓ ତାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟକ ବା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ଶବ୍ଦ (ଧ୍ବନି) ଅପ୍ରଧାନ । ତେଣୁ ଏହା ପିତାନ୍ତର ହେଲ ଯେ, ପ୍ରଧାନତୁଳ ଖୋଟ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ଅପ୍ରଧାନ ବସ୍ତୁ ଧ୍ବନି ପଦବାଚ୍ୟ । ଯେହୁପରି କାବ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନତୁଳ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ ବିଶେଷ ରୂପୀ ପ୍ରଧାନତୁଳ ବସ୍ତୁର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଉଭୟ ଧ୍ବନି ପଦବାଚ୍ୟ । ତେଣୁ କାବ୍ୟ କହୁଲେ ଯେହି କାବ୍ୟକୁ ବୁଝାଇବ ଯେଉଁଠି ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ଅର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ଓ ତାହାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଅପ୍ରଧାନ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତି । କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ

ତତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱପ୍ରଧାନ, ତାହା ଯଦି ନ ରହେ, ତା'ହେଲେ ସେ କାବ୍ୟ ଉକ୍ତିଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ପଦବାର୍ଥ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ଆଉ ଏକ ବିଷୟ ସ୍ମରଣୀୟ, ଧ୍ୱନିତତ୍ତ୍ୱ ଲିଖିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଜଗତ ସମକ୍ଷରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଆରୁର୍ଥ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଯେଉଁ ପ୍ରସାସ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଅତ୍ୟାପି ଅତୁଳନୀୟ । ସେ କହନ୍ତି ଯେ ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ଅର୍ଥକୁ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ କରନ୍ତି, ସେହି ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଧ୍ୱନି ପଦବାର୍ଥ । ଯେଉଁ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ଅର୍ଥ ତାହା ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି ପଦବାର୍ଥ ଏବଂ ଯେଉଁ କାବ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି ପଦବାର୍ଥ ଏବଂ ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ଶକ୍ତି ବା ସାମର୍ଥ୍ୟ ବଳରେ ସେହି ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନ ଅର୍ଥ ପ୍ରତୀତ ହୁଏ, ଶବ୍ଦର ସେହି ଶକ୍ତି ବା ସାମର୍ଥ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୱନି ପଦବାର୍ଥ । ଏଣୁ ତାଙ୍କ ମତରେ (୧) ବ୍ୟକ୍ତିକ ଶବ୍ଦ (୨) ବ୍ୟକ୍ତିକ ଅର୍ଥ (୩) ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟ ଅର୍ଥ (୪) ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରଧାନ ବିଶିଷ୍ଟ କାବ୍ୟ (୫) ବ୍ୟଙ୍ଗ୍ୟାର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟାୟନକାରୀ ଶବ୍ଦର ସାମର୍ଥ୍ୟ ବିଶେଷ (ଯାହାକୁ ସାହିତ୍ୟରେ ବ୍ୟକ୍ତିତା କୁହାଯାଏ) ଏହି ପାଞ୍ଚଟି ବସ୍ତୁ ହିଁ ଧ୍ୱନି ।

ତେଣୁ କାବ୍ୟରେ ଧ୍ୱନିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଏହା ଯେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ସ୍ୱରୂପ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯେତେ ସୁନ୍ଦର ଶବ୍ଦର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଯେପରି ଆତ୍ମାବିହୀନ ହୋଇ ନିଶ୍ଚଳ ଭାବେ ପଡ଼ିରହେ ପକ୍ଷାନ୍ତରେ ଆତ୍ମା ସେହି ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟରେ ଆଶିଦିଏ ଜୀବନର ସ୍ୱପ୍ନ, ସେହିପରି ଧ୍ୱନି କାବ୍ୟକୁ ଦିଏ ଜୀବନର ସନ୍ଧାନ । ସୂଚକ କାବ୍ୟରେ ଧ୍ୱନିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯେ କେତେ ବେଶି, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଦ୍‌ବ୍ୟକ୍ତି କାବ୍ୟ ପାଠକ ଶବ୍ଦର ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିବେ ।

ରସ, ରୀତି ଓ ଗୁଣ

କାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣରେ ଆର୍ୟ୍ୟମାନେ ବିଭିନ୍ନ ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । କବିରାଜ ବିଶ୍ଵନାଥଙ୍କ ମତରେ “କାବ୍ୟଂ ରସାତ୍ମକ କାବ୍ୟମ୍”, ପଣ୍ଡିତରାଜ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମତରେ “ରମଣୀୟାର୍ଥ ପ୍ରତିପାଦକଃ ଶବ୍ଦଃ କାବ୍ୟମ୍” । ବାମନ ପ୍ରଥମେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି, “ସ୍ଵାଦିରସା କାବ୍ୟସ୍ୟ ।” ଆନନ୍ଦଚର୍ଚ୍ଚନାର୍ୟ୍ୟଙ୍କ ମତରେ “କାବ୍ୟସ୍ୟାତ୍ମା ଧ୍ଵନଃ”—କୃନ୍ତକଙ୍କ ମତରେ “ବନ୍ଦୋକ୍ତିଃ—କାବ୍ୟଜୀବତମ୍” ଆର୍ୟ୍ୟ ଦଣ୍ଡୀ “ରସ୍ଵାର୍ଥ ବ୍ୟବଚ୍ଛିନ୍ନା ପଦାବଳୀ କାବ୍ୟମ୍” କ୍ଷେମେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମତରେ “ଔଚିତ୍ୟଂ ରସସିଦ୍ଧି ପ୍ରିୟଂ କାବ୍ୟସ୍ୟ ଜୀବତମ୍” । ଆର୍ୟ୍ୟ ମନ୍ଥନ ଭଟ୍ଟଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ କାବ୍ୟର ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଲୋଚନାମାନେ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥ ଏହି ଉଭୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଯୁକ୍ତା ମନ୍ଥନ ଦୃଢ଼ଯୁକ୍ତି ଓ ବିରୁଦ୍ଧବୃଦ୍ଧି ବଳରେ ଏହାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରାକ୍ ମନ୍ଥନ ଆର୍ୟ୍ୟମାନେ ଯେଉଁ ମତପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଏଠାରେ ଆଲୋଚ୍ୟ ।

ରାମହ “ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ ସହଚୋ କାବ୍ୟମ୍”

ବାମନ—“କାବ୍ୟଶବ୍ଦୋୟଂ ଗୁଣାଳଂକାର ସଂସ୍କୃତସ୍ତେଃ

ଶବ୍ଦାର୍ଥସ୍ତେଷ୍ଠିତେ ।”

ରୁଦ୍ରଟ—“ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ କାବ୍ୟମ୍”

ହେମେନ୍ଦ୍ର—“ଅଦୋଷୋ ସଗୁଣୋ ସାଳଂକାରୋଚ ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ କାବ୍ୟମ୍ ।”

• ବାଗ୍ଭଟ—“ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ ନିଦେଶୀ ସଗୁଣୋ ପ୍ରାୟଃ ମାଳଂକାରୋ ଚ କାବ୍ୟମ୍” ।

• ବିଦ୍ୟାନାଥ—“ଗୁଣାଳାର ସହଚୋ ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ ଦୋଷ ବର୍ଜିତୋ ।”

• ବିଦ୍ୟାଧର—“ଶବ୍ଦାର୍ଥୋ ବସ୍ତୁରସ ତଦ୍ଵି ବିରୂପେରସାଭ୍ୟ ଧାୟି ଧ୍ଵନଃ ।”

ଧ୍ଵାନ୍ୟାଲୋକ ବୃଦ୍ଧି—“ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଶବ୍ଦରଂ ତାବତ୍ କାବ୍ୟମ୍”

କୃତ୍ରିମ—“ଶବ୍ଦାର୍ଥେ ସଦୃଶୋ ବନ୍ଧୁ କବ୍ୟାପାରଶାଳିନୀ ବୁଦ୍ଧ ବ୍ୟବସ୍ଥିତୋ
କାବ୍ୟମ୍ ।”

କାବ୍ୟର କାରଣ ଓ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ପର୍କରେ ମତର ବିଭିନ୍ନତା ଥିଲେ
ମଧ୍ୟ ରସ ଯେ କାବ୍ୟର ଆତ୍ମା ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କାହାର ବୈମତ୍ୟ ନାହିଁ କହିଲେ
ଅଧିକ୍ତ ହେବନାହିଁ ।

ରସର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ୟମାନେ ବିଭିନ୍ନ
ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ ଯୁକ୍ତା ତାହା ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପରିସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରାମାଣିକ
ଆର୍ୟ୍ୟ ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତ ଓ ତାଙ୍କର ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରିଥିବା ଆର୍ୟ୍ୟ ମନ୍ନଟ ଓ
ବିଶ୍ୱନାଥ ମହାପାତ୍ର ରସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଅଜିତ ସାହିତ୍ୟିକ
ବିଦ୍ୱାନମାନେ ସେହି ମତକୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିନେଇଛନ୍ତି ।

ଆର୍ୟ୍ୟ ମନ୍ନଟଙ୍କ ମତରେ ରସର ଲକ୍ଷଣ ହେଉଛି, “କାରଣାନ୍ୟଥ
କାର୍ଯ୍ୟାଣି ସଦୃଶାଣି ଯାନନ୍ତ ଗୁଣାଦୋ ସ୍ଥାୟୀନୋ ଲେକେ ତାନିତେ ନ୍ନାଟ୍ୟ
କାବ୍ୟଘୋଃ” । ଶବ୍ଦବା ଅନୁବାସାସ୍ତ୍ର କଥ୍ୟନ୍ତେ ବ୍ୟଭିଚାରୀଃ ବ୍ୟକ୍ତଃ ସତ୍ତ୍ୱେ-
ଭାବଦୈର୍ଘ୍ୟଃ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବୋରସସ୍ତୁତଃ ।” ଏହାର ବିଶଦାର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ, ମାନବ
ଜୀବନରେ ବିଭିନ୍ନ ପରିସ୍ଥିତିବଶତଃ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ଉତ୍ପେକ ହେଉଛି । ଏହି
ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଆଶୁ ବିନାଶୀ ହେବୁ ଯିବା । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ଚିତ୍ତ (ଅନୁରାଗ),
ହାସ, ଶୋକ, ହେଧ, ଉତ୍ସାହ, ଭୟ, ଦୃଶା, ବିସ୍ମୟ ଓ ନିଷେଦ—ଏହି ନଅଟି
ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ସମୟ ବିଶେଷରେ
ଓ ପରିସ୍ଥିତି ବିଶେଷରେ ଅଧିକବାର ଉତ୍ପେକ ହୋଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ନିଜ
ଜୀବନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟର ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଭାବଗୁଡ଼ିକର ଅନୁଭବିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
କରିଥାଏ । ତେଣୁ ବାରମ୍ବାର ଏହି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଭବରେ ଆଣିବା ଫଳରେ
ଏଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସଦୃଶ୍ୟ ମନରେ ସଫାର ରୂପରେ ରହିଯାନ୍ତି । ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ
ଆପାତତଃ ଆଶୁ ବିନାଶୀ ହେଲେ ପୁଣ୍ୟୋକ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ରୂପରେ ସଫାର ରୂପରେ ସର୍ବଦା
ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବାରୁ ଏମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥାୟୀଭାବ ଅଟ୍ୟା ଦିଆଯାଇଛି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ ଶୃଙ୍ଗାର
ରସର ସ୍ଥାୟୀଭାବ ରଚିତ (ଅନୁରାଗ)କୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ସେହି
ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଅନ୍ୟରସମାନଙ୍କର ସ୍ଥାୟୀଭାବର କଥା ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ । କୌଣସି ନାୟିକାକୁ
ଦେଖି ନାୟକ ମନରେ ଯଦି ରଚିତ ଭାବର ଉତ୍ପେକ ହେଲା, ତେବେ ସେହି ନାୟିକା
ତାହାର ରଚିତଭାବର ଆଲମ୍ବନ କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏବଂ ନାୟକର ହୃଦୟରେ
ଉତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଥିବା ରଚିତ ଭାବକୁ ଉଦ୍ଘାତ କରିବା ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦନ, ଭ୍ରମର,

ଝଙ୍କାର ଓ ମଳୟ ମରୁତ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରୟୋଜକ ବୋଲି ଏମାନଙ୍କୁ ଉଦ୍ଦୀପନ କାରଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ନାୟକର ହୃଦୟରେ ରତିଭାବ ଆସିଲେ, ତାର କାର୍ଯ୍ୟ ସ୍ବରୂପ କଟାକ୍ଷ, ହସ୍ତ ସଙ୍କେତ, ଭ୍ରୁବିକ୍ଷେପାଦି ପ୍ରକାଶ ପାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ଉଦ୍ବୃତ୍ତ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବର କାର୍ଯ୍ୟ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ନାୟକ ବା ନାୟିକା ହୃଦୟରେ ରତିଭାବ ସୃଷ୍ଟି ହେଲେ ପରସ୍ପର ମିଳନର ଯେଉଁ ଆଶା ଜାଗ୍ରତ ହୁଏ ଏବଂ ତତ୍ତ୍ବନ୍ୟ ସାମୟିକ ଚନ୍ଦ୍ର, ଗ୍ଳାନି, ଜଡ଼ିତା, ବ୍ୟାଧି ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଆନୁପଞ୍ଜିକ ଭାବର ଯେତେବେଳେ ଉନ୍ମେଷ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ବଳାଷ୍ଟ ଆଶ୍ୟା ଦିଆଯାଏ । ଏହିଗୁଡ଼ିକ ଯଦି କାବ୍ୟ ବା ନାଟକରେ କବିର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବା ନଟର ଅଭିନୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଅନ୍ତି, ତେବେ ସେହି କାରଣ, କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ସମ୍ବଳାଷ୍ଟମାନଙ୍କୁ ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ସଂରୂପାଭାବ ଆଶ୍ୟା ଦିଆଯାଏ । ଏହି ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାର-ଭାବମାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବା ପରେ କାବ୍ୟ ପାଠକ ବା ନାଟ୍ୟ ଦର୍ଶକ ସହୃଦୟ ବା ସାମାଜିକ ହୃଦୟରେ ସଂସାର ରୂପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ରତିଭାବ ଉଦ୍ବୃତ୍ତ ହୁଏ । ଯେପରି ଅମ୍ଳ ସମ୍ପର୍କରୁ ଦୁର୍ବ୍ୟ ଦୟା ରୂପରେ ପରିଣତ ହୁଏ, ସେହିପରି ଏହି ଉଦ୍ବୃତ୍ତ ହେବା ରତିଭାବ, ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାର ଭାବମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରୁ ରସ ରୂପରେ ପରିଣତ ହୋଇଥାନ୍ତି । ତେଣୁ ରସ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ନିଷ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥୂଳତଃ ଏହି ରୂପରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ, ଓ ବ୍ୟଭିଚାର ଭାବମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଓ ସେହିମାନଙ୍କ ସହିତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ ଇତ୍ୟାଦି ରୂପ ସ୍ଥାୟୀଭାବ “ଅସୌକ-କାନନ୍ଦମୟ” ଜ୍ଞାନ ବିଶେଷରୂପେ ସହୃଦୟ ହୃଦୟରେ ଅବିଭାବ ହୁଏ ଏବଂ ଆବିର୍ଭୂତ ବିଭାବାଦି ସମୁଦ୍ଧାଲମ୍ବନାତ୍ମକ ଅଲୌକିକ ଆନନ୍ଦ-ଚମତ୍କାରମୟ ଜ୍ଞାନ ବିଶେଷର ନାମ ହିଁ ରସ । ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣରେ ବିଶ୍ବନାଥ କବିରାଜ ରସର ସ୍ବରୂପକଥନ ଗର୍ଭକ ଅସ୍ଥାଦନ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

ସତ୍ତ୍ୱୋଦ୍ଭୋକାଦଶଶ୍ଚ ପ୍ରକାଶାନନ୍ଦ ଚନ୍ଦ୍ରମୟଃ ।

ବେଦ୍ୟାନ୍ତର ସ୍ପର୍ଶଶୂନ୍ୟୋ ବ୍ରହ୍ମ ସ୍ବାଦ ସହୋଦରଃ ॥

ଲୋକୋତ୍ତର ଚମତ୍କାର ପ୍ରାଣଃ କେଶ୍ଚିତ୍ ପ୍ରମାତୃଭ୍ୟଃ ।

ସ୍ବାକାର ବଦଭିନ୍ନଭୈନାୟ ମାସ୍ତଦ୍ ତେ ରସଃ ॥

ଶବ୍ଦ:—ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ୟମାନେ କାବ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟାଦିରେ ଏହି ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ଯେ, “କାବ୍ୟସ୍ୟ ଶବ୍ଦାର୍ଥ ଶରୀରମ୍ ରସାଦସ୍ ଆତ୍ମା ଦୋଷାଃ କାଶତ୍ ଶୁଦ୍ଧାଦିବତ ଗୁଣାଃ ଶୌର୍ଯ୍ୟଦିବତ୍ ଆଳଂକାରଃ କଟକ କୁଣ୍ଡଳାଦିବତ୍ ଶିତୟଃ ଅବୟବ ସମ୍ମାନ ବିଶେଷବତ୍ ।” ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣକାର ବିଶ୍ବନାଥ ମହାପାତ୍ର

ସପ୍ତଶୀତ “ସାହୁକ୍ୟ ଦର୍ପଣ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶ୍ଵାତର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି “ପଦସଂଘଟନା ଶ୍ଵାତଃ ଅଜାୟସ୍ତା ବିଶେଷବତ୍ ଉପକର୍ତ୍ତ୍ରୀ ରସାଦନା” ଅର୍ଥାତ୍ ମନୁଷ୍ୟ ଶରୀରରେ ହସ୍ତପଦାଦି ଅବୟବର ଯଦି ଯଥାଶ୍ଵାତ ସନ୍ନିବେଶ ନ ହୋଇ ବିକୃତଭାବରେ ହୁଏ, ତେବେ ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀର ସ୍ଵାଭାବିକ ନ ହୋଇ ବିକୃତ ହୋଇଯିବ । ସେହିପରି କାବ୍ୟ ସୂତ୍ରର ଶବ୍ଦରୂପ ଶରୀରର ଯଦି ଯଥାଶ୍ଵାତ ସନ୍ନିବେଶ କଲା ନ ଯାଏ, ତେବେ ସେହି କାବ୍ୟ ଏକ କଳ୍ପିତକିମାକାର ବିକୃତ ବସ୍ତୁ ରୂପେ ପରିଣତ ହେବ । କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ ନଅଟି ରସକୁ ‘ଆତ୍ମଭୂତ’ ବୋଲି ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି, ସେହି ନଅଟି ରସର ଆନୁରୂପ ଅନୁସାରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥଳରେ କବିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଶ୍ଵାତର ଅନୁସରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଯଦି ସେହି ରସର ଆନୁରୂପକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି କବି ଯଥେଷ୍ଟା ପଦବିନ୍ୟାସ କରିଯାଏ, ତେବେ ତାହାଣ ପଦବିନ୍ୟାସ ରସର ଉକ୍ତଚକ୍ର ନ ହୋଇ ବରଂ ଅପ-କର୍ଷକ ହୁଏ । ଏଥିପାଇଁ ସଂସ୍କୃତ ଅଲଙ୍କାର ସାହୁକ୍ୟରେ ବୈଦର୍ଭୀ, ଗୌଡ଼ୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ ଓ ଲଟୀ ନାମକ ଚାରୋଟି ଶ୍ଵାତକୁ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି । ‘ଲଟୀ’ ଶ୍ଵାତରେ ବିଶେଷ କିଛି ସାର୍ଥକ୍ୟ ବା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ନ ଥିବାରୁ ତାହା ପାଞ୍ଚାଳୀର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ବହୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ମତ ପୋଷଣ କରିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ବୈଦର୍ଭୀ, ପାଞ୍ଚାଳୀ ଓ ଗୌଡ଼ୀ—ଏହି ତିନୋଟି ଶ୍ଵାତ ହିଁ ସର୍ବସମ୍ମତ । ପ୍ରାଚୀନମାନେ ଏହି ଶ୍ଵାତମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ସଞ୍ଜା ସ୍ତ ସ୍ତ ମତରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ବୈଦର୍ଭୀ ଶ୍ଵାତକୁ ପ୍ରାଚୀନମାନେ “ଉପନାଗଣକ ବୃତ୍ତି” ଏବଂ ଗୌଡ଼ୀ ଶ୍ଵାତକୁ ପୁରୁଷାବୃତ୍ତି ଓ ପାଞ୍ଚାଳୀକୁ କୋମଳାବୃତ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ବୈଦର୍ଭୀ ଶ୍ଵାତରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ଯେଉଁ ରସ ଅର୍ଥାତ୍ “ଶୃଙ୍ଗାର, କରୁଣ, ଶାନ୍ତି” ଇତ୍ୟାଦି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ସେହି ରସମାନଙ୍କରେ ବୈଦର୍ଭୀ ଶ୍ଵାତର ପ୍ରଚଳନ ପ୍ରତି କବିମାନଙ୍କର ପତକ ରହିବା ଉଚିତ । ଓକୋଗୁଣ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ଗୌଡ଼ୀ ଶ୍ଵାତରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ । ବୀର, ବୀରସ୍ତ, ଗୌଦ୍ର ଓ ଅଭୂତ ପ୍ରଭୃତି ରସମାନଙ୍କରେ ଓକୋଗୁଣ ସ୍ଵୀକାର କରାଯାଇଛି, ସେହି ରସମାନଙ୍କରେ କବି ବିଶେଷ କରି ଗୌଡ଼ୀ ଶ୍ଵାତର ଆଲମ୍ବନ କରିଥାନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ କବିଙ୍କ ଓକଃ ଓ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ପାଞ୍ଚାଳୀ ଶ୍ଵାତରେ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିଥାଏ । ତେଣୁ କବି ଓକତ୍ୟର ଅନୁସରଣ କରି ସର୍ବରସରେ ପାଞ୍ଚାଳୀ ଶ୍ଵାତର ବ୍ୟବହାର କରିପାରିବେ । ଏହି ଶ୍ଵାତମାନଙ୍କରେ ମତ ଭେଦରେ ରଚନା, ସଂଘଟନା ଶ୍ଵାତ, ଓ ମାର୍ଗ ସଞ୍ଜା ବିଭିନ୍ନ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟମାନେ ବ୍ୟବହାର କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଶ୍ଵାତର ଯଥାଯଥ ଅନୁସରଣ କାବ୍ୟ ସକାଶେ କେତେ ଏବଂ କିପରି ଉପଯୋଗୀ, ତାହା ସମୀକ୍ଷକମାନେ ସହଜରେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିପାରିବେ ।

ପଣ୍ଡିତ କୁଳମଣି ଦାସ ତାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ “ଅଳଙ୍କାର ଚରଙ୍ଗିଣୀ”ରେ ଉପରୋକ୍ତ ସ୍ୱାଦର ଓଡ଼ିଆ ନାମାମାନୁର କରାଅଛନ୍ତି । ଯଥା ସାଳଙ୍କାର, ସାଡ଼ମୂର ଓ ସୁଚୀବୋଧ ସ୍ୱାଦ । ସାଳଙ୍କାର ସ୍ୱାଦରେ ଓ ପାଆଁଳା ସ୍ୱାଦର ସାଡ଼ମୂରରେ ଗୌଡ଼ା ସ୍ୱାଦର ଏବଂ ପୁଷ୍କବୋଧ ସ୍ୱାଦରେ ବୈଦର୍ଭୀ ସ୍ୱାଦରସାଧର୍ମ୍ୟ ଚହୁଅଛି । ସାଡ଼ମୂର ସ୍ୱାଦରେ ସମାସର ଆଧ୍ୟକ୍ୟ ୦, ଡ, ତ, ଥ, ଧ, ଫ, ଭ, ପ୍ରଭୃତି ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆଡ଼ମ୍ବର ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଦ୍ୱୟ । ଏହି ସ୍ୱାଦରେ ସାର ରୌଦ୍ର ଏବଂ ସାଗ୍ରସ୍ତ ରସର ଶକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତା ହୋଇଥାଏ । ଯଥା —

ସଂଗ୍ରାମ ସଙ୍କେତ ଶଂସୀ ନାହିଲ ଭୈରବେ
ଏକାଲେ ଫଗ୍ରାମଣିଂଦା ଡକ୍କା, ଭୁଷା ଭେଷା ।
ଜଗତ୍ସୀ ଝରଝର ଦାମାମା ଦୁନ୍ଦୁଭୁ,
ପ୍ରତିଧ୍ୱନି ଉତ୍ତୁଳାକ କକୁଭକୁହରେ ।

x x x

ଭବନ, ପାଚେରୀ, ପାଢ଼ା ଖରତର ପ୍ରୋତେ
ରୁଲିଲ ଯମୁନାପାଣି ସୁରଧନା ମୁଖେ
ପ୍ରଜାପତି ଫରୁଧଂସେ ବାରଭଦ୍ର ରୂପୀ
ବରୁନାଶୀ ରୌଦ୍ର ଜ୍ୱର ପ୍ରଶ୍ୱାସ ପରସ୍ପେ ।

(ମହାଯାହା)

ସାଳଙ୍କାର ସ୍ୱାଦରେ ଅଳଙ୍କାରଗୁଡ଼ିକର ମଞ୍ଜୁଳ ପ୍ରୟୋଗ, ଅନୁନାସିକ ଯୁକ୍ତାକ୍ଷର ଗୁଡ଼ିକର ସନ୍ନିବେଶ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଯଥା—

ଅକ୍ଷେନ୍ଦୁ ଲଲଟ ସିନ୍ଦୂର ବିନ୍ଦୁ ରମଇ ଆଖି,
ନୁହଇ ସିନ୍ଦୂର. ରହୁଛି ସୁର ହୃଦୟ ଲଖି ।
ଦଂଶନ-ଅଂଶୁକ ମିଶାଇ ନିଶାମଣି-ଅଂଶୁକେ,
ମୁଗମଦ ବିନ୍ଦୁ ସୁନ୍ଦର ଶୋଭେ ରୁରୁ ଚିତୁକେ ।

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା)

ସୁଚୀବୋଧ ସ୍ୱାଦରେ ସଫସ୍ତ ଅନାୟାସରେ ଅର୍ଥାବବୋଧ ହୋଇଥାଏ । ଏହା ଅଯଥା ଅଳଙ୍କାରଦ୍ୱାରା ଭାବଜାନ୍ତ ନୁହେଁ । ଏଥିରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତିର ଆଡ଼ମ୍ବର ନ ଥାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ସବୁ ରସର ଉଦ୍‌ବୋଧକ ହୋଇପାରେ ।

ରାଧା ଧରି ଯାଏଁ କର ।

ବୋଲନ୍ତି ଆକଟ ଆଉ ନ କର ଗୋ ।

ଲଜ ଭୟ ଛାଡ଼ିଲି ନିକର । ସଜନୀ ଗୋ (୧)

ଦନଶ୍ୟାମ ଗୁଣମାନ ।

ରଖିଅଛୁ କି ମୋ ଯେଉଁ ଗୁମାନ ଗୋ ।

ମନ ଦହୁଛୁ ତା ସନମାନ ସଜନୀ ଗୋ । (୨)

(ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି)

ଗୁଣ—

ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ୟ୍ୟ ଭେଦରାଜ କାବ୍ୟରେ ଚରିତ୍ରଟି (୨୪ଟି) ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆର୍ୟ୍ୟ ବାମନ ୧୦ଟି ଗୁଣ କାବ୍ୟରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ବସୁନ୍ଧା ସେ ନାମମାତ୍ର ଦଶଗୋଟି ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ମଧ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟତଃ କୋଡ଼ିଏ ଗୋଟି ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଅର୍ଥାତ୍ ସେହି ଦଶଗୋଟି ଗୁଣ ସେ ସ୍ୱୀକାର କଲେ, ତାହା ଶବ୍ଦଗତ ଏବଂ ଅର୍ଥଗତ । ଏହିପରି ଦୁଇ ପ୍ରକାର ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ଫଳରେ ଦଶଗୋଟି ଗୁଣର ସଂଖ୍ୟା କଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥପାଇଁ ଦଶସଂଖ୍ୟାର ଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ଓ ଶବ୍ଦଗତ ଗୁଣମାନଙ୍କର ଦଶସଂଖ୍ୟାର ଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ଗ୍ରହଣ କରିଥବାରୁ ସେ କାର୍ଯ୍ୟତଃ କୋଡ଼ିଏ ଗୋଟି ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କଲେ । ଭ୍ରମହୀନ ଆର୍ୟ୍ୟ ଏହି ଗୁଣମାନଙ୍କୁ ଦିନସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଶ୍ଳୋକରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

“ରାଜା ଭେଜୋ ଗୁଣାନାମ ବଂଶଦିଗୁରୁଷ୍ଠ ଯାନ

ବାମନୋ ଦଶତାନ ବାଗ୍ନୀ ଉଚ୍ଚ ସ୍ତ୍ରୀନେବ ଭ୍ରମହଃ ।”

ସେ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର ଧର୍ମ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଧୂନ୍ୟାଲୋକ ପ୍ରଫେତା ଆନନ୍ଦ ବର୍ଦ୍ଧନାୟକଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ରସର ଧର୍ମ ବୋଲି ଆଭାସ ମିଳେ । ତତ୍ପରେ ମମ୍ମଟ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କ ସଂଜ୍ଞାନସମ୍ମାନିତ “କାବ୍ୟସୁକାର୍ଣ୍ଣ” ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତରୂପେ ରସର ଧର୍ମ, କଦାପି ସେମାନେ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ଧର୍ମ ନୁହନ୍ତି, ଏହା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୋଇଛି ।

ସେ ମହାଶୟ ସୁଦୃଢ଼ ଯୁକ୍ତିବଳରେ ବାମନ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଚୀନ ଆର୍ୟ୍ୟଙ୍କର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ଖଣ୍ଡନ କରି ଏହା ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଯେ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ଓଜଃ ପ୍ରସାଦ ଏହି ତିନୋଟି ମାତ୍ର ଗୁଣ କାବ୍ୟରେ ରହିଛି ଏବଂ ଏହା ରସର ଧର୍ମ ସିନା; ମାତ୍ର ଶବ୍ଦାର୍ଥର ଧର୍ମ ନୁହନ୍ତି ।

“ଇଦାନଂ ଗୁଣାନଂ ଭେଦମାହ

ସ୍ୱ ୮୯—ମାଧୁର୍ଯ୍ୟୋକ୍ତଃ ପ୍ରାସାଦଶ୍ୟାସ୍ତାୟାସ୍ତେ ନ ପୁନର୍ଦଶା ପ୍ରାଚୀନ । ଆରୁର୍ଯ୍ୟ-
ମାନଙ୍କର ବହୁ ଗୁଣକୁ ଆରୁର୍ଯ୍ୟ ମନ୍ତ୍ରଟ ନିଜ ସ୍ୱୀକୃତ ତିନୋଟି ଗୁଣ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ
କରିଛନ୍ତି ଏବଂ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନସମ୍ମତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକୁ ଗୁଣ ବୋଲି ନ କହି
“ଦୋଷାଭାବ” ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରାଚୀନମାନଙ୍କର ଅଜ୍ଞାକୃତ
ଗୁଣମାନଙ୍କୁ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ଦୋଷ ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି—

“କେଚିଦନ୍ତର୍ଭବନେବନ୍ତେଷୁ ଦୋଷତ୍ୟାଗାତ୍ପରେଣି ତାଃ

ଅନେ ଭଜନ୍ତି ଦୋଷଦ୍ୱଂ କୁସଚିନ୍ନ ତତୋଦଶ ।”

ଶୃଙ୍ଗାର, କରୁଣ ଓ ଶାନ୍ତ ଓକ୍ତଃ ସହଚ ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ କିଛି ଅଧିକ
ମାତ୍ରାରେ ହାସ୍ୟ ରସରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଗୁଣ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥାଏ ।

“ଆହ୍ଲାଦକଦ୍ୱଂ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଶୃଙ୍ଗାରେ ଦ୍ରୁତିତାରଣମ୍ ।”

ବୀର, ବୀରସ୍ତ, ରୌଦ୍ର ଓ ଅଭୂତରେ ଓକ୍ତଃ ଗୁଣର ପ୍ରଭାବ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

ଘାତ୍ରାସ୍ତ ଦୟୁତେହେତୁରେନୋ ବୀରରସ ସ୍ଥିତି

ଚରସ୍ୟ ବିପ୍ରୀର ରୂପ ଘାତ୍ରଦ୍ୱ ଜନକଶାଳଃ ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ ସମସ୍ତ ରସପାଇଁ ଓ ସମସ୍ତ ରଚନାପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବୋଲି
ଆରୁର୍ଯ୍ୟମାନେ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଗୁଣମାନଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ “ଧୃନ୍ୟାଲୋକ,
କାବ୍ୟପ୍ରକାଶ, ଓ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ”ରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଧ୍ୱନିକାର ଓ ପ୍ରକାଶକାରଙ୍କ
ମତରେ ବିଶେଷ କିଛି ପାର୍ଥକ୍ୟ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତରେ ଏହି ଗୁଣମାନଙ୍କର
ଲକ୍ଷଣରେ କିଛି କିଛି ଭେଦ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ଏବଂ ନିରପେକ୍ଷ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିରେ
ଦର୍ପଣକାରଙ୍କ ମତ ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରକାଶକରଙ୍କ ମତ ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ବୋଲି
ପ୍ରଘାତ ହୁଏ । ଏହି ଗୁଣମାନଙ୍କର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିକ ରୂପେ ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ, ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ସମାସ
ଓ ରଚନା ଅନୁକୂଳ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଯଦି କୌଣସି କବି ପ୍ରମାଦବଶତଃ
ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ ରସ ସ୍ଥଳରେ ଓକ୍ତଃ ଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଓକ୍ତଃ ଗୁଣ ବିଶିଷ୍ଟ
ରସରେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କୋମଳ ପଦାବଳୀ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ କରନ୍ତି, ତେବେ ସେ
ସ୍ଥାନରେ “ପ୍ରତିକୂଳବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱଂ” ନାମକ ଦୋଷ ଦେଖାଯିବ ବୋଲି ଆରୁର୍ଯ୍ୟମାନେ ସ୍ୱୀକାର
କରିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଦୋଷ ସତ୍ତ୍ୱେ ଓ ସେ ସ୍ଥଳରେ ସେହି ରସପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗୁଣ
ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯିବ ଯିନା, କିନ୍ତୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟବ୍ୟକ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣଯୋଗୁଁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର
କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେହିପରି ଓକ୍ତଃ ଗୁଣ ବ୍ୟକ୍ତିକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କ ଯୋଗୁଁ
ଓକ୍ତଃ ଗୁଣ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ସେଇଥିପାଇଁ ଆରୁର୍ଯ୍ୟମାନେ ଗୁଣ-

ମାନଙ୍କର ଯଥାଚିତ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଗୁଣେ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ମନେଟ ଭକ୍ତ କହିଛନ୍ତି, ଆହ୍ଲାଦକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭକାରଣମ୍ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍ତଦ୍ରବ୍ୟର କରୁଣ ରସର ଆହ୍ଲାଦ ସ୍ୱରୂପତ୍ୱକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହା ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଉଦପେକ୍ଷା କରୁଥିଲେ ଓ ଉଦପେକ୍ଷା ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାରରେ ଓ ଉଦପେକ୍ଷା ଶାନ୍ତରସରେ ଅଧିକମାତ୍ରାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥାଏ । ଓକିଃ ଗୁଣେ ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରକାଶକାର ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି, “ଚିତ୍ତସ୍ୟ ବିସ୍ତାରରୂପ ଘାତ୍ରାଦ୍ ଜନକମୋକ୍ଷଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ଚିତ୍ତର ପ୍ରକଳିତତ୍ୱ ପ୍ରାୟ ଅବସ୍ଥାର ହେତୁଭୂତ ରସର ଧର୍ମକୁ ଓକିଃ ଗୁଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ଘାତ୍ରାସ୍ତ ବିସ୍ତୃତେ ହେତୁ ରୋଜୋ ବାର ରସ ସ୍ଥିତି” — ଏହା ବାର ରସରେ ଉଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ବାତସ୍ତ ରସରେ ଓ ଉଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ ମାତ୍ରାରେ ଗୌଦ୍ର ରସରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ।

ପ୍ରସାଦ ଗୁଣର ଲକ୍ଷଣ ସେ ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି ।

ଶୁଷ୍କେନ୍ଦନାଗ୍ନିବତ୍ ସ୍ପୃଜ୍ଜଳବତ୍ ସହସ୍ରେବୟଃ

ବ୍ୟାପ୍ନୋତ୍ତାନ୍ୟତ୍ ପ୍ରସାଦୋଽହୌସବଂ ବିହୃତ ସ୍ଥିତିଃ ।

ଅର୍ଥାତ୍ ଶୁଷ୍କ କାଷ୍ଠରେ ଅଗ୍ନିପରି ଓ ସ୍ପୃଜ୍ଜବସ୍ତୁରେ ଜଳପରି ଯେ ଅର୍ଥାତ୍ ରସର ଯେଉଁ ଧର୍ମ ହଠାତ୍ ଚିତ୍ତ ସ୍ଥଳକୁ ବ୍ୟାପିଯାଏ ତାହା ପ୍ରସାଦଗୁଣ ଏବଂ ଏହା ସବୁ ରସରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥାଏ । ଏହା ମଧ୍ୟ ସକଳପ୍ରକାର ରଚନା ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ । ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କୁ ସେ ଯେପରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରଣିଧାନ୍ୟଯୋଗ୍ୟ । ଟ, ଠ, ଡ, ଢ, ଭିନ୍ନ ‘କ’ ଠାରୁ ‘ମ’ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣଗୁଡ଼ିକ ନିଜ ବର୍ଗର ଅନ୍ତମ ବର୍ଣ୍ଣ ସହଜ ଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଏବଂ ‘ର’ ଓ ‘ଣ’ କାର ଯଦି ହ୍ରସ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣ ସହଜ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାନ୍ତି, ତାହା ହେଲେ କାବ୍ୟରେ ସମାସର ଅଭାବ ଅଥବା କ୍ଷୁଦ୍ର ସମାସଯୁକ୍ତ ହେଲେ ଦୈର୍ଘ୍ୟ ଶବ୍ଦ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ହୋଇଥାଏ । ଓକିଃ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରଥମ ତୃତୀୟ ବର୍ଣ୍ଣ ସହଜ ନିମଣଃ ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ବର୍ଣ୍ଣର ସମ୍ପର୍କ ଉପରେ ତଳେ ବା ଉଚ୍ଚସ୍ୱର ‘ର’ ର ଯୋଗ ଅର୍ଥାତ୍ (ସବ, ଭଦ୍ର, ଆଦ୍ର) ଯେକୌଣସି ତୁଳ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟର ସଂଯୋଗ ‘ଣ’ କାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ସମସ୍ତ ଟ ବର୍ଗ ତାଳବ୍ୟ ଶ ଓ ମୂର୍ଦ୍ଧାନ୍ତ କାର ଧାର୍ଯ୍ୟ ସମାସ ହେତୁ ଗୌଡ଼ୀ ଶବ୍ଦ ଓକିଃ ଗୁଣର ବ୍ୟଞ୍ଜକ ଅଟନ୍ତି । ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ

ପାଇଁ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବର୍ଣ୍ଣ ବା ସମାସର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । କେବଳ ମାତ୍ର ଅର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟାୟକ ଶବ୍ଦ ହିଁ ପ୍ରସାଦ ଗୁଣ ପାଇଁ ଅନୁକୂଳ ବୋଲି ମତ ଦିଆଯାଇଛି । ଏଣୁ କବି ପ୍ରସଙ୍ଗାନୁସାରେ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ଯେଉଁ ରସର ପରିସ୍ପର୍ଶ ସାଧନ କରିବାକୁ ଚାହୁଁବେ, ସେ ସ୍ଥାନରେ ସେହି ରସର ଧର୍ମଭୂତ ଗୁଣର ଅନୁକୂଳ ବ୍ୟଞ୍ଜକ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମାସ ଏବଂ ଶବ୍ଦକୁ ବ୍ୟବହାର କଲେ ନିଜ କୃତିକୁ ସାଫଲ୍ୟମଣ୍ଡିତ କରିପାରିବେ । ଅନ୍ୟଥା ତାଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ ଉପହାସମୟ ହେବ-ଏଥିରେ ଆଉ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଚରନାରେ ଏହି ଗୁଣଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟବହାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଓକିଃ ଗୁଣ ବ୍ୟଞ୍ଜକର ଅଞ୍ଜଲିଷ୍ଠ ଉଦାହରଣ ରାଧାନାଥଙ୍କ ମହାଯାଯାରେ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

“ଆସନ୍ତି ଅମିତଭେଦୀ ଚେତ ମହାଶାରେ
ମହୋକ୍ତ ମରକତ ଅବତଂସ ଧାସୀ,
ଘନ ଭାଳାବନାକାଣ୍ଡ ଜଳଦୁର୍ଗବାସୀ
ଅଜସ୍ର କ୍ଷେପଣା କ୍ଷେପେ ବଜ୍ର ଦୁଡ଼ ବସୁଃ,
ଗାଙ୍ଗେୟ ଡରଙ୍ଗେ ଚଳ ମୟାଭେଦେ ପଞ୍ଚୁ,
ସାବେଲି, ଭାସୁର ବଳି ହାବେଲିର ଶିଖା,
ସ୍ବରୋ ଥୋଇ ଆସୁଅଛୁ ଅମଳ ବିନ୍ଦମେ
ବଙ୍ଗଦେଶୀ ରଣରଙ୍ଗ ରସିକ ପୁତନା ।

(ମହାଯାଯା)

ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣବ୍ୟଞ୍ଜକ ଚରନା, ଯଥା—

ଶ୍ରୀରାଧା ବାଉଳି ପ୍ରେମରତ୍ନ ଭୁଲି ଘେନ ଚିହ୍ନରା ଗ୍ରାହକମାନେ
କୃଷ୍ଣ ଅତି ଘନେ ଦୂତିକାକୁ ଦିନେ ପରୁରନ୍ତି କର ଧରି ଛନ୍ଦେ
ପ୍ରାଣବନ୍ଧୁ ଶବ୍ଦ । କହି ମୋ ଶ୍ରୁତିକି କରଗତି
ହସି ଦୂତି ଭାସେ, ପ୍ରେମଜଳେ ଭାସେ ବିହ୍ବଳିତ ମତ ଦିବାରତି । ୧।
କାଳିଆ-କମଳ ଦେଖିଲେ କମଳ ନୟନରେ ହୋଏ ଜରଜର
ଦେଖି ନବଘନ ତାର ଅପଘନ ସୁଲକି ହୁଅଇ ଥର ଥର ।

ଘନ ସୁନ୍ଦର ହେ, ଯମୁନା ଯିବାକୁ ତର ତର ।

ଏ ଅତି ବିଚିତ୍ର କଳ୍ପଳରେ ଚିତ୍ତ ଲେଖି ଚନ୍ଦ୍ର ଦିଏ ବାର ବାର । ୨।

(ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି)

ପ୍ରସାଦ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ରଚନାର ଉଦାହରଣ ସେହିପରି ବହୁ କାବ୍ୟରେ ମିଳିଥାଏ ।

ଧୀରେ ଘେନ କାନନରେ କୃଷ୍ଣ ବିଳମ୍ବିତ
ବାସ୍ତବ ମମତା ଘେନି ଶକ୍ତିହୀନ ମାତ କଳା ମାଣିକରେ । ୧।
ନିଧନ ଶଙ୍ଖାଳି ମୋର (ରେ) ଦରିଦ୍ର ପକ୍ଷର
ଅନ୍ଧାର ଲଭିବ ବାବୁରେ ହୃଦ ରହନ୍ତାର କଳା ମାଣିକରେ । ୨।

(ବିଦଗ୍ଧ ଚିନ୍ତାମଣି)

ତୃତୀୟ ସଗ

କବି ଓ କାବ୍ୟ

- କବି ସାରଳା ଦାସ
- କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ
- ରଘୁସ୍ୟ ମଞ୍ଜୁସା ଓ କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ
- ଦାନକୃଷ୍ଣ ଓ ରଘବଲୋଚନ
- ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ
- କବି ଭକ୍ତଚରଣ ଓ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ
- କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ
- ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ
- କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ
- ଓଡ଼ିଆ ସମର ସାହିତ୍ୟକୁ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଦାନ

କବି ସାରଳା ଦାସ

ସିଦ୍ଧସାଧକ ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପରିଡ଼ା ଆମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଚରପରିଚିତ ସାରଳା ଦାସ । ତାଙ୍କ ନାମ ତାଙ୍କର ଥିଲା ସିଦ୍ଧେଶ୍ୱର ପରିଡ଼ା । ସାରଳା ଦେବଙ୍କଠାରୁ ବରପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିସାରିଲା ପରେ ତାଙ୍କ ନାମ ହେଲା ସାରଳା ଦାସ । ଝଙ୍କଡ଼ର ସାରଳା ଠାକୁରାଣୀ ଏକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦେବୀ । ଏ ଦେବୀଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଲାଭକରି ସାରଳା ଦାସ କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି ପାଇଲେ । ସେ ହେଲେ ମହାକବି । ଲେଖିଲେ ମହାକାବ୍ୟ ମହାଭାରତ । ସାରଳା ମହାଭାରତ କେବଳ ମହାକାବ୍ୟ ନୁହେଁ—ପୁରାଣ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ଆମ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଏକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରାଟ ଇତିହାସ—ଜାତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ଇତିହାସ—ଏ ଗୋଟିଏ ବିଶ୍ୱକୋଷ । ପୌରାଣିକ ଯୁଗରେ ଯେତେ ଯେତେ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇଛି, ଓଡ଼ିଆ ସାରଳା ମହାଭାରତ ସେଥୁ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ପୁଣି ଏହି ସାରଳା ମହାଭାରତ ଏପରି ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିଲା, ଯାହା ଫଳରେ ଏହା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦିତ ହୋଇଛି ବୋଲି ପ୍ରମାଣ ବଳରୁ ଜଣାଯାଇଛି । ଏହା ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ, ଅନୁକରଣ ବି ନୁହେଁ । ଏ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ କବିର ମୌଳିକତାରେ ବିଲସିତ ଓ ବିଶୋଭିତ । କବିର ଭାଷାନ ପ୍ରତିଭାରେ ସୁସମ୍ପାଦ୍ଧ । କବି କେବଳ ମହାଭାରତ ଲେଖି ନୀରବ ରହି ନାହାନ୍ତି । ଅଧିକନ୍ତୁ—ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ ଓ ଚଣ୍ଡୀ ପୁରାଣ ନାମରେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ବି ଲେଖିଅଛନ୍ତି । ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନାରାଜାତିର ମହତ୍ତ୍ୱ, ସମାଜ, ବୀରତ୍ୱ ଓ ତେଜସ୍ୱୀତା ଏସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଫୁଟିଉଠୁଛି । ସେ ପ୍ରମାଣ କରିଛନ୍ତି ଯେ, ନାରୀ କେବଳ ପୁରୁଷର ଶଯ୍ୟାସଙ୍ଗିନୀ ବା ଉପଭୋଗର ସାମଗ୍ରୀ ନୁହେଁ—ସେ ସହକର୍ମିଣୀ ସହଧର୍ମିଣୀ ଓ ବୀର । ଯାହାହେଉ, ସାରଳା ମହାଭାରତର କେତୋଟି ଦିଗ ଆଲୋଚନା କରିବା ଆମର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ଆଲୋଚ୍ୟ ମହାଭାରତରେ କବି ଶୂଦ୍ରମୁନି ସାରଳା ଦାସ କିପରି ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ, ଅର୍ଥନୈତିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଚିନ୍ତା ଦେଇ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପୁଣ୍ୟପାଠ୍ୟ ଓ ଦୃଢ଼ସ୍ୱଭାଷା କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଲୋଚକ ଦୃଢ଼ସ୍ୱାକ୍ଷର କରିପାରିବେ ଓ କବିଙ୍କର ବହୁତୋମୁଖୀ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ପାଇବେ । ବିଶେଷତଃ

ଧର୍ମନୀତି, ରାଜନୀତି ସାମାଜିକ ରାଜନୀତି ଓ ପ୍ରଥା, ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ, ମୂର୍ତ୍ତିଚିତ୍ର, ନାଟର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଶରୀରଚିତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ମତ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କଲେ ଲେଖକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ୱିତ ହୁଏ । ନାନା ବିଷୟରେ ପରିପକ୍ୱ ଜ୍ଞାନ ନ ଥିଲେ ଏପରି ଏକ ବିରାଟ ସ୍ତବ୍ଧ ଲେଖିବା କଷ୍ଟକର ବ୍ୟାପାର । ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ହିସାବରେ ତାଙ୍କର କିଛି ଶିକ୍ଷା ନାହିଁ, ସେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । କେବଳ ଦେବୀର ଆରାଧନା ଓ ଦେବୀ-ଶକ୍ତି ବଳରେ ଜଣେ ଶୁଦ୍ର ମୂର୍ଖ ବ୍ୟକ୍ତି ଜପର ଏକ ପଣ୍ଡିତ, କବି ଓ ମୁନି ଆଖ୍ୟାରେ ବିଭୂଷିତ ହୋଇପାରେ, ସେ ତାର ଏକ ନ୍ୟାସ ନିଦର୍ଶନ । ସେ କେବଳ ଜଣେ କବି ନୁହନ୍ତି, ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରାରେ ସେ ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀକ—ସେ ଗୋଟିଏ ବିରାଟ ଅନୁଷ୍ଠାନ, ବାକଦେବୀର ବରପୁତ୍ର । ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ ପୃଷ୍ଠି ମୂଳରେ ସେହି ଝଙ୍କଡ଼େଶ୍ୱରୀ ସାରଳା ଦେବୀଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଯେ ନ୍ୟାସ, ଏହା ପ୍ରକାଶ କରି ତାଙ୍କ ଭକ୍ତିଭାବ, ଉଦାରତା ଓ ଦୈନିକ ନିଦର୍ଶନ ଜାତି ସମକ୍ଷରେ ଥୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଶ୍ଳୋକାବଳୀ:—

ଶୁଣ ସୁଜ୍ଞ ବୁଧଜନେ କରି ଏକ ଚିତ୍ତ,
ଜନ୍ମରୁ ମୂରୁଖ ମୁହିଁ ନୁହଇ ପଣ୍ଡିତ ।
ସେ ଯାହା କହନ୍ତି ମୋତେ ମୁଁ ତାହା ଲେଖଇ;
ସାଧୁ ସୁଜ୍ଞଜନେ ମୋର ଏଥୁ ଦୋଷ ନାହିଁ ।

ଏକ ଧାରାରେ ଦାନତା ଓ ଦେବତାଙ୍କର ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ପ୍ରକାଶ ।

ପୁନଶ୍ଚ—ଜନ୍ମଦୀପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାଣେ ଉଦ୍ରାଷ୍ଟ ମଣ୍ଡଳେ,
ଉତ୍ପଳେଶ୍ୱର ଯେ ଲିଙ୍ଗ ଚିହ୍ନୋତ୍ପଳା କୁଳେ ।
ସୁପ୍ରସନ୍ନେ ଆଜ୍ଞା ମୋତେ ଦେଲେ ଶାକମୂର୍ତ୍ତି;
ଲଭ ରୁ ପୁନାମ ମହାଭାରତ ବିସ୍ତାରି ।

ସାରଳା ଦାସ ଜଣେ ଜାତୀୟ କବି ଥିବାରୁ ଏବଂ ଦେଶାତ୍ମବୋଧରେ ସଦା ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତ ଉଦ୍ବେଳିତ ହେଉଥିବାରୁ ସମଗ୍ର ମହାଭାରତରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ, ଓଡ଼ିଶାର ଖ୍ୟାତ ସ୍ଥାନ ପୁରୀର ମହାଭୂତ, ଏ ଦେଶର ଚଳଣୀ, ରାଜନୀତି ଓ ପ୍ରଥାର ବିବରଣୀ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଚରିତ୍ର ଚିତ୍ରରେ କବି ସର୍ବତ୍ର ଓଡ଼ିଆକୁ ଫୁଟାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ନାୟକ ନାୟିକା ଐତିହାସିକା ନାୟକ ନାୟିକା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଓ କଥୋପକଥନରେ ଓଡ଼ିଆ ଚଳଣୀ ଖୁବ୍ ଭାବିକି ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର ଜାତିପ୍ରୀତି ସର୍ବତ୍ର ଦେଖାପଡ଼ିଥାଏ ।

ତାଙ୍କ ମତରେ ପୁରୀ ସର୍ବଧାମରେ ମଉଡ଼ମଣି । ଏ କୁଶସ୍ଥଳୀ । ଏଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମହମା କୀର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଛି । ଏ କୁଶସ୍ଥଳୀରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସୁତ୍ରା ଓ

ବଳରାମ ୪ ଲକ୍ଷ ୩୨ ହଜାର ଦେବ ଦେନ ବରଜିତ । ଜଗନ୍ନାଥ ବିଷ୍ଣୁ— ସେ ବୌଦ୍ଧ
ଅବତାର । ସେ ଜାନର ଅବତାର ।

କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

“ମଳୟୁଦର ପଟ୍ଟ କଳ୍ପବଟ ତଳେ,
ଦକ୍ଷିଣ କୁଶଳ୍ପଳୀ ଶ୍ରୀ ଦ୍ଵାରକା ମଣ୍ଡଳେ ।
ବିଜୟ ରାମ କୃଷ୍ଣ ପୁରାଣ ଏ ଦିନ,
ରୁଚିଲକ୍ଷ ବଦନ ସଦୃଶ ଦେବ ଦେନ ।”

ମଳଗିରିର ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତରେ ସେ ଜଗନ୍ନାଥ ତତ୍ତ୍ଵର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି ।
ଦାରୁବ୍ରହ୍ମର ନାରାୟଣେ ସ୍ଵୀକାର ପୁଟକ କବି ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ଓ ସୁଭଦ୍ରାର
ଅସମାପ୍ତ ଅକୃତର ଗୋଟିଏ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ତାଙ୍କ ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏହା ଅବଶ୍ୟ
ସୁରରେ ଅଛି । ଦାରୁବ୍ରହ୍ମର ପୁଟ କାହିଁହାସ ମଧ୍ୟ ସେ ସୁରରେ ପ୍ରହର କରିଅଛନ୍ତି ।
ଯାହାହେଉ ଦାରୁବ୍ରହ୍ମକୁ ଜାରାଗବରଠାରୁ ଅଣାଇ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବିରାଣୀକୁ
ଜକାଇ ମୁର୍ଦ୍ଧି ଗଠନପାଇ ଆଦେଶ ଦେଲେ । ଜାରାଗବର ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପାଖରେ
ଥାଇ ବିରାଣୀ ମୁର୍ଦ୍ଧି ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଲାଗିପଡ଼ିଲା । ଏ ଦୁଇଜଣଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ
କେହି ଦେଖିପାରିବେ ନାହିଁ ବୋଲି ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିବାରୁ ରାଜା ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ ବାହାରେ
ରହିଲେ । ମାତ୍ର ବିରାଣୀର କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଚଳମ୍ବ ଦେଖି ଓ ମୁର୍ଦ୍ଧି ଗଠନ
କାର୍ଯ୍ୟର କୌଣସି ଲକ୍ଷଣ ଜାଣି ନ ପାରି ଓ ଶବ୍ଦ ଶୁଣି ନ ପାରି ରାଜା ଅସମ୍ଭାଳ
ହୋଇ ରୁଦ୍ଧ କବାଟକୁ ଫେଡ଼ି ଦେଖନ୍ତେ, ଶୂଳ, କୃଷ୍ଣ ଓ କୁକୁମ ରଙ୍ଗରେ ସେହି
ଦାରୁବ୍ରହ୍ମ ତନି ମୁର୍ଦ୍ଧିରେ ଜାଲିମାନ ।

କବି ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ—

ରୂପରେ ତ ନାରାୟଣ ବର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ କଳା,
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ଵର ତନି ଦେବ ମେଳା ।
ବଳଭଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରା ଏ କୃଷ୍ଣ ତନି ରୂପ,
ବହୁଧ ରୂପରେ ହେଲେ ଏମନ୍ତ ସ୍ଵରୂପ ।
ତାହା ଦେଖି ନରପତି ବିସ୍ମୟେ ବସିବ,
ଏମନ୍ତ ମୁରତି କଥା ହୋଇଲ ଭାବବ ।
ଜାରାଗବର ବୋଲିବ ଶୁଣ ଇନ୍ଦ୍ରଦ୍ୟୁମ୍ନ,
ଅଜ ଦ୍ଵାର ଫେଡ଼ିବାରୁ ଦେଖିଲ ଏମାନ ।

ଦେଖିଥାନ୍ତୁ କରପଦ୍ମ, ନାସା, କର୍ଣ୍ଣ, ଆଖି,
 କଳିକାଳ ଜନେ ଦେଖି ହେଉଥାନ୍ତେ ସୁଖୀ ।
 ଯେ ପରମହଂସ ରୂପେ କଲ୍ୟ କଲ୍ୟ ଭ୍ରମି,
 ପୁନଃ ପୁନଃ ଅବତାରେ ହୁନ୍ତି ମର୍ତ୍ତ୍ୟଗାମୀ ।
 ଏ ନଳଗିରିରେ ବିଳେ ଦଶସପ୍ତ ଘାନ୍ତି,
 ଏ ତନୁ ମୂର୍ତ୍ତିକ ଭକ୍ତେ ହୃଦେ ଚିନ୍ତିଥାନ୍ତି ।

ସାରଳା ଦାସ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ । ସେ ଯୋଗବାଦୀ, ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ଓ
 ଜ୍ଞାନମିତ୍ରା ଭକ୍ତର ଉପାସକ ଏବଂ ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରଖ୍ୟାପକ ।

କବି ଭଣିଲେ—“ନାଉଠାରୁ ଯେ ମସ୍ତକ ପରିହନ୍ତେ,

ତେଜଶ କୋଟି ଦେବ ଅଛନ୍ତି ଏକେ ଏକେ ।

ପୁନଶ୍ଚ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ ବନବାସ ସମୟରେ ସେ ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ଫୁଟାଇଅଛନ୍ତି—

“ଆହେ ତାତ ପଞ୍ଚମନ ପରିଶ ପ୍ରକୃତ,

ଏ କାୟା ଘରକୁ ବୃଥା ଭ୍ରମରେ ପକାନ୍ତି ।

ବାସର ନାଡ଼ି ପୁଣି ଚୌରାଣି ହେଉ,

ପବନର ଭେଟାଭେଟି ଶରୀରର ତତ୍ତ୍ୱ ।

ଇଂଳା ପିଂଳା ପୁଣି ମଧ୍ୟେ ଶୁଣିମୁଣା,

ଉଚ୍ଚାଟର ଛନ୍ଦ ଏହୁ ନବ ନାଡ଼ି ସିନା ।

ଏଥୁରୁ ଜାତ ନାଡ଼ି ଯେ ଚଉସ୍ତର କୋଟି,

ପୁଣି ଏହା ସାର ନାଡ଼ି ଅଟେ ଚୌରାଣିଟି ।

ରସନା ନିଶ୍ୱାସଦୁହେଁ ଏକଇ ଯେ ବାଟ,

ଶରୀରର ଧାରଣାକୁ ଟେକିଲ ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ।

ଇଂ ଅଳା ଏକାଲେ ଦେଲେ ଚନ୍ଦ୍ର ମେଲେ କିଳା,

ଅଗତି ଭାବକୁ ମନମଥ ଯେ ପିଙ୍ଗଳା ।

ଅଧୋବଦନକୁ ଜାଣି ବକ ରୁରଗୋଟି,

ଚୌରାଣି ଆବାହନ ମୁଦ୍ରା ଚଉପଠୀ ।

ଧାନ ଲୟ କର କାୟେ ଚନ୍ଦ୍ରବକ,

ଶ୍ରୀହଟ୍ଟ ପବନ ଉଡ଼େ ଚନ୍ଦ୍ରର ଉଦକ ।

ଜ୍ଞାନ ତପନ ଧାବନ ବାୟୁ ସଦା ବ୍ରହ୍ମା,

ଏତକ ଛନ୍ଦ ଅଛଇ ପଞ୍ଚଭୂତ ଆତ୍ମା ।

ଏତେ ଯୋଗ ଘେନ ଯେବେ ବହେ ବିଷ୍ଣୁ ବାତ,

ତେତେବେଳେ ଚଳଇ ଯେ ପଞ୍ଚଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱ ।

ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଚଳଇ ଧାତୁ ଆହୁଟର ମନ୍ଦ,
ଜ୍ଞାନକୋଠା ମଧ୍ୟରେ ସେ ହୋଇଅଛି ଛନ୍ଦ ।
ଏତେକ ସେନଶ ସେବେ ଚଳୁଥାଇ ରତ୍ନ,
ତେବେ ମାତାର ଗର୍ଭରେ ରହେ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ।

ଆମ ଦେଶର ସାଧାରଣତଃ ମୂର୍ଖ ଅଜ୍ଞାନ ଲୋକ ସ୍ତ୍ରୀ ଜନ୍ମକୁ ଧୂଳିକାର
କରିଥାନ୍ତି । ନାରୀମାନେ ମଧ୍ୟ କଥା କଥାକେ ସ୍ତ୍ରୀ ଜନ୍ମର ଅସାରତା ପ୍ରତିପାଦନ
କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥାନ୍ତି । କବି ସେମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଛଳରେ କହିଛନ୍ତି,
“ତୁ କମ୍ପାଇଁ ନିନ୍ଦା କରୁ ପ୍ରିୟ ଜନମକୁ, ପ୍ରିୟ ଉତ୍ପତ୍ତି କରଇ ସିନା ପୁରୁଷକୁ ।”

ଯୁବତୀ ସ୍ତ୍ରୀର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଫୁଟାଇବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଲେ—

“ଧନ ସମ୍ପତ୍ତି ଯୁବତୀ ନ କରଇ ଇଚ୍ଛା,
ସଦା ସେ ସୁ-ପୁରୁଷେ କରୁଥାଇ ବାଞ୍ଛା ।
ଦ୍ରୌପଦୀ ବୋଲେ ପ୍ରିୟଙ୍କ ଏମନ୍ତ ପ୍ରକୃତି,
ସୁନ୍ଦର ପୁରୁଷ ଦେଖିଲେ ବଳାଅନ୍ତି ମତି ।”

କାହାଣୀ କାହାଣୀ ମତରେ ସେ ଏପରି ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଦ୍ୱାରା ସାମାନ୍ୟ
ଅଶ୍ରୀଳତା ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏକଥା ତ୍ରୁମାସୁକ । ମାତ୍ର ସେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ
ଅନ୍ୟତମର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ, ଏ କଥା ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଯାଇଛି । ତେଣୁ
ନାୟକ-ନାୟିକାର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଫୁଟାଇବାକୁ ଯାଇ କବି ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ-
ଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ସେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ନାରୀଜାତିର ସମ୍ପାଦକ ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଲୋଚନ
ଦେଇଛନ୍ତି । “ଅଧର୍ମ ହେତୁରୁ କୁଳଧ୍ୱୀ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମ, ତହିଁରୁ ବର୍ଣ୍ଣସଙ୍କର ହୁଅଇ ଭୂମିଷ୍ଠ ।”
ଧର୍ମ ଏଠାରେ ସମ୍ପର୍କ ଧର୍ମକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଏ କଥା ଗୀତାରେ ଅଛି । ସାରଳା
ଦାସଙ୍କ ଉପରେ ଗୀତାର ପ୍ରଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ । ଗୀତାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶ୍ଳୋକ ସେ ଯଥାଯଥ
ଭାବରେ ଅନୁବାଦ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଶୁକ୍ଳପର୍ବରେ ଗୀତାର କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଶ୍ଳୋକର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ
ଆଲୋଚନାୟ ।

ଗୀତା—୧ୟ ଅଧ୍ୟାୟ—

ବାସୀଂସି ଜାଣିଲି ଯଥା ବିଦ୍ୟାୟ
ନବାନି ଗୁହାଦ ନସେପରାଣି ।
ତଥା ଶରୀରାଣି.....ନବାନି ଦେହା ।
ପୁନଶ୍ଚ “ନୈନଂ ହୁନନ୍ତି.....ମାରୁତଃ ।”

କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

ଚରୁଲୁଗା ପୁଡ଼ି ନୁଆ ପିନ୍ଧିଲ ପରାଏ,
ଆମ୍ଭ ଯାଇ କରୁ ପୁଣି ନୁଆ ଦେହ ପାଏ ।
ଆତ୍ମାଟିକୁ ଶେଷ କେବେ ନ ପାରଇ କାଟି,
ଅଗ୍ନି ପୋଡ଼ି ନ ପାରନ୍ତି ଆତ୍ମାକୁ କିରାଟୀ ।
ସତାଇ ନ ପାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାକୁଟି ଜଳ,
ଶୁଖାଇ ନ ପାରେ ତାର ଅଣ୍ଟି ଏ ଅନଳ ।

ଗୀତା—ଦ୍ଵି ଗାୟ ଅଧ୍ୟାୟ—

ଶ୍ରେୟାନ୍ ସ୍ଵଧର୍ମୋନିର୍ବୁଞ୍ଝ
ପରଧର୍ମାନ୍ ସ୍ଵନୁଷ୍ଠି ତାତ୍
ସ୍ଵଧର୍ମେ ନିଧନଂ ଶ୍ରେୟଃ
ପରଧର୍ମୋ ଭୟାବହଃ ।
ପର ଧରମ ଶାନ୍ତିର ଆପଣାର ଧର୍ମ,
ନିଜେ ହେଲେ ହେଁ ଯୁଦ୍ଧ ଅଟଇ ଉତ୍ତମ ।
ସ୍ଵଧର୍ମରେ ମରଣ ଅଟଇ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରେୟ,
ତେଣୁ ଯୁଦ୍ଧ କରି ହେ ଅର୍ଜୁନ କର ଜୟ ।

ଗୀତା—ଆଦିତ୍ୟ.....ଜ୍ଞାନବତୀମନ୍ତ୍ର

ମହାଭାରତ—ଦ୍ଵାଦଶ ଆଦିତ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଧୁ ମୁହିଁ,
ଜ୍ୟୋତିଷ ମଧ୍ୟରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ଅଟଇ ।
ତେଜସ୍ଵୀମାନଙ୍କର ତେଜ ମୁଁ ଅଟଇ,
ଜିଣିବା ଲୋକଙ୍କର ଜୟଟି ମୋତେ କହ ।
ଗୃପତ କଥାରେ ଅଟେ ମୁଁ ମହା ବଚନ,
ମୁହିଁଟି ହେ ଅରଜୁନ ତତ୍ତ୍ଵ-ଜ୍ଞାନ-ଜ୍ଞାନ ।

କେବଳ ଗୀତାର ଅତି ପ୍ରିୟ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ଅନୁବାଦ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କର କବିତ୍ଵ ତାଙ୍କ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଓ ନାୟକନାୟିକା ରୂପାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ ପ୍ରାକୃତିକ ଦୃଶ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ଏଠାରେ କେବଳ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନାର ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଭାଗର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଲେ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଦୀର୍ଘକାଳେବଳ ହୋଇଯିବ, ଏଇ ଆଶଙ୍କାରେ କେବଳ ଯୁଦ୍ଧବର୍ଣ୍ଣନାର ଗୋଟିଏ ନମୁନା ଦିଆଯାଉଛି । ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିଙ୍କର ଉଚ୍ଚକୌଶଳର କବିତ୍ଵ ପ୍ରକଟିତ ।

ଶର ମାରନ୍ତି ଯେସନେ ବରଷଇ ପାଣି;
 ଝମକଇ ଅସ୍ତ୍ର ବିନୁଲର ତେଜ ଜଣି ।
 ସମସ୍ତଙ୍କ ଅଙ୍ଗରୁ ରୁଧିର ବୃଷ୍ଟି ହେଲ,
 ପଲ୍ଲବ ଗଛ କି ଫୁଲ ମଣ୍ଡିତ ହୋଇଲ !
 ଯେସନେ ତଳମଞ୍ଜି ବୁଣଇ କୃଷିକାଣ୍ଡ,
 ପଡ଼ନ୍ତି ପାଦ୍ୟନ୍ତ୍ର ଜଳ ସଞ୍ଜୁପି ନ ପାରି ।
 ଯେସନେ କଦଳୀ ବନ ପଡ଼େ ବାତାଘାତେ,
 ଏକ ଉପରେ ଆରେକ ପଡ଼େ ଶରପାତେ ।
 ମହାବାତେ ଯେସନ ପକ୍ୱ ଫଳ ଝଡ଼ନ୍ତି,
 ଏକ ନାଭିତଳେ ବହୁ ସଜନି ଲୋଟନ୍ତି ।
 ଗଭୀର ଜଳରେ ଯେଉଁପରି ଭାସେ ଭେଳା,

ଗଜ ଅଶ୍ୱ ରକ୍ତ ରଥେ ତଥା ମେଳା ମେଳା । ଇତ୍ୟାଦି—

ସାମରିକ, ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ମିଳେ । ଅଜଗବ,
 ପରଶୁ, ଖଡ଼ଗ, ହାତୋଡ଼ା, ଖୁପଶର, ବାବଲଶର, ମନଭେଦୀ, ନାଭିର, ବ୍ରହ୍ମମୁନା,
 ଅଗ୍ନିଶର, ଜଳଶର, ପଦ୍ମଗଶର, ଚରୁଡ଼ଶର, ପାଣୁପତ, ଚଦା, ମୁଦଗର, କୁନ୍ତ,
 ପାଣଆସି—ପୁଣି ଧନୁଫଳା, ନଳୀ, ଗୁରୁଜ, ଉଦ୍‌ଗୁଛପ, ଶାଷ୍ଟମୁନା, ବାୟୁବଂଶର,
 ଅଗ୍ନିପଦ୍ମ, ଦ୍ୱାଦଶମୁନା, ପଦ୍ମତଶର, କରୁଣଶର, ବଜ୍ରଲଞ୍ଜିଆ, ଛେଲ, ଚଦା, କାତ,
 କୁନ୍ତମୁସଳ, ମୁଦଗର, ସାବେଲି, ନିର୍ଦ୍ଦାତ, ବଜ୍ରସୂତୀ, ଅଗ୍ନିବାଣ, ନାଭିସୁତାସୁ,
 ମୋହନାଶର, ପର୍ଶୁକୁଠାର, ବଜ୍ରବାଣ, ଶୂଳୁର, ପିନାକ, ନଳବାଣ, ଭୁଜବାଣ,
 ପ୍ରଭୃତି ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଓ କଡ଼ା, ବଳିଘୋଷ, ଘୁମୁର, ଖିରମହାର, ତମିରା, ଶାରଙ୍ଗ, ସପ୍ତସ୍ୱର
 ପ୍ରଭୃତି ବାଦ୍ୟର ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିଲେ କବିଙ୍କ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

“କବି ମୂଳ ଭାରତର ଅନେକ ବିଷୟ ନ ଆଣି ନିଜର ପୃଷ୍ଠି ଶକ୍ତିମଣ୍ଡଳ କଲେନା,
 ବ୍ୟାପକ ଅନୁଭୂତି ଓ ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ରୂପ ବହୁମୂଳ ଉପାଦାନଦ୍ୱାରା ସେ ଏକ ଅଭିଜ୍ଞ
 ଉତ୍କଳ କାବ୍ୟସୌଧ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଝିମାଣି ଖେଳରୁ କୁରୁ ପାଣ୍ଡବମାନଙ୍କ
 ମଧ୍ୟରେ କଳହ ଉତ୍ପତ୍ତି । ଏ କଥା ସାରଳା ଦାସ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କିଏ କହିପାରେ ?
 ଝିମାଣି ଆମ ଓଡ଼ିଶାର ବିଶିଷ୍ଟ ଖେଳ । ଯୁଦ୍ଧଂ ସେ ଖେଳ ଖେଳିଲେ କୁରୁ-
 ପାଣ୍ଡବମାନେ । ମୋଟ ଉପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଆମେ ନିଃସନ୍ଦେହରେ କହିପାରିବା
 ଯେ, ସେ ଓଡ଼ିଶାର ପରିବେଶରେ ରଚିଲେ ମହାଭାରତ ରୂପ ମହାକାବ୍ୟ । ଭୀଷ୍ମପର୍ବରେ
 କବି କଳିଙ୍ଗ ରାଜାଙ୍କୁ ଖୁବ୍ ବରେଣ୍ୟ ଭାବରେ ଓ ଯୋଦ୍ଧାରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।
 କୋଶାର୍କ ଖର୍ବର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଏଠାରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି ।

କବିଙ୍କର ଇତିହାସ ଓ ଭୂଗୋଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେ ଗଭୀର ଓ ଅମାପ ଜ୍ଞାନ ଥିଲା, ବାହା ବେଶ୍ ଜଣାପଡ଼େ । ଓଡ଼ିଆ ରଜା ଯଯାତିଙ୍କ ଇତିହାସ ନେଇ କବି କହିଲେ—

“ଆଦ୍ୟରୁ ଶୂନ୍ୟ ହିଁ ଜାତ ଶୂନ୍ୟରୁ ପବନ,
ପବନରୁ ଜାତ ଯୋଗପୁରୁଷ ସମାନ ।
ଯୋଗପୁରୁଷରୁ ଗାୟତ୍ରୀର ଜନ୍ମ,
ସେହି ଗାୟତ୍ରୀରୁ ଜାତ ହେଲା ମହାମନ୍ତ୍ର ।”

ମନ୍ତ୍ରରୁ ୪ ବେଦ—୪ ବେଦରୁ ୭ ଛନ୍ଦ—ଛନ୍ଦରୁ କର୍ମ—କର୍ମରୁ ନିର୍ଗୁଣ—ନିର୍ଗୁଣରୁ ଅଶ୍ରୁ (ସ୍ପର୍ଶବର୍ଣ୍ଣ) — ଅଶ୍ରୁର ପୁଣି ନିରଞ୍ଜନ—ନିରଞ୍ଜନର ପୁଣି ତପନ—ତପନର ପୁଣି ତେଜ—ତେଜରୁ ଶକ୍ତି ଶକ୍ତିରୁ ଯେ ପୁଣି ଜାତ—ସେ ହେଲେ ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ମହେଶ୍ୱର…… ନନ୍ଦିଶ—ଯଯାତି । ପାଠକେ ମୂଳ ସୂତ୍ର ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରନ୍ତୁ । ଦ୍ରୌପଦୀ ସ୍ୱପ୍ନମୂଳରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ରାଜ୍ୟରୁ ଓ ସ୍ଥାନରୁ ରାଜାମାନେ ଆସିଥିଲେ, ତାର ଗୋଟିଏ ବିବରଣୀ ଦେଇ କବି ତାଙ୍କର ଭୌଗୋଳିକ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଥିଲେ, “କଳିଙ୍ଗ, ଉଡ଼ିଶା, ବୈଶ୍ୟାନର, କାନ୍ୟକୁବ୍ଜ, ଚୁହାନ, ବଙ୍ଗ, ଯୁଗ, କୁଞ୍ଜର, ମଘ, ମଣ୍ଡ୍ୟ, ଶର, ଭଟ୍ଟଦେଶ, ମହାରା, କାର୍ତ୍ତିକ, ବଙ୍ଗାଳା, ଖଡ଼ଗ, କୃଷ୍ଣାବନ୍ତ, ନେପାଳ, ବାରମ୍ବତପୁର, ଭୋଜ, ଭୋଜକଟକ, ଶାକଲ୍, କାଶୀଶ୍ୱର, ଚିନ୍ତାମଣି, ଯାଜପୁର, ଚେଦି, କାଶ୍ଵି, କେଶରୀ,କୁଶମଣ୍ଡଳ, ମରୁତ, ବିନ୍ଧ୍ୟମାନ, ପଶ୍ଚିମକୋଶଳ, ସୁରଭି, ଉତ୍ତରକୋଶଳ, ଦକ୍ଷିଣକୋଶଳ, ପାଟଣା, ମଳୟ, ରୈବତପାଟଣା, ନରସିଂହପାଟଣା, କମଳପାଟଣା, ଜମ୍ବୁଦ୍ୱୀପ, ଶଙ୍ଖପୁର, ବିଜୟାଭ୍ୟୁବନ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନର ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଛି ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ରାଧା, ଚନ୍ଦ୍ରସେଣା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । ରାଧାଙ୍କ ସହିତ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମିଳନ ଇତିହାସ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ସହଜସୂକ୍ଷ୍ମ ରାଧାଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଅତି ରସମୟ କରାଯାଇଛି । ସମଗ୍ର ମହାଭାରତରେ ଫମାନ୍ଦୁସ୍ତେ ଆମର ଓଷା, ପଦ୍ମ, ପଦ୍ମାଶୀ, ବିବାହପ୍ରଥା, ଯୌତୁକପ୍ରଥା, ଜାତଭେଦପ୍ରଥା, ଗୃହସ୍ଥର ଧର୍ମ, ପାକାଶ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ନିୟମ, ଜାତକର୍ମ, ଅବୈଧ ସନ୍ତାନ ନାଶ, ଆକାମାବୈ ବୃତ୍ତ, ନିଶାପେଧନ, ସନନ୍ଦ ତାମ୍ରଫଳକ ଦାନ ବିଧି, ଅଭିଷେକ ବିଧି, ନୟନକ ଲକ୍ଷଣ, ବନ୍ଧ୍ୟାନାଶର ଲକ୍ଷଣ, ଶର୍ଥସ୍ଥାନ, ଯନ୍ତ୍ର ପ୍ରୟୋଗ, ପରନିନ୍ଦା ତତ୍ତ୍ୱ, ଖାଦ୍ୟଭେଦ, ପ୍ରେତକୃତ୍ୟ, ଦଣ୍ଡପ୍ରଥା, ମଦ୍ୟପାନ, ଭୂମିତତ୍ତ୍ୱ, ବ୍ୟାଧିତତ୍ତ୍ୱ, ମିଥ ପରୀକ୍ଷା, ପାକପ୍ରଣାଳୀ, ନାନାବିଧ ଅଳଙ୍କାର ଧାରଣ, ବାଣିଜ୍ୟକରଣ, କ୍ଷତଚିକିତ୍ସା, ଧନୁବିଦ୍ୟା, ଭେଷଜ ତତ୍ତ୍ୱ, ରତନିୟା ବିଧିଠାରୁ

ଆରମ୍ଭ କରି ବସୁଣିଲୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ବିଭାଗର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏପରି କି ସ୍ତ୍ରୀ କେଉଁ ବାରରେ କି ନିଥିରେ ରଜସ୍ବାଳା ହେଲେ ତାର ନଣ ହୁଏ ଏବଂ ପୁରୁଷ ପକ୍ଷରେ ନାରୀଗମନର ଦିନ ବାର ନକ୍ଷତ୍ରାଦିର ଉଲ୍ଲେଖ କରି କବି ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଗଣ୍ଡାର ଅଭିଜ୍ଞତା, ଅସୀମ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଧମସ୍ବରେ ଆମ ଦେଶରେ ଜମି ମାପରୂପର ପରିମାଣ କପରି ଥିଲା, ତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ ହ୍ରଦ୍ଧରେ ଦିଆଯାଇଛି—

ଯଯାତି ଯେ ମାଡ଼ ଚିନା ମୂଲ ଭୁଆଇଲେ,
ତହିଁରୁ ଯେ ମାଣ ବାଟି ପାଣ୍ଡୁ ନିର୍ମାଣିଲେ ।
ବାଟି ଯେ ଚପଇ ଦିଏ ପଉଟିଏ ସଜା,
ଦ୍ବାଦଶ ଫଳ ଜନ୍ମାଇ ସୁଖେ ନିଏ ପ୍ରଜା ।

ମାଡ଼, ଚିନା, ବାଟି, ପଉଟି, ସଜା ଅଦ୍ୟାପି ଆମ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ।

ସାରଳା ଦାସ ମୂଳ ଓ ଉପଦେଷ୍ଟା

ମହାଭାରତ ଜଗିଆରେ କବି ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ନାନାଭାବରେ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ସଭାପଟ୍ଟରେ ମାନବ କି କି ପାପ କଲେ ତାର କଣ ହୁଏ ଓ କି ଉପାୟରେ ପାପ ନଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ସମସ୍ତ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ଅଛି; ସେଥିରୁ ମୁକ୍ତି ବି ଅଛି । ମାତ୍ର ବିଶ୍ବାସପାତକତାଜନିତ ପାପର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ନାହିଁ । ସେ ସର୍ବଦା କର୍ମ ଉପରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଭିକ୍ଷାବୃତ୍ତିକୁ ନିନ୍ଦା କରିଅଛନ୍ତି । କବି ଭାବିଲେ—

“ହେ ସଂସାର ଜନମାନେ କେହି ନୁହଁ ବଣା,
କର୍ମ ପୁରୁଷ ଗୋଟିଏ ଜୀବର ଧାରଣା ।
ଜନ୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଅଟଇ ସ୍ଥାନକର୍ମ ଭିକ୍ଷା,
ବଳବତ୍ ଆଉଁ ଆଉଁ ଘେନିଲୁ ଏ ଦାସା ।

ପୁନଶ୍ଚ ମାନବଜାତିକୁ ସାବଧାନ ବାଣୀ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି—

ଦୁଷ୍ଟ ପୁରୁଷ ଆବର ଗ୍ରସ୍ତା ନଷ୍ଟା ଭୀମା,
ଛେଦକାରୀ ପିତା ଭେଦକାରୀ ମିତ୍ର ଦ୍ବିଜା ।
କୁସ୍ଥାନ କୁତୁମି ଆଉ ଅଧୁରଙ୍କ ଖର୍ଚ୍ଚ
ଏମାନଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷନ୍ତି ଧର୍ମିକ ପଣ୍ଡିତ ।

କବି ଗୃହସ୍ଥଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କହିଅଛନ୍ତି—

ରାଜା ବୋଇଲେ ସେ କୁଳବଂଶ ନାରୀ,
ସାମୀର ବିଶ୍ବାସ କଥା ରଖେ ଗୋପ୍ୟ କରି ।

ଯେଉଁ ନାଆଁ ପତିବ୍ରତା ପଞ୍ଜାବୀରମଣୀ,
ପତି ଦୋଷ ନ ଧରିଣ ପ୍ରଣୟା ବଖାଣି ।
ଭଣ୍ଡା ହିଁ ମହଲ ସିନା ଭଣିଯା ଆଦୌଳି,

x x x

ପତିର ଆଦୌଳି ଯେବେ ଭାଣି ନ ପଡ଼ିବ,
କେସନେକେ ପତି ପତ୍ନୀ ଗୃହବାସ ହେବ ?”

କେଉଁ ମାନଙ୍କୁ ଶାସ୍ତି ଦେବ—

ଦୁଷ୍ଟ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆବର ଲମ୍ପଟ ବୈରାଗୀ,
ମନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମା କୁଳସ୍ଥିତ ତପୀ ଧନଭୋଗୀ ।
ଶାସ୍ତ୍ର ଧର୍ମେ ଏହିମତେ ଜାଣ ଲେଖାଅଛି,
ଏମାନଙ୍କୁ ମାଇଲେ ଯେ ପାପ ନାହିଁ କିଛି ।

କବି ପରମିତାକୁ ପରିହାର କରିବାକୁ ବାରବାର ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୂଚେଇ

ଅଛନ୍ତି—

ଯଦିକି ଯେ ଜନ ନିନ୍ଦା କରନ୍ତି ନ ଜାଣି,
ରାଜଦଣ୍ଡେ ପରାଜିତ ହୁଅନ୍ତି ସେ ପ୍ରାଣୀ ।
ଶାସ୍ତ୍ର ନିନ୍ଦା କଲେ ଯେହ୍ନେ ନୋହେ ଶାସ୍ତ୍ରବୁଦ୍ଧି,
ସାଗରକୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ହୁଏ କୁଷ୍ଠବ୍ୟାଧି ।
ଲକ୍ଷ୍ମୀ ନିନ୍ଦାଲେ ଦରିଦ୍ର ହୋନ୍ତି ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ,
ଭରଣ ନିନ୍ଦାଲେ ଗଜମୂର୍ଖ ହୋନ୍ତି ଜନେ ।
ମଇଁଠାକୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ହୁଅଇ ବଧୂର,
ଔଷଧ ନିନ୍ଦାଲେ ରୋଗ ହୁଅଇ ଅପାର ।
ଗୋରୁ ନିନ୍ଦା କଲେ ହାନି ହୁଅଇ ଯେ କୃଷି
ପୁତ୍ର ନିନ୍ଦା କଲେ ଜନ ହୁଅଇ ନିର୍ଧନୀ ।
ସ୍ତ୍ରୀ ନିନ୍ଦା କଲେ ତାର ନୋହେ ଗୃହବାସ,
ମହତ ନିନ୍ଦାଲେ ହୁଏ ଅପ୍ରମିତ ଦୋଷ ।
ଆତ୍ମାକୁ କରିଲେ ନିନ୍ଦା ହୁଏ ମହାଦୁଃଖୀ,
ପରନାଶ କଲେ ନିନ୍ଦା ଜନ୍ମେ ଜନ୍ମେ ଦୁଃଖୀ ।
ଭଲ ନିନ୍ଦା କଲେ ଭଲ ନୁହଇ ପ୍ରାପତ,
ଗୃହ ନିନ୍ଦା କଲେ ଦୁଃଖୀ ହୁଏ ଅପ୍ରମିତ ।

କବିଙ୍କ ଉପଦେଶ ମାନି ଚଳିଲେ ଏ ଜଗତରେ ଦୁଃଖ ଅଶାନ୍ତି ନୈରାଶ୍ୟ ଆସିବ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ଶାନ୍ତି-ମୈତ୍ରୀରେ ଦେଶ ଆଲୋକିତ ହେବ । ସାରଳା ଦାସ ବାକ୍ଦେବୀର ବରପୁତ୍ର । ସେ ଦବ୍ୟଦ୍ରଷ୍ଟା, ଗାନ୍ଧର୍ବଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ପନ୍ନ ମହାପୁରୁଷ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ସେ ଠିକ୍ ପଥରେ ଚଳିବାକୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଆମ ଜାତୀୟ ଜୀବନର କୌଣସି ଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଏଡ଼ି ପାରିନାହିଁ । ତାଙ୍କର ମହାଭାରତ ଏ ଜାତିର ଅମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ । ଜାତିର କୋଟିନିଧି । ନାନାପ୍ରକାର ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ଏ ବ୍ରହ୍ମ ଅଙ୍ଗବ ରମଣୀୟ ହୋଇଅଛି । ଜାତିର ନାନାବିଧ ବିକାଶ ଓ ଅଗ୍ରଗତିରେ ଏ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା କରିଅଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀମା ଶିଖିବାର ଅପୂର୍ବ ଉପାଦାନ ଏ ମହାଭାରତରେ ବହୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅନେକ କବି ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀମା ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀମା ଶାନ୍ତିପିଠ ଓ ସୁଚନାମୂଳକ । ଶ୍ରୀମାତଃସ୍ତବ୍ଧ ଏ ମହାଭାରତରୁ ଶ୍ରୀମାର ପରିଚିତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତଥ୍ୟ ଆବିଷ୍କାର କରିପାରିବେ । ସାରଳା ଦାସ ପ୍ରକୃତ ଗଣସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ କି ଶିକ୍ଷିତ, କି ଅଶିକ୍ଷିତ, କି ପଣ୍ଡିତ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ରେଣୀର ନରନାରୀମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଚୁର ଆନନ୍ଦ ଯୋଗାଇଅଛି । ତେଣୁ ସାରଳା ଦାସ ଚିରନ୍ତନ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଏ ଜାତିର ନମସ୍ୟ ଓ ପୂଜ୍ୟ ।

କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ

ପ୍ରତି ସନ୍ଧ୍ୟାଗ୍ରହୀର ଶୁଭ ଆଗମନ ଶଂଖ ବାଜି ଉଠିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭଗବତ ଟୁଙ୍ଗାରୁ ଯେତେବେଳେ “ନମଇଁ ନୃସିଂହ ଚରଣ, ଅନାଦି ପରମ କାରଣ” ପ୍ରଭୃତି ଭଗବତର ପଦାବଳୀ ପଞ୍ଜୀକଣ୍ଠରେ ଖେଳିଯାଏ, ସେତେବେଳେ ମନ ଜ୍ଞାନ କେଉଁ ଅପରୂପ ରାଜ୍ୟକୁ ଚାଲିଯାଇ ସ୍ବତଃ ଭକ୍ତକବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଚରଣ ତଳେ ମୁଣ୍ଡ ନୁଆଇଁ ପରମାନନ୍ଦ ଲାଭ କରିବାକୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭକ୍ତକବି ହୃଦୟମନ୍ଦିରରେ ଆଶାଘୋଷ ଜଳିଉଠେ । ଭଗବତ ଭଳି ଏକ ବିରାଟ, ମହାନ ଏବଂ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ବସମୃଦ୍ଧିତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଅତି ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ସରଳ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରି ସାରା ଜାତିକୁ ଭଗବତାତ୍ମକ ପାନ କରିବା ପାଇଁ ଯେଉଁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ସୁଯୋଗ ଦେଇଗଲେ, ଜାତିର ଇତିହାସରେ ତାହା ଚରସ୍ପାନ୍ଧର ରହିବ । ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ବାସ୍ତବିକ ମାନବ ଜାତିର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପ୍ରେରଣା ବଳରେ ସମସାମୟିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସମାଲୋଚନା ସତ୍ତ୍ୱେ ଓଡ଼ିଆ ଭଗବତ ପୃଷ୍ଠରେ ମନ ବଳାଇଲେ । ମାତ୍ର ହୃଦୟର ଦୈନ୍ୟ ଆଦର୍ଶ ସୁନ୍ଦର ଅନ୍ତର ପ୍ରଦେଶକୁ ବିନ୍ଧୋଇତ ଓ ମଧୁତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜଗନ୍ନାଥ ମାତାର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ ନିମନ୍ତେ ସରଳ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ପରମଶାସ୍ତ୍ର ଭଗବତକୁ ରୂପଦାନ ଦେଲେ । ସେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତପ୍ରେମୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ସଂସ୍କୃତ ଭଗବତର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଶ୍ରବଣରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରୁଥିବା ସ୍ଥଳେ ଅଶିକ୍ଷିତ, ଅଇଁଶିକ୍ଷିତ ଓ ସ୍ୱୀଲେକମାନେ ସେହିପରି ଭଗବତର ରସ ଆସ୍ବାଦନରେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ନିରାଶ ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭଗବତାଜନନୀ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ୍ଷ ଭଗବତ ପାଠ ହେଉଥିବାବେଳେ ଜନୈକ ପଣ୍ଡାଙ୍କ ନିକଟରେ ଭଗବତର କେତେକ ଅର୍ଥ ଜାଣିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତେ, ପଣ୍ଡା ସାମାନ୍ୟ ସ୍ତ୍ରୀ ଲୋକର ଏତେଦୂର ସ୍ଥଳ ଦେଖି ବିସ୍ମିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକାଶ କରି ସରଳା ନାୟା ପ୍ରାଣରେ ବିଶେଷ ଆଦାତ କରିଥିଲେ । ଅଦାତପ୍ରାପ୍ତା ଜନନୀ ପୁଣି ନିକଟରେ ସମସ୍ତ ବିବରଣୀ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତେ ଅଲଘନି ମଧ୍ୟରେ ଭଗବତକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରି ମାତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ଦୂର କରିବାକୁ ସେ ଏକରକମ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ହେଲେ । ତାରି ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଭଗବତର ଜନ୍ମ । ଭଗବତ ଏକ ଅତି ଉନ୍ନତ ଗ୍ରନ୍ଥ । ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବିଦ୍ବତ୍ତ୍ୱ

କେବଳ ଭଗବତରେ ହିଁ ପରୀକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପ୍ରକାଶ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ସାଧନା, ଅଧ୍ୟବସାୟ ଓ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ହିଁ ଏପରି ଏକ କଷ୍ଟସାଧ୍ୟ ଗୁରୁର ଭାଷାନ୍ତର କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇ-
ପାରେ । ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସେହିପରି ଏକ ଅସାଧାରଣ ଧାରଣସମ୍ପନ୍ନ ପ୍ରତିଭାଶାଳୀ
ପଣ୍ଡିତ ଥିଲେ ।

ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ ଭଗବତର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ଦେଖି ତତ୍କାଳୀନ
କେତେକ ଉପାପରାୟଣ ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ସାହିତ୍ୟିକ ମୃତ୍ୟୁ ଘଟାଇବା ପାଇଁ
ବିଧିବଦ୍ଧଭାବରେ ଆନ୍ଦୋଳନ କରିବାକୁ ବନ୍ଦପରିକର ହେଲେ ହେଁ ଭାନ୍ତି ଅଗମନରେ
କୁଲ୍‌ବଟିକା ଅପସାରିତ ହେଲେ ପରି ତାଙ୍କ ଭଗବତର ଜ୍ଵଳନ୍ତ ଘାସ୍ତିରେ ମିଥ୍ୟା କାଳ
ଅଗିରେ ଛୁନୁ ହୋଇଗଲା । ମାଧ୍ୟମିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟରେ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳପତିଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ
କରିବାକୁ ଯାଇ ମଧ୍ୟ କୁଚକ୍ଷୀମାନେ ପରାଜିତ ହୋଇ ନୀରବ ରହିଲେ । ପ୍ରତିଭାର ଜୟ
ଜୟକାର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଭଗବତର ଦ୍ରୁତ
ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ଦେଖି ଅନୁଦାର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ବିତ ହୋଇ ତାକୁ “ତେଲି
ଭଗବତ” ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରି କିଛିଟି ପରିମାଣରେ ନିଜ ନିଜ ଉପାସାଧାର ପରିଚ୍ଛାଦି
ସାଧନ କରିଥିଲେ । ଏଥିରେ ସାଧକ, ଯୋଗୀପ୍ରବର, ତେଜସ୍ବୀ ଓ କ୍ଷଣଜନ୍ମା ମହାପୁରୁଷ
ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଟିକିଏ ହେଲେ ବିଚଳିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହୁଏ, ତାଙ୍କ ଭଗବତ କାହିଁକି ଏପରି ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ
କରିଛି ? ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ କେବଳ ଜଣେ ଭାବୁକ, ପଣ୍ଡିତ ଓ ଯୋଗୀ
ନ ଥିଲେ । ପରନ୍ତୁ ସେ ଜଣେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବି, ରସଜ୍ଞ ଓ ଅନୁବାଦକ ହିସାବରେ
ଖ୍ୟାତ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅସୀମ ଅଭିଜ୍ଞତା ଓ ଦୂରଦର୍ଶିତା ସହ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର
କଳ୍ପନାକୃଶଳତା ଓ କବିତ୍ବ ଏକତ୍ର ମିଶିବାରୁ ତାଙ୍କ ପୃଷ୍ଠି ପଦାର୍ଥ ରମଣୀୟତାରେ
ବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି । ଭବ, ଭାଷାର ଅପୂର୍ବ ବିଳାସରେ ତାଙ୍କ ଭଗବତ ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରାଣର
ପରମ ସମ୍ପଦ ହୋଇଅଛି । ସେ ଅନୁବାଦ କଲେ ମଧ୍ୟ ତାକୁ ଏପରି ସରଳ, ଜରଳ ଓ
କୋମଳ ଭାବରେ ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି, ଯାହା ଫଳରେ ସେ କାବ୍ୟ ରୂପରେ ଠିଆ
ହୋଇଛି ଓ କି ଶିକ୍ଷିତ, କି ଅଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତି ସେଥିରୁ ରସ ଆହରଣ କରିବାରେ ଟିକିଏ
ହେଲେ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସେ ଯେଉଁ ଛନ୍ଦ ବା ବୃତ୍ତ ସାହାଯ୍ୟରେ
ଭାଗବତ ଲେଖିଲେ, ସେ ଛନ୍ଦର ଅପୂର୍ବ ମୁର୍ଚ୍ଛନା ପାଠକ ପ୍ରାଣରେ ତନ୍ମୟତା
ପୃଷ୍ଠିକରେ । ନବାକ୍ଷର ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସର୍ବଜନପ୍ରିୟତା ଲଭ କରିଛି ଓ
ପାଠକ ବିଶେଷରେ ଏହା ବିଭିନ୍ନ ଭଙ୍ଗୀରେ ଗୀତ ହୁଏ । ବିଶେଷତଃ ଗ୍ରାମର ଭଗବତ
ପାଠକମାନେ “ହରିହାଟ” ସମୟରେ ବା “ସନ୍ତା” ବସିଲାବେଳେ ଭଗବତର ଅଧ୍ୟାୟ
ଶେଷରେ ଉଣଦି ପଦ ଗାଇଲାବେଳେ ଭାବବିହ୍ବଳ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଶ୍ରୋତାମାନେ ମଧ୍ୟ

ସେହି ସମୟରେ ମୁଦଙ୍ଗ ବା ଖଞ୍ଜଣୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ସେ ପଦକୁ ଲଗାଇ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଦ ଯୋଗି ସଙ୍ଗୀତର ପରିବେଷଣ କରିଥାନ୍ତି । ସେ ଦୃଶ୍ୟ ବାସ୍ତବିକ ଦର୍ଶକ ପ୍ରାଣରେ ଅସୁବୁଲକ ହେଉ କରେ । ସମସ୍ତେ ସେଠି ଏକାକାର । ସମସ୍ତଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ— ସମସ୍ତେ ଆତ୍ମହର୍ଷ । ଅତି ସହଜରେ ଭାଗବତର ନୀତି ଓ ତତ୍ତ୍ୱ କଥାମାନ ଦୃଢ଼ଯୁକ୍ତମ କରି ଆନନ୍ଦଲଭ କରିବା ଏବଂ ନିଜ ନିଜକୁ ନୈତିକ ମାର୍ଗରେ ପରିଚାଳିତ କରିବାର ପରିଷ୍କାର ପଥ ପାଇବା ଉତ୍କଳବାସୀ ପକ୍ଷରେ କମ ଗୌରବର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ସଂଜନବୋଧ ଶ୍ରୀମାତେ ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱର ଅବତାରଣା ବାସ୍ତବିକ ଭାଗବତକୁ ଜନପ୍ରିୟ କରିଅଛି । ତେଣୁ ଆଜି ସାଧାରଣ ଲୋକେ କଥା କଥାକେ ଭାଗବତରୁ ଉପଦେଶାତ୍ମକ ଓ ନୀତିମୂଳକ ପଦମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମନେକରନ୍ତି । ଭାଗବତ ଆମ ଜାତୀୟ ପ୍ରାଣରେ ଏପରି ଏକ ସାଂଜନନୀ ଭାବ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି, ଯାହା ଫଳରେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଜନସାଧାରଣ ଏକ ମନୋହର ନୀତିରେ ନିଜକୁ ପରିଚାଳିତ କରେ । ସେମାନଙ୍କର ପଠନଶକ୍ତି ଓ ପଠନେଚ୍ଛା ବୃଦ୍ଧି କରିବାରେ ଏବଂ ନୈତିକତା ପ୍ରସାରିତ କରିବାରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ କମ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିନାହିଁ । ଆଜି ସେହି ନୈତିକତା ଲୋପ ପାଇବାକୁ ବସିଲଣି । ଯାହା ଫଳରେ ଜାତିର ପ୍ରାଣରେ ଜଡ଼ତା ଓ ଅନୁଦାର ଭାବ ରୁଲିଆସିଛି । ତଥାପି ଭାଗବତର ଅତୁଟ ସତ୍ତ୍ୱ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାତିପ୍ରାଣରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଅପସାରିତ ହୋଇନାହିଁ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, କିପରି ଏହି କଳ୍ପସିତ ସମାଜ ଧର୍ମପଥକୁ ଆସି ସରଳ, ନିର୍ମଳ, ଓ ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନ ଯାପନ କରିବ । କିପରି ଜାତି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଶକ୍ତିରେ ଶକ୍ତିମାନ ହୋଇ ଜଗତ ସମକ୍ଷରେ ଏକ ନୂତନ ଆଦର୍ଶ ସ୍ଥାପନ କରିବ । ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ସେ ସରଳ, ସାବଲୀଳ ଶ୍ରୀମାତା, ମନୁ ଉପମା, କମଳୟ ଶବ୍ଦଯୋଜନା, ସଂସାରର ତାଙ୍କ ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ସୃଷ୍ଟି ଭାଗବତର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ନୂଆ ରୂପରେ ନୂତନ ଭଙ୍ଗୀରେ ଜୀବନ୍ୟାସ ଦେଇଗଲେ । ତେଣୁ ଆଜି ଭାଗବତ କେବଳ ଏକ ପରମ ଶାସ୍ତ୍ର ଭାବରେ ନୁହେଁ, ଅଧିକନ୍ତୁ ପୂଜନୀୟ ବସ୍ତୁ ହିସାବରେ ଉତ୍କଳର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ସମ୍ମାନିତ । ବିପଦ ଆପଦ ସମୟରେ ସରଳପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଭାଗବତକୁ ଧ୍ୟାନ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ—ଭାଗବତ ହିଁ ଉତ୍ତର ଭଳି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ବିପଦବେଳେ ରକ୍ଷା କରେ, ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରାଣରେ ଶାନ୍ତିବାସି ସିଦ୍ଧନ କରେ । ଏହି ଭାବ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଦେଶରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କବି ଓ ଅନୁବାଦକ ଭକ୍ତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ କେବଳ ପୂଜ୍ୟ ଆରାଧ୍ୟବସ୍ତୁ ନୁହେଁ, ସ୍ୱୟଂ କବି ହିଁ ଆରାଧ୍ୟ, ପୂଜ୍ୟ । ଏ ଜାତି ଧର୍ମପ୍ରାଣ । ଏ ଜାତିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରମ୍ପରା ଅଛି । ତେଣୁ ସେହି ଭାବକୁ ପୁନର୍ଜୀବିତ କରିବା ପାଇଁ ସତେ କି ଜଗନ୍ନାଥ ଭଗବାନଙ୍କ ଅବତାର ରୂପେ ଉତ୍କଳରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ଥିଲେ ଆର୍ଯ୍ୟସୂତ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରମ୍ପରାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀକ—ତାଙ୍କର ସାଧୁତା ଓ ଯୋଗୀଜନ-

ସୁଲଭତା ଏବଂ ଉକ୍ତିସ୍ତବ ଭାଗଦତ୍ତର ପ୍ରତି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶମାନ । ସେଥିଲଗି ତାଙ୍କ ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସର ଉଚ୍ଚାୀ ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଅବଶ୍ୟ ସାରଳା ଦାସ ଭାଷାକୁ ସରଳ କରି ଦେଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ସେ ଭାଷାକୁ ଆହୁରି ସରଳ, କୋମଳ ଏବଂ ମାନିତ କରି ଉପଯୁକ୍ତ ଭାବର ଉପଯୁକ୍ତ ବାହକ ରୂପେ ତାକୁ ଠିଆ କରାଇଲେ । ଏ ଭାଷା ଗଣଭାଷା । ତାଙ୍କ ଭାଗବତ ଉତ୍କଳରେ ନିରକ୍ଷରତା ଦୂରୀକରଣରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ବହୁ କବି, ବିଶେଷତଃ ଉତ୍କଳମଣି ଗୋପବନ୍ଧୁ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭାଗବତର ଭାଷା ଦ୍ବାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ । ସେ ଦୈନିକ ଭାଗବତ ପାଠ କରୁଥିଲେ । ଏବେ ବି ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତି, ବହୁ ଲେଖକ ଓ କବି ଅଛନ୍ତି, ଯେ କି ପ୍ରତ୍ୟହ ଭାଗବତ ପାଠ କରି ସେଥିରୁ ଅତୁରନ୍ତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିଥାନ୍ତି ।

ଅନେକେ ତାଙ୍କୁ କେବଳ ଜଣେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଅନୁବାଦକ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ କେବଳ ଅନୁବାଦ ନୁହେଁ, ଏଥିରେ କବି ସ୍ବାୟ କଲ୍ପନା ବଳରେ ଅନେକ ବିଷୟରେ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର କବିତ୍ବ ସ୍ଥଳେ ସ୍ଥଳେ ପ୍ରକାଶମାନ ।

କାବ୍ୟର ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀର ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲେ ସୁଧୀ ପାଠକ ଏହାର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିବେ ।

ଗୋପଲ୍ଲାର ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା । କବି ଲେଖିଲେ—

ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରତିମା ପ୍ରାୟେ ଠୁଳ	। ଯେସନେ ସିନ୍ଧୁର ଉଲ୍ଲୋଳ	॥
ରୂପେ କି ପଟାନ୍ତର ଦେବା	। ଦେଖି ତଳିଦେ ସୁରଦେବା	॥
କର୍ଣ୍ଣେ ଶୋଭିତ ବେନି କାପ	। କ୍ଷଣ କ୍ଷଣକେ ମୋହେ ରୂପ	॥
କବରୀ ଶୋଭା ଫୁଲମାଳେ	। ସୁନ୍ଦର ଅଳକା କପାଳେ	॥
ପୃଥୁ ନିତମ୍ବ କୁଚଭର	। ମର୍ତ୍ତ୍ୟା ସିଂହକୁ ପଟାନ୍ତର	॥

ଦୁଇ ଜନ୍ମ ଦେଖି ଯଶୋଦାର କି ଆନନ୍ଦ—

ଚେତ ଚାହିଁଲ ନନ୍ଦରାଣୀ ।

ଚିଆଁଇ ଉଠି ସୁଲକ୍ଷଣୀ ॥

“ ଚେତ; ଚିଆଁଇ ଏଗୁଡ଼ିକ ଶବ୍ଦସିଦ୍ଧ—ଏ ଭାଷାରେ କଲ୍ପନା ଅଛି । ଏହା କବିତ୍ବବ୍ୟଞ୍ଜକ । କବିଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟପଦେଶାତ୍ମକ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ପାଠକଲେ କବିଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ଅନୁବାଦ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟସୁଲଭ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ବିଦ୍ୟମାନ । ବ୍ରହ୍ମରାଜମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ କବି କହିଛନ୍ତି—

ସୁଲ ଶରୀରେ ବୁଦ୍ଧିବଳେ	। ମନକୁ ସ୍ଥାପିବ ନିଶ୍ଚଳେ	॥
ସୁଖେ ବସିବ ସୁଶ୍ରୀୟନେ	। ସୁଲବାଣୀରେ ଯୋଗଧାନେ	॥
ଯୁବତୀ ଜନ ଅଗ୍ନିପ୍ରମୁ	। ପୁରୁଷ ଦେହ ଘୃତକୁମ୍ଭ	॥
ଏଣୁ ଯୁବତୀ ଦୂର କରି	। ଧର୍ମ ସାଧକ ପ୍ରହରାସ	॥
ଇନ୍ଦ୍ରୀୟ ଆଦିକରି ବନ୍ଦ	। ଚଞ୍ଚଳ ମନ ଦୃଢ଼େ ରୁଦ୍ଧ	॥
ସ୍ତ୍ରୀବଣ ଲୋକଙ୍କର ମେଲେ	। ସଙ୍ଗ ନ ଥିବ ସଦ୍‌କାଳେ	॥

କବି କେବଳ ଧର୍ମପ୍ରସାର କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନୁହନ୍ତି । ଦେଶର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଧର୍ମ-ପ୍ରାବେଶ ଓ ଭକ୍ତ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ତାଙ୍କର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଗାର୍ବ୍ଧଲ୍ୟଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ—

ସଂସାର କାଳେ ପତ୍ନୀ ସଙ୍ଗେ	। ରମିବ ଅପତ୍ୟ ସଂଯୋଗେ	॥
ନାଶ ସମ୍ଭବ ରତ୍ନମତେ	। କେବଳ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ଅର୍ଥେ	॥
ଅନ୍ୟଥା ରତ୍ନ ପୁଣ୍ୟ ମତେ	। ପ୍ରସଙ୍ଗ ନ କରି ଏକାନ୍ତେ	॥
ଜୀବର ସ୍ୱଧର୍ମ ଏ ବାଣୀ	। ସକଳ ବେଦ ବାକ୍ୟେ ଉଣି	॥
ଏହା ନ ବୁଝି ମୃତ ପ୍ରାଣୀ	। ଦୁଃଖକୁ ଯୁଗ ପ୍ରାୟ ମଣି	॥
କରଇ ଜ୍ଞାନହୀନ କର୍ମ	। ଏଣୁ ସଂସାରେ ହୁଏ ଭ୍ରମ	॥
ଏ ପୁତ୍ର ଦାସ ବନ୍ଧୁ ସଙ୍ଗ	। ଯେସନେ ସମୁଦ୍ର ତରଙ୍ଗ	॥
ପଥକ ଯେହ୍ନେ ବୃକ୍ଷତଳେ	। ଶ୍ରମେ ବସନ୍ତି ଏକମେଲେ	॥
ଶ୍ରମ ସରିଲେ ଯେହ୍ନା ମତେ	। ଚଳନ୍ତି ବୃକ୍ଷ ଗୁଡ଼ି ଏଥେ	॥
ଯେସନେ ପ୍ରାଣୀ ନିଦ୍ରାଗତେ	। ସମ୍ପଦ ଦେଖେ ସ୍ୱପ୍ନଗତେ	॥
ପୁତ୍ର କଳହ ବନ୍ଧୁ ଶିଶୁ	। ନ ବୋଲି ମୋହର ମୋହର	॥

ଇତ୍ୟାଦି ଛନ୍ଦ ରତ୍ନପକ୍ଷରେ ଗ୍ରହଣୀୟ । ଜାତକୁ କର୍ମପ୍ରବଣ କରିବାକୁ ସେ ଆଶ୍ରୟ । ତେଣୁ ସେ କହୁଛନ୍ତି—

କର୍ମ କପଟ ଦେହ ସତେ	। ଅରଣ୍ୟେ ଅଜଗର ପ୍ରାୟେ	॥
ମନ ମୋହର ନିଜ ଗୁରୁ	। ଉଦ୍ଧବ କେତେ ହୁ ପରୁରୁ	॥
ପ୍ରାଣୀର ଭଲ ମନ୍ଦ ବାଣୀ	। ମରଣ କାଳେ ତାହା ଜାଣି	॥

ଏହି ଭଗବତର ବାଣୀ ହିଁ ଜାତପକ୍ଷରେ ମହୋଷଧି—

ଶ୍ରୀଭଗବତର ଚରିତ	। ଅମୃତ ରସମୟ ଗୀତ	॥
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଲୀଳାର ଚରିତ	। ମୁଖପଙ୍କଜ ତୋର ଜାତ	॥
କର୍ତ୍ତୃ ଯୁଗଳେ ପାନ କରି	। ହେଲେ ତରିବ ଭବବାଣ	॥

ଇତ୍ୟାଦି ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ବଡ଼ ସରଳ ଭରଳ ଓ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ । ଜାତିକୁ ବିଶ୍ୱାସପ୍ରବଣ କରିବାକୁ ସେ ଚେଷ୍ଟିତ ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି କହୁଛନ୍ତି—

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ମାଳ ମାଳ ହୋଇ	। ତୋ ଲେମ୍ବୁମୂଳେ ଛନ୍ତି ରହୁ	॥
ଦୁଷ୍ଟ ନିବାରି ସମ୍ମ ପାଳୁ	। ତୁ ନାଥ ପରମ ଦୟାଳୁ	॥

ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଯୋଗସାଧନ ବା ଧ୍ୟାନତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି—

ବାସୁନ୍ଧା ସପ୍ତ କଳା ନାଡ଼	। ଦୃଢ଼କମଳ ମଧ୍ୟେ ବେଢ଼ି	॥
ପ୍ରାଣ ରହଇ ସ୍ୱାକ୍ଷ ମଧ୍ୟେ	। ଅନ୍ନ ରସ ମୂଳ ଭେଦେ	॥
ଧ୍ୟାନତତ୍ତ୍ୱ —		
ବୋଲନ୍ତି ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ	। ଶୁଣ ଉଦ୍ଧବ ଧ୍ୟାନତତ୍ତ୍ୱ	॥
ସମ ଆସନେ ବସି ଧୀରେ	। ସମୀର ସମ କଳେବରେ	॥
ଜାନୁ ଯୁଗଳେ ବେନପାଣି	। ଦୃଢ଼େ ସ୍ଥାପିବ ବେଳ ଜାଣି	॥
ବେନ ନୟନ ନାସା ଅଗ୍ରେ	। ନିଶ୍ଚଳେ ସ୍ଥାପିବ ସମଗ୍ରେ	॥
ପବନ ତୋଳି ନାସା ଦ୍ୱାରେ	। ପୁରକ କୁମୁଦ ପ୍ରକାରେ	॥
ଅଳପ ଅଳପ ସାଧନେ	। ଚିତ୍ତ ସ୍ଥାପିବ ସଫଳନେ	॥
ଓଁ କାର ପବନ ନିଶ୍ଚଳୁଁ	। ତୋଳିବ ହୃଦୟ କମଳୁଁ	॥
ଉଦ୍ଧମ ଘଣ୍ଟାନାଦ ସ୍ୱନେ	। ମନ ପବନ ଏକ ଧ୍ୟାନେ	॥
ମୁଖାଳୟୁବ ମାଗେ ଧରି	। ନିଶ୍ଚଳେ ଅନାହତେ ପୁଣି	॥
ଲବ ନିର୍ମିତ ଦଣ୍ଡ ଘଡ଼ି	। ନିତ୍ୟ ସାଧୁବ ଦୁଃଖେ ପଡ଼ି	॥
ଏ ରୂପେ ଅନ୍ତର ବାହାରେ	। ନିତ୍ୟ ସାଧୁବ ନିରନ୍ତରେ	॥
ଏମନ୍ତ ସାଧୁ ଏକମାସେ	। ପ୍ରାଣ ପବନ ସ୍ଥାପି ବସେ	॥
ହୃଦୟପଦ୍ମ ମଧ୍ୟଭାଗେ	। ସେ ଅଷ୍ଟଦଳ ଅଷ୍ଟଦିଗେ	॥
ମଧ୍ୟ ପାଶୁଡ଼ା ତାର ଶିଖେ	। ନିତ୍ୟ ଲମ୍ବୁଇ ଅଧୋମୁଖେ	॥
ଧ୍ୟାନେ ଚିନ୍ତିବ ହୃଦମଧ୍ୟେ	। ସେ ଅଷ୍ଟଦଳ ତାର ଉଦ୍ଧେ,	॥
ସୂର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡଳ ଚନ୍ଦ୍ରା କରି	। ଚନ୍ଦ୍ର ମଣ୍ଡଳ ହୃଦେ ଭରି	॥
ତାହାର ମଧ୍ୟେ ହୃତାଶନ	। ତା ମଧ୍ୟେ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଆସନ	॥
ତାର ଉପରେ ଦିବ୍ୟ ରୂପ	। ଚିନ୍ତିବ ମୋହର ସ୍ୱରୂପ	॥

ଏକତତ୍ତ୍ୱାତ୍ମକ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ରୂପ, ରାମ ମୂର୍ତ୍ତିକ ଓ କୃଷ୍ଣ ରାଗର ଯୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପୁଣି ଗଡ଼ଦ୍ୱାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କରି ଅସାମାନ୍ୟ କୃତିତ୍ୱ ଅର୍ଜନ କରିଥିବାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାଙ୍କ ଭାଷା ଆଡ଼ମ୍ବରଶୂନ୍ୟ । ଅଳଙ୍କାରର ଝଙ୍କାର ନାହିଁ । ବରଂ ଜାତୀୟଭାବ ଭାଗବତର ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି । ସେ ଜାତୀୟ କବି, ଜାତୀୟ ମଙ୍ଗଳ ସାଧନ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ବ୍ରତ ଥିଲା । ଉଦାରତା ଏବଂ ବ୍ୟାପକ ଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ସେ କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ଜାତି କାହିଁକି, ସମଗ୍ର ମାନବ ସମାଜ କପରି ପବିତ୍ର ଓ ଶାନ୍ତିମୟ ଜୀବନଯାପନ କରିବ, ସେ ଦିଗରେ ସେ ଲେଖନୀ ରୁଲିନା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ରସ ବର୍ଣ୍ଣିତା କରିବାକୁ କବି ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେହି ରସର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗୋଚିତ ଓ ଚିତ୍ରକର୍ତ୍ତକ ହୋଇଅଛି । ଏକାଦଶ ସ୍କନ୍ଧରେ କପୋତ ଚରିତ ପାଠକଲେ ଯେ କୌଣସି ପାଷଣ୍ଡର ହୃଦୟ ମଧ୍ୟ କରୁଣ ପ୍ରବାହରେ ଆତ୍ମୁତ ହୋଇ ଉଠିବ । ସପ୍ତମ ସ୍କନ୍ଧରେ ହିରଣ୍ୟକଶିପୁର ମୃତ୍ୟୁରେ ପ୍ରହ୍ଲାଦଙ୍କ ମୁଖରେ ଯେଉଁ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଛି, ତାହା ପାଠକଲେ ଯେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ହୃଦୟରେ ଭକ୍ତିଭାବର ସରୁର ହେବ । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ବିଚିତ୍ର ଲୀଳାର ସୁମୋହନ ପ୍ରକାଶ ଦେଖିଲେ କବିଙ୍କର ଭକ୍ତିଭାବର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ ।

ଉପସଂହାରରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏକାଧାରରେ କବି, ଅନୁବାଦକ, ସଂସ୍କାରକ, ସାଧକ, ଭକ୍ତ, ପରମଯୋଗୀ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଥିଲେ । ସାର୍ବଭୂମିକୁ ସେ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ-ବନ୍ୟାରେ ସତେ କି ପ୍ଲାବିତ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଧର୍ମଜ୍ଞ, ଭାବୁକ ଏବଂ କାବ୍ୟଶିଳ୍ପୀ ହିସାବରେ ବି ତାଙ୍କର କୃତିତ୍ୱ ସୁପରିସ୍କୃତ । ଭାଗବତକୁ ରୁଡ଼ି ଦେଲେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର । ତାଙ୍କର ରୁନାଭାଷା ଆଗମଶାସ୍ତ୍ର ତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ, ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗଯୋଗ, ପିଣ୍ଡ ଓ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱରେ ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଜାତିର ଯେ ଅବସ୍ଥା; ତାହା ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ଆଜି ଜାତି ମୃତପ୍ରାୟ । ଜାତିର ଧମମରେ ସେ ପବିତ୍ର ଚକ୍ର ସତେ କି ଆଉ ପ୍ରବାହତ ହେଉନାହିଁ । ଜାତିର ପ୍ରାଣରେ ମୃତ୍ୟୁସଙ୍ଗବଳ ସେବନ କରି ତାକୁ ଠିକ୍ ପଥରେ ଚାଲିତ କରିବାକୁ ଜାତି ଆଜି ବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣରେ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କୁ ଡାକୁଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ! ତୁମେ ଧନ୍ୟ, ତୁମେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁନର୍ବାର ଏ ଜାତିର ପ୍ରାଣରେ ନବଜୀବନ ସରୁର କରି ଜାତିକୁ ବଳିଷ୍ଠ ଓ ଧର୍ମପରାୟଣ କର । ଏହାହିଁ ଜାତିର କାମନା —

ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ଓ କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ

ବିଶ୍ୱସ୍ତୁଷ୍ଟାଙ୍କର ଅଫୁରନ୍ତ ଏହି ଯୁଷ୍ଟିର ବୈଦିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ତତ୍ତ୍ୱ-
ଜିଜ୍ଞାସୁର ହୃଦୟ ଯେପରି ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇଉଠେ ଏବଂ ମନରେ ଜାଗେ ଅସଂଖ୍ୟ
ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ, ସେହିପରି କବି ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଯେତେବେଳେ ବାହ୍ୟ ଜଗତର ସମସ୍ତ
ମୋହମାୟା ତଥା ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଏକ ନିର୍ବିକଳ୍ପ ମହମାୟା କାବ୍ୟସଂସାରରେ
ବିବରଣ କରେ, ସେତେବେଳେ ତାର ହୃଦୟ ମଧ୍ୟ ରହସ୍ୟ-ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଉଠେ ।
କାମନାର ଅଳସୁ ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ ନେଇ ସେ ଯେଉଁ ଯୁଷ୍ଟି କରିଥାଏ, ତା'ର ମଧ୍ୟରେ ସେ
ପୁଣି ଖୋଜିବସେ ତାର ଉତ୍ତର । ସେହି ଉତ୍ତର ପାଇ କବି ନରବ ହୁଏ ନାହିଁ ।
ଯେଉଁ କାବ୍ୟାମୋଦୀଙ୍କ ପାଇଁ ଲେଖନୀ ତାର ତତ୍ତ୍ୱର ହୋଇ ଉଠିଥିଲା, ସମ୍ଭବ ହୋଇ
ସେହିମାନଙ୍କ ଆଗରେ ସେ ବାଢ଼ି ଢିପ ରହସ୍ୟର ଅଭିନବ ମଞ୍ଜରୀ । ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ
କୁହାଯାଇଅଛି, ପ୍ରସ୍ତା ଓ ଯୁଷ୍ଟି ନ୍ୟାୟରେ କବି ଓ କାବ୍ୟର ନିଗୂଢ଼ ସ୍ୱପର୍କ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଅମର କୃତି ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ଆଲୋଚନା
ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ଏହାର ନାମକରଣର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କରିବାକୁ
ହେବ । କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି କବି ଦାନକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟ-ବ୍ରହ୍ମ ରସ-
କଲ୍ଲୋଳରେ କହିଅଛନ୍ତି—“କବିତା ବନିତା କବି ତା ପିତା ।” ଯଥାର୍ଥରେ କାବ୍ୟ କବିର
ମାନସନିଧି । ପିତାମାତା ଯେପରି ନିଜର ରୁଚି ଅନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ପୁଅ କନ୍ୟାମାନଙ୍କର
ନାମକରଣ କରିଥାନ୍ତି, କବି ସେହିପରି ସ୍ୱରଚିତ କାବ୍ୟ କବିତାର ନାମକରଣ କରିଥାଏ ।
ମାତ୍ର ଏ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏତିକି ଯେ, କବିର ନାମକରଣ ସାଧାରଣ
ଜନ-ଜନନୀଙ୍କର ନାମକରଣ ପରି ଅହେତୁକ ବା ଅମୂଳକ ନୁହେଁ । ସେ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ କାବ୍ୟର
ଧର୍ମ ଓ ଗୁଣାନୁସାରେ ନାମକରଣ କରିଥାଏ ।

ଦେବାଳୟର ମୁଖଶାଳା ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଯେପରି ଦର୍ଶକର ନୟନ ମନ ଆକର୍ଷଣ
କରିଥାଏ, କାବ୍ୟ ପ୍ରବେଶ ପୂର୍ବରୁ କାବ୍ୟର ନାମ ସେହିପରି ପାଠକ ମନରେ ଯୁଷ୍ଟିକରେ
କାବ୍ୟପାଠ ନିମିତ୍ତ ଅପୂର୍ବ ଉତ୍ସାହ ଓ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ । ସେଥିପାଇଁ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ପ୍ରସ୍ତା
ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚତୁରତା ଓ ଦକ୍ଷତାର ସହିତ କାବ୍ୟରମ୍ଭରେ ବ୍ରହ୍ମର
ନାମକରଣର ସୂଚନା ଦେଇ କହିଅଛନ୍ତି—

“ନନ୍ଦନନନ୍ଦ ଶ୍ରୀମଧୁସୂଦନ ମନ ମୋର କଲେ ଉତ୍ସାହ
ଅତି ରହସ୍ୟରେ ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ ନାମରେ ଗୀତ ପ୍ରକାଶ”

ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ‘ରହସ୍ୟ’ ଶବ୍ଦର ସାହିତ୍ୟିକ ସ୍ଥିତି ସମ୍ବନ୍ଧେ ଅତିଦୃଢ଼ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଆଲୋଚକମାନେ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ‘ରହସ୍ୟବାଦ’ ନାମକ ଯେଉଁ ବାଦ ବା ismର କଲ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ତାର ସାରମର୍ମ ହେଉଛି ଜଗତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟର ଅନନ୍ତ ଜିଜ୍ଞାସା । ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାକ୍‌କାଳରୁ ମାନବ ମନରେ ଏହି ଜିଜ୍ଞାସା ବା ରହସ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଦାନ ଅଧିକାର କରି ଆସିଛି । ଏ ଜିଜ୍ଞାସା ସେଥିପାଇଁ କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ମନରେ ଖାଲି ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟରେ, ବିଜ୍ଞାନରେ ଓ ଦର୍ଶନରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଭିନବ ରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରି ଆସିଛି । ଯାହା ଫଳରେ ଉତ୍ତର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିଯୁକ୍ତି, ପ୍ରକୃତି ସହିତ ମାନବର ସମ୍ବନ୍ଧ ଆଦି ରହସ୍ୟକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ପୃଥିବୀର ବହୁ ସାହିତ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଦାର୍ଶନିକ ସମ୍ମାନ ଦୋଇଉଠିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟର ଏକ ଆଞ୍ଚଳିକ ସଂସ୍କରଣ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ସାଧକ କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ମନରେ ରହସ୍ୟ ଜାଗିବାରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ।

ପୁଣି ଉତ୍ତର ଓ ମନୁଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସମ୍ପର୍କକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଧର୍ମ ଗଢ଼ି ଉଠେ । ବିଭିନ୍ନ ଆବରଣ ତଥା ଆଭରଣ ଭିତରେ ଧର୍ମ ନାନା ନାମ ତଥା ସ୍ୱରୂପ ଲଭି କରିଥିଲେ ହେଁ, ସେ ସମସ୍ତର ମୌଳିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଯେ ସମାନ, ଏଥିରେ ମତଦ୍ୱୈଧର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଏହି ଧର୍ମଜଗତରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସ୍ଥାନ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଏହି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପୁଣି ଉତ୍କଳୀୟ ଓ ଗୌଡ଼ୀୟ ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ । ଏ ଉଭୟ ପନ୍ଥାରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଯଦିଓ ସ୍ୱୀକୃତି ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଅଛି, ତଥାପି ବିଶେଷତଃ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ନିତ୍ୟଲୀଳା, ନିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ପିଣ୍ଡ-ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ ଇତ୍ୟାଦି ସ୍ୱଳ୍ପ ରହସ୍ୟରେ ଆବୃତ । ତେଣୁ ସେ ସବୁକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଯେଉଁ କାବ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ରୂପ ଲଭି କରିଛି, ତାହାର ନାମ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ହେବାରେ ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କିଛି ନାହିଁ ।

ଏକଦା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ମଣିମୟ ପଲଙ୍କ ଉପରେ ଉପବେଶନ କରିଥିବା ସମୟରେ ରମଣୀ ଶିରୋମଣି ରୁକ୍ମିଣୀ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମନ ଦୁଃଖର କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରିଥିଲେ—

“କସ୍ୟ ଅର୍ଥେ ପ୍ରଭୁ ହେ ବିରସ ରୁଦ୍ଧ ମନ
କେନ୍ଦ୍ରଗଣି ପୁଣ୍ୟକୁ ନକର ଅବଧାନ

ଦ୍ଵାରାବତୀ ଭୁବନେ କେବଣ ସୁଖ କାହିଁ
ସବୁ ସୁଖ ତେଜି ମନ ରମାଇଲ କାହିଁ”

x x x

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମନର ରହସ୍ୟର ଦ୍ଵାର ଉଦ୍ଘାଟନ କରିବାକୁ ରୁକ୍ମିଣୀ ଯେପରି ଅର୍ଥାତ୍ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ, ଅଷ୍ଟପାଟକଂଶୀଙ୍କର ନିୟତ ସେବା, ଦ୍ଵାରାବତୀ ଭୁବନର ଅଗଣ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ କୋଳରେ ଲଳିତ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅନ୍ତରରେ ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟତାର ହାହାକାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, କ’ଣ ହୋଇପାରେ ତା’ର କାରଣ ?

“ଯେବେ ନ କହୁବ ପ୍ରଭୁ ଏ ସନ୍ଧି ବିଚାର
ମରୁଁ ସକଳ ବାମା ସତ୍ୟ ଏ ଆତ୍ମର ।”

ଅଷ୍ଟପାଟକଂଶୀଙ୍କର ଏହି ଦୟିନୀ ଶୁଣି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ମନର ରହସ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ରହସ୍ୟର ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ମଞ୍ଜରୀ ଶ୍ରୀରାଧା ଯେ ତାଙ୍କ ମନର ଶୂନ୍ୟତାର କାରଣ, ତାହା ହିଁ ସେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ପରୋକ୍ଷରେ ବୁଝାଇଥିଲେ ଅଷ୍ଟପାଟକଂଶୀଙ୍କୁ ଯାହା ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ କାବ୍ୟର ସାର ନିର୍ଦ୍ଦାୟ ।

ବିଷୟବସ୍ତୁର ଉପସ୍ଥାପନ ଓ ମୌଳିକତା—

ଯେ କୌଣସି ସାହିତ୍ୟିକ କୃତିରେ ବସ୍ତୁ ବିନ୍ୟାସ ସେହି କୃତିର କଳେବର ସଦୃଶ ରୂପାନ୍ତ ହୋଇଥାଏ । ପିଣ୍ଡ ନ ଥିଲେ ପ୍ରାଣର ବର୍ତ୍ତମାନତା ଯେପରି ଅସମ୍ଭବ, କାବ୍ୟର ବସ୍ତୁସମ୍ଭାର ନ ଥିଲେ ରସସୃଷ୍ଟି ସେହିପରି ଅଳୀକ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ‘ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ’ର ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସ ଆବଶ୍ୟକ । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ ଓ ରାଧା-କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମର ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରଦର୍ଶନ କବିଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଲେ ମଧ୍ୟ କବି ଉପସ୍ଥାପନରେ ଯେଉଁ ଅଭିନବ ଶୈଳୀ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ବାସ୍ତବରେ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପରମ୍ପରା ଛମେ କବି କାବ୍ୟ ରମ୍ଭରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେନା (ନମସ୍କ୍ରିୟା) କରି ତା ପ୍ରଭୁ ବସ୍ତୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଛନ୍ତି ଓ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଛମେ ସାଧୁଙ୍କର ଗୁଣ କାର୍ତ୍ତିନ ଓ ଶଳନିଦା ମଧ୍ୟ କରିବାକୁ ଭୁଲିଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ଏ ସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧ୍ୟ ସେ ସ୍ତ୍ରୀସ୍ଵ ସ୍ଵକାୟତା ରକ୍ଷା କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ର-ସେଣା ଜନ୍ମ ବୃଦ୍ଧିନ୍ତ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପାଳ-ମାନଙ୍କର, ଜନ୍ମ ରହସ୍ୟ ଓ ନିତ୍ୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦଶଭୁଜତ୍ଵ ଇତ୍ୟାଦି କବିଙ୍କର ଏକାନ୍ତ କଲ୍ପନାପ୍ରସୂତ । ଏ ସଂହାରରେ କାଳେ କୌଣସି ପାଠକ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ପ୍ରମାଣ ଲୋଡ଼ିପାରେ, ସେଥିପାଇଁ କବି ତାର ସଫେଇ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି—

“ରତ୍ନସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ଏ ବିଚିତ୍ରମୟ ରସ,

ଏ ସୁଖ ଜାଣିବ ଯେହୁ ବିବେକପୁରୁଷ ।

ଅବିବେକୀ ବୋଲିବ ଏ କେଉଁ ପାଠେ ଥିଲା,

ଥିଲା ଯେବେ କବି କମ୍ପା ଆଗହୁଁ ନକଲ ।

ବିବେକୀ ବୋଲିବେ ଏ ଗୁପ୍ତତେ ଥିଲା ରହୁ,

ସରସ୍ୱତୀ ଭଣ୍ଡାରେ ଗୁପ୍ତତେ ଥିଲା ଥୋଇ ।”

୧୫ଟି ଭିନ୍ନରେ ଜାବ୍ୟର କଲେବର ନିର୍ମିତ । ଏହି କଥାବସ୍ତୁକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା—ପୂର୍ବଭାଗ ଓ ଉତ୍ତର ଭାଗ । ପୂର୍ବଭାଗରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅସୁସ୍ଥତା ଅନୁଧ୍ୟାନପୂର୍ବକ ମଠରୁର ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀଙ୍କର ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କ ମାଧ୍ୟମରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ । କାରଣ ସ୍ୱରୂପ କୃଷ୍ଣ ଗୋପୀ ଓ ରାଧାଙ୍କ ବିରହରେ ତାଙ୍କର ଏ ଅବସ୍ଥା ବୋଲି କହିବାରୁ ରାଣୀମାନଙ୍କର ଖେଦୋକ୍ତ ପ୍ରକାଶ, ଜାମୁବଂଶୀଙ୍କର ଅଭିମାନଭରା ଲଘୁ ଆକ୍ଷେପୋକ୍ତି ଭିତରେ ପରଜାୟା ଗୋପୀମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦାବାନ । ଫଳରେ କୃଷ୍ଣ ଗୋପୀ ପ୍ରେମର ମହତ୍ତ୍ୱ ଏବଂ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରଖ୍ୟାପନ କରି ରାଧା ସମେତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପୀ ଯେ ଯଥାର୍ଥରେ ପରଜାୟା ନୁହନ୍ତି ଏବଂ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ କଳା ନେଇ ଚନ୍ଦ୍ରସେଣା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପାଳମାନଙ୍କର ଜନ୍ମ ରତ୍ନସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିଛନ୍ତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ ଆମେ କବିଙ୍କର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳାୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ଧାରଣା ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତର ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଆଶ୍ରୟ ପାଇପାରୁ । ଇତିମଧ୍ୟରେ ରାଧା ସହୃଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ବିରହ ଦଶା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କବି ସେମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ ମନ୍ତ୍ରକୁମାରୀ ପ୍ରେରଣ କରାଇଛନ୍ତି । ସେହି ଦଶା ମନ୍ତ୍ରକୁମାରୀ ପ୍ରେରଣରେ କବିଙ୍କର କଳ୍ପନାବଳାପିତା ଅବଶ୍ୟ ପ୍ରଶଂସନୀୟ । ଦ୍ୱାରାବଂଶୀ ପୁରରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଓ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କ ସହୃଦ ସେମାନଙ୍କର ବାଞ୍ଛାଲାପ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଜ୍ଞ ଓ ନାଟକୀୟ ମନେହୁଏ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଗାୟତ୍ରୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟକଳା ଓ ରାଧା କୃଷ୍ଣ ବିଚ୍ଛେଦମୂଳକ ନୃତ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଯେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମନରେ ପୂର୍ବର ସ୍ମୃତିକୁ ଅଧିକ ଉଦ୍‌ଘାତ କରିଥାଏ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏହା ପରେ କବି ରାଧାଙ୍କ ବିରହ ଦଶା ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ମାର୍ମିକ ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଦଶା ସନ୍ଦର୍ଶନ କରାଇବାପାଇଁ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହ ଅଷ୍ଟପାଟବଂଶୀଙ୍କୁ ବୃନ୍ଦାବନକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଛନ୍ତି । ସେଠାରେ କୃଷ୍ଣ ରାସଲୀଳା ରଚନା କରିଛନ୍ତି ଓ ଗରୁଡ଼ ପୃଷ୍ଠରୁ ମଧୁର ରାଣୀମାନେ ତାହା ସନ୍ଦର୍ଶନ କରି ସେମାନଙ୍କ ମନରୁ ଗର୍ବ, ଦମ୍ଭ, ଅଭିମାନାଦି ଅପମୃତ ହୋଇଛି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ରାଧାଙ୍କ ସହୃଦ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି ଓ ରାଧା ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କୁ ନାନା ଉପଦେଶ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହାପରେ କୃଷ୍ଣ ଓ ଅଷ୍ଟ ପାଟମହର୍ଷୀ ଦ୍ୱାରାବଂଶୀଙ୍କୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରିଛନ୍ତି ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ବା ଉତ୍ତର ଭାଗରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୧ ଛାନ୍ଦଠାରୁ ୧୪ ଛାନ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କବି ନିତ୍ୟସ୍ଥଳର ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ଦିନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରାଣପ୍ରିୟା ରୁକ୍ମିଣୀ ପ୍ରୀତି ପରବଶ ହୋଇ ଅନୁରୋଧ କରି ବସନ୍ତି ମୂଳସ୍ଥାନ ସନ୍ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ; କିନ୍ତୁ ସେ ସ୍ଥାନ ସନ୍ଦର୍ଶନ ଯେ ଅତି ଅସାଧାରଣ, ସାଧନାସାପେକ୍ଷ, ଯନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର-ବିଚି-
ତ୍ରାପେକ୍ଷ, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ମହାପ୍ରଭୁ କେବଳ ଗୁରୁଙ୍କ ଦୟାରୁ ତାହା ଲାଭ କରାଯାଇ-
ପାରେ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଯିତୁର ଯେ ସେଠାରେ ମନ୍ତ୍ରଗୁରୁ ତାହା ମଧ୍ୟ କହୁଛନ୍ତି ।
ତେବେ ଯାହା ହେଉ, ମୂଳସ୍ଥାନ ବା ନିତ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଯିବାର ସ୍ଥିର ହୋଇଛି । ଗରୁଡ଼
ପୃଷ୍ଠରେ ଆରୋହଣ ପୂର୍ବକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ରୁକ୍ମିଣୀ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳାଭିମୁଖରେ ଯାଯା କରିଛନ୍ତି ।
ଯାହା ପଥରେ ସେମାନେ ଜଳମୟ ପୁର, ଅନଳମୟ ପୁର, ଅନ୍ଧକାରମୟ ପୁର,
ମନୋମୟ ପୁର ଅତିକ୍ରମ କରି ଅବଶେଷରେ ପ୍ରକୃତି ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ ।
ସେଠାରେ ଶଙ୍ଖ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗନ୍ଧା, ପଦ୍ମଧାରଣୀ ଅଙ୍ଗମାହାତ୍ମ୍ୟ ଦର୍ଶନ କରି ବେଦମାତାଙ୍କ
ପୁରରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ତାହାପରେ ଶିବପୁର ବିଭୂତିମଣ୍ଡଳ, ବିଶିକେଶନ ଭୂବନ,
ଅନନ୍ତ ଭୂବନ ଆଦି ଅତିକ୍ରମ କରି ଗରୁଡ଼ ଭୂବନ ବା ନିତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠରେ ପ୍ରବେଶ
କଲେ । ସେଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କୁ ଶଙ୍ଖ, ଚନ୍ଦ୍ର, ଗନ୍ଧା, ପଦ୍ମଧାରୀ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ
ଦେଖାଇଦେଲେ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅପାର କରୁଣା ଲାଭକରି ଦେବା
ସେଠାରେ ଦ୍ଵାରକା ଭୂବନ, ଅଷ୍ଟପାଟବର୍ଣ୍ଣୀ, ମଥୁରାପୁରୀ ସମସ୍ତ ପରିଜନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ
ଗୋପନଗର, ନନ୍ଦପୁର, ଯମୁନା ପୁଲିନ, ଜାଲିନ୍ଦୀ ହ୍ରଦ ଇତ୍ୟାଦି ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦର୍ଶନ କଲେ ।
ବିବିଧ ଦଳନିମନ୍ତରେ ବିବିଧା ନାୟକାକ୍ଷେପ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କୁ ଦେଖାଇ-
ଦେଲେ । କିନ୍ତୁ ରୁକ୍ମିଣୀ କେବଳ ସେତିକିରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ନ ରହି ଆଦିକୃଷ୍ଣ, ଆଦିରାଧା ଓ
ଆଦିରୁକ୍ମିଣୀ ଦେଖିବାକୁ ମନ ବଳାଇବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାହାଙ୍କର ଚୁର୍ଚ୍ଚିତ ପ୍ରଶଂସା କରିବା
ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କୁ ଅଷ୍ଟବଟ ମୂଳକୁ ନେଇ ଦ୍ଵାରକା ସମୁଦ୍ର ମୂଳସ୍ଥାନ ଦର୍ଶନ କରାଇଲେ
ଓ ସେଠାରେ ମୂଳରାଧା, ମୂଳଗୋପୀ ଓ ମୂଳକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରି ଦେବା ନୟନ ମନ
ସାଥକ କଲେ । ଯିତୁରଙ୍କଠାରୁ ସିଦ୍ଧିମନ୍ତ ଲାଭକରି ଦେବା ନିତ୍ୟରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ
କରିବାକୁ କ୍ଷମ ହୋଇପାରିଥିଲେ । ଏହା ହିଁ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ କଥାବସ୍ତୁର ସାର-ସଂକ୍ଷେପ ।
ଏଥିରେ କବିଙ୍କର ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଗଭୀର ଅନ୍ତଃଦୃଷ୍ଟି ଓ ସଂସାରପରି ଚରିତ୍ର
ଅନୁଶୀଳନର କୁଶଳତା ସଂଯୋଜିତ ହୋଇ ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀକୁ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ସୃଷ୍ଟି-
-କୃତିର ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଦେଇଅଛି ।

ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ ଏକ ଗୀତିକାବ୍ୟ—‘ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀ’ ଗୀତିକାବ୍ୟ
ବହୁ ଲକ୍ଷଣରେ ରୁଚିମନ୍ତ । ‘Encyclopedia of Britanica’ ରେ ଗୀତିକାବ୍ୟର
ସଞ୍ଜ୍ଞା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି କୁହାଯାଇଅଛି—‘Lyric which may be defined in

general as a meterically pleasing or 'musical' poem. that is short. unified, personal, subjective, emotional, a poem that springs from the heart rather than the mind"

ଏହି ଗୀତିକାବ୍ୟରେ ସାଧାରଣତଃ କବିର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଚିନ୍ତା, ଆବେଗ ଓ ଉଦ୍ଦେଶନା, ସଙ୍ଗୀତମୟତା, କଥାବସ୍ତୁରେ ପ୍ରବାହମାନତା ଓ କ୍ଷୁଦ୍ର ପରିସର ଆଦି ଗୁଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କାଳର ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀକୁ ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ଗୀତିକାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ । ରହସ୍ୟ ମଞ୍ଜରୀର କଥାବସ୍ତୁ ଯେ ଏକାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ, ତାହା ନମ୍ବୋକ୍ତ ଫଳରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୋଇଥାଏ ।

“ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ଏ ବିଚିତ୍ରମୟ ରସ
ଏ ପୁଣ୍ୟ ଜାଣିବ ଯେଉଁ ବିବେକ ପୁରୁଷ
ଅବିବେକ ବୋଲିବ ଏ କହି ପାଠେ ଥିଲୁ
ଥିଲୁ ଯେବେ କବି କପା ଆଗନ୍ତୁ ନକଲୁ
ବିବେକୀ ବୋଲିବେ ଗୁପ୍ତରେ ଥିଲୁ ରହୁ
ସରସ୍ୱତୀ ଭଣ୍ଡାରେ ଗୁପ୍ତରେ ଥିଲୁ ଏହି ।”

ପୁଣି ଶୂନ୍ୟ ସହୃଦୟତା, ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମପୁରାଣ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣମାନଙ୍କଠାରୁ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର କଥାବସ୍ତୁରେ ଯେଉଁ ମୌଳିକତା ଦେଖାଯାଏ, ତାହା ଦେବଦୁର୍ଲଭଙ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଚିନ୍ତା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ନବମ ଛନ୍ଦରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ମାୟାଦିଦଶ ନାୟିକାକୁ ନିଜ ଅଙ୍ଗରୁ ଜାତ କରି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣ, ଦ୍ୱାରକାରୁ ମାୟାକୁମାରମାନଙ୍କ ଅନୁଜ୍ଞାନ ପରେ ଗୋପପୁରର ରାସଲୀଳା ଦେଖିବାକୁ ଅଷ୍ଟପାଟ୍ଟବଶୀଙ୍କର ଆଗ୍ରହ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସେମାନଙ୍କୁ ଗରୁଡ଼ ପୃଷ୍ଠରେ ବସାଇ ବୃନ୍ଦାବନର ମର୍ତ୍ତ୍ୟରାସଲୀଳା ଦେଖାଇବାକୁ ନେବା, ପୁଣି କୃଷ୍ଣଙ୍କର ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କ ସହୃଦ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳକୁ ଗମନ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟର ରାଧାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଥବା ଯୋଗୁଁ ରୁକ୍ମିଣୀ ମହାସିଦ୍ଧିରେ ସମର୍ଥା—ଯାହା ନିତ୍ୟସ୍ଥଳର ଦ୍ୱାରପାଳିକା ହିଁ ପୁରୁଷାସ୍ତ୍ର କଥା—ଏସବୁ କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କଳ୍ପନା ବିଳାସର ପରିଚୟ ଦିଏ ।

ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀରେ ଆବେଗ ଓ ଉଦ୍ଦେଶନାର ମଧ୍ୟ ଅଭାବ ନାହିଁ । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଶରୀର ଶୀତ ହେବାକୁ ତାର କାରଣ ବା ରହସ୍ୟ ଜାଣିବାପାଇଁ ରୁକ୍ମିଣୀ ତଥା ଅଷ୍ଟପାଟ୍ଟବଶୀମାନଙ୍କ ମନରେ ଯେପରି ଆବେଗାତଶୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ତାର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ନମ୍ବୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରୁ ମିଳିଥାଏ ।

“କିଏ ଅର୍ଥେ ପ୍ରଭୁ ହେ ବିରପ ରୁନୁ ମନ
କେତୁବୈ ପୁଣକୁ ନକର ସାବଧାନ
ଦ୍ଵାରାବତୀ ଭୁବନେ କେବଣ ପୁଣ ନାହିଁ
ସବପୁଣ ତେଜ ମନ ରମାଇଲ କାହିଁ ।”

ଅନ୍ୟତ୍ର—

“ଏପନ ଦୃଢ଼ରେ ପାଶୁ ପୁଞ୍ଜରୀ
କହନ୍ତି ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚରଣ ଧରି
ଶୁଣ ମହାପ୍ରଭୁ କରୁଣାନିଧି
ଏ ତ ଅତି ବଡ଼ ଦୁର୍ଗମ ସନ୍ଧି,
ଫେଡ଼ି କହ ରୁନେ—
ସେମନ୍ତେ ପରତେ ପାଇବୁ ଆନେ ।

x

x

x

ନାମ କେବଣ କାହିଁ ତାଙ୍କ ବାପ
ଏ ଅବା ପ୍ରୀତି କି ଅବା ପୁରୁଷ
କହବା ଗୋସାଇଁ ଏଥୁ ସନ୍ଧାନ
ଶୁଣି ସନ୍ଦେହ ଛାଡ଼ି ମୋର ମନ
ମୁଁ ଦାସୀ ରୁନେ—
ମୋହଠାରେ କମ୍ପା ଅନ୍ତର କର ।”

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସମପ୍ରକାର ଆବେଗ ଓ ଉତ୍ତେଜନାର ପ୍ରଣମନ ପାଇଁ କହୁଛନ୍ତି—

“ତେବେ କହୁରା ଅନ୍ତର୍ଗତ କଥା
ଯହିଁ ପାଇଁ ଆନେ ଏଡ଼େ ଅବସ୍ଥା”

ସଙ୍ଗୀତମୟତା ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ପ୍ରାଣକେନ୍ଦ୍ର । ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଛନ୍ଦ ରାଗ-
ରାଗିଣୀକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରଚିତ । ସ୍ଵର ଛନ୍ଦରେ ମଙ୍ଗଳଗୁଡ଼଼ଘା, ବୈଶି (ସପ୍ତମଛନ୍ଦ),
ବଙ୍ଗଳା ଶ୍ରୀ (ନବମ ଛନ୍ଦ), ମହାର (ଭଜନବିଶ ଛନ୍ଦ) ପ୍ରଭୃତି ଲୋକପ୍ରିୟ ରାଗ ବ୍ୟବହାର
କରି ଛନ୍ଦେ ସଙ୍ଗୀତର ଅତୁରନ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦୀପ ଭରିଦେଇଛନ୍ତି । କବି କବି ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର
ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ପରିସର ସନ୍ଧିତ । ଏହା ମହାକାବ୍ୟ ନୁହେଁ । ୨୪ଟି ଛନ୍ଦରେ ଏହା ରଚିତ
କବିତ୍ଵ ଓ କଳ୍ପନାବିଳାସର ମନୋଜ୍ଞ ସମନ୍ବୟ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀକୁ କେବଳ ଗୀତକାବ୍ୟର
ଗୌରବ ଦେଇ ନାହିଁ, ପରନ୍ତୁ ଏହାକୁ ଅତ୍ୟନ୍ତ ସୁଖପାଠ୍ୟ କରିଥାଏ । ସାମିତି ପରିସର
ମଧ୍ୟରେ ବିରାଟ ବିଷୟବସ୍ତୁର ପ୍ରଖ୍ୟାପନ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ଅନବଦ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏଥିରେ

ଅଥବା ବିଷୟବସ୍ତୁ ସଂଯୋଜିତ ହୋଇ ନ ଥିବାରୁ କଥାବସ୍ତୁରେ ବେଶ ପ୍ରବନ୍ଧମାନତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ଏହିପରି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରୁଦ୍ଧ କଲେ, ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀକୁ ଏକ ଗୀତିକାବ୍ୟ କୁହାଯାଇପାରେ ।

କବିଙ୍କର ଧର୍ମଦର୍ଶନ :—୧୭ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଉତ୍କଳୀୟ ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁ ଧର୍ମର ଉତ୍କଳ ବନ୍ୟା ପ୍ରବାହତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାର ପ୍ରୋତ ଦୀର୍ଘ ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ପରେ ମଧ୍ୟ ଜୀବିତ ଓ ଶୁଷ୍କ ହୋଇ ନ ଥିଲା । କୃଷ୍ଣ ଧର୍ମକୁ ଅଗ୍ରସ୍ଥ କରି ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ଯୋଗପିଣ୍ଡିତ ସାଧନାମର୍ଗ ତାହାକୁ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରିପାରିଥିଲା । ଏକ ପକ୍ଷରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ରାଧା-କୃଷ୍ଣକୁ ପରିହାର କରିପାରି ନ ଥିଲେ । ଅପର ପକ୍ଷରେ କାୟା ସାଧନାକୁ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ହଠାତ୍ ଯୋଗୀଙ୍କପରି ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ । ଫଳରେ ସେମାନେ ଏକ ମାଧ୍ୟମିକ ପଥା ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ କହିଲେ ଅଧିକ୍ଷିତ ହେବ ନାହିଁ । କେବଳ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ନୁହନ୍ତି, ଅରୁଣାନ୍ତର ସମେତ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦାନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ସମସ୍ତଙ୍କ କଥା ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ଅମେ ଏହି ରହସ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥାନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଅରୁଣାନ୍ତରଙ୍କର ଶୂନ୍ୟ ସହୃଦା ଓ ଦାନକୃଷ୍ଣଦାସଙ୍କ ନାମରୁ ଗୀତିକାଦିରେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ନିଜ୍ୟ ଗୋଲେକ, ନିଜ୍ୟଲୀଳା ଇତ୍ୟାଦିରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବୃନ୍ଦାବନ ହିଁ ନିଜ୍ୟ ରାସସ୍ଥଳୀ ଓ ମାନବ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ହିଁ ବାସ୍ତବରେ ଶରୀର ଶରୀର, ଅକୈତବ ଓ ଅକୃପାର କରୁଣାର ଆଧାର । ପିଣ୍ଡ-ପ୍ରକୃତି ବାଦ, ଯନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର, ଦେହସାଧନାର ନବ୍ୟା ମାର୍ଗ ଆଦିରେ ସେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମତରେ ମାନବ କୃଷ୍ଣ ଅବତାର ନୁହନ୍ତି । ସେ ଲୀଳାବିଧି କଲେବର । ତେଣୁ ଅବତାର । ନିଜ୍ୟଗୋଲେକର କୃଷ୍ଣ ଅବତାର ଓ ନିଜ୍ୟ ରାଧା ପରମ ଶରୀର । ତେଣୁ ସେମାନେ ସର୍ବଦା ନିଜ୍ୟଗୋଲେକର କଳ୍ପିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ସେହି ଗୋଲେକ ପ୍ରାୟ ସୁନଃ କଠିନ ସାଧନାପେକ୍ଷ । ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା ‘ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ’ ଛନ୍ଦରେ ଆମେ ଦେଖିବାକୁ ପାରି । ରୁକ୍ମିଣୀ କେବଳ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳା ଦେଖି ସନ୍ତୋଷିତ କରିପାରି ନ ଥାନ୍ତି । ସେ ପ୍ରାପ୍ତିୟୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କୃପାରୁ ନିଜ୍ୟଗୋଲେକ ସଦର୍ଶନ କରିବାକୁ କ୍ଷମ ହୋଇଛନ୍ତି । ତାହା ଯେତେ ସଙ୍ଗେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳା ଠାରୁ ନିଜ୍ୟଲୀଳା ଯେ କେତେ ଉଚ୍ଚରେ, ତାହା ସେ ଅନୁଭବ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଅରୁଣାନ୍ତରଙ୍କ ଶୂନ୍ୟ ସହୃଦା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଦେ କହି ରଖିବା ଉଚିତ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ବର୍ଣ୍ଣନା ରୂପରେ ମଧ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହିଁ ସୁବେଳେ ଦ୍ୱାର ମାନବ କୃଷ୍ଣ ଓ ରୁକ୍ମିଣୀଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ରାଦି ଦ୍ୱାରା ଘାଟିତ କରାଇଛନ୍ତି । ଅରୁଣା ମହାମାୟାକୁ ନିଜ୍ୟସ୍ଥଳୀର ଦ୍ୱାରା ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଥିବା ବେଳେ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହିଁ ସୁବେଳେ ସେ ସ୍ଥଳର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପଦ୍ମପୁରାଣରେ ପାତାଳ ଖଣ୍ଡରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

ତେଣୁ ଏଥିରୁ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ମଧ୍ୟ ପରିଚିତ ଆମେ ପାଇଥାଉଁ । ଦେବ-
ଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ରାଧାତନ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ
ନାମରନ୍ତ୍ର ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କର
ଗୋଲ୍ଲେକପୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ବହୁ ବିଶେଷପୁର ଓ ସ୍ଥାନର ବର୍ଣ୍ଣନା କିଛି ପ୍ରଗତ ହେଲେ
ମଧ୍ୟ ତାହା ଯେ ତାଙ୍କର ବହୁଦର୍ଶିତା ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ପରିଚ୍ଛେଦ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହ ।

ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଦିଗ ହେଉଛି, ଭକ୍ତିର ମାହାତ୍ମ୍ୟ
ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଗୋପୀଭାବର ମହତ୍ତ୍ୱ । ଗୋପୀଭାବ—ଗୋପୀଭାବ ଅର୍ଥ ଗୋପୀପ୍ରେମ—
କାୟୋମନବାକ୍ୟରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେବା ।

କୃଷ୍ଣ ସୁଖେକଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱର୍ଯ୍ୟମସୀ ସେବା ବ୍ୟତୀତ ଏମାନେ ଅନ୍ୟ କିଛି କାମନା କରନ୍ତି
ନାହିଁ । ଏମାନଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସେବା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରୀତିବିଧାନ ଯଥାର୍ଥରେ
ଚୈତନ୍ୟ ଚରଣାମୃତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ।

ଲେକଧର୍ମ ବେଦଧର୍ମ ଦେହଧର୍ମ କର୍ମ
ଲଜ୍ଜା ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଦେହପୁଷ୍ପ ଆତ୍ମପୁଷ୍ପମର୍ମ ।
ସର୍ବତ୍ୟାଗ କରିକରେ କୃଷ୍ଣର ଭଜନ
କୃଷ୍ଣ ସୁଖ ହେଉ କରେ ପ୍ରେମର ସେବନ ।
ଆତ୍ମପୁଷ୍ପ-ଦୁଃଖ ଗୋପୀର ନାହିଁ ବରୁ
କୃଷ୍ଣସୁଖ ହେଉ ଚେଷ୍ଟା ମନୋବାଦହାର ।
କୃଷ୍ଣ ଲଗି ମୋର ସବ ପରିତ୍ୟାଗ
କୃଷ୍ଣ ସୁଖ ହେଉ କରେ ଶୁଦ୍ଧ ଅନୁରାଗ ।

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ମନୁଷ୍ୟ ପୃଷ୍ଠିକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ରହସ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ ନିମିତ୍ତ ଦୁଇଟି ପଥର ଆଶ୍ରୟ
ନେଇ ଆସିଛି । ଯେତେବେଳେ ସେ ମସ୍ତିଷ୍କ ଖଟାଇ ଏହି ରହସ୍ୟର ଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟନ
କରିଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ଜ୍ଞାନ ତଥା ଦାର୍ଶନିକ ଭାବରେ । ମାତ୍ର
ଯେତେବେଳେ ହୃଦୟମନ ନେଇ ସେ ରହସ୍ୟକୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିଛି, ସେତେବେଳେ ସେ
ହୋଇଛି ଭକ୍ତ । ଭକ୍ତର ଭଗବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତିର ଉପାୟ ହିଁ ଭକ୍ତି । ଜ୍ଞାନନୁହେଁ—ଉପଲବ୍ଧ
ତଥା ବିଶ୍ୱାସ ହିଁ ଭକ୍ତର ପରମ ଅସ୍ତ୍ର । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି, ‘ବିଶ୍ୱାସେ ମିଳଇ ହରି, ତକେ
‘ବନ୍ଧୁ ଦୂର’ ।

ବୈଧୀ ଓ ରାଗାନୁଗା ଭେଦରେ ଭକ୍ତି ଦ୍ୱିବିଧ । ଯେତେବେଳେ ଭକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ର
ଜ୍ଞାନ ମାଧ୍ୟମରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖେ ଓ ସେଥିପାଇଁ ଯଥାର୍ଥ
ନିୟମାନୁସାରେ କରବସେ, ସେତେବେଳେ ତାହାକୁ ବୈଧୀ ଭକ୍ତି କୁହାଯାଏ । ମାତ୍ର
ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ବହୁ ଉଦ୍ଧାରରେ । ଭକ୍ତ ଯେତେବେଳେ ଏହି ମାର୍ଗରେ

ପ୍ରଧାବତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସେ ନିଜକୁ ଭୁଲେ । ନିଜର ସମାଜ, ପରିପାଶ୍ୱର୍ୟକୁ ବସ୍ତୁତ ହୁଏ, ଉପଲବଧର ଚରମ ଶିଖରରେ ପହଞ୍ଚେ, ସେ ଲେକଲକ୍ଷା, ଜାତିକୁଲ ଭୁଲି ଭଗବତ୍ ପ୍ରେମ-ସାଗରରେ ଲୀନ ହୁଏ । ଏହା ହିଁ ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତି । ଏହି ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତି ପୁଣି କାମାନୁଗା ଓ ସମ୍ଭାବନାନୁଗା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିବିଧ । କିନ୍ତୁ ରହସ୍ୟ-ମଞ୍ଜରୀର କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

“ଗୁଣଭକ୍ତ ମଧ୍ୟେ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତି ଅଟେ ସାର
ସେ ଭକ୍ତି ଅଟଇ କୋଠ ଗୋପୀମାନଙ୍କର
ଗୋପୀଙ୍କି ଭଜିଲ ଭକ୍ତ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ପାଇ
ବିନା ପ୍ରେମଭକ୍ତିରେ ଦର୍ଶନ ମୋତେ ନାହିଁ ।”

କିନ୍ତୁ ଏଥିରୁ ତାଙ୍କୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ପରି ପରଜୟା ପ୍ରୀତିର ପୂଜାସା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । କାରଣ ରାଧା ଓ ଗୋପୀମାନଙ୍କର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରେମ ସେ ବୈଧ, ତାହା ସେ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ଜାମ୍ବବତଙ୍କର ନାରାୟଣ ଆକ୍ଷେପୋକ୍ତି—

‘କେବଣ ବେଢ଼ର ସଖି କେକେ ମାନେ ଅଛ ଦେଖି

ଏକ ଏକ ପୁରଷ କି ଦୁଇ ଦୁଇ ଭ୍ରତା’— ଶୁଣି କୃଷ୍ଣ ସ୍ମୃତ ବଦନରେ ରାଧା

ଓ ଚନ୍ଦ୍ରସେଣା ସମେତ ଗୋପଯୁବାମାନଙ୍କର ଜନ୍ମରହସ୍ୟ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରି ଦେଖାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ, ଯଥାର୍ଥରେ ସେମାନେ ସମସ୍ତେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ କଳାରୁ ଜନ୍ମ । ତେଣୁ ଗୋପୀମାନେ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ନାହିଁକି ନୁହନ୍ତି ବା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ ଅବୈଧ ନୁହେଁ ।

ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଧର୍ମଦର୍ଶନର ଅନ୍ୟ ଏକ ରହସ୍ୟ ହେଉଛି, ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରତିପାଦନ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟହସ୍ତ ବିଦଗ୍ଧଧନ୍ନାମଣିରେ ବୈଷ୍ଣବଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରି—

“ଠକ ନୁହେଁ ଗୁରୁକୃଷ୍ଣ ବଜ୍ରସ୍ତବେ ଯେହୁ

ଠିକେ ଏଥୁ ମର୍ମ ଜାଣିପାରିବେଟି ସେହୁ”—

କହୁଯାଇଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ବହୁମୁଖରୁ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମଧ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଗୁରୁ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଏହି ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱ ଅପରିସୀମ ଏବଂ ଏହି ବୈଷ୍ଣବମାନେ କିଭଳି ଭାବରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ତାହା ମଧ୍ୟ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ—

“ସହ କହେ ପରଶୁରା ଆପଣାର ଦୋଷ
ଗୁରୁ ବୈଦେହୀ ସେବା ନ ସହଇ ଲେଖି
ମନୁଷ୍ୟ କୋଟିକେ ମିଳେ ଉତ୍ତମ ଜଣେକ
କୋଟିଏ ଉତ୍ତମ ଯାଇ ସାଧୁ ମିଳେ ଏକ
କୋଟି ସାଧୁ ମଧ୍ୟେଣ ବୈଷ୍ଣବ ଏକ ଜାଣି
କୋଟିସ୍ତେ ବୈଷ୍ଣବ ସେ ଲଭଇ ସହସ୍ରବର୍ଣ୍ଣ ।”

ପୁଣି ହି ପୁରର ମହମା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ କବି ଆକୁଳ ହୋଇଉଠିଛନ୍ତି ।
କବିଙ୍କ ହି ମତରେ ରାଧା ହି ପୁରରୁ ଆସିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ କହିଅଛନ୍ତି—

ସତ୍ୟଯୁଗେ ମୈତ୍ରୀ ପୁର-ଦରପ ଚୁରି
ହି ଗୁଣ ଜନନୀ ଏଟି ଅନାଦି ନାରୀ
ଏହାଙ୍କ କଳାରୁ ଚୁମ୍ବେ ଜନମ ହୋଇ
ଜନମେ ଜନମେ ବଞ୍ଚୁ ପ୍ରାୟା ବୋଲଇ ।

ଶୂନ୍ୟ ସହତାରେ କବି ଅବ୍ୟତୀତନ ଯଦର୍ଥ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଗୋପୀମାନଙ୍କ କଥା
ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି; ତଥାପି ତାହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ପୁନଶ୍ଚ ସେ ଅଷ୍ଟପାଟବଶୀକୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳା
ନ ଦେଖାଇ କେବଳ ନିତ୍ୟଲୀଳା ଦେଖାଇବାକୁ ନେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅପର ପକ୍ଷରେ
କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଯଦର୍ଥ ଶୂନ୍ୟ ସହତା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ; ତଥାପି ସେ ସ୍ଵାୟ ସ୍ଵକାୟତା
ରକ୍ଷାକରି ଅଷ୍ଟପାଟବଶୀକୁ ପ୍ରଥମେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟର ରାୟଲୀଳା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇଛନ୍ତି । ତାପରେ
ସମସ୍ତଙ୍କୁ ନିତ୍ୟଗୋଲେକକୁ ନେବା ଅସମ୍ଭବ ମନେକରି କେବଳ ରୁକ୍ମିଣୀକୁ ନେଇ
ନିତ୍ୟଲୀଳା ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ଏହି ଫଳରେ ସେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳାଠାରୁ ନିତ୍ୟଲୀଳାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ
ବୋଲି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଧିକ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇପାରିବ ।

ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କର କବିପ୍ରତିଭା —କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମୃଗ୍ୟତଃ
“ପ୍ରୀତିପୁରା ଭକ୍ତିଆ” ବୈଷ୍ଣବ କବି । ସ୍ଵାୟ ଭକ୍ତଭାବର ପ୍ରକଟନ ନିମନ୍ତେ ସେ କାବ୍ୟ
ରଚନା କରିଛନ୍ତି । କବିପ୍ରତିଭା ତାଙ୍କର କାମ୍ୟ ନ ଥିଲା । କେବଳ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲୀଳା ପ୍ରଭୃତି
ଥିଲା ତାଙ୍କର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ତେଣୁ ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାନ୍ଦର ଶେଷରେ ସ୍ଵାୟ ନାମ
ପ୍ରତ୍ୟାପନ ନ କରି କେବଳ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର କୃପା କାମନା କରି କହିଛନ୍ତି—“କହବାକୁ
ଅଜ୍ଞା ହେଉ ଦେବକୀ ଦେବୀର ନାନ” ବା “କହବାକୁ ଅଜ୍ଞା ହେଉ ବିମ୍ବାଧର
ମୁଖ” ଇତ୍ୟାଦି । ତଥାପି ତାଙ୍କର ସେହି ବିନମ୍ର ଆତ୍ମନିବେଦନ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଫୁଟିଉଠିବୁ
ତାଙ୍କର କବିପ୍ରତିଭାର ବିକଟ ଶତଦଳ । ଭାବ, ଭାଷା, ଛନ୍ଦ ଓ ସଂସାରର ସାଙ୍ଗୀତିକ-
ତାରେ “ରାମସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ” ଅନନ୍ୟସାଧାରଣ । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ପରମ୍ପରାନୁସାରେ ହୁଏତ
କେତେକ ସ୍ଥାନରେ କାବ୍ୟଟି ଅଶ୍ଳୀଳତା ଦୋଷଦୃଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼ିବ । ତଥାପି କାବ୍ୟର

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଛାନ୍ଦ ଯେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭାର ସୁଷ୍ଟ ସ୍ବାକ୍ଷର ବହନ କରିଛି, ତାହା ଯେ କେହି ପାଠକ ସ୍ବାକାର କରିବେ । ନାୟକନାୟିକାମାନଙ୍କର ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା, ବାହ୍ୟ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା, ରାସ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଗାୟେଣୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟଗୀତାଦିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଇତ୍ୟାଦି ଏପରି ମନୋଜ୍ଞ ଓ ଔଚିତ୍ୟ ବିମଣ୍ଡିତ ଯେ, ତାହା ଯେ କେହି ପାଠକକୁ ମୃଗ୍ୟ କରିବ ।

କେବଳ ପ୍ରତିଭା ଜଟିଳ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିସ୍ଥାନରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରି ନ ପାରେ । ସେଥିପାଇଁ ଅଭ୍ୟାସ ବା ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରାଧ୍ୟୟନ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ କବି ନ୍ୟୁନ ନ ଥିଲେ । ରଘୁସ୍ୟମଜ୍ଜିର କାବ୍ୟ ପାଠକଲେ ମନେହୁଏ, କବି ବହୁ ପୁରାଣ, ଦର୍ଶନ, ସୂତ୍ର, ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର ଓ ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରଭୃତିରେ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ନିଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ସେସବୁରୁ ଲବ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କର ସମୀଚୀନ ସଂଯୋଜନ କରି କବି ସ୍ବାୟଂ କାବ୍ୟକୁ ରୁଚିମନ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ କବିଙ୍କର କଳ୍ପନା ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବନାଶକ୍ତି ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଉଚ୍ଚ ପ୍ରତିଭାର ପରିରୂପକ ।

କବି ଶୂନ୍ୟସଂହତା ଦ୍ୱାରା ବହୁ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ । ଦ୍ୱାରକାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦିନକୁ ଦିନ ଭଗ୍ନସ୍ବାସ୍ଥ୍ୟ ହୋଇପଡ଼ିବାରୁ ଅଷ୍ଟପାଟଟୀ ତାଙ୍କୁ କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବାରୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଉତ୍ତରରେ କହୁଥିଲେ—

“ଆଗେ ରାଧା ପଛେ ମୁଁ ଲମ୍ପିଟ ଭାବରେ
ଏକବାକ ବେନିଫାଳ ଯୁଗଳ ଅଙ୍ଗରେ ।

x x x

ବବଧା ଭକ୍ତିରେ ଶତେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଛନ୍ତି ରହି
ମୋର ମନ ହରେ ରାଧା ପ୍ରୀତିରସ ଦେଇ ।
ତାଙ୍କ ବିନୁ କ୍ଷୀଣ ହେଲା ଆତ୍ମର ଶରୀର
କ୍ଷଣେ ନ ତେଜୁଁ ଯେ ଅନ୍ତେ ରାଧା ପ୍ରେମ ଆଳ ।”

ଏହା ଶୂନ୍ୟ ସଂହତାର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଥିବା ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

“ବେନିଚକ୍ଷୁ ମଧ୍ୟେ ରାଧା କୃଷ୍ଣେ ଛନ୍ତି ପୁର
ଅଲଗା ନୁହନ୍ତି ତିଳେ ଏକ ଅଙ୍ଗପରି,
ସ୍ଥାବର ନିଜମ କାଟ ପତଙ୍ଗ ସହଚ୍ଚେ,
ପୁରୁଷନ୍ତି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ସବୁଜଗି ନେତ୍ରେ ।
ରୁମ୍ଭେ ରାଜସିଦ୍ଧା ସିନା କବା ଭକ୍ତି ଜାଣ
ନବଧା ଭକ୍ତିରେ ମଗ୍ନ ଗୋପକନ୍ୟାଗଣ ।”

କବି ଶୂନ୍ୟସଂହତା ଦ୍ଵାରା ବହୁ ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ନିଜର ପ୍ରତିଭା, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ବଳରେ ସେ ସବୁକୁ ଏକାନ୍ତ ନିଜର କରିପାରିଛନ୍ତି । ଫଳତଃ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ବହୁ ଛନ୍ଦରେ କବିଙ୍କର ଉକ୍ତ ଗୁଣ ସମୂହର ମନୋଜ୍ଞ ପରିପ୍ରକାଶ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିଛି । ସେହିପରି ଚତୁର୍ବ୍ୟୁହର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ ।

ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ରାଧା —

ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଲେଖନରେ ରାଧାଙ୍କର ସ୍ଵରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ପୂର୍ବରୁ ଆମକୁ ରାଧାଙ୍କର ଅସଲ ରୂପଟି ସହ ପରିଚିତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ତାହା ନ ହେଲେ ରାଧାତତ୍ତ୍ଵ ଯେ କେବଳ ଜଟିଳ ହୋଇଉଠିବ ତା’ ନୁହେଁ, ରାଧା ନିଜେ ମଧ୍ୟ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇ ରହିଯିବେ ।

ବାୟୁ ପୁରାଣର ୧୦୪ ଅଧ୍ୟାୟରେ ‘ରାଧା’ ଶବ୍ଦର ଏକ ଚମତ୍କାର ଆକ୍ଷରିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନୁସାରେ ରାଧା = ର + ଆ + ଧ୍ + ଆ । ଏହାର ସୁସ୍ଥାର୍ଥ ହେଲା—

ର = କୋଟି ଜନ୍ମାନ୍ତିତ ପାପ ଓ ଶୁଭଶୁଭ କର୍ମଭୋଗ
ଆ = ଗର୍ଭବାସ, ମୃତ୍ୟୁ ଓ ଭୋଗ
ଧ୍ = ଆୟୁଃ ଶୟ
ଆ = ସଂସାର ବନ୍ଧନ ।

ଯାହାକୁ ନମସ୍କାର ମାତ୍ରେ ଏସବୁ ପାପରୁ ପ୍ରାଣୀ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ । ଦେବ-ଭାଗବତରେ ରାଧାଙ୍କ ସ୍ଵରୂପ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏହିପରି ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଅଛି—

“ମୂଳ ପ୍ରକୃତିରୂପିଣୀ ଚନ୍ଦ୍ରା ଧ୍ଵନିନେଶ୍ଵରୀ”

ପୁଣି ରାଧାତନ୍ତ୍ରରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି—

“ରକ୍ତ ବିଦ୍ୟୁତ୍ପ୍ରସ୍ତ ଦେବୀ ଧରେ ଯସ୍ମାତ ଶୁଚିଷ୍ଠିତେ
ତସ୍ମାତ୍ ରାଧିକା ନାମ ସର୍ବଲୋକେଷୁ ଗୀୟତେ”

ନିରୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଧା ଶବ୍ଦର ଯେଉଁ ମାର୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତାହା ହେଲା ‘ର’ ଶବ୍ଦରେ ଦାନ ଓ ‘ଧା’ ଶବ୍ଦରେ ନିର୍ବାଣ ମୁକ୍ତିର ଅଭେଦ । ବ୍ରହ୍ମ-ବୈବର୍ତ୍ତୀ ପୁରାଣ, ରାଧାତନ୍ତ୍ର, ଦେବୀ ଭାଗବତ, ବାୟୁ ପୁରାଣ, ନିରୁକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ରାଧାଙ୍କର ଯେଉଁ ସ୍ଵରୂପ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି, ସେଥିରେ ରାଧାଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ତଥା ମାର୍ମିକ

ବ୍ୟାଧୀ ଉପରେ ହିଁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦିଆଯାଇ ଅଛି । ପୁଣି କେତେକ ଛନ୍ଦରେ ରାଧାଶବର ଧାରୁଗତ ଅର୍ଥ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦତ୍ତ । ‘ରାଧା’ ଧାରୁର ଅର୍ଥ ସଫଳ ହେବା । ଏହି ଧାରୁରୁ ରାଧା ଶବ୍ଦ ନିଷ୍ପନ୍ନ ହୋଇଅଛି । କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ରାଧା ହିଁ ହେଉଛନ୍ତି ସାଫଲ୍ୟର ପ୍ରଥମ ଦ୍ଵାର । ସେଥିପାଇଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ କିଶୋରୀ ରାଧାଙ୍କର ଦାସୀ ହେବାକୁ କାମନା କରିଥାନ୍ତି । ନିଜେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ମଧ୍ୟ ଏହି କାମନା ଘୋଷଣ କରି ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିରେ କହିଅଛନ୍ତି—

“ଓଷଧୀଶାନନ ହେ ମାଗୁଛୁ ପଦଧରି
ଓ କରିବ ଆଲୋ ଦାସୀ ତାକିଲେ କିଶୋରୀ”

ତେଣୁ ସମସ୍ତ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ରାଧାଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିକୀର୍ତ୍ତିତ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଦ୍ଵାରାବତୀ ଭୁବନର ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟମୟ ବିଭବ କୋଳରେ ଅଷ୍ଟପାଟବଶୀଙ୍କର ସମସ୍ତ ସ୍ନେହ ମମତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଦେଇଛନ୍ତି ଏହି ରାଧାଙ୍କ ଅଭାବରେ । ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତାଙ୍କୁ ଶୂନ୍ୟ-ବୋଧ ହୋଇଛି । କାରଣ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ । ବାହ୍ୟଗଠନ ଭିନ୍ନ ହେଲେ ହେଁ, ସେମାନଙ୍କର ଭିତର ଯେ ଏକ, ଏହା ବହୁ ବୈଷ୍ଣବସାଧକ କବିମାନେ ସ୍ଵୀକାର କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ରାଧାବାଦ ନେଇ ଗୌଡ଼ୀୟ ଏବଂ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ମତଭେଦ ଦେଖାଦେଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ସଂରକ୍ଷିତ ସମ୍ମାନ ପ୍ରତି କେହି ଅନାସ୍ଥାଭାବ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରି ନାହାନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କ ମତାନୁସାରେ ରାଧା ପର-ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର ହୃଦୟ ଶକ୍ତି, ରାଧା ଗୁରୁ ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ମତରେ ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣ ଯଥାକ୍ରମେ ଜୀବ ଓ ପରମ । ଏକ ବାକର ଦୁଇଟି ଦଳ । ସାଧକ ଅରୁଚକ ଭାଷାରେ ଭଗବାନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ କହିଛନ୍ତି:—

“ଆଗେ ରାଧା ପଛେ ମୁହିଁ ଲମ୍ପଟ ଭାବରେ
ଏକ ବାକ ବେନି ଫାଳ ଯୁଗଳ ଅଙ୍ଗରେ ।”

ମହାପ୍ରଭୁ କବି ଓ ସାଧକ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଭାଷାରେ :—

“ସେ ମହା ରାସମଣ୍ଡଳୀ ନିତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନେ,
ତହିଁ ମୁଁ ବଞ୍ଚିଲ ରାଧା ଅଙ୍ଗ ଆଲିଙ୍ଗନେ ।”

ତେବେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯାହା ହେଉନା କାର୍ତ୍ତିକ, କାବ୍ୟନାୟିକା ଭାବରେ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ରାଧାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ମଧ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭୁକ୍ତ ଯଦିଓ କାବ୍ୟରେ ମୁଖ୍ୟ ନାୟିକା; ତଥାପି ରାଧାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ତାଙ୍କର ବିରହବିଧୂର ଜୀବନ ଚିତ୍ର କାବ୍ୟଟିରେ ଅତି ମଞ୍ଜୁଳ ଭାବରେ ବିକଶିତ ହୋଇଛି ।

ନବମ ଓ ଦଶମ ଛନ୍ଦରେ ରାଧାଙ୍କର ବରହୋକ୍ତି ଶୁଣି ଚରମ ସୀମାରେ ଉପନତ । ତେଣୁ ସେ ସଖୀମାନଙ୍କୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇ ମନ୍ଥକନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣ କରନ୍ତି । ତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ୧୦ମ ଛନ୍ଦରେ ସେ ଜୀବନର ସବୁ କିଛି ଦେଇ ସଖୀଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣ କରନ୍ତି । ଗୋପକୁଳଚନ୍ଦ୍ରମା ମଧୁରାବତୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିକଟକୁ । ଦ୍ଵାଦଶ ଛନ୍ଦରେ ସେହିପରି ବରହୋକ୍ତି ରାଧାଙ୍କର ମନୋଭାବ କବି ଯେପରି ଭାବରେ ଚିତ୍ରଣ କରନ୍ତି, ତାହା ଯେ କୌଣସି ମରମୀ ପାଠକର ପ୍ରାଣ ସିକ୍ର କରିବ, ଏଥରେ ତିଳେ ହେଲେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଯି ସ୍ଵେଦଶ ଛନ୍ଦ ତ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନନ୍ୟ । ବିଯୋଗିନୀ ରାଧାଙ୍କର ବରହ ଦଶା ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଚରମ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନତ ହୋଇଛି । ଏହି ଛନ୍ଦରେ ରାଧାଙ୍କର ବରହବ୍ୟାକୁଳ ପ୍ରାଣର ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଯେଉଁ ଅନୁକୁଳ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି, ତାହା ଧ୍ୟାନ ଦେବାର ଯୋଗ୍ୟ ।

“ବୃକ୍ଷକୁ ବୃକ୍ଷ ଦେଖାଇ ତରୁଗଣମାନ ଗୁହଁ,
କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସୁମରି ବାଳୀ ପଡ଼ନ୍ତି ତଳି”

ଏପରି ଅବସ୍ଥାରେ ସଖୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ସମ୍ଭାଳି ରହୁଥିବାର ନିକଟକୁ ନେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ହଠାତ୍, ଚନ୍ଦ୍ରବାକ, ତାତ୍ଵିକ ଇତ୍ୟାଦିଙ୍କର ସମ୍ମୋଗ ସନ୍ଦର୍ଶନ କରାଇ କବି ରାଧାଙ୍କୁ ଯେପରି ଭାବରେ ଉକ୍ତିଶୃଙ୍ଖଳା କରନ୍ତି, ସେହିପରି ତାଙ୍କୁ ଅଶୋକ ମୂଳକୁ ନେଇ କାମପୁଜା ଛଳରେ ଶୋକ ପରିହାର କରିବାର ପ୍ରୟତ୍ନ କରନ୍ତି ମଧ୍ୟ । କେବଳ ଏତିକି ନୁହେଁ, ଉକ୍ତିଶୃଙ୍ଖଳା ରାଧାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଫେରାଇ ଆଣିବା ପାଇଁ ବୃକ୍ଷଲତା-ମାନଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କୋକିଳ, ମଧୁକର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଦୂତ ଭାବରେ ବରଗିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଭାବରେ ରାଧାଙ୍କର ଚିତ୍ର ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଜ୍ଞ ।

ଦେବଦୁର୍ଲଭଙ୍କ ଲୀଳାଦତ୍ତା । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଦର୍ଶନରେ ଲୀଳାର ସ୍ଥାନ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ଵପୂର୍ଣ୍ଣ । ଗୌଡ଼ୀୟ ଓ ଉତ୍କଳୀୟ ଉଭୟ ବୈଷ୍ଣବ ଗୋଷ୍ଠୀ ସେମାନଙ୍କର ଭକ୍ତିର ସୋପାନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଲୀଳାକୁ ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ଵ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ତେବେ ଏ ଉଭୟ ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟରେ ସୁସ୍ଥ ପାର୍ଥକ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ କଳ୍ପିତ ନିତ୍ୟ ଗୋଲ୍ଲେକରେ ବିଶ୍ଵାସ ନ କରି ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନକୁ ନିତ୍ୟସ୍ଥଳ ଓ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳାକୁ ନିତ୍ୟଲୀଳା ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅପର ପକ୍ଷରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୀଳାକୁ ସ୍ଵୀକାର କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ନିତ୍ୟଲୀଳାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଦେବଦୁର୍ଲଭ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ନିତ୍ୟ ଉଭୟ ଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗରେ କେହି ଲୀଳା ଦର୍ଶନ କରିପାରବ ନାହିଁ । କବି କେବଳ ଏକଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିନାହାନ୍ତି, ପଦ୍ମ ପୁରାଣ ଓ ଆଦି ପୁରାଣରେ ମଧ୍ୟ ଏ କଥାର ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । କବି ମଧ୍ୟ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବରେ—

“ପ୍ରେମଭକ୍ତି ପ୍ରାପତ ଗୋପୀଙ୍କ ପରସନେ
 ପୁଲିଙ୍ଗ ପାଲଟି ଯିଲା ହୁଅଇ ତକ୍ଷଣେ । x x x
 ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗରେ କେନ୍ଦ୍ର ଦର୍ଶନ କରିବ,
 ମୁଣ୍ଡର ଉପରେ କେନ୍ଦ୍ର ମୁଣ୍ଡକେ ବହୁବ ।
 ଯିଶୁକୃତ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୁଷବର ମୁହିଁ,
 ସେ ପୁରେ ପଶିବ କେ ପୁରୁଷ ଅଙ୍ଗ ବହୁ ?”

ଭଗବାନ କେବଳ ହିଁ ପୁରୁଷ ଏବଂ ପ୍ରକୃତ ତାହାଙ୍କର ଦାସୀ । ପ୍ରକୃତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଜୀବଜଗତ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତ୍ୟାତ୍ମିକ । ତେଣୁ ନାରୀ । ଏହି ଜୀବର ସ୍ତ୍ରୀତ୍ବରେ ପରମଠାରେ ପ୍ରୀତି ହିଁ ଗୋପଲୀଳା । କେବଳ ହିଁ ଦର୍ଶନରେ ନୁହେଁ, ବାଇବେଲ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନ ଓ ଜୀବର ପ୍ରେମ ପତିପତ୍ନୀର ପ୍ରେମ ସମ୍ପର୍କ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ କଥା ପୁରଣ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ, ସ୍ତ୍ରୀତ୍ବ ପ୍ରାପ୍ତିର ଅର୍ଥ ପୁଂସଦ୍ବର ପରିହାର । ତାହାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅର୍ଥ ଅହଂ ଭାବର ବିନାଶ । ଏହି ଅହଂ ଭାବର ବିନାଶରେ ବାସ୍ତବରେ ଭଗବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବପର ହୋଇଥାଏ । ଏହା ହିଁ ସ୍ତ୍ରୀତ୍ବ ପ୍ରାପ୍ତିର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା । ଏହିପରି ଭାବରେ ଲୀଳାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରି କବି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ତଥା ସାହିତ୍ୟିକ ଉଭୟ ଦିଗରୁ ‘ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ’ର ମୂଳ ବୁଝି କରିଅଛନ୍ତି ।

ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀରେ ପ୍ରକୃତ—ଯୁଗେ ଯୁଗେ ପ୍ରକୃତ କବି, ସାହିତ୍ୟିକ, ଦାର୍ଶନିକମାନଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଝିନି ସୃଷ୍ଟି କରି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଗାଇଛି ସୃଷ୍ଟିର ବିପୁଳ ପ୍ରେରଣା । ସେହି ପ୍ରେରଣାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପ୍ରକୃତକୁ କେନ୍ଦ୍ରକରି କବି ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଛି ରାଣି ରାଣି କାବ୍ୟ ହେଉ । ତେଣୁ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରକୃତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯେ ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶି; କହିଲେ ବାହୁଲ୍ୟ ହେବ ।

ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀର ଦ୍ଵାଦଶ ଛନ୍ଦରେ କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ବାରମାସୀ ପ୍ରକୃତର ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ଚିତ୍ର ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରତିଟି ମାସ ଓ ଋତୁରେ ପ୍ରକୃତ ରାଜ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବିପୁଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିତ ହୋଇଯାଇଛି, କବି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଦକ୍ଷତାର ସହ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଗ୍ରୀଷ୍ମଋତୁରେ ଆମ୍ବ, ପତ୍ର ପାତ୍ରଯିବା, ପାଣି ତାପଯିବା, ବର୍ଷାଋତୁରେ ଘଡ଼ଘଡ଼ି ଚଡ଼ଚଡ଼ିର ଗଜ୍ଜନ, ଶରତ ଋତୁରେ ମେଘର ନାନାବର୍ଣ୍ଣ ଶୋଭା, ଶୀତ ଋତୁରେ କାକର ପଡ଼ିବା, ଶିଶିର ଋତୁରେ ମକର ଘ୍ନାନ, ବସନ୍ତ ଋତୁରେ ରାଧା-ମାଧବଙ୍କରୁଚେଷ୍ଟା ଖେଳ କବି ଲେଖନୀରେ ଅତି ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ପ୍ରକୃତ ଚିତ୍ରଣରେ ଶୃଙ୍ଖଳିତା ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ପରିବର୍ତ୍ତୀ

ସମୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ଚିନ୍ତାରେ ଏହି ଚିନ୍ତା-ଶିଳ୍ପର ଅଧିକ ବିକାଶ ହୋଇ-
ଥିଲେ ହେଁ, ଏହାର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକ ହସାବରେ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହିଁ ସ୍ମରଣୀୟ । କବିଙ୍କ
ଭାଷାରେ—

“ଗମ୍ଭୀର ଘରରେ ଗୋ ଗ୍ରୀଷମେ ନୋହେ ଶୋଇ
ଦକ୍ଷିଣ ମେଲ ମନ୍ଦିରେ ପ୍ରଭୁ ସଙ୍ଗେ ରହୁ
କର୍ପୁର ଚନ୍ଦନ ସୁଗୀତଳ ଜଳେ ଗୋଳି
ସ୍ବାମୀ ସଙ୍ଗେ ବିବିଧ ବିନୋଦେ ବୋଲାବୋଲି ।”

ଏହିପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସୁଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଛି ।
ବସ୍ତୁତଃ ଏହା ହିଁ ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ପ୍ରକୃତ ଚିନ୍ତାରେ ସର୍ବୋତ୍କୃଷ୍ଟ ଓ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ।

ବାସ୍ତବିକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ରହସ୍ୟମଞ୍ଜରୀ ଯେଉଁ ରହସ୍ୟର ଦ୍ଵାର
ଉଦ୍ଘାଟନ କରିଦେଇଛି, ସେହି ରହସ୍ୟ କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭଙ୍କ ଅମର ଲେଖନର
ଜୟଗାନରେ ମୁଖରୀତ ହୋଇଉଠିଛି । କବି ଇନ୍ଦ୍ରନେଳରୁ ବିଦାୟ ନିଏ । ତା’ର
ମରଣଶ୍ଵର ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ମାତ୍ର ତା’ର କାବ୍ୟ ମରି ପାରେନା । ତାହାର ମଧ୍ୟରେ
ସେ ଚରକାଳ ପାଇଁ ଜାଇ ରହେ । ସେ ହୁଏ ଅମର । କବି ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମରଣଶ୍ଵରରେ
ଆଜି ନାହାନ୍ତି, ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟ-ସାଧନାର ଅମଢ଼ାବାଟରେ ଯେଉଁ ନୂତନ ସରଣୀ
ଉଦ୍ଘାଟନ କରି ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ଦେଇଛନ୍ତି ଅପୂର୍ବ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ, ତାହା
ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବନ୍ଧୁ ରହସ୍ୟବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅମର କରି ରଖିବ ।

ଦାନକୃଷ୍ଣ ଓ ରସକଲ୍ଲୋଳ

କାବ୍ୟ କବିର ମାନସନନ୍ଦନା, କବିର ମାନସଛବି । ଜୀବନର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି
କାବ୍ୟମୁକୁରରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୁଏ । କବିର ଜୀବନ ଆଲୋଚ୍ୟ, ଜୀବନ ଦର୍ଶନ କାବ୍ୟକୁ
ଯେତେ ପୃଷ୍ଠ କରେ, କାବ୍ୟାତ୍ମା ତେତେ ବଳିଷ୍ଠ ହୁଏ । କାବ୍ୟ ସେତେ ପୁଣ୍ୟପାଠ୍ୟ,
ଶ୍ରବଣ ପୁଣ୍ୟଦାୟୀ ହୁଏ । କାଳିଦାସଙ୍କ ମେଘଦୂତରେ ବିରହ ବିଧୂର ଯକ୍ଷ କାଳିଦାସ ନିଜେ
ଆସାଦର ପ୍ରଥମ ସମାଗମରେ ନିବିଡ଼ କାଦମ୍ବିନୀମାଳାର ବର୍ଣ୍ଣବୈଭବ, ନୀପକୁ ପୁମର
ଶୀତଳ ସୁରଭି, କେକାକେଙ୍କାର ହର୍ଷୋତ୍ତଫୁଲ୍ଲ ରବ କାଳିଦାସଙ୍କ ପ୍ରାଣକୁ ରସାଣିତ
କରିଛି । ତେଣୁ ମେଘଦୂତରେ କାଳିଦାସ ନିଜକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ।
କେବଳ ଯେ କବିଙ୍କ ଜୀବନ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତିଭାସିତ ହୁଏ, ତାହା ନୁହେଁ; ପରନ୍ତୁ ଦେଶର
ପାରିପାଣିକ ଅବସ୍ଥା, ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଅର୍ଥନୈତିକ ଅବସ୍ଥାର ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟ
କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳ ପାଠ କଲେ ତାଙ୍କ
ଜୀବନର ଗ୍ରନ୍ଥା କପରି କାବ୍ୟକଲେବରକୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଅଙ୍ଗୁଳ କରିଛି, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ
ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୁଏ । ଜୀବନର ଚିନ୍ତାନ୍ତରୁଚି, ଆଶା, ନିରାଶା, ନିରାଶ୍ରୟ ହିଁ କବିଜୀବନକୁ
ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରିଛି । ସମାଜର ତାଡ଼ନା, ଅର୍ଥନୈତିକ ଅନାଚାର ଓ ପ୍ରତିବେଶୀର
ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ତାଙ୍କ ହୃଦୟକୁ ବିକ୍ଷୋଭିତ କରିଛି । ସର୍ବୋପରି ନିଜର ଶାରୀରିକ ଅସୁସ୍ଥତା
ଓ ରାଜଦଣ୍ଡ ତାଙ୍କୁ ବିଶେଷଭାବରେ ବ୍ୟଥିତ କରିଛି । ତଥାପି ଅଦମ୍ୟ ସାହସ ଓ
ଅସାମାନ୍ୟ ଯୈର୍ଯ୍ୟ ବଳରେ ସେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । କେଉଁଆଡ଼ୁ ଅଶ୍ରୁ ନ
ପାଇ କବି ଧରି ବସିଲେ କଲମ । ମାଳାଚଳନାଥ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ପାଦ ପଦ୍ମରେ ଜୀବନ-
ନୈବେଦ୍ୟ ଅର୍ପଣ କରି ପରମାରାଧ୍ୟ ମାଳାମୟ ଗୋପୀଜନବଲ୍ଲଭ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚରିତବର୍ଣ୍ଣନାରେ
ମନପ୍ରାଣ ଡାଳିଦେଇ ଆଦର୍ଶ ବୈଷ୍ଣବ ରୂପେ ତାଙ୍କ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭକ୍ତର ଜ୍ଵଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ
ଦେଖାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମାଳାଚତୁର ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନୟନାରୁରାମ ରୂପ ସେ ନିତ୍ୟ ଚକ୍ଷୁ
ସମକ୍ଷରେ ଧରି କୃଷ୍ଣଚରିତ ଗାନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳ ପାଠକ
ହୃଦୟରେ ରସଉତ୍ସାର ସୃଷ୍ଟି କରେ । ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିତ୍ବ ସହ କବି ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ କାବ୍ୟରେ
ନିଜର ଧର୍ମପ୍ରାଣେ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକତା, ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ, ଆତ୍ମନିଷ୍ଠା, ଆତ୍ମବଳ, ଜୀବନର ପରମ
ବୈଷ୍ଣବପ୍ରାଣେ, କର୍ତ୍ତବ୍ୟନିଷ୍ଠା, ରସିକତା; ସୁନନ୍ଦୀର ଅଭିଜ୍ଞତା; ତେଜସ୍ବୀତା ପ୍ରଭୃତି

ହୃଦୟର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଯାଇଅଛି । ବିଶେଷତଃ ତାଙ୍କର ଜାତିପ୍ରୀତି, ଉତ୍କଳୀୟତ୍ବ, ପୁରୀର ନିତ୍ୟତା, ସର୍ବାଙ୍ଗେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଯୁକ୍ତି ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ କବି ରସିକଶେଖର କଳାମୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ ସୁଦ୍ଧା ଗୁରୁତ୍ବରେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ କୈବଲ୍ୟ ଦାୟକ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରିଅଛନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କର ସର୍ବସ୍ବ । ପରମଅବତାର ରୂପେ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ମତ୍ସ୍ୟ, କୂର୍ମ ଓ କୃଷ୍ଣ ଅବତାରର ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅଂଶର ଆବିର୍ଭାବ, ଏହା କବି ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଦର୍ଶାଇ-ଅଛନ୍ତି । ସେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅବତାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ କୃଷ୍ଣ ଅବତାର ମାତ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ ଅବତାର—ଏହା ତାଙ୍କର ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଭାବର ସୂଚନା । ଉପାକର ଦାସ ଚରିତାମୃତରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

“ଜଗନ୍ନାଥ ଯେ ଗୋଲକଳା ।

ତହିଁ କଳାଏ ନନ୍ଦବଳା

କଳାକୁ ଗୋଲକଳା କରି

ଗୋପେ ବିହରେ ନରସରି ।”

କବି ଘନକୃଷ୍ଣ ଉପରୋକ୍ତ ମତର ସମର୍ଥକ ଅଟନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ହିଁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଧରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରବଣତାନୁଯାୟୀ ସେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ “ଏତେରୁଂଶ କଳାଃ ସୁଂସ କୃଷ୍ଣସ୍ତୁ ଭଗବାନ୍ ସ୍ବୟମ୍” ବୋଲି କହିନାହାନ୍ତି । ବରଂ ସେ ଲେଖିଲେ—

“କମଳ ନେତ୍ରୀ କମଳ ପ୍ରାଣନାୟକ

କଳା ପଟ୍ଟରେ ଲୀଳା କରି ଅନେକ

କଲେ ଇଚ୍ଛା ମନେ ହେବା କଂସଅନ୍ତକ

କରିବା ଉଦ୍ଧାସ ମହାଭାବ ଯେତେକ ।

କପଟେ ହୋଇବା ବ୍ରଜେ ନନ୍ଦବାଳକ

କଉତୁକେ ବୋଲାଇବା ପଶୁପାଳକ ।”

କେହି କେହି ଭୁଲବଶତଃ ଘନକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଗୌଡ଼ୀୟବୈଷ୍ଣବ ସପ୍ତଦାୟଭକ୍ତ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରନ୍ତି; ମାତ୍ର ଏହା ସପୂର୍ଣ୍ଣ ଭ୍ରମାତ୍ମକ । ଘନକୃଷ୍ଣ ବୃନ୍ଦାବନକୁ ନ ଯାଇ ନିଜାତ୍ମକୁ ନିତ୍ୟ ବୃନ୍ଦାବନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ଉପସଂହାରରେ କବି ପୁଣି ତାଙ୍କର ମନୋରଥ ପୁରକୋଷ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଅଛନ୍ତି । କବି ଗାଇଲେ—

“କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପ୍ରଭୁ ଜଗନ୍ନାଥ
 କରନ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଜନ ମନୋରଥ ।
 କଲି ମୁଁ ଏହି ସେନ ଅଭିମତ
 କଶିବାକୁ ରସକଲ୍ଲୋଳ ଗୀତ ।
 କହୁଲେ ସେ ଯେଣୁ,
 କରରେ ମାତ୍ର ଲେଖିଲି ମୁଁ ତେଣୁ ।”

ଦାନକୃଷ୍ଣ, ବଳରାମ, ଜଗନ୍ନାଥ ଓ ଅରୁଣାଚଳନାଥଙ୍କ ସଦୃଶ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ । କିନ୍ତୁ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭଳି ସେ ଗୌଡ଼ୀୟବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ସମର୍ଥକ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧାଭିରୁ ନିଦର୍ଶନ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଯୋଗନାରୀ ଓ ଓଞ୍ଜାନମାର୍ଗକୁ ପରିହାର କରିନାହାନ୍ତି । ସେ ଏକାଧିକବାର “ମନକୁ ଏକ ଓ ମନକୁ ସ୍ଥାପି ସ୍ଥିର ଆସନେ” ଆଦି ଉକ୍ତିର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଅତଏବ ସେ ଯେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଥିଲେ, ଏହା ଅନୁମିତ ହୁଏ । ପ୍ରକାଶ ଆଉ କି ଯୋଗ-ସୁରା ନିତ୍ୟତା, ପିଣ୍ଡବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ତତ୍ତ୍ୱ, ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗ, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଅବତାରତ୍ୱର ସୂଚନା ଉତ୍କଳୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଉତ୍କଳୀୟ ଓ ଗୌଡ଼ୀୟବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଆତ୍ମସଦୃଶତା ଜଗନ୍ନାଥ ଓ କୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟରେ ଯୋଗସୂତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରି ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି । ଦାନକୃଷ୍ଣ ଜାତୀୟ କବି । ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରାରୁ ସେ ବରୁଣ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ପୁରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, କବିଙ୍କ ଜୀବନ ଦର୍ଶନ ବ୍ୟତୀତ କବିଜୀବନୀ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଥାଏ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜୀବନୀ ଓ ସମସାମୟିକ ଚିନ୍ତା ସୃଷ୍ଟି ଭାବରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି । ଆମର ମନେହୁଏ, ଆଉ କୌଣସି କାବ୍ୟରେ କୌଣସି କବିଙ୍କର ଆତ୍ମଲିପି ଏପରି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇନାହିଁ । କବି ହୃଦୟର ମର୍ମଭେଦୀ ବ୍ୟାଥା, ଦଃଶନ୍ୟା, ନିଃସନ୍ନାୟତା ରୂପାୟିତ ହୋଇଛି ଉପଯୁକ୍ତ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ । କବି ଗାଇଲେ—

କାହିଁକି ମୋତେ ଫସାଇଲୁଟି, ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଭୁ କଲି ସଫଟ
 କିପାଁ ନ କଲି ଚରଣ ପଦ୍ମ କୁସୁମ ଲୁଟି ହେ,
 କିପାଁ ଛୁଡ଼ନ୍ତି ଭକତି ବାଟ ଅନଳ ହୋଇ କରନ୍ତି ନାଟ,
 ଏବେ ଅନେକ ରୂପ କଲଣି ଏ ପୋଡ଼ା ପେଟ ହେ ।”

କି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଆତ୍ମରତା !

ଆହୁରି—କେତେବେଳେ ବୋହିତ ଗଲି କରଟ ହେ
 କେତେବେଳେ ମୂର୍ଚ୍ଛନାୟୁକ ଶୁଟି ହେ

କେତେବେଳାରେ ଅଦୃଶ ନଟ

କେତେବେଳେ ଗଣ୍ଡର ବାଟ

କେତେବେଳରେ ପଇଞ୍ଜଣୋଳା ମର୍କଟ ହେ ।

ସାଂସାରିକ ଜଞ୍ଜାଳ, ଜୀବନର ଜଟିଳତା, ଯେଠର ଦାଉ ତାକୁ ବଦ୍ରତ ଓ ବିବଶ କରିପକାଇଛି । ଉଦାସମନା ବୈଷ୍ଣବ ସେ; ଭଗବାନଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ଅସ୍ଥରସ୍ଥ ଧ୍ୟାନ ରଖି ତାଙ୍କ ଗୁଣ କାର୍ତ୍ତବ୍ୟ କରିବାକୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ବାସନା; ଅଥର ନାନାପ୍ରକାର ବାଧା-ବିପତ୍ତି ତାକୁ ବଦ୍ରତ କରିପକାଇଛି । ଦବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କ ଯଶୋଗାନ କରିବାକୁ ଅନୁଚ୍ଛା ପ୍ରକାଶ କଲରୁ ସେ ରାଜାନୁକ୍ରମରୁ ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସମୟରେ କେତେକ ଚରୁକୀ କବିଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନୁସାପରବଣ ହୋଇ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟର ନିନ୍ଦାବାଦ କରୁଥିଲେ ହେଁ ସେଥିପ୍ରତି ତିଲେ ମାଧ୍ୟ ଭ୍ରୁକ୍ଷେପ ନ କରି ସେ ନିର୍ଭୀକ ଭାବରେ କୌଣସି ସମାଲୋଚନା ପ୍ରତି ଫୁଲ୍ଲି ନ ଦେଇ ତାଙ୍କର ମର୍ମବେଦନା ପ୍ରକାଶ କଲେ ।

“କଲେ ତୁମ୍ଭର ରଥରେ ଗୀତ ରଥର ନାହିଁ କାହାର ଚିତ୍ତ,

କଣ୍ଠରେ ପୁଣି ବୋଲନ୍ତି ରଥ ବିଶେଷ ନୋହେ ତ ସେ ।

କରିତ ଥାନି ଜାନକୀ ହତ, ମୋହ ମଦରେ ହୋଇ ସମ୍ମତ

ମୁଁ ତାଙ୍କୁ କି ବୋଲିବି ମୋହର ନ ଥାଇ କୃତ୍ୟ ହେ ।

କିନ୍ତୁ କିନ୍ତୁ ଅଛନ୍ତି, ଯେତେକ ଗୁଣୀ, କେତେ କହୁବି ତାଙ୍କ ଗରିବ ସୁଖୀ ହେ

କେ ଶିଶୁ ପଶୁ, କେ ମହାଫଣି ବୋଧ ନୁହନ୍ତି, କଣ୍ଠରେ ଶୁଣି

କେ ତୁଷ୍ଟୀଭୂତ ହୋଇ ରହେ କେ ପଶନ୍ତି ହାଣି ହେ ।

କାହାରି ହୃଦ ଦବଇ ନାହିଁ,

ଜଳ ଉତ୍ସଳ ପରାଏ ହୋଇ

କେବଳ ବାହାରକୁ ଚିନ୍ତିତ ପରାଏ ଦିଶେ ଯେ ।

କରନ୍ତି, ଅଙ୍ଗେ ଅନେକ ଗ୍ରହ, କେନ୍ଦ୍ର ନ ଜାଣେ ଭିତର ପାପ,

ଚିହ୍ନକାଗଜ ପଟ ପରାଏ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦିଶେ ହେ ।

କଥା କଥାକେ କହିବାକୁ ଏ ଶବ୍ଦ ଯେ, କିପାଁ ଦାନକଷ୍ଟଙ୍କୁ ଏମନ୍ତ କଲ ଯେ

କବି ଯା କରେ ମୂର୍ଖକୁ ପ୍ରତି ଏଥୁ ବଡ଼ ନାହିଁ ବିପତ୍ତି

ଏଥିକି ପ୍ରତି ପ୍ରତିରେ କାନ୍ଦି ମାରିବା ଭଲ ହେ ।”

କବିଙ୍କର ବଳିଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ବର ଗୁଣା ଏଠାରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଟଳ
ସେ । ତାଙ୍କ ଜୀବନ ସ୍ବବିନ୍ୟାୟ । ଅନଟନ ଅନ୍ୟାୟର ମର୍ମସ୍ପନ୍ଦ ଆଦାତ ତାଙ୍କୁ କଦାପି
ତାଙ୍କ ପରମାତ୍ମାରୁ ଦୂରକୁ ନେଇପାରି ନାହିଁ । ସମାଜର ଅଧଃପତନ ଦେଖି
ଅତ୍ୟାତ୍ମସା ରଜା ଓ ଅଧ୍ୟାତ୍ମାନଙ୍କୁ ଖସିବେ ଉତ୍ସାହ କରୁଥିଲେ ଏବଂ ସାଧୁ ଓ

ପଣ୍ଡିତ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ନୀତିଶିକ୍ଷା ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ଗଭୀର ଅଭିଜ୍ଞତାର ନିଦର୍ଶନ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରୁ ମିଳେ । ସମାଜର ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଓ କୁସଂସ୍କାର ରୂପ ଦନାତ୍ମକାରରେ ତାଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳ ଜ୍ଞାନାଲୋକର ଗୋଟିଏ ଜ୍ୱଳନ୍ତ ବର୍ତ୍ତିକା । କବି-ଜୀବନର କୋମଳତା ପରିଷ୍କୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି ରସକଲ୍ଲୋଳର କମଳସୂତାରେ । ତେଣୁ ସେ ଗାଇଲେ—

“କେବଳ ସାଧୁ ସଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗ ହୁଅ
ଜଟିଳ ଲୋକ ପାଖକୁ ନ ଯାଅ
କୋମଳ କରି କଥାମାନ କହ
କୃଷ୍ଣ ଭକତଜନ ମନ ମୋହ
କୃଷ୍ଣ କରି ଧ୍ୟାନ; କୃଷ୍ଣ ଚରିତ୍ରମାନ କରି ପାନ ।”

ନାନା ଦୁଃଖକଷ୍ଟରେ ପଡ଼ି ମଧ୍ୟ କବି ତାଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ରସିକତା ପରିହାର କରି ନ ଥିଲେ । ନିମ୍ନୋକ୍ତ କେତେକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତରେ ତାଙ୍କର ରସିକତା ଫୁଟିଉଠିଛି ।

କବି ରଚିଲେ—

“କବି ହୋଇ କରୁଥିବ ନିର୍ମଳ କବିତ୍ୱ
କର୍ତ୍ତୃ ଦେଇ ଶୁଣୁଥିବ ରସିକ ପଣ୍ଡିତ
କହିତ କରି ଆସ୍ବାଦ କରୁଥିବ ତାହା
କହେ କୃଷ୍ଣ କି ମଧୁରେ ଲେଖିବି ମୁଁ ଏହା ।”

ପୁନଶ୍ଚ—

“କବିତା ବନିତା କବିତା ପିତା
କହୁବା ଲୋକ ତାର ଉପମାତା ।
କଲେ ତାକୁ ଭୋଗ ରସିକ ନେତା,
କେତେ ହେ ଅବା ରହଇ ଯୋଗ୍ୟତା ।
କୁମତି ଗୁଆଁର, କେବଳ ବଜ୍ରମାଣ୍ଡଳ ତାର ।
କବିତ୍ୱ ମଳୟୁପବନ ମତ,
କରେ ରସିକରେ ପଲ୍ଲବିତ
କର୍କଶ ମୁଖ ଶୁଷ୍କ ତରୁ ମାଞ୍ଜି,
କେତେବେଳେ ହେଁ ନ ଧରଇ ପଞ୍ଜି
କାମିନୀ ବିଭବ, କରଇ ନିକି ନୟନ ଧ୍ରୁବ ।”

ଆହୁର —

“କବିହରସ ଉତ୍ତମ ଗୋକ୍ଷୀର
କରି ତହିଁ ସଙ୍ଗ ସ୍ନେହଯାକର
କର୍ଣ୍ଣ ଚୁଣ୍ଡରେ ଯେ କରଇ ପାନ,
କିନ୍ତୁ ହିଁ ସ୍ବାଦୁ ଜାଣେ ସେ ଜନ
କୁସ୍ତିତ ଯା ବୁଝି, କରେ ତା ଦରନ ଆତ୍ମିଲ୍ୟଧି ।”

କାବ୍ୟ କେତେବେଳେ ସଙ୍ଗୀତମୟୀ, ସେ କେତେବେଳେ ଭାବମୟୀ, ଆଉ କେତେବେଳେ ସେ ଚିନ୍ତାମୟୀ । ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ କାବ୍ୟ ରସମୟୀ, ଆନନ୍ଦମୟୀ, ଲଳିତାମୟୀ ଓ ସଙ୍ଗୀତମୟୀ । ଏହାର ସଙ୍ଗୀତମୟତ୍ବ କାବ୍ୟକୁ ଅପୂର୍ବ ଶ୍ରୀରେ ବିମଣ୍ଡିତ କରିଛି ଏବଂ ପାଠକସମାଜରେ ଦୃଢ଼ କରିଅଛି । ବିଭିନ୍ନ ରାଗରାଗିଣୀର ସୁସମାବେଶ ନାନାବଧ ଅଳଙ୍କାରର ସନ୍ନିବେଶ, ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନା ବିଳାସ, କାଳିଦାସସ୍ତୁତି ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସପାଟବ, ନୈଷର୍ଯ୍ୟ ଶବ୍ଦପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁଳେତା, ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦସ୍ତୁତି ପଦକଳିତ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ଜନପ୍ରିୟ ଓ ପରମଭୋଗ୍ୟ କରିଅଛି । ଭଞ୍ଜଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ, ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କବିମାନେ ତାଙ୍କ ରଚନା ଦ୍ବାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଯୁଗଧର୍ମାନୁଯାୟୀ କବି ଶୂଙ୍ଗାର ରସର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ କାବ୍ୟକୁ କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଅଶ୍ଳୀଳତା ଦୋଷରେ ଦୃଷ୍ଟ କରିଅଛନ୍ତି । ଅକ୍ଷର ନିୟମରେ କାବ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ସମୟ ସମୟରେ କିଛି କଳ୍ପନାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ କବି କିଛି ଶବ୍ଦ-ଯୋଜନାଦ୍ବାରା କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଯେପରି ନିରାସ କରିପକାଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ତାଙ୍କ ଲଳିତ ପଦବିନ୍ୟାସ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟକୁ ଉତ୍କଳ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟ-ଇତିହାସରେ ଅନ୍ୟତମ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟ ରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇଅଛି । ଗୁଣ ଅନୁପାତରେ କାବ୍ୟର ଦୋଷ ସ୍ଥଳ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ରଚନାଶୈଳୀ କାବ୍ୟକୁ ଶ୍ରୁତିମଧୁର କରିଅଛି । ତାଙ୍କ କବିତା-ସୁନ୍ଦରୀଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୃଦ୍ଧି ନିମନ୍ତେ ସେ ଶ୍ଳୋଷ, ଉଦ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା, ରୂପକ, ଉପମା, ଯମକ, ଅତିଶୟୋକ୍ତି, ସ୍ପଷ୍ଟବୋକ୍ତି, ବ୍ୟଂବେକ, ବିଷମ, ନିର୍ଦ୍ଦଶନ ପ୍ରଭୃତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଳଙ୍କାରମାନ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି । କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ କାବ୍ୟକୁ ପୁଣିବ୍ୟ କରିବ, ତାହା ସ୍ଥିରକରି କବି ଅଭିଜ୍ଞ-ତାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟଟି ୩୫ଟି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ବିଭିନ୍ନ ରାଗରାଗିଣୀରେ ଲିଖିତ । ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଯେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ରାଗରାଗିଣୀରେ ଲେଖାଯାଇଛି, ତାହା ନୁହେଁ— କିପରି ଗାଇଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପୁଣିବ୍ୟ, ଦୃଢ଼ସ୍ବରାସ ଓ ଚିତ୍ତଭିନ୍ନାସକ ହେବ, ତାହା ଦର୍ଶାଇବା ନିମନ୍ତେ

ବିଭିନ୍ନ ବାଣୀର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ରୋଗୀ, ଆହାତ, କଲ୍ଲାଣ ଆହାତ କୌଣିକ, ବରଫ, ପଞ୍ଚମ ବରଫ, କାମୋଦୀ, କାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଅତି ପରିଚିତ ଓ ସଚରାବର ବ୍ୟବହୃତ ରାଗିଣୀର ପରିଚୟ ମିଳେ । କେଉଁ ରୂପରେ କି ରାଗରେ ଛନ୍ଦ ଗାଇବାକୁ ହେବ, ତାହା ଜାଣି କବି ବିଭିନ୍ନ ରତ୍ନବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଓ ରାଗ ଦେଇଛନ୍ତି । ଗ୍ରୀଷ୍ମରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ବସନ୍ତ ବରଫ, ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କଲ୍ଲାଣ ଆହାତ, ଶୀତରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଚନ୍ଦ୍ରକେଳି, ବର୍ଷାରତ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପାହାଡ଼ିଆ କେଦାର ରାଗର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ବିଷୟବସ୍ତୁ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ତାଙ୍କ ରଚିତ ଛନ୍ଦ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ରାଗରାଗିଣୀ ଛିରି କରିଯାଇଛନ୍ତି । ବିରହଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି କାମୋଦୀ ବା ଚନ୍ଦ୍ରାଦେଶାକ୍ଷ ରାଗକୁ ସମ୍ଭବେଷିତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ବିଷୟବସ୍ତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା ସହଜ ରାଗରାଗିଣୀର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରଖି ଲେଖାଯାଇଥିବାରୁ ରସକଲ୍ଲୋଳ କାବ୍ୟଟି ଅଟ୍ଟାବ ରମଣୀୟ ଓ ମନୋଜ୍ଞ ହୋଇଅଛି । ସମଗ୍ର କାବ୍ୟରେ କରୁଣ ରସ ହିଁ ବାରମ୍ବାର ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି । ଷଡ଼ବିଂଶ, ଦ୍ଵାବିଂଶ ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଛନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ କରୁଣରସ ପ୍ରବାହରେ ଉଦ୍ଧରଳ ଓ ଜର୍ଜରିତ ହୋଇଅଛି । ସହାନୁଭୂତିର ଆଦିଧେୟତାରେ ସେଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ଣ୍ଣତାପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି । ରସକଲ୍ଲୋଳରେ କବିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ବସନ୍ତ, ଗ୍ରୀଷ୍ମ, ବର୍ଷା, ହେମନ୍ତ ରତ୍ନବର୍ଣ୍ଣନା ଏକାନ୍ତ ଉପଭୋଗ୍ୟ ହୋଇଅଛି । ବିରହଭାବ ଓ ନାୟିକାର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ଵ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ସୁଦକ୍ଷ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ପ୍ରମାଣସ୍ଵରୂପ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ, ଘନକୃଷ୍ଣ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ରଘୁବଂଶ, କୁମାରସମ୍ଭବ, ନୈଷଧ, ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ, ଶକୁନ୍ତଳା ନାଟକ, ଉତ୍କଳମାଳମଣି, ଚଣ୍ଡୀଦାସକୃତ କବିତାବଳୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରର ଶ୍ଳୋକାଦିରେ ସରଳ, ରସାଳ ଓ ସରସ ଅନୁବାଦ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଦ୍ଵାବିଂଶ ଛନ୍ଦରେ କବି ଗୋପାଳନାମାନଙ୍କ ବିରହୋଦ୍ଧରେ ତୈଭୀରାୟ ବ୍ରାହ୍ମଣରେ ଥିବା ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ପରି ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହୁଏ ।

କବି ଲେଖିଲେ—

“କୋଟି କୋଟି ଦେବତାୟେ

ଖାଇଲେ ନୋହୁଲେ କ୍ଷୟେ

କି କି ହୋଇ ଉଦେ ହୋଏ

ନିଶା ସମୟେ ସଜନୀ ।”

“ତଂ ଚ ଦେବଂ ସୋମଂ ପପୂର୍ଦ୍ଦେବାଃ ପର୍ଯ୍ୟାୟୋଶାନୁପୁଂଶଃ

ଘନକୃଷ୍ଣ କବି ହସାବରେ, ଧର୍ମୋପାସକ ହସାବରେ ନିର୍ମଳ ନିଷ୍ଠାଳ ଭାବ ପବନ କାବ୍ୟରେ ଫୁଟାଇଅଛନ୍ତି । ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିକୁ ଆନନ୍ଦ ଦେବ, ମୁକ୍ତିଦେବ ।

କେଣୁ କବି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଜମୟ । ସେ ଓଡ଼ିଶାର ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ସାବଧାନ ବାଣୀ
ସିଂହାବଲେକନ ଅଳଙ୍କାର ସାହାଯ୍ୟରେ ଶୁଣାଇଅଛନ୍ତି । ତାହା ସବଦା ଓ ସବଥା
ଛଦ୍ମଣୀୟ ।

“କାହିଁପାଇଁ ତନ୍ତୁ ନାହିଁ ଦୃଷ୍ଟୀକେଶ
କେଶ ଧଇଲେ କାଳ କି ଅବକାଶ
କାଶ କୁସୁମ ପରାଏ ମନେକର
କର ଭାବନା ବାଳମୁକୁନ୍ଦର ।”

ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟସାହିତ୍ୟକୁ ଯେ କେତେଜଣ ସାହିତ୍ୟରଥୀ ନାନାଦିଗରୁ ସମୀକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି, “ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ” ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ତାଙ୍କ ପ୍ରଶଂସିତ କାବ୍ୟ ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ପାଠକଲେ କବିଙ୍କର ଅସାମାନ୍ୟ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅପୂର୍ବ ପ୍ରତିଭା ଓ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ନାନାବଧି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟରେ ସେ କାବ୍ୟ ଗୌରବାନ୍ବିତ । ଚରକାଳ ଧରି ଓଡ଼ିଆ ପାଠକପାଠିକା ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ସାମ୍ବାଦନରେ ପ୍ରଭୁତ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବେ ।

ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଓ ନିର୍ମାଣକୌଶଳରେ କବି ସମ୍ରାଟ ଭଞ୍ଜଙ୍କର “ଲବଣ୍ୟବତୀର” ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଂସ୍କୃତ ଭକ୍ତମୂଳକ କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ରହିଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଯେ ନ ପଡ଼ିଛି, ତାହା ନୁହେଁ । କବି ନିଜେ ସେ କଥା ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । । କେବଳ ଭଞ୍ଜ କାହିଁକି ତାଙ୍କ ଗୁରୁ ସାଧୁଦାସଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରଭାବରୁ ସେ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଶାନ୍ତିପୁରର ପରମ୍ପରା ଉକ୍ତ କାବ୍ୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବିଭାଗ ନେଇ ଆଲୋଚନା କଲେ ପ୍ରକାଶ ହେବ । ବିଶେଷତଃ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପଦଲଳିତା, ଅର୍ଥଗୌରବ, ଉପମାବୈଚିତ୍ରୀ, ଶୈଳୀ, ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ, ଧର୍ମପ୍ରାଣତା, ଧର୍ମମତ, ଉତ୍କଳ ଓ ଭକ୍ତରସର ନିଦର୍ଶନ, ପ୍ରୀତିବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନାୟକ ନାୟିକାର ସୁସମା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ଆଲୋଚନା ଏବଂ ଭୁଲନାସ୍ତକ ବିଚାର କଲେ କବିଙ୍କର ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳିବ । ମମତା କାବ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣଦେଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳାଚରଣଶୈଳୀ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ କବିଙ୍କର ଭାବୁରତ୍ତ୍ୱ ସମୃଦ୍ଧିରେ ଧାରଣା ପାଠକର ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଜାତ ହୁଏ ।

ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ ପାଠକଲେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ପାଦର ଆଦ୍ୟରେ ସ୍ୱରବର୍ଣ୍ଣ ସଂକଳିତ ରଚନା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ଅଳଙ୍କାରର ବିକାଶ ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଭଞ୍ଜପୁରରେ ଏହା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ କହିଲେ ଅଧିକ ହେବ ନାହିଁ । କାବ୍ୟରେ ନାଟକାତ୍ମକ ଫଳାପ ସଦୃଶ କଥୋପକଥନଭଙ୍ଗୀ ତାଙ୍କର ଅପର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ସମାଲୋଚକ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ଦାନକୃଷ୍ଣ ଏବଂ ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର

କାବ୍ୟ ପାଠକର ଯେଉଁ ମତ ପୋଷଣ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ବାସ୍ତବିକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷାନୁମୋଦିତ । ତାଙ୍କ ମତରେ :—

“ଉପମା ଉଦ୍ଭବରସ୍ୟ, ତଥୈବରସ୍ତୈରୌରବମ୍ ।
କଲ୍ଲୋଳେ ପଦଲଳିତ୍ୟଂ, ସନ୍ନି ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ହୟଃ ।”

ଉଦ୍ଭବ କାବ୍ୟରେ ଉପମା, ଅର୍ଥରୌରବ ଓ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ପଦଲଳିତ୍ୟ ରହୁଛି । ମାତ୍ର ‘ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି’ରେ ଉକ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମୂଳବାନ୍ ବିଭବର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଏକଦ୍ବ୍ୟାଘାତ ପ୍ରାଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସେ ଯେଉଁ ପାଟକ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉକ୍ତ ଓ ଉଦ୍ଭବର ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଉଦ୍ଭବବାସୁଡ଼ିକ ଅଳଙ୍କାର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୁଣରେ ବିଭୂଷିତ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର “ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି” ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ ଗୁଣରେ ଭୂଷିତ ହୋଇ ଉକ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାସମ୍ବଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ବ୍ୟାପରେ ଅଦ୍ୟାପି ବହୁ ପାଠକର ଚିତ୍ତବିନୋଦନର ପ୍ରଧାନ ସାମଗ୍ରୀ ହୋଇ ରହୁଛି । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନର ଏହା ଏକ ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ କହିଲେ ଅଧିକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଉକ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ଓ ରସିକ କବି; ମାତ୍ର ଅଭିମନ୍ୟୁ ପଣ୍ଡିତ, ରସିକ ଓ ଉକ୍ତ କବି । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର ଶ୍ଳୋଷୋକ୍ତ ଅତି ସୁନ୍ଦର ହୋଇଅଛି ।

ଉପରେକ୍ତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ କବିଙ୍କର କୃତିରେ କେତେକ ହ୍ରାସ ପରିଲକ୍ଷିତ । ମାତ୍ର ଏଗୁଡ଼ିକ ଯୁଗୋଚିତ କାବ୍ୟଧର୍ମଦ୍ବାରା ଅନୁମୋଦିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ଶୃଙ୍ଗାରରସର ଅତ୍ୟଧିକ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ଅଶ୍ଳୀଳତାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି । “ମ” ଅନୁପ୍ରାସରେ ଯେଉଁ ‘ଚନ୍ଦ୍ରାବଳୀ-ସମ୍ବୋଗ’ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଅଛି, ତାହା ପାଠକଲୋ ଏହା ପ୍ରମାଣିତ ହେବ । ଉଦ୍ଭବ କାବ୍ୟରେ ଯେପରି ସୁନ୍ଦରତ୍ବର ସ୍ବରୂପ ପରିଚୟ, ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୋଷରୁ ବଞ୍ଚିତ ନୁହେଁ । ନାୟକ ନାୟିକାର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏକ ପ୍ରକାର ଉପମାର ପ୍ରୟୋଗ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ କବିମାନେ କେବଳ ଗତାନ୍ତରାଳିନୀ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି ମାତ୍ର ।

ସୁତରାଂ କୁହାଯାଇଛି ଯେ— କାବ୍ୟ ନିର୍ମାଣକୌଶଳରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ ନିଜର ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ଲବଣ୍ୟବତୀର ପ୍ରଭାବରେ “ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି” ରଚିତ ହୋଇଅଛି କହିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହେବ ନାହିଁ । କାରଣ ଲବଣ୍ୟବତୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ଯେପରି ପ୍ରଥମରେ ନାୟକ ନାୟିକା ଜନ୍ମାଦି ଉତ୍ସବଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସେମାନଙ୍କର ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା, ଧୀସପଟଦର୍ଶନ, ସ୍ବପ୍ନାନ୍ତରବିଳାସ, ବିଭିନ୍ନ ରତ୍ନର

ବର୍ଣ୍ଣନା, ପ୍ରସ୍ତୁତ ଓ ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା ଇତ୍ୟାଦିର ସୁସମାବେଶ ହୋଇଛି, ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାବଳୀର ଅନୁଗତ ଅଛି । ତଥାପି କବିଙ୍କର ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ଅଭିନବ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭକ୍ତ କବି ଯେଉଁ ଭାବ ଫୁଟାଇଅଛନ୍ତି ସେ ଭାବ ଅନ୍ୟତ୍ର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ସେପରି ସୁନ୍ଦର ଓ ମନୋମୁଗ୍ଧକର ବର୍ଣ୍ଣନା ସମଗ୍ର ଭଗ୍ନିଆଦିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ କହିଲେ ତଳେ । ଭକ୍ତିଭାବ ଦ୍ୱାରା କବିଙ୍କ ହୃଦୟ ସଜଳ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ହୋଇ-
ଥିବାରୁ ସେ ହୃଦୟରୁ ଯାହା ଜନ୍ମଲାଭ କରିଅଛି, ତାହା ସହୃଦୟର ହୃଦୟଗ୍ରାସୀ ଓ ପ୍ରାଣେଶ୍ୱରୀ ହୋଇଉଠିଛି । ଯାହାହେଉ, ଆଲୋଚ୍ୟ ପ୍ରବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଗ୍ରନ୍ଥର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଆଲୋଚନା କରି ସେଥିରେ କିପରି ଉତ୍ତରତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି, ତାହା ହିଁ ବିବରଣୀ ।

କବି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ୱାକାର ମୁଣ୍ଡି କଲ୍ଲନା କରି ଲେଖିଲେ —

“ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମମୁଣ୍ଡି ଜୟ ରାଧାହରି

ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଅବତରି ହେ ।”

ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦ କବି ବିଜ୍ଞତାର ସହିତ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମେ ପ୍ରେମମୁଣ୍ଡି ଓ ଅପ୍ରାକୃତ ପଦର ଯାଥାର୍ଥ୍ୟ ବିବର କରାଯାଇ । ପ୍ରେମମୁଣ୍ଡି—ଆନନ୍ଦ ତନ୍ମୟ ମୁଣ୍ଡି ତଥା ଶରୀର ଯାହାଙ୍କର, ଅଥବା ଆନନ୍ଦରୂପରେ ଯାହାଙ୍କ ଶରୀର ଗଠିତ । ସଂସାରରେ କେବଳ ଗୁଣ ମୁଣ୍ଡିକାର୍ଯ୍ୟର ଉତ୍ପାଦକ ହୋଇ ନ ପାରେ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ ଜଗତ୍ ନିତ୍ୟ ଓ କେବଳ କଲ୍ଲନାରେ ସୁସ୍ଥିତ, ସେପରି ଜଗତରେ କେବଳ ଗୁଣମୟ ମୁଣ୍ଡି ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ମୂଳରେ ପ୍ରେମମୁଣ୍ଡିର ବିଶେଷଣ ରୂପେ ଅପ୍ରାକୃତ ପଦ ଉଲ୍ଲିଖିତ ହୋଇଅଛି ।

୧ । ରାଧାହରି—ରାଧାୟୁକ୍ତ ହରି = ରାଧାହରି । ଏପରି “ମଧ୍ୟପଦଲେପୀ କର୍ମଧାରୟ” ସମାସ କରାଗଲେ “ରାଧାହରି” ପଦ ଏକବ୍ୟକ୍ତିବୋଧକ ନ ହୋଇ ଦୁଇବ୍ୟକ୍ତିବୋଧକ ହେବ । ତେଣୁ ରାଧାହରି ପଦ “ରାଧାହରି” ଏହିପରି ବିଶ୍ୱହବାକ୍ୟର ବୋଧକ । ତାହାହେଲେ ଅର୍ଦ୍ଧ ଶରୀର ରାଧା ଓ ଅର୍ଦ୍ଧ ଶରୀର ହରି, ଏହିପରି ଉଭୟ ଶରୀର ମିଳିତ ଭାବେ ଅର୍ଦ୍ଧନାରାୟଣର ସଦୃଶ ଏକ ଶରୀର ପ୍ରମୁଖ ହୋଇପାରିବ । ଆଉ ଏବ “ଜୟ” ପଦକୁ ଆମ୍ବେଡ଼ିତ ନ କରି ଏକବାର ମାତ୍ର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ରାଧାହରିଙ୍କର ଏକ-ବ୍ୟକ୍ତିକତ୍ୱ ବୁଝାଇଅଛନ୍ତି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ରାଧାହରି ପଦକୁ ରାଧାହରି ଏପରି ବିଶ୍ୱହବାକ୍ୟ ନ କରି “ରାଧା ବିଶିଷ୍ଟ ହରି” ରୂପ ବିଶ୍ୱହବାକ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ୍ୟ କରିବା ଉଚିତ । ରାଧାର ମନୋ-ହରଣ କରିବାପାଇଁ ହରି ଶବ୍ଦର ପ୍ରୟୋଗ । ରାଧା ବିଶେଷଣ ହରି ବିଶେଷ୍ୟ । ରାଧା

ଉପାସିକା ଓ ଦ୍ଵର ଉପାସ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞେୟର ଭଳି ଏ ଦୁର୍ଦ୍ଦିଙ୍କର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅତି ଘନିଷ୍ଠ । ଜ୍ଞାନ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାର ସ୍ଵାଦୁ ଅନୁଭବ କରିହେବ ନାହିଁ ବା ତାର ବିକାଶ ନାହିଁ । ଜ୍ଞେୟ ପଦାର୍ଥକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଜ୍ଞାନର ବିକାଶ । ଚେଷ୍ଟା ଜ୍ଞେୟ ଦ୍ଵାରା ଜ୍ଞାନକୁ ଜାଣିବାକୁ ହୁଏ । ସେହିପରି ରାଧା ବ୍ୟଗତ ହରିକୁ ଅନୁଭବରେ ଅଣିବା ଅସମ୍ଭବ ଏବଂ ହରି ବ୍ୟଗତ ରାଧାଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ଵ ମଧ୍ୟ ଅସମ୍ଭବ ।

ରାଧାହରି ପଦକୁ ରାଧାଙ୍କ ନ୍ନର ବା ରାଧାବିଶିଷ୍ଟ ହରି—ଏହିପରି ବିଷୟବାକ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ ନ କରି “ରାଧାରୂପ ହରି” ଏରୂପ ବିଷୟବାକ୍ୟରେ ସମାପ କଲେ ଅର୍ଥ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ । ରାଧାରୂପ ହରି = ରାଧାହରି; ଅର୍ଥାତ୍ ରାଧାହରି ମୂର୍ତ୍ତି ଯେଉଁ ହରି । ଅପ୍ରାକୃତ — ମାୟାପ୍ରସଞ୍ଚାତ; ପ୍ରେମ — ଆତ୍ମାଦିନା ଶବ୍ଦ; ମୂର୍ତ୍ତି — ତନ୍ମୟମୂର୍ତ୍ତି ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମମୂର୍ତ୍ତି—ମାୟା ପ୍ରସଞ୍ଚାତ ଆତ୍ମାଦିନା ଶବ୍ଦ ତନ୍ମୟ ମୂର୍ତ୍ତି । ରାଧାହରି ରାଧାଙ୍କ-ଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ । ଏଠାରେ ଆତ୍ମାଦିନା ଶବ୍ଦରୂପେ ବର୍ତ୍ତିମାନତାରୂପ ଏକତା “ରାଧାହରି” ଶବ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅର୍ଥ । ଚେଷ୍ଟା ହିଁ ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମର ଆବ୍ୟକ୍ତଲୀଳା ଓ ଶବ୍ଦ ଶବ୍ଦମାନର ଅଭେଦତ୍ତ୍ଵ ଏଠାରେ ଦ୍ରୁକଟିତ ।

ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳା ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ଲୀଳା । ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରକାଶ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଆବଶ୍ୟକ । ଅନ୍ୟଥା ପ୍ରକାଶର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ଯେପରି ବିଷୟର ଅଭାବରେ ବିଷୟୀର (ଜ୍ଞାନର) ପ୍ରକାଶ ହୁଏ ନାହିଁ, ସେହିପରି ହ୍ଲାଦିନା ଶବ୍ଦ ରୂପା ରାଧା ଯେତେବେଳେ (ହ୍ଲାଦିନା ଶବ୍ଦ ପ୍ରେମ) ପ୍ରକାଶ ରୂପ ହରିଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ ରହୁବେ, ସେ ଅବସ୍ଥାରେ ଅର୍ଥାତ୍ ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବଲୀଳା ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଏହା ହିଁ ସୂଚିତ ।

ପୁନଶ୍ଚ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲୀଳା ଦ୍ଵି ବିଧି ।

“ଅପ୍ରକଟ ରୂପା ଅପ୍ରକଟ ରୂପାଶ୍ଚ” ଅପ୍ରକଟ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳା ଯଙ୍ଗେ ପ୍ରାପଞ୍ଚକ ବା ମାୟିକ ଲୋକର ବା ବସ୍ତୁର ମିଶ୍ରଣ ନାହିଁ । ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳାର ସ୍ଥାନ ଦସ୍ତୁ ଆଦି ସମସ୍ତ ପ୍ରସଞ୍ଚାତ । ଏହା ମାୟାତାତ ଜନ୍ମଦ୍ଵାରା ଭଗବତ୍ତାମରେ ଏହା ଅନୁଷ୍ଠିତ । କାଳପରି ଏହାର ଆଦି, ମଧ୍ୟ, ଅନ୍ତ ନାହିଁ ।

ପ୍ରକଟ ବା ବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳାରେ ଭେଦ ଅଛି । ଆଦି ଅନ୍ତ ଅଛି । ପ୍ରବାହରୂପତା ନାହିଁ । ଆଜି ଏଠାରେ ତ କାଲି ସେଠାରେ ଏ ଲୀଳା ଆଚରିତ ହେଉଛି, ଯେପରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଲୀଳା ସୂର୍ଯ୍ୟରଶ୍ମି ।

ହ୍ଲାଦିନା ଶବ୍ଦ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ହେଲେ ପ୍ରକାଶର ଅର୍ଥାତ୍ ସ୍ଫୁରଣର (ହରି) ବିଷୟ ହୋଇ ପ୍ରାକୃତ ଲୀଳା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବେ । ଏହା ହିଁ ‘ଅବତର’ ଶବ୍ଦର ସାର୍ଵର୍ଥ । ଅବତର—ଅର୍ଥାତ୍ ରାଧାହରି ରୂପ ପୁରଲଭ୍ୟ ଧରି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲୀଳା ବ୍ୟକ୍ତ କର । ଏ

ସ୍ଥଳରେ ଏହା ଲେଖା ଯାଇପାରେ ଯେ, ରାଧା ହେଉଅଛନ୍ତି ବୁଦ୍ଧିବୃଦ୍ଧିରାଧା, ହରି କେବଳ ଶଶୁଭ ଜ୍ଞାନ । ଶଶୁଭ ଜ୍ଞାନଟି ବୁଦ୍ଧି ଧାରାରେ ଯେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପନୀତ ହୋଇ ନାହିଁ, ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠତ୍ବର ଅବକାଶ ନ ଥାଏ । ଜ୍ଞାନଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସମ୍ବନ୍ଧ ନ ଥିବା ହିଁ (ଅର୍ଥାତ୍ ଦ୍ବୈତଭାବର) ଅବତାରଣା ହିଁ ଅବତରଣ । ସୁତରାଂ ଏହି ରାଧାହରି ଶବ୍ଦରେ ରାଧାରୂପିଣୀ ଯେଉଁ ଆତ୍ମାତ୍ମନା ଶକ୍ତି ସେ ଚ୍ଚୁରଣ ରୂପ ହରିଙ୍କଠାରୁ ଅଭିନ୍ନ ଥିବାରୁ ତାହା ଅଦ୍ବୈତାବସ୍ଥା । ଏହି ଅଦ୍ବୈତ ବା ଅବ୍ୟକ୍ତାବସ୍ଥାକୁ ଦ୍ବୈତଭାବ ଧାରଣ କରି ବ୍ୟକ୍ତ ଲାଳା ପ୍ରକଟ କର, ଏହା ହିଁ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ । ଏଥିରେ ବିଶ୍ରୁତ ବାକ୍ୟ ଏହା ହିଁ କରାଯାଇ ପାରେ ଯେ—ରାଧାଂ ହରିତି — ଆତ୍ମସାତ୍ କରୋତି, ଇତି ରାଧାହରି । ନିଜ ଶକ୍ତିକୁ ନିଜ ଆତ୍ମାରେ ବିଲୀନ କରିଦେବା । ସେତେବେଳେ “ଏକୋଽହଂ ବହୁସ୍ୟାଂ ପ୍ରକାଶ୍ୟେୟଂ” ଏହି ପାରମେଶ୍ବରୀ ଇଚ୍ଛା ଜାତହୁଏ । ସେହି ଇଚ୍ଛା ଜନ୍ମ ହିଁ ଶକ୍ତିର ପ୍ରେରଣା ବା ବିକାଶ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେ ଇଚ୍ଛା ହିଁ ଦ୍ବୈତ ଭାବର ବିକାଶ । ତାହା ହିଁ ଅବତରଣ । ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିସ୍ଥାରେ ମନୁ କହୁଅଛନ୍ତି—

“ଦ୍ବିଧା କୃତ୍ବାସୁନୋଦେହମକେନ ପୁରୁଷୋଽଭବତ୍
ଅକେନ ନାସ୍ତ, ତସ୍ୟାଂଶଃ ବିଭଜମସୃଜତ୍ ପ୍ରଭୁଃ”

ପୁନଶ୍ଚ—“ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲାଳା”କୁ ଆହୁରି ସରଳ ଭାବରେ ପରିଚ୍ଛୁଟ କରାଯାଇପାରେ ।

ଯେଉଁ ଲାଳା ଅବ୍ୟକ୍ତ, ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ, ତାକୁ “ବ୍ୟକ୍ତ କର” ବୋଲି କବି ସମ୍ବୋଧନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଯେ ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ, ସେ ବ୍ୟକ୍ତ ହେବା କଦାପି ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ସୁତରାଂ ଅବତରଣ ପଦ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରତୀତ୍ୟମାନ ହୁଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ରାଧାହରି ରୂପ ଧାରଣ କରି ଭଗବାନ୍ ରାଧା ଆଉ ହରି ଦୁଇମୂର୍ତ୍ତି ଧାରଣପୂର୍ବକ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଏକବ୍ୟକ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ଯେଉଁ ଲାଳା ବ୍ୟକ୍ତ ହୋଇ ନ ଥିଲା ସେହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଲାଳାକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ କବି ପ୍ରାର୍ଥନା କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହା ଦ୍ବୈତରେ ସମ୍ଭବପର ହେବ ।

ରାଧାହରି — ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନେକେ ସ୍ଥୁଳଭାବରେ କବି କାହିଁକି ରାଧାମାଧବ, ରାଧାକୃଷ୍ଣ, ରାଧାଗୋବିନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଚଳିତ ପଦ ନ ଦେଖାଇ ରାଧାହରିକୁ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲେ, ତାହା ହିଁ ବିରୁଦ୍ଧ ବିଷୟ ବୋଲି ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠାଇଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କବିଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଜୟଦେବ ‘ରାଧାମାଧବ’ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି, ଆଉ କେହି ‘ରାଧାଗୋବିନ୍ଦ’ ବୋଲି କହୁଅଛନ୍ତି । ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ବୋଧହୁଏ ମାଧୁକ୍-ଦ୍ବାରା ବ୍ୟବହୃତ “ହରି” ପଦ ଦ୍ବାରା ବିଶେଷଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତାବିତ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ଦ୍ବିତୀୟ ପାଦର ଶେଷରେ ‘ଅବତରଣ’ ପଦ ଲଗିବ ଏଥିପ୍ରତି ସାବଧାନ ହୋଇ କବି

ଉପା ମିଳନରେ ସାମ୍ୟ ରଖିବାକୁ ଫୁଲରୁ ଫୁଲପତକୁ ଜାଣି ଶୁଣି ପ୍ରୟୋଗ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଯେଉଁ ଫୁଲ ସେ କପରି ?

ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ କବି ଲେଖିଲେ—

“ଆଦି ଅନାଦି କାରଣ ନିର୍ଗୁଣ ସଗୁଣ
ଆତ୍ମାରାମ ସନାତନ ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ।”

ହେ ଫୁଲ, ତୁମ୍ଭେ ଜଗତର ଆଦି; ମାତ୍ର ସ୍ଵୟଂ ଅନାଦି । ଅର୍ଥାତ୍ ତୁମ୍ଭର ଆଦି କେହି ନାହିଁ । ତୁମ୍ଭର ଉତ୍ପାଦକ କେହି ନାହିଁ । କାରଣ ତୁମ୍ଭେ ଜଗତର ନିମିତ୍ତ କାରଣ ଅଥବା ତୁମ୍ଭେ ଆଦି । ଜଗତ ସୃଷ୍ଟି ପୂର୍ବରୁ ଅଛି ଅଥବା ତୁମ୍ଭେ ଜଗତ ସୃଷ୍ଟିର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ । ତେଣୁ ଜଗତର ତୁମ୍ଭେ ଆଦିକାରଣ ଓ ଅପ୍ରାକୃତ ରୂପ । ସୃଷ୍ଟିକାର୍ତ୍ତା ପୂର୍ବେ ତୁମ୍ଭେ ଆଦି ବା ଅପ୍ରାକୃତ । ସୃଷ୍ଟି କାର୍ତ୍ତାପରେ ତୁମ୍ଭେ ପ୍ରାକୃତ ପ୍ରକୃତକୁ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ ମୋଇଅଛ । ଏଣୁ ତୁମେ ଆଦି ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ତୁମର ଅନାଦି ବା ନିର୍ଗୁଣ ବୋଲାଇବା ବସ୍ତୁରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ ବା ନ ଥିଲା । ଅତଏବ, ତୁମ୍ଭେ ଯେପରି ଅନାଦି ସେହିପରି ନିର୍ଗୁଣ ମଧ୍ୟ ଅଟ । ମାତ୍ର ତୁମ୍ଭେ ଯେତେବେଳେ ସୃଷ୍ଟି ବସ୍ତୁରେ ଉନ୍ମୁଖ ହୁଅ, ସେତେବେଳେ କାମ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭକ କାର୍ତ୍ତା ପ୍ରଭୃତି କେତେ ଗୁଣମାନଙ୍କରେ ଯୁକ୍ତ ହେବାରୁ ସଗୁଣ ବି ଅଟ, ଅଥବା—ତୁମ୍ଭେ ସଗୁଣ ଭାବେ ଜଗତର ଉପାଦାନ କାରଣ ।

ଆତ୍ମାରାମ—ଆତ୍ମା = ପରମାତ୍ମା, ନିଜ ସ୍ଵରୂପରେ ନିଜେ ରତ । ୧ । ଆତ୍ମା = ଜୀବାତ୍ମା ୨ । କୃଷ୍ଣ (ସାକ୍ଷୀ ଚୈତନ୍ୟ) ଏହି ଉତ୍ତମବିଧି ଆତ୍ମା ସଚରାଚରରେ ବ୍ୟାପି ରହିଅଛନ୍ତି । ୩ । ପରମାତ୍ମା, ପୁନଶ୍ଚ ଜୀବାତ୍ମା ଓ ଜ୍ଞାନାତ୍ମା ପ୍ରଭୃତି ଚତୁର୍ବିଧ ଆତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ତୁମେ ନିରନ୍ତର କ୍ରିଡ଼ା କର । ତେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ନାମ ଆତ୍ମାରାମ । ଅଥବା ଦୃଶ୍ୟମାନ ଶ୍ରୀୟମାନ ନିଶିଳ ଚରାଚର ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀରୂପେ ନିରନ୍ତର କ୍ରିଡ଼ାକାରୀ ।

ପୁନଶ୍ଚ ତୁମ୍ଭେ ସନାତନ—ଚିରନ୍ତନ—ପ୍ରାଚୀନ; ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦ ଓ ପୁରାଣ-ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଅଟ । ତୁମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ । ଦଶରଥପୁତ୍ର, ବସୁଦେବପୁତ୍ର, ନନ୍ଦନନ୍ଦନ ଇତ୍ୟାଦି ତୁମ୍ଭର ଅନେକ ନାମ ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତୁମ୍ଭକୁ ବ୍ରହ୍ମରୂପରେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ବୋଲି ଲୋକରେ ଜାତ । ତୃତୀୟ ପାଦରେ —

ଭିକ୍ଷୁର ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ସ୍ବୟଂ ଭଗବାନ ତୁମ୍ଭ,
ଇଚ୍ଛାମୟ ସଂଗ୍ରହକର ତତ୍ତ୍ବ ବିଦ୍ ସେ ।

ଭିକ୍ଷୁର ଅଷ୍ଟୋତ୍ସର୍ଗର ଆଧାର । “ଅଣିମା ଲବିମାପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରାକାମ୍ୟଂ ମହିମା ତଥା, ଶଶିଭୂଷ ଶଶିଭୂଷ ତଥା କାମ ବସାୟିତା” — ଏହା ହିଁ ଅଷ୍ଟୋତ୍ସର୍ଗ । ଏହି ଅଷ୍ଟୋତ୍ସର୍ଗର ଅଧୀଶ୍ବର ରୂପେ ଭଗବାନ ବିଦିତ । ଇଚ୍ଛାମାତ୍ରେ ସେ ପରମାତ୍ମ ପରିମାଣ ଧାରଣ କରିପାରନ୍ତି, ପୁଣି ତୁଳା ଅପେକ୍ଷା ଲଘୁତର ରୂପ ଧାରଣ କରିପାରନ୍ତି ଓ ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଉପଗତ ହୋଇପାରନ୍ତି । ଯେ ଏକଦା ବିଶ୍ବରୂପ ହୋଇ-ପାରନ୍ତି, ଯେ ସକଳ ବିଶ୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ବ ରୂପ ହୋଇପାରନ୍ତି, ସ୍ବଗମଣୀୟାପୀ ଶରୀର ଧାରଣ କରିବା ଯାହାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ, ଜଗନ୍ନିନ୍ଦ୍ରନ୍ତା ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ, ଶିବ ଯାହାଙ୍କ ଅଧୀନସ୍ଥ, ଯେ ଜିତେନ୍ଦ୍ରସ୍ବ-ଉପସିତ ବସୁ ଯେକୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଯେ କୌଣସି କାଳରେ ଯେ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରନ୍ତି, ଏ ସକଳ ଭିକ୍ଷୁରଙ୍କ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ନାମରେ କଥିତ । ଏହା ଭିକ୍ଷୁର ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ କାହାଠାରେ ନାହିଁ । ଅଥବା ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଭିକ୍ଷୁର କହଲେ — ଯେ କି ବ୍ରହ୍ମାଦି ତୁଳ୍ଲ ପରାଧୀନ ନୁହନ୍ତି — ଯେ ଦେବାଧୀନ ବା ନିୟନ୍ତ୍ର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ ହିଁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ସେହି ହିଁ ଏକମାତ୍ର ଭଗବାନ । ସେ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ — ସେ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ — “କୃଷ୍ଣସୁ ଭଗବାନ୍ ସ୍ବୟମ୍” ଏହାର ଯାହା ସ୍ବତଃ ପ୍ରମାଣ । ଏହାଙ୍କର ଭଗବତ୍ତ୍ବ ଆଜ୍ଞାନୁପିତ ବା ନୈସର୍ଗିକ । ଏତାଦୃଶ ଅର୍ଥବୋଧ-କତା ନେଇ ସ୍ବୟଂ ପଦର ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ।

ସେ ଇଚ୍ଛାମୟ — ଜଗତରେ ଯେ ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ଦୃଶ୍ୟ ହୁଏ, ସେଥିର ମୂଳକାରଣ ଭଗବଦ୍ଭା ମାତ୍ର । ଅତଏବ ଭଗବାନ ଇଚ୍ଛାମୟ ନାମରେ ନାମିତ । ଜଗତରେ କାହାଣୀ ଇଚ୍ଛା କେବଳ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଇଚ୍ଛା ଜାତ ହେବା ପରେ ଉପାଦାନ ଓ ନିମିତ୍ତର କାରଣ କୂଟ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଭିକ୍ଷୁରେଚ୍ଛା କାରଣ ବା କାର୍ଯ୍ୟ-ନିରପେକ୍ଷରେ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଇଚ୍ଛାଦିଗତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାରଣକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ନିଜେ ନିଜେ ସମ୍ପାଦିତ ହୁଅନ୍ତି ଅଥବା ସେ ସଂଗ୍ରହମୟ, ଇଚ୍ଛାମୟ । ଯାହାଙ୍କ ଇଚ୍ଛା ସଂଗ୍ରହଶାଳୀନ ବା ତତ୍ତ୍ବସମୂହର ରଚନାକାରଣୀ ଅଟେ । ୪ର୍ଥ ପଦ:—

“ଭିକ୍ଷୁ ଶେଷାଦି ସେବକ ସେବ୍ୟ ଏକା ତୁମ୍ଭ ।

ଇଷ୍ଟ ଅଶ୍ବସ୍ତ୍ରଦ ଦୟାନିଧି ଭବଗ୍ରାସ୍ତ୍ର ଯେ” । ୪ ।

ହେ ଭିକ୍ଷୁ — ହେ ପରମେଶ୍ବର, ତୁମ୍ଭେ ଶେଷାଦି ଅନନ୍ତ ପ୍ରମୁଖ ଦେବଙ୍କର ସେବ୍ୟ — ଅଥବା ତୁମ୍ଭେ ଏକମାତ୍ର ସେବ୍ୟ, ଭିକ୍ଷୁ ଶେଷାଦି — ଶିବ, ଅନନ୍ତାଦି ବ୍ରହ୍ମଦି ଶୁକ୍ତିର ସେବକ ।

ଇଷ୍ଟ—ଉକ୍ତର ଅଶ୍ୱଷ୍ଟଦାତା—ଅଥବା ହେ ଇଷ୍ଟ, ହେ ରାମସ୍ଥିତତମ ! ତୁମ୍ଭେ ଅଶ୍ୱଷ୍ଟଦାତା ବା ସକଳ ନାମର ପୁରକ ଅଟ । ତୁମ୍ଭେ ଦୟାନିଧି—ଦୟାର ଆଧାର, ଭଗବାନ (ସମସ୍ତ ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିପାର), ସେ ଯେତେ ଅଳ୍ପର (ଗୋପନ ହୋଇଥାଉ ବରଂ) ଅଳ୍ପର୍ଥ୍ୟାମୀ ଜୀବ ମାଣବ ଅଳ୍ପରର ଭାବ ଗ୍ରହଣ କରିପାର ।
*ମରେ—

ଉତ୍ସୃଷ୍ଟି ପାଳାନାନ୍ତ ତୋ ଶ୍ରୁତଙ୍ଗୀ ବକାରେ
ଚିତ୍ତପୁତ୍ର ତନ୍ତ୍ରବାୟୁ ସୁନ୍ଦ ପରକାରେ ଯେ । * ।
ଈର୍ଷ୍ଟନାଭ ବତ ଶେଳୁ ଇଚ୍ଛା ଶକ୍ତିବଳେ
ଉଦ୍ଭବ ହୋଇ ତୁ ଧର୍ମ ସ୍ଥାପୁ କାଳେ କାଳେ । ୬ ।

ଉତ୍ସୃଷ୍ଟୀ ବକାରେ— ଆଖିପଲ୍ଲୀ ପଡ଼ିବା ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ତୁମ୍ଭେ ଜଗତର ସୃଷ୍ଟି, ପାଳନ ଓ ସଂହାର କାର୍ଯ୍ୟ କରିପାର । ସୃଷ୍ଟି ତନ୍ତ୍ରବାୟୁ = ବସୁନିର୍ମାତା— ତନ୍ତ୍ରୀର ପଟ ଓ ତାର ସୁନ୍ଦ ପରାସ୍ତେ ବୁନ୍ଦାରେ ଜଗତରୁଡ଼ିକ ସୁଦ୍ଧା ପରସ୍ପର ପରସ୍ପର ସହତ ଧରାଧରି ହୋଇରହିଥାନ୍ତୁ । ବୃତ୍ତିଅଣି ପୋକ (ଈର୍ଷ୍ଟନାଭ) ନିଜ ଶରୀରରୁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଜାତ କରି ତାହାଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ ଜାଲ ନିର୍ମାଣ କରି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି କ୍ଳୀଡ଼ାକରେ ଏବଂ କ୍ଳୀଡ଼ାଶେଷରେ ଯେପରି ସେସବୁ ସଂହାର କରେ, ହେ ପ୍ରଭୋ, ତୁମ୍ଭେ ସେହିପରି ନିଜର ଇଚ୍ଛା-ଶକ୍ତିବଳରେ ଜଗତ୍ ସୃଷ୍ଟି କରି ବିବିଧ କ୍ଳୀଡ଼ା ଭୋଗପରେ ସେସବୁକୁ ନିଜେ ସଂହାର କର । ଜଗତରେ ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ହେଲେ ତୁମ୍ଭେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ଗ୍ଳାନି ଦୂରକରି ଧର୍ମ ସ୍ଥାପନ କର । ୭ମ ପଦରେ—

ରକ ଯଜୁ ସାମ ବହୁ ଶ୍ରୁତି ଶାସ୍ତ୍ରଭେଦେ
ରୂପ ଗୁଣ ଯଶ ଅସ୍ତ୍ର ଅଶେଷ ସମ୍ପାଦେ ହେ । ୮ ।

ବେଦ ଓ ପୁରାଣାଦି ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅଶେଷ ରୂପ ଅଶେଷ ଗୁଣ ଓ ଅଶେଷ ଯଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଦୁନଶ୍ଚ—

ରୁଚିର ଚରଣ ନଖରୁଟାର ମହିମା
ରକ୍ଷ ସଖ୍ୟାକଲେ କଲ୍ଲି ନ ପାଇଲେ ସୀମା ହେ । ୮ ।

ପ୍ରଭୋ, ତୁମର ମନୋହର ପାଦର ଶୋଭା ଓ ତାର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା ନିତାନ୍ତ ଅସମ୍ଭବ । କାରଣ ନଖଶୋଭାର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ଅସଂଖ୍ୟ କଲ୍ଲିଗଣ (ଅନଳ ସମୟ ବା ତଦ୍ଗତ ବ୍ରହ୍ମାଦି ପ୍ରମୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବଗଣ) କଲ୍ଲି— ବିବିଧ କଲ୍ଲିନା କଲ୍ଲିନା କରି ସୁଦ୍ଧା ତାର ସୀମା ପାଇପାରିଲେ ନାହିଁ ।

“ଲୁବ୍ଧକତାରକ ବ୍ରହ୍ମହରଣହର ।

ଲୁଟାଇ ପାର କୃପାରେ ମୁକତିଭଣ୍ଡାର” । ୧ ।

ଆତ୍ମା ନକ୍ଷତ୍ରମଣ୍ଡଳ ମଧ୍ୟରେ ଲୁବ୍ଧକ ନାମକ ନକ୍ଷତ୍ରମଣ୍ଡଳ ଅଛି । ସେହି ନକ୍ଷତ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ “ଲୁବ୍ଧକତାରକ” କହନ୍ତି । ସେହି ଲୁବ୍ଧକତାରକ ପୂର୍ବେ ଗୋଟିଏ ଲୁବ୍ଧ ଶବର ରୂପେ ଅରଣ୍ୟରେ ମୃଗୟା କରୁଥିବା ବେଳେ ଭଗବାନଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ମୃଗକର୍ଣ୍ଣତ୍ରାମ ଜନ୍ମିବାରୁ ଶରବଦ୍ଧ କରି ଭଗବାନଙ୍କର ଅପରାଧୀ ହୋଇ-
ଥିବା କଥା ପୁରାଣରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ଗର୍ବକୁ ବସ୍ତାହରଣ ଦ୍ଵାରା ଓ ଶିବଙ୍କ ଗର୍ବକୁ ମୋହନ ରୂପ ଧାରଣ ଦ୍ଵାରା ଭଗବାନ୍ ହରଣ (ଖଟ) କରିଥିବା କଥା ପୁରାଣରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ମୁକତିଭଣ୍ଡାର—କୃପାବଳରେ ନୀଳାଚଳାଦି ଧାମମାନଙ୍କରେ ଲୁଟାଇ ଅଛନ୍ତି । କେବଳ ଶୁକକୈବଲ୍ୟମୁକ୍ତିରସଦାତା—ଏହି କୈବଲ୍ୟ ଅନନ୍ତ ବ୍ରହ୍ମ ବ୍ୟତିରେକେ ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ଅନୁକମ୍ପଣୀରେ କରି ଭକ୍ତ ଓ ପଣ୍ଡିତମାନେ କିପରି ଏ କାବ୍ୟ କୁପୁରୁଷ ସେ ବିଷୟରେ ସମତ ପ୍ରଦାନ ପୂର୍ବକ କହୁଛନ୍ତି ସେ ।

ଦୃଶ୍ୟରେ ଘୋଷିଲେ ନରେ ପାଇବେ ନିର୍ବାଣ ।

ଦୃଢ଼ବଚ ରସିଦ ଦୃଢ଼କୁ ରବି ଜାଣହେ ।

ଏ ପଦର ଅର୍ଥ କରିବାକୁ ଯାଇ କେହି କେହି ଦୃଶ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅନାହାର ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଅର୍ଥ ଏଠାରେ ସମୀଚୀନ ନୁହେଁ । ମନରେ ଦୃଶ୍ୟ ଆସିଲେ କାବ୍ୟରସ ଗ୍ରହଣରେ ବାଧା ଆସିବ । ମନରେ ଶୁଦ୍ଧା ନ ଆସିଲେ କଦାପି ବିଷୟ ବୋଧ ହେବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଦୃଶ୍ୟ ଅର୍ଥ ଅନୁକମ୍ପା ବା ଦୟା—ସମ୍ବୃତ ରାମାୟଣରେ ଏହି ଦୃଶ୍ୟ ଶବ୍ଦଟି ଦୟା ଅର୍ଥରେ ହିଁ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଉଦ୍ୟତୈକ ଭଜନସ୍ତ୍ରୀ ଯାୟତଂ

ଶ୍ରୋଣୀ ଲମ୍ବୀ ପୁରୁଷାନୁ ମେଖଳାଂ

ତାନ୍ବିଲେକ୍ୟ ବନିତାବଧେ ଦୃଶାଂ

ପକ୍ଷିଣା ସହ ମୁ ମୋକ୍ଷରତାବଃ

ଅଥବା ଅନ୍ୟଥ —

ହା ତ ତ ମାମ୍ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ କୃଗତସି ଦୃଶାକର—ଏହି ଉଭୟ ଶୋକ୍ଳାଂଶରେ ଦୃଶ୍ୟ ଶବ୍ଦଟି ଦୟା ବା ଅନୁକମ୍ପା ଅର୍ଥରେ ହିଁ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଅଛି ।

ଏକାଦଶ ପାଦରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିମନ୍ୟୁ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କୁ ଭଗବତ୍ସ୍ତ୍ରୀ ପୁନରାୟ ଦର୍ଶାଇ ହରିକୃତ - “ଅନନ୍ତକୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଭିରାଣ୍ଡଭିର” ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହିଠାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅର୍ଦ୍ଧନାଗାରର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ‘ଭଗ୍ନା’ପଦ କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀବୋଧକ ଆଉ ଭଗ୍ନର ପଦ କେବଳ ପୁରୁଷ ବୋଧକ; ଅର୍ଥାତ୍ ଭଗବାନ କେବଳ ସ୍ତ୍ରୀ ବା ପୁରୁଷ ନୁହନ୍ତି । ତାଙ୍କଠାରେ ସାଂସାରିକ ଗୁଣର ଅଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ତେଣୁ ସେ ଏକ ଅଙ୍ଗରେ ସ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ଅପର ଅଙ୍ଗରେ ପୁରୁଷ, ଏହିଦିଗ ଅର୍ଦ୍ଧନାଗାର ବା ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ସ୍ବରୂପ ଅଟନ୍ତି । ଆବଶ୍ୟକ ବେଳେ ଅର୍ଦ୍ଧ ପଶୁ ଏବଂ ଅର୍ଦ୍ଧ ମନୁଷ୍ୟ ରୂପେ ନରସିଂହ ଅବତାର ଏହାର ଜ୍ଵଳନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ଉକ୍ତ ପ୍ରାନ୍ତରେ କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ କ୍ରମରେ କବିଙ୍କର ଦୁଇଟି ମାତ୍ର ପଦ ଉଦ୍ଧାର କଲେ ତାଙ୍କର ବହୁ-ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳିବ ।

କେଉଁ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଅର୍ଥଜ୍ଞାନ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି କହୁଛନ୍ତି—

“ଧ୍ରୁବ ଶବ୍ଦ ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପମା ଅନୁମାନ
ଧରି ବିରୁଦ୍ଧଲେ ହେବ ଏଥୁ ଅଧିଜ୍ଞାନ ଦେହ ।”

କାବ୍ୟର ମର୍ମ ବା ନିର୍ଯ୍ୟାସ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଗଲେ ପାଠକକୁ ସାରାଂଶ ଶବ୍ଦ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଉପମାନ ଓ ଅନୁମାନ ଏହି ଚାରୋଟି ପ୍ରଧାନ ପ୍ରମାଣକୁ ଧରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହା ଧ୍ରୁବ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯଥାର୍ଥ । ଅନୁମାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କବି ଏଠାରେ ନ୍ୟାୟ-ଦର୍ଶନର ପ୍ରମାଣ-ଚତୁଷ୍ଟୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନାର୍ଜନର ଉପାୟ ସ୍ବରୂପ ବିଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନ, ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ଯାହା ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନକରୁ ତାହାକୁ ହିଁ ସେହି ବସ୍ତୁ ସ୍ବପକ୍ଷରେ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ମନ ଏବଂ ଚକ୍ଷୁ କର୍ଣ୍ଣ ନାସିକା ଜିହ୍ବା ଡକ୍—ଏହି ପଞ୍ଚେନ୍ଦ୍ରିୟଠାରୁ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ ତାହାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କୁହାଯାଏ । ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ ନିର୍ଭରଶୀଳ ନୁହେଁ । କାମଳ ରୋଗାନ୍ତାନ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ଦୟା ଭଲ ପଦାର୍ଥକୁ ହରିଦ୍ରାବର୍ଣ୍ଣ ଭଲ ଦେଖେ । ରୋଗୀର ଏହି ରୁକ୍ଷ-ଜ୍ଞାନ ଭାନ୍ତିସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଟେ ।

ଆନୁମାନ—ବ୍ୟାପ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ଦେଖି ବ୍ୟାପକର ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ତାହାକୁ ଅନୁମାନ କୁହାଯାଏ । ପର୍ବତରେ ଧୂମ ଦେଖିଲେ ଅଗ୍ନିର ଅସ୍ତିତ୍ବ ସ୍ବପକ୍ଷରେ ଜ୍ଞାନ ଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ ନୁହେଁ । ଜଳଦ୍ବାରା ଅଗ୍ନିକୁ ନିର୍ବାପତ କଲେ ସୁଦ୍ଧା ସେଥିରୁ ଧୂମ ନିର୍ଗତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସେତେବେଳେ ହୁଏତ ଅଗ୍ନି ନ ଥାଏ ।

ଅର୍ଥ ପ୍ରମାଣ—ରୂପି ମୂଳ ବିକାଳ ଦର୍ଶୀ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କର ବାକ୍ୟକୁ ଅର୍ଥ ପ୍ରମାଣ ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଉପମାନ:—କୌଣସି ଅତିପ୍ରସିଦ୍ଧ ସାଧାରଣରେ ଗୁପ୍ତତା ବସ୍ତୁ ସହିତ ସାଦୃଶ୍ୟ-
ଅନ୍ୟବସ୍ତୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମେ—ତାହାକୁ କୁହାଯାଏ ଉପମାନ । ଯେପରି
ଗୋରୁ—ପଶୁ ଆମର ଅତି ପରିଚିତ । ମାତ୍ର ଆଉ ଏକପ୍ରକାର ଜନ୍ତୁ ଅଛି,
ଯାହାର ନାମ ଗବୟ —ମୋର ସଙ୍ଗରେ ଗବୟର କୌଣସି ବସ୍ତୁରେ ସାଦୃଶ୍ୟ
ରହିବ । ଯେ ଗବୟ ଦେଖି ନାହିଁ ତାକୁ ଏହା କପରି କହିବାକୁ ଯାଇ ଆମେ ଗୋରୁପରି
ଏ ଜନ୍ତୁ—ଏହା କହି ବାହାର ଗୋରୁ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜନ୍ମିଲା ତାହା
ଉପମାନକାତ ଜ୍ଞାନ ।

ଶବ୍ଦ ଅପୌରୁଷେୟ ଶାସ୍ତ୍ରବାକ୍ୟ । ଏହା ବ୍ୟକ୍ତି ବିଶେଷର ନ ହୋଇ
ଉପବକ୍ତୃକର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରକଟିତ — ଏଣୁ ଏହାକୁ କୁହାଯାଏ ଅପୌରୁଷେୟ ଶାସ୍ତ୍ର । ବେଦବାକ୍ୟ —
ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ବାଣୀ ଇତ୍ୟାଦି — ଏହା ଶବ୍ଦ ପ୍ରମାଣ । ରୁଚାକମାନେ - ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷବାଦୀ ।
ସେମାନେ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

ବୈଶେଷିକ—୨ଟି ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନ ।

ସାଂଖ୍ୟ — ୩ଟି ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ ଓ ଶାବ୍ଦ ।

ନ୍ୟାୟ — ୪ଟି ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଉପମାନ ଓ
ଶାବ୍ଦ ।

ଉଚ୍ଚ ମୀମାଂସକ — ୫ଟି ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି— ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ, ଉପମାନ
ଶାବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥାପତ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତ ଓ ପ୍ରସକର ମୀମାଂସକ — ୬ଟି ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ଅନୁମାନ
ଉପମାନ, ଶାବ୍ଦ, ଅର୍ଥାପତ୍ତି ଓ ଅନୁପଲବ୍ଧ୍ୟ ।

ପୌରାଣିକମାନେ — ୧୦ଟି ଏପରିକି ୧୨ଟି ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ଶ୍ରୀମତ୍ ଜୀବଗୋସ୍ୱାମୀ — ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ,
ଅନୁମାନ, ଉପମାନ, ଶାବ୍ଦ, ଅର୍ଥାପତ୍ତି, ଅନୁପଲବ୍ଧ୍ୟ, ଐତିହ୍ୟ, ସମ୍ଭବ, ପୁରାଣ ପ୍ରଭୃତି
ପ୍ରମାଣଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ୱୀକାର କଲେ ହେଁ ସେଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଦିନୋଟି ମାତ୍ର
ପ୍ରମାଣରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ—ଏହି ମତ ପୋଷଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଶାବ୍ଦ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ
ଅନୁମାନ ଏହା ହିଁ ସାର ପ୍ରମାଣ । ତାଙ୍କ ରଚିତ “ଜଞ୍ଜୁ ସମ୍ବର୍ଧ” ଭିତରେ ସେ
‘ଶବ୍ଦ’ର ଅର୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଶବ୍ଦ କହିଲେ କେବଳ ଭାଗବତକୁ ହିଁ
ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଆଉ କେହି ଆତ୍ମ ବାକ୍ୟ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି, ପୁଣି ଆଉ ବା
କେହି ଶବ୍ଦ କହିଲେ ବେଦକୁ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ମଧ୍ୟ ବୁଝିଥାଆନ୍ତି ।

ବଳଦେବ ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣଙ୍କ “ପ୍ରମେୟ ରତ୍ନାବଳୀ”ରେ ଏପ୍ରକାର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଅଛି । ପ୍ରମା ଅର୍ଥ ଯଥାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ । ଏହି ପ୍ରମାର କାରଣ ହେଲେ ତାକୁ ପ୍ରମାଣ କୁହାଯାଏ । (ପ୍ରମାର କାରଣ ପ୍ରମାଣ ।)

ସୁନନ୍ଦ କବି ଏହି କାବ୍ୟ ଆଲୋଚକମାନଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି କହୁଅଛନ୍ତି—

‘ନ୍ୟାୟାଦି ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ବେଦାଗମ କାବ୍ୟ’

ନ୍ୟାସ କଲ ଲୋକର ଏ ହୋଇବଟି ଭବ୍ୟ’

ଏହି ପଦର ସତ୍ୟତା ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଗଲେ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟକୁ ଅନୁଶୀଳନ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ନାସ୍ତବକ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟରେ ନ୍ୟାୟାଦି ଦର୍ଶନ, ସ୍ୱରୂପ ବେଦାଗମ ଓ କାବ୍ୟର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଉକ୍ତ ଚିନ୍ତାରେ ଥିବା ନ୍ୟାସ ଶବ୍ଦଟି ବେଶ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ଟୀକାକାରମାନେ ଏ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ବୁଝି ନ ପାରି ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । ନ୍ୟାସ ଅର୍ଥ ନିଷ୍ପ ବା ହୃଦୟରେ ଲଭିକଲ ପରି ଭାବ ଏଠାରେ ଆସୁ ନାହିଁ । ବହୁଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଲୋକ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ; ବହୁ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରେ ଏବଂ ଯେ ଜ୍ଞାନ ତାର ଅହମିକା ଅକୃତ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଦରେ କହୁଲେ—ଟାଣ ଚଣା ଚଟଣ ଲାରଦ କଲପର, ଟେକ ଓଜ ଭଜିବ ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ରମକର । କାହାର ଟେକ ଓଜ ଭଜିବ ? ଯେଉଁମାନେ ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗରେ ନିଜକୁ ପରିଚାଳିତ କରିବେ । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ନ୍ୟାସ ବା ତ୍ୟାଗ କଲେ ଯାଇ ପ୍ରକୃତ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଅଭି-ନବେଶ ପୂର୍ବକ କାବ୍ୟର ଚିତ୍ତ ଚିନ୍ତା ମର୍ମ ଜାଣିପାରିବେ । ତେଣୁ ନ୍ୟାସ ଅର୍ଥ ନିଷ୍ପ ହୁଏ ।

କାମ୍ୟାଣାମ୍ କର୍ମାଣାମ୍ ନ୍ୟାସଂ

ସନ୍ନ୍ୟାସଂ କବୟୋ ବିଦୁ ।

ଏଠାରେ ନ୍ୟାସ ତ୍ୟାଗ । ଜ୍ଞାନ ମାର୍ଗ ଗୁଡ଼ିକ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗରେ ଗଲେ ଯାଇ ଏ ଗୁପ୍ତର ଚିତ୍ତ ବୁଝିପାରିବ । ତେଣୁ—

ଠକ ନୁହେଁ ଗୁରୁକୃଷ୍ଣ ବଇଷ୍ଣବ ଦେହ,

ଠିକ ଏଥୁ ମର୍ମ ଜାଣିପାରିବେନି ସେହ ।

ସୁବରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ, କବି ଯଦିଓ ଜଣେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ତଥାପି ସେ ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନର ପ୍ରମାଣକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ନ୍ୟାୟ ଦର୍ଶନର ପ୍ରସ୍ତାବ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପଡ଼ିଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ବୈଷ୍ଣବଜଗତରେ ତିନୋଟି ମାତ୍ର ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱୀକୃତ ହେଲେ ହେଁ କବି ତାହା ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଅନ୍ୟ ମତକୁ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦର୍ଶନ ପାଠ କରି ସେଥିରୁ ସାରାଂଶ ଗ୍ରହଣ କରି କବି କୌଶଲସହକାରେ କୌଣସି କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ତାହା ସନ୍ଦିଗ୍ଧିତ କରିଅଛନ୍ତି । ସଖାର ଭେଦ ଦେଖାଇବାକୁ ଯାଇ କବି ତାପିନୀଗୁପ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି

ତାପିମଗୁଡ଼ିକ ଉପନିବଦ୍ଧ ହେଉ । ଏଗୁଡ଼ିକରେ କେବଳ ଯେ ସର୍ତ୍ତ ଭାବ ଅଛି ତା ନୁହେଁ, ପରଂତୁ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ଏଥିରେ ନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଶ୍ୟା, କୃଷ୍ଣ, ନନ୍ଦ ଯଶୋଦା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ଓ ମୂଳାର୍ଥ ସେଥିରେ ନିବଦ୍ଧ ହୋଇଅଛି । ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତିର ତାରତମ୍ୟ ଏବଂ ଭକ୍ତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ଦର୍ଶାଇ କବି ଝୁର୍ ଚତୁରତାର ସହିତ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ଭକ୍ତି ହିଁ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତିର ଏକମାତ୍ର ସୋପାନ ଓ ସହାୟକ, ଏହା ପ୍ରତିପାଦନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି ।

ହିଂସା ରାଜ୍ୟରେ କବି ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଉଦ୍ୟାନମାନ ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ଅସ୍ତରାମୀ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ତୁଳାଦଣ୍ଡରେ ତୁଳନା କରୁଅଛନ୍ତି । ବିଷୁବରେଖା ତୁଳାଦଣ୍ଡ ଓ ସେ ଦଣ୍ଡର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ୱରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ରଖି ସତେ କି ବ୍ରହ୍ମା ତଉଲୁଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ସୁଧା ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ଅନୁରାଗ ରୂପେ କଲ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅସ୍ତ ହେବାରୁ ତୁଳାଦଣ୍ଡର ଏକଭାଗ ତଳକୁ ଗଲୁ ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦୟ ହେଲେଉ ଅପର ଏକଭାଗ ଉପରକୁ ଉଠିଲା । ତୁଳାଦଣ୍ଡର ବଧୂ ଅନୁଯାୟୀ ଯେଉଁ ଭାଗ ତଳକୁ ଯାଏ ସେ ଭାଗ ବା ଗରୁଆ ଏବଂ ଯେଉଁ ଭାଗ ଉପରକୁ ଉଠେ ସେ ଭାଗ ଉଶ୍ୱାସ ବୋଲି ଧରିନିଆଯାଏ । ଏ ସ୍ଥଳରେ ଅନୁରାଗସୂର୍ଯ୍ୟ ତଳକୁ ଗଲେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଲେ, ମାତ୍ର ସୁଧା-ଚନ୍ଦ୍ର ଉପରକୁ ଗଲେ ତା ଅପେକ୍ଷା ନ୍ୟୁନ ବୋଲି ସ୍ଥିରୀକୃତ ହେଲେ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗକୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ କବି — ‘ଉଚ୍ଚ ନର ନର ଉଚ୍ଚ ଜଣା ରାଧାରେ,’ ଏହା ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଯିଏ ଉଚ୍ଚ ଥିଲା, ସେ ନର ହେଲା ଏବଂ ଯେ ନର ଥିଲା, ସେ ଉଚ୍ଚ ହେଲା ।

ଅଭିନିବେଶ ସଦ୍‌ବ୍ୟାପୀ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ, ଏ ସ୍ଥଳରେ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱର ଏକ ଇତିହାସ ସତେ କି କବି ଦେବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । ଧର୍ମଜଗତରେ ଦିନେ ଜ୍ଞାନ ହିଁ ଚରମ ଶ୍ରେୟ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲା । ଧର୍ମର ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା ଜ୍ଞାନପ୍ରାଧାନ । ସେହି ଜ୍ଞାନ ଆଜି ବୈଷ୍ଣବଜଗତରେ ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା । ପୁଣି ଯେଉଁ ଭକ୍ତି ସେ ଯୁଗରେ ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି ଅବହେଳିତ ବା ପରିଗଣିତ ହେଉଥିଲା, ସେହି ଭକ୍ତି ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମଜଗତରେ ପୁଣି ସର୍ବାପେକ୍ଷା ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ସୁଧା ଅର୍ଥ—ଅମୃତ—ଅମୃତ ହିଁ ଜ୍ଞାନ । ଅନୁରାଗ—ସ୍ନେହ—ଭକ୍ତି—ଏଠାରେ ରାଗାନୁରାଗ ଭକ୍ତିକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । କବି ବଡ଼ କୌଶଳୀ । ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଏଠାରେ ଭକ୍ତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ଅନୁରାଗର ତୁଳନା ନୈମିଷ କାବ୍ୟରେ ଅନୁସନ୍ଧେୟ । ସେଠାରେ ନୈମିଷକାର ଦମୟନ୍ତୀ ଏବଂ ନଳଙ୍କର ଅନୁରାଗକୁ ତୁଳନା କରୁଅଛନ୍ତି । କନ୍ଦର୍ପର ବିଶାରେ ମିଶ୍ର ଦୁର୍ଦ୍ଦିଙ୍କର ଅନୁରାଗ ତୁଳିତ

ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ କନ୍ଦର୍ପ ଭୁଲନାକାଶ; ମାତ୍ର ଅଭିମନ୍ୟୁ ବ୍ରହ୍ମାକୁ ଭୁଲନା-
କାଶରୂପେ ଠିଆ କରାଇଅଛନ୍ତି । ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ଏଠାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ।
ନୈଷଧରେ କନ୍ଦର୍ପ ନାୟକ ନାୟିକାର ଅନୁରାଗକୁ ଭୁଲିବା ପାଇଁ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ
ଲୌହପାତ୍ର କରି ତାର କରଣକୁ ରଞ୍ଜୁ ଏବଂ ନିଜର ଶରକୁ ଭୁଲନଦଣ୍ଡ କରିଛି ।
ବିଦଗ୍ଧ କରି ଭୁଲନଦଣ୍ଡରେ ଯୋଡ଼ିଏ ପାତ୍ର ରଖି ଦୁଇଟି ସଦାର୍ଥ ସେଥିରେ
ରଖିଅଛନ୍ତି ।

“କଂସୀକୃତାସୀତ୍ ଶକ୍ତ ମଣ୍ଡଳୀନ୍ଦୋଃ

ସମୁକ୍ତରଶ୍ମି ପ୍ରକାଶଃ ସୁରେଶ ।

ଭୁଳା ଚ ନାସତ ଲତା ନିଜୈବ

ମିଥ୍ୟୋଽନୁରାଗସ୍ୟ ସମୀକୃତୌବାମ୍ ।” (ନୈଷଧ)

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭ୍ରମରେ ଉପାଶାର୍ଥରେ ବନ୍ଧୁକୁ ବଂଶୀ ପ୍ରାର୍ଥନା, ଅଦ୍ଭୁତା ଉଦ୍ଧାର
ଓ ରାଧା ଜନ୍ମାଦି ପ୍ରସଙ୍ଗ ପୂର୍ବରୁ ଗୁହାତ । ମାୟା ଯୋଗ-ମାୟାର ସମାବେଶ ମଧ୍ୟ
ପୂର୍ବରୁ ସଂଗୃହୀତ । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କରି “ତତ୍ତ୍ୱମସି”ର ଅବତାରଣା
କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱମସି ବେଦର ମହାବାକ୍ୟ । ଜୀବପରମର ସମ୍ବନ୍ଧ ପ୍ରାପ୍ତିର
ସମ୍ବନ୍ଧ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ୧୧ ଭ୍ରମର ପଦଗୁଡ଼ିକ ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱରେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ।
ଜୀବ ପରମ ନେଇ ଏହାର ଅଧିକାଂଶ ପଦ ରଚିତ । ସୁନରାୟ କବି ଷଠି ଓ ୩୫ଶ
ଭ୍ରମରେ ରସବାଜ, ଅଗ୍ନିବାଜ, ଓଁ କାର, କାମବାଜ, କାମଗାୟତ୍ରୀର ଉଲ୍ଲେଖ କରିବା
ଦ୍ୱାରା ଆଗମଶାସ୍ତ୍ର ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏତଦବ୍ୟାପୀତ ବହୁ କାବ୍ୟ ଓ
ପୁରାଣର ଭ୍ରମ୍ଭା ଏ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଅଛି । ବିଶେଷତଃ ଭଗବତ, କୃଷ୍ଣ-
ବର୍ଣ୍ଣାମୃତ, ଲଳିତ ମାଧବ, ବିଦଗ୍ଧ ମାଧବ, ଉଚ୍ଛ୍ୱଳ ନଳମଣି, ଷଷ୍ଠଦର୍ଦ୍ଦ ଓ
ଉପନିଷଦ୍ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥର ବହୁ ବିଷୟ ଗ୍ରହଣ କରି କାବ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ଓ ଉପାଦେୟତା
ବୃଦ୍ଧି କରିଅଛନ୍ତି । ଭଗବତର ନବ ମହାମୁନି ଓ ଯଦୁ ଅବଧୂତ ସମ୍ବାଦ, ଦଶମସ୍କନ୍ଦର
ଗୋପଲାଳା, ଦ୍ୱାରକାଲାଳାର ବ୍ରହ୍ମସୁଦି—ଏସବୁର ଭ୍ରମ୍ଭା ଏ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ।
ପ୍ରୋକ୍ତ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଭ୍ରମର ଶେଷରେ କରି ତାଙ୍କ ଧର୍ମମତକୁ ଆହୁରି ପରିଷ୍କାର
କରିବାକୁ ଯାଇ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମର୍ଥିତ ମହାମନ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ
କରିଅଛନ୍ତି । ସେ ଲେଖିଲେ—

“ହରେ କୃଷ୍ଣ ରାମ ନାମ ଯଦ୍ଧି ସେହି ତତ୍ତ୍ୱ

ହରପ୍ରେ ରସ ଏ ଘେନ ସାଧବ ଏ ଗୀତ ହେ” ।

ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ “ହରେ କୃଷ୍ଣ ରାମ,” ଏହି ମହାମନ୍ଦ୍ର ସ୍ତାବନା କରନ୍ତି ।
କିନ୍ତୁ “ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ” ମନ୍ତ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବମାନଙ୍କ

ଦ୍ଵାରା ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛି । ଏହା ଶାସ୍ତ୍ରପିତ । “କଳିସନ୍ତରଣ” ଉପନିଷଦ୍ରେ
 “ହରେ ରାମ କୃଷ୍ଣ” ମନ୍ତ୍ରର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହା ମଧ୍ୟ “ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କର”
 ଅନୁସୂଚିତ ମନ୍ତ୍ର । ଏମାନ—

ହ୍ରୀଂ, ଶ୍ରୀଂ, କ୍ଳୀଂ—ସମସ୍ତର ଉପାସକ । ଏହା ହିଁ ଗୁରୁ, ଶିଷ୍ୟ, ଭଗବାନ ।
 କନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ ହ୍ରୀଂ, କ୍ଳୀଂ, ଶ୍ରୀଂ,—ଗୁରୁ, ଭଗବାନ, ଶିଷ୍ୟ—ଇତ୍ୟାଦି ମନ୍ତ୍ରର
 ଉପାସକ ।

ହ୍ରୀଂ, ଶ୍ରୀଂ, କ୍ଳୀଂ ଜ୍ଞାନପିଣ୍ଡା ଭକ୍ତିର ଉପାସକଙ୍କ ମତରେ—

ହରେ—ହ୍ରୀଂ—(୧) ଶିଷ୍ୟ, (୨) ବଳରାମ, (୩) ଶିବ, (୪) ପରା,

(୫) ଭକ୍ତ ।

ରାମ—ଶ୍ରୀଂ—(୧) ଗୁରୁ, (୨) ସୁଭଦ୍ରା, (୩) ବ୍ରହ୍ମା, (୪) ରାମ (୫)
 ରାଧାରାଜ ।

କୃଷ୍ଣ—କ୍ଳୀଂ—(୧) ଭଗବାନ, (୨) ଜଗନ୍ନାଥ, (୩) ବିଷ୍ଣୁ (୪) କାମ,

(୫) କୃଷ୍ଣ ।

ଶୃଙ୍ଗା ଭକ୍ତିର ଉପାସକ କହୁଲେ—

ହରେ-ହ୍ରୀଂ କ୍ଳୀଂ ଶ୍ରୀ

କୃଷ୍ଣ ଶିଷ୍ୟ, ଭଗବାନ, ଗୁରୁ ।

ରାମ-ଶିଷ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସିବା ପାଇଁ ଗୁରୁ କଟିବ ।

ଭଗବତ୍ ତତ୍ତ୍ଵ ସମୂହରେ ତାଙ୍କ ଦର୍ଶନ କେବଳ ଯେ ତାଙ୍କ ପ୍ରଥମ ରୁଦ୍ଧରେ
 ଫୁଟି ଉଠିଛି, ତାହା ନୁହେଁ । ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ଏହା ଅତି ଉତ୍ତମରୂପେ
 ଫୁଟିଅଛି । ଭଗବତ୍ ତତ୍ତ୍ଵ ଭଳି ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ଵ ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ । କବିଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ
 ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ଵ ଅବକଳ ମହାସିନ୍ଧୁ ପରି ଅତଳ ଓ ଅଗାଧ । ସେହି ତତ୍ତ୍ଵ ସନ୍ଧ୍ୟେ ଭାବରେ
 ଆଲୋଚନା କରି ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ପରିସମାପ୍ତି ଆଶିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଏହି ପ୍ରେମତତ୍ତ୍ଵ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଯେଉଁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତଣେଷ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତେଦ
 ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉଣା ଅଧିକେ ବୈଷ୍ଣବବ୍ରହ୍ମ ଓ ଅଳଙ୍କାର ସାହାଯ୍ୟରେ
 ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ମାତ୍ର ଯେପରି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ଅନନୁକରଣୀୟ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀରେ କବି ପ୍ରେମର ତତ୍ତ୍ଵ
 ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିବ । ତାଙ୍କ ଗୁରୁ ସଦାନନ୍ଦ

କବିମୂର୍ତ୍ତ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କ ‘ପ୍ରେମତରଙ୍ଗିଣୀ’ ପ୍ରାଦିବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟୁ । ମାତ୍ର ଆଲୋଚ୍ୟ କବିଙ୍କ ପ୍ରାଦିବର୍ଣ୍ଣନା ଭଳି ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଗଭୀର ଓ ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ହୋଇ ନାହିଁ ବା ପ୍ରେମର ବର୍ଣ୍ଣନା ସେପରି ବ୍ୟାପକ ହୋଇ ନାହିଁ । କି ପ୍ରାଚୀନ କି ଆଧୁନିକ ଯୁଗର କୌଣସି କବି ଏପରି ମନୋହାରଣୀ ଭାଷାରେ ଅଶଗଣଣୀ ପ୍ରାଦିକୁ ରୂପ ଦାନ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରାଦି ବର୍ଣ୍ଣନା ହିଁ କବିଙ୍କୁ ଅନ୍ଧସ୍ୱ ଜାଣି ଦାନ କରିଅଛି । କବି ଅତି ଚତୁରତାର ଯତ୍ନେ ତାଙ୍କ ଜୀବନର ସୁଦୀର୍ଘ ପରିପକ୍ୱ ଅଭିଜ୍ଞତା ସାହାଯ୍ୟରେ ଭକ୍ତିରସର ମଧୁର ଅବତାରଣା ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରାଦିର ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ଫୁଟାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ମାନବ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗତରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ସ୍ନେହ, ପ୍ରେମ, ମମତା, ଭାବ, ଭକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଉପାଦାନ ବଳରେ ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରିପାରିବ । କାରଣ ଭଗବାନ ସ୍ୱୟଂ ପ୍ରେମର ଆଧାର ଓ ଯେଉଁ ଶରୀରରେ ଏହି ପ୍ରେମର ବିମଳ ଓ ବିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପରିଦୃଷ୍ଟୁ, ସେହିଠାରେ ହିଁ ଭଗବାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଉପନୀତ୍ୟ ବିଷୟ ହେଉଛି ଶାଶ୍ୱତ, ସନାତନ—ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧାଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରେମ କାହାଣୀ । କବି ସ୍ୱାୟଂ ଅନ୍ତରରେ ସେହିପରି ଅଖଣ୍ଡ, ଅସୀମ ଓ ଅନନ୍ତ ପ୍ରେମର ସନ୍ତାନ ପାଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶ ଏହିପରି ଜୀବନ୍ତ ଓ ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ହୋଇଅଛି । ପ୍ରେମାଛନ୍ନ ମାନବର ଅନ୍ତରର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରେ କି ଭାବରାଜି କେଉଁ ଅବସ୍ଥାରେ କିପରି ଉଦ୍ବିଗ୍ନ ହୁଏ, ତାହାର ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ ଚିତ୍ର ଦେଇ ସ୍ୱାୟଂ ଅସାମାନ୍ୟ ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବିଶ୍ଳେଷଣୀ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ସେ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପ୍ରାଦି ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ହେଲେ ହେଁ, କବି ସମୟ ସମୟରେ ସାଂସାରିକ ଭାବ ଆନୁକୁଲ୍ୟରେ ଦିବ୍ୟଭାବ ଫୁଟାଇଅଛନ୍ତି ।

ତଥାପି ପ୍ରାଦିର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଭାବର ନିର୍ଦ୍ଦର୍ଶନ ଦେବା ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧନରେ ସେ ସଫଳକାମ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ମୂଳ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଛି ପ୍ରେମର ଅନନ୍ତତ୍ୱ, ଅସୀମତ୍ୱ, ମହତ୍ତ୍ୱ ତଥା ଉତ୍କର୍ଷର ପ୍ରତିପାଦନ କରିବା । ତେଣୁ ସେ ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମର ଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଲେଖନୀ ଭୂମିକା କରିଅଛନ୍ତି । ପ୍ରେମ ହିଁ ଜଗତର ସାର ପଦାର୍ଥ । ଭଗବାନ ପ୍ରେମିକର ଦାସ । ଉପନିଷଦ୍ କହେ—“ପ୍ରେମମୂଳା ମେଦନ—ପ୍ରେମାଶ୍ରୀତା ଜୀବନବୃତ୍ତି । ବିଶ୍ୱାସମୂଳଃ ଭଗବାନ୍ ଭୂତଭାବନ” ଇତ୍ୟାଦି ।

ଏହି ପ୍ରେମ ଜଗତରେ ସକଳ ମାନବର କାମ୍ୟ । ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ବା ପ୍ରେମର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିଲେ ଏ ଦେଶରେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରେମର ସନ୍ତାନ ମିଳିବ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କର ଥିଲା । ପ୍ରେମମୟୀ ପ୍ରକୃତି ରାଧା ଓ ପ୍ରେମରସିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିତମ ପୁରୁଷ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରାଦିବର୍ଣ୍ଣନା ସଦୃଶସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ ଓ ସେହି ପ୍ରାଦି ଲୀଳା ହିଁ ଏଠାରେ ପ୍ରକାଶିତ । ସେ ଲୀଳା ପୁଣି ଅବ୍ୟକ୍ତ ଓ ନିତ୍ୟ ରାସଛଳୀ ବୃନ୍ଦାବନରେ ପ୍ରକଟିତ ।

ଅଭିମନ୍ୟୁ ଏହିପରି ଲାଳା ଓ ପ୍ରେମପରି ଏକ ରସାଳ ରସାନୁଭବାପନ୍ନ ବିଷୟକୁ ଚିହ୍ନି କରି ରସିକ, ଶ୍ରାବକ, ପାଠକ, ବିଦଗ୍ଧ, ତଥା କଳାକୁଶଳବ୍ୟକ୍ତିର ହୃଦୟ ହରଣ କରୁଅଛନ୍ତି । କବି କାମର ସଞ୍ଜା ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି, “ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମର ନାମ କାମ ।” ଅପ୍ରାକୃତ ଅନୁଭୂତି ହିଁ କାମ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସେଠାରେ ପରସ୍ପର ସଂକ୍ରାନ୍ତ । ପ୍ରାଣ ପ୍ରସାରିତ ହୁଏ । କାମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟପରତନ୍ତ୍ର ନୁହେଁ ଓ ବିଧାତାର ପୃଷ୍ଠି ମଧ୍ୟ ନୁହେଁ, ତାହା ଅକ୍ଷୟ, ଅଶ୍ୱସ୍ତ, ନିଷ୍ଠୁର । ତାହା ହିଁ ପ୍ରୀତି; ପ୍ରାକୃତ ଦେହରେ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ସାଧାରଣ ପ୍ରେମ । ମାତ୍ର ଅପ୍ରାକୃତ ଶରୀରରେ ଏକମାତ୍ର ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରେମର ପରାକାଷ୍ଠା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ତାହା ପୁଣି ସନ୍ତାନ ଓ ଆହ୍ଲାଦନା ଗୁଣ ନେଇ ସତ୍, ଚିତ୍ ଓ ଆନନ୍ଦର ମଧୁରତା । ଆନନ୍ଦର ଅବାରତ ପ୍ରସୂବଣ । ତାହାର ଭାବ “ଅନୁଭବ ବନେ କାହାଦ୍ୱାରା କହି ନୁହେଁ ବଚନେ ।” ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଉକ୍ତି ସହିତ ଏହାର ମେଳ ଅଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଲେଖିଲେ -

ରାଧାକୃଷ୍ଣ ନିୟୁଣ ଏ ଭାବରେ

ଜାଣେ ଅନୁଭବ ଏ ଭାବରେ ।

(ରସିକ ହାରାବଳୀ)

ସେହି ଅତି ପ୍ରିୟ ଅପ୍ରାକୃତ ରସସାର ଶୃଙ୍ଗାର ଭାବକୁ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ରସସିଦ୍ଧ ଭାବ ଭାବନା ବୋଲିଯାଏ । ଏହାର ମାଦକତା କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ “ଛୁଡ଼ଇ ନାହିଁ ନାବ ସ୍ୱାଧୀନକ” । ବାଲକାଳରେ ମାନବର ହୃଦୟରେ କାମଦେବ ଏହାକୁ ପୋତିଥାଏ । ତାହା “ସୁରସ” ବୃଷ୍ଟିପାତ ଅକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ହାବ, ଭାବ, ପରିହାସ ରୂପକ ତାଳମାନ ପ୍ରସାରିତ କରେ । ସେହି ତାଳରୁ ନାନା ଭଙ୍ଗୀ ରୂପର ଯେ ରୂପକ ଶୁଦ୍ଧ ତାଳ ଓ ପଦ ଜାତ ହୁଏ, ତହିଁର ଫଳ ଅମୃତରସମୟ ଫଳ । ତାହାର ଅନ୍ୟ ନାମ ପ୍ରୀତି । ଏହି ପ୍ରୀତିରୁ ହିଁ ରଚିତ ଜନ୍ମ । ପ୍ରୀତି ନ ଥିଲେ ରତି ଶୋଭନସ୍ୱ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହି ପ୍ରୀତିର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଅଗୋଚର । ରତି ଓ ପ୍ରୀତି ପରସ୍ପରର ଅବସ୍ଥାରେ ଅବସ୍ଥିତ ହେଲେହେଁ, ପ୍ରୀତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଉକ୍ତ ପ୍ରୀତି ଦ୍ୱିବିଧ—ସ୍ୱଜ୍ଞାୟ, ପରଜ୍ଞାୟ । ଏହା ମଧ୍ୟରେ ପରଜ୍ଞାୟ ପ୍ରଧାନ । ସ୍ୱଜ୍ଞାୟ ମଧୁର ହେଲେ ହେଁ ଗୁଣରେ ପ୍ରଥମଠାରୁ ନିଜୁଷ୍ଠ । ପରଜ୍ଞାୟ ଦ୍ୱିବିଧ—ସମର୍ଥା ଓ ସାଧାରଣୀ । ପ୍ରୟୋଜନ ପାଇଁ ଯେଉଁ ରତି ତାହା ସାଧାରଣୀ ଏବଂ ଯେଉଁ ରତିରେ ପ୍ରିୟପାଇଁ ପ୍ରାଣ ମୁହଁବାକୁ ହୁଏ ଏବଂ ତ୍ୟାଗ ଭାବରେ ଯେ ଉଚ୍ଛ୍ୱଳ, ସେ ସମର୍ଥା ନାମରେ ଖ୍ୟାତ । ସମର୍ଥା ନିର୍ମଳ, ପବିତ୍ର, ପ୍ରଶାନ୍ତ, ଗଭୀର ଓ ପ୍ରଶସ୍ତ, ମାତ୍ର ସାଧାରଣୀ ସ୍ୱାର୍ଥଜଡ଼ିତ ଓ ଆବଳତାପୁର୍ଣ୍ଣ । ସମର୍ଥା ପୁଣି ଦୁଇ ପ୍ରକାର—ସମ୍ବନ୍ଧାନୁଗା ଓ ବାଗାନୁଗା ।

ପ୍ରାଚୀ ପୁଣି ଅଧିକାରୀ ଭାବରେ ବିଭିନ୍ନ ରୂପେ ପ୍ରକଟିତ ହୁଏ । ଉତ୍ତମ ଲେକର ପ୍ରାଚୀ ଅନୁଷ୍ଠ, ନିଷ୍ଠାଳଙ୍କ ଓ ନିଷ୍ଠାପତି । କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟମ ଲେକର ପ୍ରାଚୀ ବିମ୍ବ ଭଳି ଅସ୍ପଷ୍ଟ, ମାଧ୍ୟ ଅଧମ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରେମ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରି ସାମାନ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଅଧିକ ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ଉତ୍ତମ ପ୍ରାଚୀ ମଞ୍ଜିଷ୍ଠାସୁର ପରି ଚରଣାୟା ଓ ସୁନ୍ଦର । ଏହିପରି ପ୍ରାଚୀ ଉପକାତ ହେବାପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ଆବେଷ୍ଟନୀର ପ୍ରୟୋଜନ । ସମାନ ବୟସ, ଶୋଭା, ଗୁଣ, ରସିକତାଦି ଥିଲେ ଯାଇଁ ପ୍ରକାଶକୁ ପ୍ରାଣ ଆକର୍ଷଣ କରେ । “ଗୁଣବନ୍ତ ପ୍ରାଣ ହୁଏ ବିକାଶ”, ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରାଣ-ପ୍ରାଣ, ଦେହ-ଦେହ, ଏକ ହୋଇଯାଏ । “କି ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମ କି ପରାଶେ-ମିଶେ ।” ମାଧ୍ୟ ଶିଖିକ ବିଚ୍ଛେଦ ଯୁଗଳ ଭଳି ଓ ଯୁଗଳ ମିଳନ ଶିଖିକ ପରି ଲାଗେ ।

କବି ଅଭିଜ୍ଞତାର ସହଜ ଏହି ପ୍ରାଚୀର ଅବଲମ୍ବନ ବିଭାବ ନରନାଶ ଉଭୟକୁ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ ସାଂସାରିକ ନିୟମ । କେବେ କେବେ ନର ନର ବା ନାଶରେ ଯେଉଁ ପ୍ରାଚୀ ଜନ୍ମଲଭ କରେ ସେ ପ୍ରାଚୀ ନୁହେଁ । ସେଠାରେ ରତ ନ ଥିବାରୁ ସେ ପ୍ରାଚୀ ସୁନ୍ଦର ନୁହେଁ । ସେଠାରେ ପ୍ରାଚୀର ସ୍ବାଦ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ ନାହିଁ ଏହା ଯଥାର୍ଥ । ଜନୈକ ସଂସ୍କୃତ କବି ଏହା ହିଁ କହିଛନ୍ତି—

“ପୁଂସୋଃ କାମକଳାରଳାକ୍ଷି ! ନକଳା ବତ୍ୟୋଶୁ ସମ୍ଭାବ୍ୟତେ ।

ଲୋପିତ ପୁରୁଷସ୍ଵୋରବନ୍ଧି ବିଧିନା ସମ୍ଭବଜୋଃସ୍ଵଂ ବିଧିଃ ।”

ଏହିପରି ବିଧିକୃତ ପ୍ରାଚୀର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ କାବ୍ୟରେ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । କାରଣ ରସ ପ୍ରାଚୀର ସ୍ଵରୂପ । ତାହା ଅସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରାକ୍ତନ ବାସନା ନ ଥିଲେ ରସବୋଧ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ପ୍ରାଚୀବୋଧ ମଧ୍ୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ଏହିପରି ପ୍ରାଚୀ ଚର୍ଚ୍ଚିତାରେ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟଟି ସୁଲଳିତ ଓ ଉପାଦେୟ ହୋଇଅଛି । ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ବାସ୍ତବିକ ବିଦଗ୍ଧ, ପଣ୍ଡିତ ଓ ଭକ୍ତ । ଚରକାଳ ଧରି ଓଡ଼ିଆ ପାଠକପାଠିକା ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ଉନ୍ନତ ସ୍ତୁତି-ଗୁଡ଼ିକ ପାଠକର ହିସାମାନ ଲାଭକରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିବିଡ଼ ମୁକ୍ତିର ସଙ୍କେତ ପାଇବେ ।

କବି ଭକ୍ତଚରଣ ଓ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ

କବି ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ “ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ” ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ପାଠ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ କାବ୍ୟ । ଭକ୍ତଚରଣ ଦ୍ଵିପାଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସ୍ଥାନ ରହିଛି । କାବ୍ୟର ପ୍ରବନ୍ଧ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟରେ ଏ କାବ୍ୟ ମହିମାନ୍ବିତ । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ରସ ସମାବେଶରେ ଏହା ଉଦ୍ଘାସ ଓ ସୁଲଳିତା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସମାଲୋଚକ ଆର୍ତ୍ତବିଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ତାଙ୍କ ପ୍ରାଚୀ ସଂସ୍କରଣରେ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ସମୟ ନରୂପଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି କବିଙ୍କ ଭକ୍ତିମତ୍ତା, କବିତ୍ଵ, କାବ୍ୟବିରଚନାରେ ଭାଷା, ଭାବ, ଅଳଙ୍କାର ଓ ରସାଦିର ପରିଚୟ, କାବ୍ୟର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ ପୁରବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବାଦପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଭାଗର ସୂଚୀରୂପେ ଆଲୋଚନା କରି ସ୍ତାୟୀ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅଧ୍ୟାପକ ଗୌରାକୁମାର ବ୍ରହ୍ମା ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତ କାବ୍ୟର ସମାଲୋଚନାରେ କବିଙ୍କ କାଳନିରୂପଣ ଓ କବିଙ୍କ ଭକ୍ତିବାଦର ନିଦର୍ଶନ ଦେଇ ନିଦେଶଟୀକାରେ ବୁଦ୍ଧିର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସୁସମାଲୋଚକ ଆର୍ତ୍ତବିଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ମତରେ ଭକ୍ତଚରଣ ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ମତାବଲମ୍ବୀ ଓ ଅତିବଡ଼ୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମର୍ଥକ । ଅଧ୍ୟାପକ ବ୍ରହ୍ମା ସୁଯୁକ୍ତି ଦ୍ଵାରା କାବ୍ୟରୁ ନାନା ପ୍ରମାଣ ଉଦ୍ଧାର କରି କବିଙ୍କୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ବୋଲି ନାମିତ କରିବାକୁ ସଚେଷ୍ଟ । ଉତ୍ତମବନ୍ଧ୍ୟ ମତର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତତା ଓ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ ହିଁ ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଆର୍ତ୍ତବିଲ୍ଲଭଙ୍କ ମତରେ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟାଶ୍ରିତ ଐଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଲୀଳା ପ୍ରକଟିତ । କବି ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭଗବତର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅନେକାଂଶରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ । ପୁଣି ରାଧା ଓ ବୃନ୍ଦାବତୀଙ୍କର ସ୍ଵାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଏ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ । ଉପରୋକ୍ତ କାରଣରୁ ସମାଲୋଚକ କବିଙ୍କୁ ଅତିବଡ଼ୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ବୋଲି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବମାନେ ରୋପୀଙ୍କୁ ରାଧା ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । ସେଠାରେ ବୃନ୍ଦାବତୀଙ୍କ ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ ଶୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତ ଓ ମଥୁରା ଭାବର ସମର୍ଥକ; ମାତ୍ର ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତର ପରିପୋଷକ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଓ ଶତଚନ୍ଦ୍ର ଅବତାରଣା ଦର୍ଶନ କରି ସମାଲୋଚକ କବିଙ୍କୁ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତର ଉପାସକ ବୋଲି ସ୍ଥିର

କରିବାକୁ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଉଦ୍ଧବ ଓ ଯଶୋଦା ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗରେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଓ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଭାରତମ୍ୟ ପରିଦର୍ଶିତ ହୋଇ ଶେଷରେ ଭକ୍ତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ସାବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

ଗୌଡ଼ୀୟମାନେ ଜ୍ଞାନବାଦୀ ନୁହନ୍ତି । ସେମାନେ କେବଳ ମଧୁର ବା ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ଅନୁଧ୍ୟାବକ । ଏହା ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମୁଖବନ୍ଧରେ ନମ୍ନୋକ୍ତ ବକ୍ତବ୍ୟ ବିଚାର କଲେ ତାଙ୍କ ଯୁକ୍ତିର ସାରବତ୍ସ୍ନା ପ୍ରମାଣିତ ହେବ ।

“କବି ଭକ୍ତଚରଣ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତିର ଭାରତମ୍ୟ ଦର୍ଶାଇବା ଛଳରେ ଯଶୋଦା ଓ ଗୋପୀଙ୍କ ସହ ଉଦ୍ଧବଙ୍କ କଥୋପକଥନ କରାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଉଦ୍ଧବଙ୍କୁ ଶାନ୍ତ ତଥା ଦାସ୍ୟ ଭକ୍ତିର ସାଧନ ରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରି ସଖ୍ୟ, ବାସୁଲ୍ଲ ଓ ମଧୁର ଭକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି ।” ଏହି ମଧୁର ଭକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ “ପ୍ରତିପାଦନ ହିଁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମମତର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ । ଏହିଠାରେ ଗୋପରମଣୀଙ୍କ ତଥାପି ମଧୁର ରସେ, ଜ୍ଞାନ ଯେବେ ଅଳ୍ପ ମିଶେ, ତାକୁ ସେ କରଇ ବେଗେ ନାଶ” ଉକ୍ତିଟି ପ୍ରଶିଦ୍ଧାନୁସାରେ । ଅବଶ୍ୟ ଆର୍ତ୍ତବିଚାର ବାବୁ ନିଜର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ବଳରେ ଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିର ଉତ୍କର୍ଷ ଓ ଅପକର୍ଷ ଏବଂ ଭକ୍ତିରେ କପରି ଜ୍ଞାନର ସନ୍ତାନ ମିଳେ, ଏ ବିଷୟରେ ଦୃଢ଼ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ବାଢ଼ି-ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଜ୍ଞାନର ସାର ହିଁ ଭକ୍ତି । ଭକ୍ତି ଜ୍ଞାନମୟୀ । କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟ-ମାନଙ୍କ ମତରେ ଶୃଙ୍ଖାଭକ୍ତି ଜ୍ଞାନର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଧାନ୍ୟ ସେଠାରେ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ମୋକ୍ଷଲଭର ସହାୟକ । ମାତ୍ର ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତିର ମୋକ୍ଷସ୍ତେତ୍ତୁ ଏମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଜ୍ଞାନବିଶେଷ ରୂପ ଭକ୍ତିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଅସ୍ୱୀକାରପୂର୍ବକ ଜ୍ଞାନ ସାମାନ୍ୟର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରେମରୂପ ପରମ ପୁରୁଷାର୍ଥର ଉଲ୍ଲେଖ ନ କରି ମୋକ୍ଷରୂପ ପୁରୁଷାର୍ଥର ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି । ସୂଚକ ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ଉକ୍ତି ଭକ୍ତିସହ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନର ସାମ୍ୟ ବିବେଚ୍ୟ ।

ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ବା ଅନ୍ତର୍ବତ୍ତୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭକ୍ତ ସାଧକମାନେ ସ୍ୱୀୟ ଗୁରୁରମ୍ଭରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବନ୍ଦନା କରି ପୁଣ୍ୟର ନିତ୍ୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଉପାସକମାନେ ଉକ୍ତ ଶ୍ରବଣ ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ଅଥଚ ଭକ୍ତଚରଣ ତାଙ୍କ ଗୁରୁର ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଛନ୍ଦରେ ଗୋକୁଳପୁନ୍ଦର ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କର ଜୟଗାନ କରିବାକୁ ଶ୍ରେୟଃ ମନେ କଲେ । ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣାଦି ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ ଗୁରୁର ଆଦ୍ୟରେ ଗୋକୁଳଚନ୍ଦ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବନ୍ଦନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ କାବ୍ୟରେ ପୁଣ୍ୟାମର ବର୍ଣ୍ଣନା କୁହାଯି ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ନାହିଁ, ଏପରିକି ଏ ନାମୋଲ୍ଲେଖ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାହିଁ କି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ କେଉଁଠାରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରମାଣବଳରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ, କବି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସମର୍ଥକ ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଜୀବନୀ ପର୍ଯ୍ୟଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, କବି ନିତ୍ୟବିରହୀ ଚୂଡ଼ାବନଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଉପାସନା କରୁଥିଲେ । ପୁନଶ୍ଚ କବିଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ପ୍ରସ୍ଫୁରିତ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ କବି ସଦାନନ୍ଦ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁ ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ମତର ଉପାସକ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ସେତେବେଳେ ଏ ଧର୍ମ ବ୍ରାହ୍ମଣେତର ଜାତିକୁ ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ପ୍ରସ୍ଫୁଟିତ ଓ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିଲା । କବି ବୈରାଗୀଚରଣ କରଣବଂଶଜ ଥିବାରୁ ଓ ସେ ସମୟରେ ବହୁ ସମ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ବଂଶୀୟ କରଣ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରସ୍ଫୁରିତ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏ, କବି ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଥିଲେ । କେବଳ ରାଧା ଓ ଚୂଡ଼ାବନଙ୍କ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷା କରିଥିବାରୁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରମାଣବଳରେ କବିଙ୍କୁ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଓ ଅତିବଡ଼ୀ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ମତାବଲମ୍ବୀ କହିବା କେତେଦୂର ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ, ବୁଦ୍ଧିମାନ ବିବେଚକ ଅନୁମାନ କରିପାରିବେ । ଉଦ୍ଧବ ଗୋପାଳନାମାନଙ୍କଠାରୁ ଜ୍ଞାନଶୂନ୍ୟ ମଧୁର ରସର ମହତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରି ଆଉ ଯୁକ୍ତି କରି ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରକାଶନରେ ତାକୁ ଛନ୍ଦିତ କରି ନେଇଅଛନ୍ତି । କବି ଲେଖିଲେ—

“ଏମନ୍ତ ଶୁଣିଲେ ଯହୁଁ

ଉଦ୍ଧବ ନିବେଦିତ ହୁଁ

ମନ ମଧ୍ୟେ କରନ୍ତି ବିଚାର,

ଏଡ଼େ କଥାମାନ କି କେ

ଜାଣିଲେ କହୁଲେ ଠିକେ

ନିଶ୍ଚୟ ଏହୁ ଗୋବିନ୍ଦ ଶରୀର

ହେ ଗୋପୀମାନେ

ସ୍ୱାଙ୍କ ପରେ ନାହାନ୍ତି ସଂସାରେ

ବ୍ରହ୍ମା ଶେଷ ଶଙ୍କର ଅମରେ ହେ ।”

ଉପରୋକ୍ତ କାରଣଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ କବିଙ୍କ ଧର୍ମମତ ଓ ଦର୍ଶନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୋଟାଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଧାରଣା ନିଶ୍ଚୟ ପାଠକ ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଜାତ ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ କବିଙ୍କ କବିତ୍ୱ ଓ ଅଲଙ୍କାର ଧୂରନ୍ଦର ଏବଂ ତାଙ୍କ ପ୍ରକାଶରଙ୍ଗୀର ବିଶେଷତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧେ ବିଚାର କରାଯାଉ । ଏହା ପୂର୍ବଦିତ ଯେ ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ମଧୁରମଙ୍ଗଳ ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳର ଅନୁସରଣରେ ଲିଖିତ ହେଲେ ମିଳେ ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ମୌଳିକତା ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି । ଉଭୟ କାବ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତାତ୍ମକ । ନାନାବିଧ ରାଗରାଗିଣୀରେ ଦୁଇଟି କାବ୍ୟ ମନୋରମ ଓ ସୁଶ୍ରବ୍ୟ ହୋଇଛି । ମାତ୍ର ରସକଲ୍ଲୋଳର ପଦଲଳିତା ମଧୁରମଙ୍ଗଳରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଉଭୟ କବି ନାୟକ-ନାୟିକାର କରୁଣୋକ୍ତି ବା ଖେଦୋକ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତତା ଅର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି । ମାତ୍ର ରସକଲ୍ଲୋଳରେ କବି ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ଭାଷାରେ

ଗୋପାଙ୍ଗନାମାନଙ୍କର ବରହୋତ୍ତ ଏପରି ଭାବରେ ଉଦ୍ଧବ ମୁଖରେ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ଯାହା ଫଳରେ ବ୍ରଜରାଜ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ କମଳନୟନରୁ ବାରି ନିର୍ଗତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଅନୁରୂପ ବରହ ଉଦ୍ଧବ କମଳୟ ଶ୍ଯାରେ ମର୍ମକୁ ମଥୁତ କଲଭଳି ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହୁ କଞ୍ଚନୟନର ଅଶ୍ରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ ନାହିଁ । ଏଠାରେ ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ଅତି ବଡ଼ କୌଶଳୀ କବି ବୋଲି ଅନୁମିତ । ଉଦ୍ଧବ କହୁଛନ୍ତି—

“କହୁଛନ୍ତି କୋଟି ଦଣ୍ଡ ପ୍ରଶାମ

କବି ତୁମ୍ଭ ଆଜ୍ଞା ଆଶା ବିଶ୍ରାମ

କେଉଁ ଭାଗ୍ୟରୁ ରହୁଅଛି ପ୍ରାଣ

କରୁଣାପିଛୁ ତୁମ୍ଭେ ତାହା ଜାଣ

କହେଁ ଶୁଣି ହରି; କମଳନେତ୍ର ପକ୍ଷୀଲେ ବାରି ।”

ସୁନନ୍ତ କହୁଲେ—

“ଶ୍ଯାସ ପକାଇ ମାଧବ

କହୁଲେ ଯେଉଁ କଥା ହେ ଉଦ୍ଧବ

କହିତ ବିଚ୍ଛେଦ ଯୁଗ ଯାହାକୁ

କାଳେ ହେଲ ଭେଟ ନାହିଁ ତାହାକୁ

କଷ୍ଟ ଅବା କେତେ, କରନ୍ତି ହେଲେ ମୋ ଆଶା କରତେ ।

ଏ ଚନ୍ଦ୍ର ବାସୁବ ଓ ମର୍ମବିଦାରକ, ପାଠକର ହୃଦୟରେ ଶୋକଲହରୀ ଜାତ କରାଏ । ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ—

“ଏ ବାଣୀ ଶୁଣି ଗୋବିନ୍ଦ

ବୁଦ୍ଧି ନେତ୍ର ଅରବିନ୍ଦ

ହୃଦରେ ସୁମର ଗୋପୀଭାବ

ଟିକକ ଅନ୍ତରେ ଭାସି

ଧନ୍ୟ ସେ ଗୋପନବାସୀ

ମୋହଠାରେ ଏଡ଼େ ଭାବ ସେ ଗୋପୀମାନେ

ମୋତେ କି କରିବେ ସୁର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ

ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ହେବ ଭେଟ ହେ ।”

ଏଠାରେ ରସକଲ୍ଲୋଳୋଚିତ ପ୍ରାଣକୁ ଶ୍ଯର୍ଣ୍ଣ କଲଭଳି ଭାବର ଆବେଗ ନାହିଁ ।

ରସକଲ୍ଲୋଳ କବିଙ୍କ ଜଗନ୍ନାଥେକପ୍ରାଣତା ସର୍ବତ୍ର ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ କୃଷ୍ଣେକପ୍ରାଣତା ସର୍ବତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ରସକଲ୍ଲୋଳର କବି ରସିକ ।

ତାଙ୍କ ରସିକତା ଓ ଗୁରୁଦୟୋକ୍ତି ଭକ୍ତଚରଣଙ୍କ ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ବିଶେଷତଃ କବି ଯେଉଁ କାନ୍ତକୋମଳ ପଦାବଳୀ ସାହାଯ୍ୟରେ କବି ଓ କବିତ୍ବର ସମୃଦ୍ଧ ଦର୍ଶାଇ ସ୍ବମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ସମସ୍ତ ଉତ୍କଳ କାବ୍ୟଯାତ୍ରକରେ ଅଭିନବତ୍ବ ବଜାୟ ରଖିଛି । ମାତ୍ର ଉଭୟ କବିଙ୍କର ସାଂସ୍କାରିକ ଅଭିଜ୍ଞତା ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ଥିଲା ଏବଂ ଉଭୟେ ଉପଦେଷ୍ଟା ଆସନରେ ଆସିନ । ଉଭୟେ ପରମଭକ୍ତ ଓ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ । ମାତ୍ର ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅକୃତୋଭୟତା, ଆତ୍ମବଳ ଓ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଯେପରି ଭାବରେ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି, ସେପରି ଭାବ ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଦାନକୃଷ୍ଣ ଜୀବନରେ ବହୁବାର ଅତ୍ୟାଚାରଣ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ଏକ ବିକ୍ଷୋଭପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୃଢ଼ଯୁଗ କରୁଣ ଅଭାବ୍ୟତ୍ବରୂପେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ପ୍ରକୃତର କେତେକ ଚିନ୍ତା ସନ୍ନିବେଶିତ । ମାତ୍ର ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ପ୍ରାକୃତିକ ଚିନ୍ତାର ଅଭାବ । ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ସ୍ଥାନ ପାଇଛି; ମାତ୍ର ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ସେପରି ଚିନ୍ତାର ଅଭାବ । କେବଳ ମଲ୍ଲୟୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିଲେ ତତ୍କାଳୀନ ଉତ୍କଳରେ ମଲ୍ଲୟୁଦ୍ଧର ଯେ ପ୍ରଚଳନ ଥିଲା, ତାର ଗୋଟିଏ ଛାଣ ଆଭାସ ମିଳେ । ଭକ୍ତଚରଣ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରାଚୀନ ଗୀତପିଞ୍ଜ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ଯିହାବିଶେଷଣ ପଦର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇ ପଦର ଚମତ୍କାରିତା ବୁଝିପାଡ଼ି ହୋଇଛି । ବି, ଶୋଭା, ସଫୋଡ଼େ, ବାଗେ, ମଟଙ୍କ, ଛଟକେ, ନଳିଆଇ, କଳିଆଇ, ନିଉଡ଼େ, କଟକାଇ ଓ ଠଣା, କୁନ୍ଦର ପ୍ରଭୃତି ଅନୁସନ୍ଧେୟ ।

ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ନାନା ରତ୍ନର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତ୍ୟନ୍ତ ଚମତ୍କାର ଓ ବାସ୍ତବ ହୋଇଛି । ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ସେହୁପରି କମନସ୍ୱ ହୋଇଅଛି । ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଏପରି ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ରତ୍ନବର୍ଣ୍ଣନାର ଅଭାବ ପାଠକର ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଡ଼ିଥାଏ । ନାନା ଭାବର ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଉଭୟେ ନାନାବିଧ ରାଗିଣୀ ସନ୍ନିବେଶିତ କରି ନିଜ ନିଜର ସାଙ୍ଗୀତକଳାର ସେ ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସାବଧାନରେ ପାଠ କଲେ ମନେହୁଏ, ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ମଧୁରାମଙ୍ଗଳଠାରୁ ଅଧିକ ବେଶୀ ରାଗର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ରସର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରକୃତ କେଉଁ ରାଗରେ ତାହା ପରିଚ୍ଛିନ୍ତ ହେବ, ସେ ବିଷୟରେ କବିଙ୍କ ଅଭିଜ୍ଞତା ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ଖେଦୋକ୍ତି ବା କରୁଣୋକ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରସକଲ୍ଲୋଳକାର ଦେଶାନ୍ତ ରାଗର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଇଥବାବେଳେ ମଧୁରାମଙ୍ଗଳକାର ସେଠାରେ କଲାଣ ଆହାସ ରାଗର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । କଲାଣ ଆହାସ ଯେକୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୁଏ । ମାତ୍ର କରୁଣରସ ପ୍ରକାଶରେ କେବଳ ଦେଶାନ୍ତ ବା ଚିନ୍ତା ଦେଶାନ୍ତ ରାଗ ଅଧିକ ଉପଯୋଗୀ । ଉଭୟଙ୍କ କରୁଣରସ ଶୃଙ୍ଖାରାଗ୍ରାସିତ । ମାତ୍ର ରସକଲ୍ଲୋଳ ଶୃଙ୍ଖାର-ପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟ । ମଧୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କର ଶୃଙ୍ଖାରାଗ୍ରାସିତ କରୁଣଭାବ ଓ

ଯଶୋଦାଙ୍କର ବାସୁଲ୍ୟାଶ୍ରିତ କରୁଣଭାବ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ ଶାନ୍ତ, ଦାସ୍ୟ, ସଖ୍ୟା, ବାସୁଲ୍ୟ, କରୁଣ, ବୀର ଓ ଶୃଙ୍ଖାର ରସର ପରିଚୟ ମିଳୁଥିଲେ ହେଁ ବାସୁଲ୍ୟ ବୀର ଓ ଶୃଙ୍ଖାରାଶ୍ରିତ କରୁଣ ହିଁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛି । ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ବୀର ରସର ଲଙ୍ଘିତ ମାତ୍ର ଅଛି । ମାତ୍ର ଉକ୍ତ ରସ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ କଂସର ଚଟାଉ, ମଧୁକଟକ-ଲୁଣିନ, କୃଷ୍ଣଭୃତ୍ତର ଯୁଦ୍ଧାଦି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଅଛି । ଉଭୟ କବି ଭ୍ରମର ଶେଷରେ ଭଣିତ କଲବେଳେ ସ୍ତାୟୀ ଭକ୍ତିପ୍ରାଣତା ଓ ଭକ୍ତିନିଷ୍ଠତାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଅଛନ୍ତି ଭକ୍ତଚରଣ କେତେବେଳେ ଅନ୍ୟର ପଟ୍ଟରେ ରଥ ପାଜି କୃଷ୍ଣ ଦର୍ଶନ ଆଶାରେ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ କେତେବେଳେ ସେ ନନ୍ଦରାଜଙ୍କ ସହ ଫଳନ କରି କୃଷ୍ଣକୁ କରମୁଚି କରୁଅଛନ୍ତି, ଆଉ କେତେବେଳେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମଥୁରା ବିଳୟରେ ଗୋପୀମାନଙ୍କ ସହୃଦ ସମଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ନିଜର ଦୈନ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି । ସେ ନିଜକୁ ଅନାଥ ବୋଲି ମନେକରି ତାଙ୍କ ଦେହରେ ଗୁରୁତାପର ସରୁର ହେଲଣି ବୋଲି କହୁଛନ୍ତି । ଭଗବାନ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନିହତ ଅବସ୍ଥାରେ କବି ଚରଣ ମର୍ଦ୍ଦନ କରୁଅଛନ୍ତି । ଏହିପରି ନାନା ଭାବ କବିଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଉପଜାତ ହେଉଅଛି । କବିଙ୍କ ଗୋପୀଭାବ ଏଠାରେ ସୁଷ୍ଟ । ସେ ଗୋପୀଭାବରେ କୃଷ୍ଣକୁ ଧ୍ୟାନ କରୁଥିବାର ଏ ଏକ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ।

ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ କାବ୍ୟରେ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟିକ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ନାନାଦି ଅଲଙ୍କାର ସହ ୫ମ, ୭ମ, ୯ମ, ୧୧ମ ଓ ୧୯ଶ ଛନ୍ଦମାନଙ୍କରେ ଅତି ସୁସ୍ଥ ହୋଇଅଛି । ଉଚ୍ଚକୋଟୀର କବିତ୍ବ ସହ ଅଲଙ୍କାରର ସୁସମାବେଶ ଉକ୍ତ ଭ୍ରମରୁଡ଼ିକୁ ଅତି ଉପାଦେୟ ଓ ଦୃଢ଼ସ୍ବଚ୍ଚ୍ବ-କାରକ କରିଅଛି । କାରଣ ରସପ୍ରଧାନ କାବ୍ୟ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ ପାଠକର ହୃଦୟରେ ବାସ୍ତବିକ କରୁଣୋଚ୍ଛ୍ବାସ ସୃଷ୍ଟି କରେ । କବିଙ୍କ ଆତ୍ମନିବେଦନ ଉଦ୍‌ବେଳିତ ପ୍ରାଣର ଗର୍ଭରତମ ପ୍ରଦେଶରୁ ପଡ଼େ କି ଝରିଆସିଛି ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଗୋଷ୍ଠ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ପଟ୍ଟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କୃତଦ୍ବପୁର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନାଶକ୍ତିରେ ତାଙ୍କ କବିତାବଳୀ ଉଜ୍ଜ୍ବଳ ହୋଇଉଠିଛି । ୧ୟ ଛନ୍ଦରେ କବି ଲେଖିଲେ—

ଶିରେ ଶିମୁଣ୍ଡିକି ଅବା ମଣ୍ଡି ଥୋଇଛି ଇନ୍ଦ୍ରଧନୁ
ଭ୍ରମରଶ୍ରେଣୀ ରୁମୁନ୍ତି ଜାଣି ସୁଗନ୍ଧ ଗନ୍ଧ ସେଣ୍ଡ ।
ଅଳକାପନ୍ତି ଝଲି ଦଶନ୍ତି ଭ୍ରୁଲତା ପୁଷ୍ପରୂପ
ନୟନବାଣ ଅଞ୍ଜନଗୁଣ କର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଧାପ ।
ତଳକୃପମ ନାସା ସୁଷମ ଅଧର ପାରିଜାତ
କର୍ଣ୍ଣକୁଣ୍ଡଳ ରବିମଣ୍ଡଳ ନିନ୍ଦଇ ଶତପଥ ।

ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ଭକ୍ତ ଓ ଗାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପୁର ରହିଛି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କ ଭଳି ଭକ୍ତଚରଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପୁନଃପୁନଃ ଦୋଷ ଜାଣିଶୁଣି ଭର୍ତ୍ତି କରିଅଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ୧୧ଶ ଛନ୍ଦରେ—

“ଶିରେ ଶିଖି ଚନ୍ଦ୍ରକା ଏ ଶୋଭାବନ
ନିନ୍ଦେ ସହସ୍ରାକ୍ଷ ଧନୁ,
ରୁଞ୍ଜିଗୁଞ୍ଜି ଦାମ ବେଦି ରହୁଅଛି
ଦେଖି ତରଳେ ଅତନୁ ।
ଅଳକାପତ୍ନି ବାଳ ଅଳ ପରାୟେ
ଭ୍ରୂଲତା ମାରକାର୍ମମୁକ
ନୟନକାଣ୍ଡ ଅଞ୍ଜନଗୁଣ, ତଳ
ଫୁଲଠାରୁ ନାସା ଠିକ ।”

ସରଳ ଭାଷାରେ କମଳୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ବହୁବାର କାବ୍ୟରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଠକର ଧୈର୍ଯ୍ୟରୂପ ଘଟାଏ । ପୁନଶ୍ଚ ଯଦ୍ଯୋଦ୍ଧା ଛନ୍ଦରେ ସେହି ଏକ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଯାଏ । ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କେବଳ ଗତାନୁଗତକତା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଛି ।

“ଶିରେ ଭୁଜଙ୍ଗଭୁକ-ପୁଚ୍ଛ ଶୋହୁଛି, ନିନ୍ଦଇ ଇନ୍ଦ୍ର ଶରାସନ
ଅଳକାପତ୍ନି ବାଳଅଳ ଗଞ୍ଜଇ ଦେଖି କେ ନୋହୁବ ଉଚ୍ଛନ୍ନ
ଭ୍ରୂଲତା, କି ଅବା ମଦନକୋଦଣ୍ଡ
ଅଞ୍ଜନଲତାକୁ ଗୁଣ କରିଅଛି କଞ୍ଜନୟନ ପଞ୍ଚକାଣ୍ଡ ।
ତଳଫୁଲ ନାସା ଦକ୍ଷିଣ ପୂର୍ତ୍ତାରେ ଶୋହୁଛି ବର୍ଣ୍ଣିଲ ମୁକୁତା
କଳାକାର କୋଳେ କି ଅବା ନିଶ୍ଚଳେ ଉଦେ ହୋଇଅଛି ସବିତା
କର୍ଣ୍ଣରେ, କୁଣ୍ଡଳ କି ଏ ମାରତଣ୍ଡ
ମନସିଜକର ଆଦରଣ ପ୍ରାୟେ ଶୋଭା ପାଉଛି ବେନ ଶଣ୍ଡ ।”

ଉନ୍ନତ କବିତ୍ୱ ଏଠାରେ ବିଳସିତ । କବି ଜଣେ ଉପଦେଷ୍ଟା ଥିଲେ । ଜାତିକୁ ପ୍ରକୃତ ପଥରେ ଚାଲିବାକୁ ସାବଧାନ ବାଣୀ ସେ ଶୁଣାଇଅଛନ୍ତି—

“ଧନ ଜୀବନ ଚର ନୁହେଁ ପାପ ଅନଳ ପିଣ୍ଡ କାଷ୍ଠ ଦହେ
ଲେଉଟ ସକଳ ଦ୍ରବ୍ୟେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇ କାମ କାମିନୀ ମଦରେ ମତାଇ
କୃଷ୍ଣଚରଣ ଅମୃତବାରିଧି କଳି ମଳ୍ଲସି ଶ୍ରେଣକୁ ଔଷଧି
ବ୍ୟାଧି ଅଳପ ହୋଇ ସଞ୍ଚଇ ହେଲ୍ଲା ମାସକେ ପରାଣେ ମାରଇ

ଶୂନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳେ ମେଘ ପ୍ରକାଶକ
ଭୟକୁହରେ ଆଗି କଣା ଥାଇ

ହୃଦ୍ର ହୋଇ ବହୁତ ବରଷକ
ମନ୍ଦପବନେ ବଳିଷ୍ଠ ହୁଅଇ ।”

କାବ୍ୟସମାପ୍ତିରେ କବି ଦାନକୃଷ୍ଣ ଯେପରି ସାଧୁସଙ୍ଗ ଲଭ କରି ସଦା କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି, ଭକ୍ତଚରଣ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସମାପ୍ତିରେ ସେହି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭଜିବା ସକାଶେ ମାନବ ସମାଜକୁ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

“ନିର୍ଦ୍ଦୟ ଜନ୍ମକୁ ରଜା କରଇ ଯେତେ ତରଳା
ତଳେହେଁ ଓପ୍ରଧ ନ କରଇ
ଶୁଣ ତ ଅଛ ପୁରାଣେ କୃଷ୍ଣ ନ ଭଜିଲମାନେ
ନରକରେ ତାହାକୁ ବୁଝାଇ, ହେ ନରମାନେ
ସ୍ୱେଦା ଗୁଡ଼ ଗର୍ବମନ
କର ରାଧାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନ ।”

ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସେହି ରାଧାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ ଭଜନ କରୁଥିଲେ । କବି ତାଙ୍କ ଜୀବନ ଗଲବେଳେ କହୁଥିଲେ—

“ଜୀବ ଯିବାକୁ ସଜ
ରାଧାଗୋବିନ୍ଦ ଭଜ ।”

ଭକ୍ତଚରଣ ସେହି ରାଧାଗୋବିନ୍ଦଙ୍କ ଉପାସକ । ଶେଷରେ କବି ଜୀବନରେ ସାଧୁସଙ୍ଗ ଲଭ କରି ନ ପାରି କିପରି ବିଚଳିତ ଓ ତାଙ୍କ ଅନ୍ତର କିଭଳି ବିନ୍ଧୋଭିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ସେ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଛନ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ କରି କାବ୍ୟର ପରିସମାପ୍ତି ଆଣି ଅଛନ୍ତି ।

“ଭଗତ ଚରଣ ଦାସ ହୋଇଲ ବଡ଼ ନିରାଶ
ଯେଣୁ ନ ପାଇଲ ସାଧୁସଙ୍ଗ
ସଂସାରସାଗରେ ପଡ଼ି ନିରତେ ରହୁଲ ବୁଝି
ମଲ୍ଲ ବାଜି ବିଜୟତରଙ୍ଗ ହେ, ସାଧୁଜନେ
ଅଧମକୁ ଦେଖି ଦୟାକର, ତୁମ୍ଭ ପାଦ ଦିଅ ମୋର ଶିର ହେ—

କି କରୁଣ ଆତ୍ମନିବେଦନ ! କବି ଭକ୍ତଚରଣ ଧର୍ମପ୍ରାଣ, ପରମଭକ୍ତ ଓ ଉଦ୍ଦେଷ୍ଟା ହିସାବରେ ଉତ୍କଳରେ ଚରକାଳ ପୂଜା ପାଇବେ । ବିନୟୀ କବିଙ୍କର ହୃଦୟ ନୈବେଦ୍ୟ ଭବସାକ୍ଷୀ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପାଦପଦ୍ମରେ ଅର୍ପିତ ହୋଇଛି ।

କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଓ ପ୍ରସରିତ ଶୃଙ୍ଖଳିତ ଅନ୍ୟତମ ପଞ୍ଚସୁରୋଥା କବିକଳହଂସ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱାୟଂ କବିତାବଳୀଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଆ ଚୈଷ୍ଟବ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପୁସ୍ତକରୁ ଅଭିମନ୍ୟୁ, ଭକ୍ତଚରଣ ଓ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରମୁଖ ବୈଷ୍ଣବ କବି ଉକ୍ତ ଭକ୍ତିରସର ନିଦର୍ଶନ ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟାବଳୀରେ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି ସଦୃଶ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ଭବ ଓ ଭାଷାର କ୍ଲିଷ୍ଟତା ଯୋଗୁଁ ପାଠକ ପକ୍ଷରେ ଉକ୍ତରସ ଆସ୍ବାଦନ ଯେପରି କଷ୍ଟକର ହୋଇପଡ଼ିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସାଧାରଣ ପାଠକ କାବ୍ୟରସ ଉପଭୋଗ କରିବାକୁ ଯାଇ ନିଜର ଶକ୍ତିମୂର୍ତ୍ତି ନାଗପାଶରେ ନିଜକୁ ନବଦଳ କରି ଡମେ ଡମେ ଅନୁଭବିନୀ ହୋଇପଡ଼ିଲେ, ଠିକ୍ ତେତିକିବେଳେ କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ସରଳ, ଭରଳ, ଲଳିତ, କୋମଳ ଓ ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାରେ ସ୍ୱାୟଂ କବିତାବଳୀ ରଚନା କରି ସର୍ବଶ୍ରେଣୀର ପାଠକଗୋଷ୍ଠୀକୁ ବ୍ରଜରସ ଆସ୍ବାଦନ କରାଇବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି ବନ୍ଧୁ ଦିନରୁ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କର ଲାଳାଭୂମିରୂପେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ଆସିଥିଲା । ଉପଯୁକ୍ତ ପରିବେଶ ପାଇଁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ବ୍ରଜରସର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ସକାଶରେ ମନ ବଳାଇଲେ । ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ପଦ୍ୟାବଳୀ ପାଠ କଲେ ରାଧାରତନାଶ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସୌଷ୍ଟବ, ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ, ଯୁଗଭାର ଓ ବ୍ୟାପକ ଅନୁଭୂତିର ବିଚିତ୍ର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ସୁସ୍ପୃହ, ମନସ୍ତାତ୍ମିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ, କମଳସୁଭାବର ସୁମୋହନ ପ୍ରକାଶ, ଭକ୍ତିପ୍ରାଣତା ଓ ମୌଳିକତା ଉପରେ ସର୍ବାଗ୍ରହ ପାଠକର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିବ ନିଶ୍ଚୟ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଡ୍ରୋମ ସେ ଦୃଢ଼ସ୍ୱରେ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲେ ବୋଲି ତାହାର ପ୍ରକାଶ ଏପରି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ, ମନୋଜ୍ଞ ଓ ରସାଳ ହୋଇଉଠିବ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଅଜି ସର୍ବଶ୍ରେଣୀର ନରନାରୀମାନଙ୍କର କୋଠଧନ । କବିତାମାନ ରଚନା କରିବା ପୁସ୍ତକ ସେ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଶୁଦ୍ଧ ଅତି ଉତ୍ତମରୂପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ମହାଭାବରୂପିଣୀ ରାଧାଙ୍କର ରସମୟ ଲାଳାକୁ ରୂପାୟିତ କରି ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଚୈଷ୍ଟବରୂପେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଗାନୁଗା ଓ ପ୍ରେମଭକ୍ତିର ସାଧକ କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲାଳା ତାଙ୍କର

ମାନସଚକ୍ଷୁରେ ଦର୍ଶନ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ଲୀଳାର ପ୍ରକାଶ ଓ ବିକାଶ ତାଙ୍କର ରଚନାରେ ଜୀବନ୍ୟାସ ପାଇଛି ।

ତାଙ୍କର କବିତାଗୁଡ଼ିକ ସଙ୍ଗୀତମୟୀ । ସଙ୍ଗୀତର ରାଗ, ତାଳ, ଲୟର ବିଚିତ୍ର ବିକାଶ ତାଙ୍କର କବିତାବଳୀକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଉପଭୋଗ୍ୟ କରିଥାଏ । ରସିକ ଓ ଭାବୁକ କବି ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତାତ୍ମକ କବିତା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ନାୟକ ଓ ଅଷ୍ଟନାୟକାର ଭାବ, ଦୃଢ଼ଦୃଷ୍ଟାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, ହାସ୍ୟ, ଭାବ, ଲକ୍ଷଣ, ରସ, କାମର ଦଣ୍ଡଶା, ଅଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟିକ ବିକାର, ଲଳିତସୂତ୍ର ଓ ମୋକ୍ଷାୟିତ ଭାବର ବିକାଶ ଓ କୌଶଲପୁର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ, ମାଳା, କୁସୁମ ଓ ମଞ୍ଜିଷ୍ଠା ରାଗର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ଚତୁର, ରସିକ ଓ ଗୁଣୀ ପାଠକମାନେ ହିଁ ଏ ସବୁର ନିବିଡ଼ତମ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିବେ । କୃଷ୍ଣ ଓ ରାଧାଙ୍କୁ ସେ ନାନାପ୍ରକାର ନାୟକ ନାୟିକା ଲକ୍ଷଣରେ ଭୂଷିତ କରି ସେମାନଙ୍କର ମିଳନ ହାସ୍ୟ ଭାବ, ହୃଦୟର ଆବେଗ, ଉଜ୍ଜ୍ୱଳା, ଅଭିମାନାଦ ଲଳିତ ଓ ଚିତ୍ତଦ୍ରବକାରଣୀ ସ୍ୱାସାରେ ପ୍ରକାଶ କରି ନିଜର ଅଲଙ୍କାର ଓ ରସଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ସେ ନାଟ୍ୟମୁଖୀ ପ୍ରତିଭା ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି-ଥବାରୁ ନାଟର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଆଦି ଉତ୍ତମରୂପେ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ନାଟ୍ୟ ହୃଦୟର ଗୋପନବ୍ୟାଧି ଓ ଭାବ କେଉଁ ପରିବେଶରେ କିପରି ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରେ ତାହା ସେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ ।

ବ୍ରଜରସ ଆସ୍ବାଦନ କରିବାକୁ ଗଲେ ଗୋପୀଭାସାପନ୍ନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଏହା ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଭିଧେୟ, ତେଣୁ ଅଧିକାଂଶ କବି ରାଧାଙ୍କର ସେବିକା-ରୂପରେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିପନ୍ନ କରି ରାଧା ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ମିଳନରସ ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ଦେବ ଦେବୀଙ୍କର ମିଳନ ଦଟାଇବାକୁ ଇଚ୍ଛା କଲେ ସେବିକାର ରୂପ ଧାରଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ବିଶେଷତଃ ନାୟିକାର ମନୋଭାବ ଓ ଅନ୍ତରାବେଶ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ନାୟିକାର ଦାସୀ ବା ସେବିକା ହେବା ବାଞ୍ଛନୀୟ । ତେଣୁ ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ତାଙ୍କ “ବିଦଗ୍ଧ୍ୟ-ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି”ରେ କହୁଲେ “ଓ କରବି ଆଲୋ ଦାସି ତାଙ୍କିବେ କଶୋରୀ” । ସ୍ୱାମୀ ବା ସ୍ୱାମିନୀ ଏକମାତ୍ର ସେବିକା ନିକଟରେ ହୃଦୟ ଉନ୍ମୁଳ୍ଲ କରେ । ସେବିକା ନିଃସଙ୍କୋଚରେ ସେମାନଙ୍କର ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରିପାରେ । ତେଣୁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ଶ୍ରୀଗୁରୁଦେବଙ୍କଠାରୁ ପିତୃମତ୍ତ ଗ୍ରହଣ କରି ଗୋପୀଭାସାପନ୍ନ ହୋଇ ରାଧାଙ୍କର ସେବିକାରୂପରେ ନିଜକୁ ପରିଗଣିତ କରିଥିଲେ ଓ ସର୍ବପ୍ରଥମ ରାଧାନକ୍ଷତ୍ରମାଳା ରଚନା କରି ଗୁରୁଙ୍କୁ ଉପହାର ଦେଇଥିଲେ । କବି ଗାଇଲେ—

ଜୟତ ଜୟତ ରାଧା

ଜୟତ ଜୟତ ରାଧା

ଶ୍ରୀ ବ୍ରଜାରଣ୍ୟ ରାଜା

କୃଷ୍ଣ ବକ୍ସ ଗୁଣଭୁଜା

ଜୟତ ଜୟତ ରାଧା

ଗୋପିକାମୌଳିମାଳା

ଜୟତ ଜୟତ ରାଧା

ସ୍ଵାମିନୀ ଯା ମଦାୟା

x

x

x

ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମିଳନ ପୂର୍ବରୁ ସେ ପୂର୍ବରଗର ଫକେତ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପଦ୍ୟାବଳୀରେ ଫମାନ୍‌ସ୍‌ସ୍‌ସ୍‌ ରାଧା କୃଷ୍ଣଙ୍କ ନବାନୁରାଗ, ରାଧାଙ୍କ ଜଳକିଞ୍ଚିତ ଭାବ, କବିଙ୍କର ବିଳାପ, ସ୍ଵାନୁଭୂତି, ରାଧାଗୋବିନ୍ଦ କାର୍ତ୍ତିନ, କବିଙ୍କ ପ୍ରୀତିନା, ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ଲଳିତା, ଦୈନ୍ୟ ବୋଧନା, ବିଜୟ, ମନଃଶିଷ୍ଟା, ବାସ୍ତବ ଭାବର ପ୍ରକାଶ, ରାଧା ଉକ୍ତି ଓ ସଖୀ ଉକ୍ତି୍ୟାଦିରେ ସ୍ଵୀୟ ଭକ୍ତି ଭାବ ଓ ନାୟକ ନାୟିକାର ପ୍ରେମଭାବ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ବୃନ୍ଦାବନେଶ୍ଵରଙ୍କର ସେବିକା ହେବାପାଇଁ କବି କପରି କାତରୋକ୍ତି କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଉଦ୍ଧୃତ ପଦ୍ୟାଂଶରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହେବ ।

“ଏଡ଼େ ଭାଗ୍ୟ ମୋର ହେବ କି ?

ହେବ ବୃନ୍ଦାବନେଶ୍ଵରୀ ସେବକା

ଶ୍ରୀଗୁରୁଙ୍କର ବାଳମନ୍ତ୍ର କଲପବନ୍ଧୀରେ

ପ୍ରେମଫଳ ଫଳିବ କି ରେ ।”

ରାଧାଙ୍କୁ ମହାଭାବରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମସ୍ତ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଆଲୋଚ୍ୟ କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ରାଧାଙ୍କୁ ମହାଭାବରୂପେ କଲ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି ।

କବି ରଚିଲେ—

“ମହାଭାବ ରୂପ ଭାବରେ ମାନସ ।

ଯାହା ସଙ୍ଗେ ଶୁଚିରସ ରହିଅଛି ସଦା ବହୁ ଅବସ୍ଥାବ ରେ ।

ସନକ ସନନ୍ଦନ ସନାତନ ସନକ ମାରମାନେ ବସି ରହନ୍ତ୍ୟରେ

ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦ ସୁଖ ବରଜି ମଞ୍ଜିଲେ ଯା ଲୀଳାରସ କଥାରେ”

ଇତ୍ୟାଦି—

କୃଷ୍ଣଙ୍କ ହୃଦୟ ଶକ୍ତିରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ ଆନନ୍ଦ, ଆନନ୍ଦରୁ ଭାବ, ଭାବରୁ ମହାଭାବ— ରାଧା, ଏହି ରାଧା ହିଁ ମହାଭାବମୟୀ । ରୂପ ଗୋସ୍ଵାମୀ ସ୍ଵୀୟ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ “ଉଦ୍ଧୃଳ ନୀଳମଣି” ରେ ଭାବ ଓ ମହାଭାବର ନମ୍ନୋକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ତାଙ୍କ ମତରେ ଭାବ ହେଉଛି—

“ଅନୁରାଗ ସ୍ଵ ଫବେଦ୍ୟଦଶାଂ ପ୍ରାପ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ।”

ଯେକୌଣସି ପଦାର୍ଥକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଅନୁରାଗ ଯଦି ଜାତବ୍ୟ ପ୍ରଭକୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଏ, ତାକୁ ଭାବ କହନ୍ତି ।

ମହାଭାବ ମୁକୁନ୍ଦ ମହାପୀବୁଦ୍ଧେରପ୍ୟସାବଦତୁର୍ଲଭଃ
ବ୍ରଜଦେବ୍ୟେକସବେଦ୍ୟୋ ମହାଭାବାଷ୍ୟଦ୍ଵୋତ୍ୟତେ”

ବ୍ରଜ ଦେଶ ଅର୍ଥାତ୍ ରାଧାଙ୍କଦ୍ଵାରା ଏକମାତ୍ର ଜାତବ୍ୟ ଅଟେ ଯେଉଁ ମହାଭାବ, ତାହା ମୁକୁନ୍ଦଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାପୀମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଲଭ, ଯେହେତୁ ମୁକୁନ୍ଦମହାପୀ ରୁକ୍ମଣୀ, ସତ୍ୟଭାମା ପ୍ରଭୃତି ନାରୀମାନଙ୍କର କୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରେମ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ପ୍ରେମ ସମ୍ଭୋଗ ଆଶାରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଥିଲା । ମାତ୍ର ମହାଭାବମୟୀ ରାଧାଙ୍କର ପ୍ରେମ କେବଳ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଭବେଶ୍ୟରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଥିଲା । ମହାପୀମାନେ ସମ୍ଭୋଗଦ୍ଵାରା ଆନନ୍ଦ ପାଇବାକୁ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ରାଧା ଏକମାତ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆନନ୍ଦ ବିବର୍ଜନର ମୂଳକାରଣ । ମହାପୀମାନଙ୍କର ପ୍ରେମରେ ପ୍ରୟୋଜନମୂଳକ ସଙ୍କେତ ମିଳେ । ମାତ୍ର ରାଧାଙ୍କ ପ୍ରେମ ପ୍ରୟୋଜନମୂଳକ ନୁହେଁ । କେବଳ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆନନ୍ଦ ଓ ପ୍ରେମର ବିକାଶ କଲେ ତାହାର ଜନ୍ମ । ବାସ୍ତବିକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱାୟତ୍ତ ହୃଦୟ ଶକ୍ତିଦ୍ଵାରା ହିଁ ସୁଖ ଆସ୍ବାଦନ କରନ୍ତି । ସେ ସ୍ଵୟଂ ଆନନ୍ଦସ୍ଵରୂପ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ନିଜାନନ୍ଦାଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀହୃଦୟ ଶକ୍ତିର ଦ୍ଵାରା ନିଜାନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରନ୍ତି । ଏହି ହୃଦୟ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତଗଣଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରେ । ହୃଦୟର ସାର୍ଵାଂଶ ହିଁ ପ୍ରେମ । ସାର୍ଵାଂଶ ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଆନୁକୂଲ୍ୟ ଭିକ୍ଷା । ଏହି ଆନୁକୂଲ୍ୟଭିକ୍ଷାପାତ୍ରକ ପ୍ରେମକୁ ଆନନ୍ଦ ଚିନ୍ତାଧାର ସ ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ଏହି ରସାତ୍ମକ ପ୍ରେମ ପରମସାର ମହାଭାବ । ଶ୍ରୀରାଧା ହିଁ ମହାଭାବସ୍ଵରୂପିଣୀ । ସେ କାନ୍ତାବର୍ଗଙ୍କ ଅଂଶିନୀ । ଅତଏବ ଶ୍ରେଷ୍ଠା ବୋଲି ବିଦିତା । ସେ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣିସାରସଦୃଶୀ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବାଞ୍ଛା ପୂରଣ ହିଁ ତାଙ୍କର କାମ୍ୟ । ଲକ୍ଷ୍ମୀଗଣ ତାଙ୍କର ବିଳାସମୁର୍ତ୍ତି, ମହାପୀଗଣ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିବିମ୍ବ । ଲଳିତାଦି ଗୋପୀଗଣ ତାଙ୍କର କାୟବୃନ୍ଦ । ବହୁ କାନ୍ତା ବିନା ରସର ଉଲ୍ଲାସ ହୁଏ ନାହିଁ ବୋଲି ସେ ସ୍ଵୟଂ ସକଳ କାନ୍ତାଙ୍କ ଆକାରରେ ବିରାଜମାନ କରନ୍ତି । ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରଜରେ ସ୍ଵପକ୍ଷ ବିପକ୍ଷାଦି ନାନା ଭାବ ଭେଦରେ ଓ ରସ ଭେଦରେ ନାନା ମୁର୍ତ୍ତି ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଲୀଳା ରସର ଆସ୍ବାଦନ କରୁଥାନ୍ତି । ସେ ଗୋବିନ୍ଦାନନ୍ଦନ—ଗୋବିନ୍ଦ ମୋହନ—ଗୋବିନ୍ଦ-ସଂସ୍ପର୍ଶ ଓ ସଂସ୍ପର୍ଶୀଙ୍କ ଶିରୋମଣି—ସେ ଦେଶ, ଅର୍ଥାତ୍ ଦାସ୍ତ୍ରମଣି—ଅତଏବ ପରମା ସୁନ୍ଦରୀ । ସେ କୃଷ୍ଣମୟୀ । କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅନ୍ତର ଓ ବାହ୍ୟରେ ସେ ବିରାଜମାନା । ଯେଉଁଠାରେ ତାହାଙ୍କ ନେତ୍ର ପଡେ, ସେଠାରେ କୃଷ୍ଣମୁର୍ତ୍ତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଥବା କୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମରସମୟ—ରାଧା ପ୍ରେମରସମୟୀ କୃଷ୍ଣଶକ୍ତି । ଅତଏବ ସେ କୃଷ୍ଣାଭିନ୍ନା । ଏହି ସକାଶେ ତାଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣମୟୀ ବୋଲିଯାଏ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ବାଞ୍ଛା ପୂରଣ ହିଁ ତାଙ୍କର ଆରାଧନା ବୋଲି ତାଙ୍କର ନାମ ରାଧିକା—ସେ ପରମଦେଶ—ସେ ଲକ୍ଷ୍ମୀବର୍ଗଙ୍କର ଅଧିଷ୍ଠାନ—ସର୍ବୋତ୍କର୍ଷର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ, ସର୍ବଯୌର୍ଦ୍ଧବର ମୂଳାଶ୍ରୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସର୍ବବାଞ୍ଛାର

ଅଶ୍ରୁ ସ୍ନାନ ଅତଏବ ସର୍ବବାସ୍ତବପୁରଣସମର୍ଥା — ଜଗନ୍ନାଥନ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମୋହିନୀ । ଅତଏବ
 ରାଧିକା ହିଁ ପରା ଠାକୁରାଣୀ । ରାଧା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶକ୍ତିମାନ । ଅଗ୍ନି ଓ ଅଗ୍ନିଶିଖାର ଯେପରି ଭେଦ
 ନାହିଁ, ସେହିପରି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଭେଦ ନାହିଁ । ରାଧା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଏକାମ୍ରା । ଲୀଳାରସ
 ଅସ୍ବାଦନ ସକାଶେ ରୂପଭେଦ ମାତ୍ର । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦନ, ଆନନ୍ଦାଧିଷ୍ଠାତା
 ମହାଭାବସ୍ବରୂପିଣୀ ଶ୍ରୀରାଧାଙ୍କ ଦେହ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମମୟ ଓ ତାଦୃଶ ପ୍ରେମଦ୍ବାରା ବଦ୍ଧବଦ୍ଧ
 ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସ୍ନେହ ହିଁ ରାଧାଙ୍କର ସୁନ୍ଦର ଉଦ୍ବେଗିନୀ । ଉକ୍ତ ଉଦ୍ବେଗିନୀଦ୍ବାରା ତାହାଙ୍କର
 ଦେହ ସୁନ୍ଦର ଓ ଉଜ୍ଜ୍ବଳ ହୁଏ । ତାହାଙ୍କର କାରୁଣ୍ୟାମୃତଦ୍ବାରା ମଧ୍ୟାହ୍ନ ସ୍ନାନ ଏବଂ
 ଲବଣ୍ୟାମୃତଦ୍ବାରା ସାୟାହ୍ନ ସ୍ନାନ ବହିତ ହୁଏ; ଅର୍ଥାତ୍ ତାହାଙ୍କର ଦେହ କରୁଣ,
 ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ମୂଳାଶ୍ରୟ । ଲଜ୍ଜା ତାଙ୍କର ଶ୍ୟାମ ବସନ । କୃଷ୍ଣାନୁରାଗ ତାଙ୍କର
 ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଉଦ୍ବେଗ । ପ୍ରତ୍ୟେକମାନ ତାଙ୍କର କଞ୍ଚୁଳିକା । ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରୂପ କୁକୁମ ସଖୀ
 ପ୍ରତ୍ୟେକ ରୂପ ଚନ୍ଦନ ଓ ସୁଗନ୍ଧାମୟ କର୍ପୁର ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗର ବିଲେପନ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ
 ଉଜ୍ଜ୍ବଳରସ ମୁଗମୟ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ମାନରୂପ । ବାମ୍ୟ କେଶବିନ୍ୟାସ । ଧାର୍ଯ୍ୟାସୁରୁରୂପ ଗୁଣ
 ଅଙ୍ଗର ପଞ୍ଚବାସ—ଅର୍ଥାତ୍ ସୁଗନ୍ଧପୁର୍ଣ୍ଣ । ରାଗ ତାମ୍ବୁଲ—ରାଗ, ପ୍ରେମ କୌଟିଳ୍ୟ ନୟନ
 ସୁଗନ୍ଧର କଞ୍ଚୁଳି । ସୁଗନ୍ଧ ଅଷ୍ଟସାନ୍ନିକଭାବ, ହର୍ଷାଦୟସ୍ବର୍ଣ୍ଣଶତ୍ରୁ ସର୍ବତ୍ର ବା ବ୍ୟଭିଚାର-
 ଭାବ ଓ କଳକହିତାଦି ବଂଶର ଅଳଙ୍କାର—ତାଙ୍କ ଅଙ୍ଗର ଅଳଙ୍କାର । ସେ ସର୍ବାଦା
 ମଧୁରରସ ରୂପ ମଧୁପାନ କରୁଛନ୍ତି କୃଷ୍ଣକୁ ଆପ୍ୟାୟିତ କରନ୍ତି । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ନାମଗୁଣଯୁକ୍ତ
 ତାଙ୍କର କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣ । ସେ ମୁଗଧା, ସେ ବିଦରଧା ନାୟିକା — ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ଏବଂବିଧି ମହାଭାବ
 ରୂପିଣୀ ରାଧାଙ୍କର ଚନ୍ଦ୍ର ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ଦେବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।
 ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରେମ ପରିସ୍ପୃଷ୍ଟ କରାଇ ସେ ସ୍ବୟୀ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପରମ୍ପରାର ଜଣେ
 ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ବିବେଚିତ । ନାୟକ ନାୟିକାର ମିଳନ ଚନ୍ଦ୍ର ଦେବାକୁ ଯାଇ କବି
 କେଉଁଠାରେ ବି ଅଶ୍ଳୀଳତାର ଆଶ୍ରୟ ଲେଉଟି ନାହାନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ତାଙ୍କ ରଚିତ
 “ମୁହଁମୁହଁ କଶୋର” ଶୀର୍ଷକ କବିତାଟି ବିଚାର କରାଯାଉ । ରାଧା କହୁଛନ୍ତି—

ମୁହଁମୁହଁ କଶୋର

ଚନ୍ଦ୍ରମାଙ୍କର ମୋର

ଆଜି ଯମୁନା ଡାହାଣେ ହୋଇଗଲା ମା—

ବେଳା ଶିଳାରେ ବସି

ହେଲାରେ ତନୁ ଯସି

ହେଉଥିଲି ଯେହୀ ଠାଣିଦେଲି ମା—

ଉଠି ମୁଁ ଝଟ କରି

ଆଳି ଆକଟ କରି

ପ୍ରତି ପ୍ରତୀକ ଯାକ ଥରଗଲା ମା—

ଫିଟି ଚରମେ କେଶ

ଲେଉଟୁଥିଲି ଗୋ ବାସ

ଧବାଠାରେ ଯତନରେ ନଥିଲି ମା—

ବାସ ଏତିକି—ପାଠକେ—ଅନୁମାନ କରନ୍ତୁ । କେତେ ସାବଧାନରେ କବି ରଚନା କରିଛନ୍ତି — “ଏବାଠାରେ ଯତନରେ ନ ଥିଲ ମା” ଇତ୍ତା କରିଥିଲେ କବି ନନ୍ଦ ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିପାରିଥାନ୍ତେ—ମାତ୍ର ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସେପରି ନୁହେଁ—ସାମାନ୍ୟ ଇଙ୍ଗିତ ଦେଇ କବି ପାଠକ ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ରସ ଆହରଣ କରିବାକୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ । କବିତା ସୁଚେତ ଦିଏ, ଇଙ୍ଗିତ ଦିଏ—ସେଇଥିରୁ ହିଁ ବୁଦ୍ଧିମାନ ପାଠକ ତାର ମର୍ମାନୁଭବ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବ । ଏହା ହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିତାର ଉଲ୍ଲାଷ ଲକ୍ଷଣ । ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଏହିପରି କବିତା ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ନାୟକ ମଧ୍ୟ ଶ୍ଳୀଳତାକୁ ପରିହାର କରି ନାହାନ୍ତି । ସେ ନାୟକ ଉକ୍ତଦାସଙ୍କ ନାୟକ ଭଳି ବିପକ୍ଷିତ ରତି ଶେଷରେ ବୁଝୁନ ମାଗି ନାହିଁ । ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ନାୟକ ଭଳି ନାୟିକାଙ୍କୁ ଉନ୍ମୁଦାନ ଦେବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିନାହିଁ । ଦନାଇଦାସଙ୍କ ନାୟକଭଳି ଅବରତ ରତିକୀର୍ତ୍ତୀରେ ବିଭୋର ହୋଇ ନାହିଁ । ଦୁର୍ବାର ସମ୍ମୋଗ ବାସନାରେ ସେ ଚିତ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ କେବଳ ଅଙ୍ଗଭଙ୍ଗୀରେ ତାର ବାସନା ଜଣାଇଛୁ ମାତ୍ର । ପରଲ, ସାବଲ୍ଲଳ, ସଙ୍ଗଜନବୋଧ ଓ ଶୁଦ୍ଧିପିତ୍ତ ଭାଷାରେ ସେ ପ୍ରେମଭଗ୍ନର ପ୍ରଭୁର କରିଥିଲେ । ସେ ଜଣେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରଭୁରକ, ବିଭୁରକ, କବି, ରସିକ, ଉକ୍ତ, ଧାର୍ମିକ ଓ ରାଧାଗତପ୍ରାଣ ବୈଷ୍ଣବ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ ନାୟିକା ଲଜ୍ଜାଶୀଳା— ରସିକା, କୃଷ୍ଣଙ୍କର ସଦା ଆନନ୍ଦକାରଣୀ— । ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ “ତୋତେ ଚୁହୁ ପ୍ରାଣସହ ସାକ୍ଷୀ ମୁଁ କି ଜଣାଇବି ।” ଶାର୍ତ୍ତିକ କବିତାରେ ଏକାଧାରରେ ରାଧାଙ୍କର ଓ ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି—

“ତୋତେ ଚୁହୁ ପ୍ରାଣସହ ସାକ୍ଷୀ ମୁଁ କି ଜଣାଇବି ରେ

ଚନ୍ଦନ ବୋଲି ଦେଇ ଯା ଅଙ୍ଗେ

ଉକ୍ତଟାଇ ଦେଉ ସେହି ଲଗେ

ଆଜି ଦିନ ଯାକ ଦେଖି ନାହିଁ ମାନସେ କି ଭାବି ରେ ।

ପୁନଶ୍ଚ—

“ପଶା ଖେଳରେ ମୋହନ ହାର

ଦିଶିଲେ ମିଶାଇ ଦେଇ ସାର

ହସି ବୋଲୁଥାଉ ପର ଅସ୍ତ ହୋଇଯିବେ ରବି ରେ ।”

କୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ସେ ଏପରି ମୁଗ୍ଧ ଥିଲେ ଯେ, ଥରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଦେହରେ ଚନ୍ଦନ ଲଗାଇ ତାକୁ ପୋଛି କୃଷ୍ଣଙ୍କର ନୈସର୍ଗିକ ଶୋଭା ସମ୍ବର୍ଦ୍ଧନ କରିବା— ପୁଣି ପଶାଖେଳରେ ମୋହନ ହାରିଗଲେ କାଳେ ତାଙ୍କ ମନରେ କଷ୍ଟ ଆସିବ, ଏହି ଆଶଙ୍କାରେ ଚତୁର ରସିକା ରାଧା ସାର ମିଶାଇ ଦେଇ ସମୟ ହୋଇଗଲାଣି ବୋଲି

ଉଠିପଡ଼ିବା—ଏ ଚନ୍ଦ୍ର ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । କି ରମ୍ୟକାର ଆତ୍ମ-
ନିବେଦନ ଓ ଅନୁରାଗ—ଅନବଦ୍ୟ ଅପରୂପ ଭାଷାରେ କି ମନୋହର ପ୍ରକାଶ ।
କବିଙ୍କର ରସିକତା ଓ ଚରୁରତା ଏଠାରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ପାରମ୍ପରିକ ପ୍ରୀତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଧୂରନ୍ଦର ଥିଲେ ।
ସଂସାରର ଶ୍ଵାସାଙ୍କ ଆତ୍ମନିବେଦନ, ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ ଏବଂ ଐକାନ୍ତକ ପ୍ରେମ କବିଙ୍କ
ଆଲୋଚନାରେ ରୂପ ଲାଭ କରି ପାଠକଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଆନନ୍ଦସାଗରରେ ଭସାଇ ଦେଉଥିଲେ ।
ଶ୍ଵାସ ପ୍ରେମରେ ତନ୍ମୟ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି କବି ଏପରି ରସଭଣ୍ଡାର ସୃଷ୍ଟି କରି-
ଯାଇଅଛନ୍ତି, କବି ନିଜର ଭାବକୁ ସାଫଜନାକ ତଥା ବିଶ୍ଵଜନନ କରିଦେଉଅଛନ୍ତି ।
ଏକାଧାରରେ କବିଙ୍କର ଭାବାବେଶ, ଉଜ୍ଜ୍ଵଳ ଓ ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ଵ ତାଙ୍କର ସାଦୃଶ୍ୟ
ଭାଷାରେ ଆତ୍ମଲଭ କରିଛି । ଭାବର ଗାନ୍ଧୀର୍ଥ ଭାଷାର ସୁମୋହନ ପରିପାଟୀ ତାଙ୍କ
କବିତାକୁ ହୃଦ୍ୟ, ଉପଭୋଗ୍ୟ କରିବା ତାଙ୍କ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀକୁ ପ୍ରାୟଶଃ କରିଅଛି । ଶ୍ଵାସ-
କୃଷ୍ଣଲୀଳା ଗୀର୍ତ୍ତନ କରି କବି ଆତ୍ମହସ ହୋଇଯାଇଥିଲେ । ଏହି ଶ୍ଵାସକୃଷ୍ଣ ଲୀଳାର
ଦୁଇଟି ଜନ୍ମସ୍ଥ ଅତୁଳନୀୟ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରୂପର ତୁଳନା ନାହିଁ । ଆଉ ଶ୍ଵାସକାଙ୍କର ପ୍ରେମର
ତୁଳନା ନାହିଁ । ବୈଷ୍ଣବ ପଦାବଳୀରେ ଏହି ରୂପ ଓ ପ୍ରେମର ଉତ୍କର୍ଷ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ
ବିଷୟକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିଅଛି । ରୂପ ନ ହେଲେ ପ୍ରେମ ସ୍ତୁତ୍ରିଲଭ କରେ ନାହିଁ । ଏଠାରେ
ଯେତେ ରୂପ ତେତେ ପ୍ରେମ । ରୂପ ଓ ପ୍ରେମ ପରସ୍ପର ସାହାଯ୍ୟକାରୀ । ରୂପ ହୃଦୟରେ
ଜାଗରିତ କରେ ପ୍ରେମ, ଆଉ ପ୍ରେମରୂପକୁ ଆସାଦନ କରି ସାର୍ଥକ କରେ, ଧନ୍ୟ କରେ,
ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରେ । ପ୍ରେମ ଆଧାର, ରୂପ ଆଧେୟ । ସେହି ରୂପବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି
କହୁଅଛନ୍ତି—

ବିରହ, ଭଲ ପାଉଲ ରେ—

ଶ୍ୟାମ ଅନୁରୂପ ଶ୍ଵାସ ରତନରେ

କୋଟି ରତି ମାର ନିଉଛଣାକୁ

ତୁଲି ହେବ ନାହିଁ ପଦ୍ମଜଳକୁ—

ସୁନ୍ଦର ପଣରେ ପ୍ରଥମ ଶ୍ରେ

ଜଗଜ୍ଜନନ ମୃଗ ବାଗୁରୁ—

ବାଦେ ବଢ଼ିଛନ୍ତି ଯା ଛବି ପ୍ରେମ

ଆଜି ଯଶକ ନାହିଁ ଯେ ବିଶ୍ରାମ—

ସାମାନ୍ୟ ସୁଖାୟାକୁ ବରଜଳ

ପରଜାୟାରେ ତତ୍ତ୍ଵ ମଜ୍ଞାବଳ—

ଉତ୍କଳ ନିର୍ଦ୍ଦୀପ କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀମୁଖି

ପରାନ୍ତ ସ୍ବରୂପିଣୀ ଶ୍ରୀମତୀ —

ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସେ ପଦନଳିନ-

ଯୁଗେ ସମର୍ପିଲ ମନ ଜୀବନ —

ଯୁଗଳ ରୂପ ଦର୍ଶନ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନର ସାରଳା ହିଁ ଲଳିତ୍ୟୁର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ରୀମତୀ ଏ ଯେଉଁ କମଳାୟ ପ୍ରକାଶ, ଏହା ପାଠକର ହୃଦୟକୁ ରସାଭିଷିକ୍ତ କରେ । କବି ଏଠାରେ ସ୍ବଜ୍ଞାୟା ଅପେକ୍ଷା ପରଜ୍ଞାୟାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ପରଜ୍ଞାୟା-ରସର ଓ ପରଜ୍ଞାୟା ନାୟିକାର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ସର୍ବଥା ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି ।

ଉତ୍କଳମାଳମଣିରେ ଉକ୍ତ ଅଛି—

“ରାଗେଶୌର୍ବୀର୍ଯ୍ୟିତାମାନୋ ଲୋକଯୁଗ୍ମାନପେକ୍ଷିଣା
ଧର୍ମେଶାସ୍ତ୍ରୀକୃତା ଯାସ୍ତୁ ପରଜ୍ଞାୟା ଭବନ୍ତି ତାଃ ।”

ଯେଉଁ ନାୟିକା ବିବାହାଦିଦ୍ବାରା ଗୃହାତ ହୋଇ ଇହଲୋକ ପରଲୋକକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି କେବଳ ପରମ ଅନୁରାଗଦ୍ବାରା ଅନ୍ୟ ଏକ ନାୟକକୁ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ କରେ, ତାହାକୁ ପରଜ୍ଞାୟା ନାୟିକା ବୋଲାଯାଏ । ପରଜ୍ଞାୟା ନାୟିକାର ଲକ୍ଷଣରେ ପରଜ୍ଞାୟା ରସର ଆତ୍ମା ନିହିତ ହୋଇଅଛି । ପରଜ୍ଞାୟାର ରସରେ କେବଳ ଅନୁରାଗଦ୍ବାରା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ଶ୍ରବ ବଳିଷ୍ଠ ରୂପ ଧାରଣ କରେ ବୋଲି ଏହା ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏଥିରେ ଉଦ୍ବେଗ, ଉନ୍ମାଦନାର ଶ୍ରବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା । ସେହି ପରଜ୍ଞାୟାଶ୍ରବ ଆଲୋଚ୍ୟ କବି ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ରାଧା ହିଁ ପରଜ୍ଞାୟା ନାୟିକା — ସେ ମାୟାମୟୀ । ସେହି ମାୟାମୟୀ ଦେବୀଙ୍କ ପଦକଞ୍ଚରେ କବି ତାଙ୍କର ଭକ୍ତିର ଅର୍ପଣ ପ୍ରଦାନ କରି ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମଣିଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସଂକଳନର ଉପଭୋଗର ସାମଗ୍ରୀ । ତାଙ୍କର ବିଶୃଙ୍ଖଳନ କଲ୍ୟାଣୀ, ଭଗବତ୍ ନିବେଦନ, ଗଭୀର ଅନୁଭୂତି, ଆଶା, ନିରାଶା ଓ ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ପ୍ରକାଶ ଦ୍ବାରା ସେ ଅଦ୍ବୈତର ପ୍ରେମର ମହନୀୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଓଜ୍ବିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେଉଁଯେଉଁ ଜାତିର ତଥା ଦେଶର ମୁଖ ଉତ୍କଳ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ

ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ବହୁବିଧ ବିଭବ ମଧ୍ୟରେ ହାସ୍ୟ-ଅଶ୍ରୁ ମିଳନ ବିରହ, ଅନୁରାଗ-ବିରାଗ, ଦୁଃଖ-ଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ଯେପରି ଆକର୍ଷକ ନୁହନ୍ତି, ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଏକ ଏକ ନିଜର ସତ୍ୟର ପରମ ତଥା ଚରମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି, ସେହିପରି ପ୍ରେମ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ଏକ ମହାନ ଓ ପବିତ୍ର ପରିପ୍ରକାଶ । ଯୁଗକୁ ରଞ୍ଜିତ କରିବାରେ ମନୁଷ୍ୟନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟ ସମାଜ ସର୍ବୋପରି ମନୁଷ୍ୟର ପାଶପାଶ୍ବିକ ଅବସ୍ଥା ଯେତେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ, ତାର ହୃଦୟରେ ପ୍ରେମର ଅଶ୍ରୁ ଶୁଦ୍ଧ ବିଦ୍ୟମାନ । ପ୍ରେମର ମହାର୍ଥ ରୂପାୟନ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ପରମ ସତ୍ୟ, ପ୍ରେମର ପରମ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ମାନବର ଯଥାର୍ଥ ପରିପ୍ରକାଶ । କେହି ଯୁଗଶାସ୍ତ୍ର କାଳରୁ ମାନବ ମନରେ ଏହି ଜୈବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏକ ଅଶ୍ରୁ ଆସନ ଅଧିକାର କରିଆସିଛି । ଅପ୍ରତିହତ ତାର ଗତିସ୍ରୋତରେ ସେ ବାଧା ମାନ ନାହିଁ, ବନ୍ଧନକୁ ଭ୍ରୁକ୍ଷେପ କରି ନାହିଁ, ସମୟର ପ୍ରଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ନିଜର ଆଭିଜାତ୍ୟର ଜୟଜୟକ ବଜାଇ ପ୍ରେମ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟକୁ ସେଥପାଇଁ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଆଲୋଡ଼ିତ ଓ ଆନ୍ଦୋଳିତ କରିଆସିଛି । କେବଳ ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନ ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରେମର ପ୍ରଭାବ ଅପ୍ରତିହତ ସେଥପାଇଁ ସାହିତ୍ୟରେ ଶଙ୍ଖାର ରସକୁ ଆଦି ରସର ଗୌରବ ଦିଆଯାଇଅଛି । ସମ୍ଭୂତ ଆଲଙ୍କାରିକ ଆର୍ତ୍ତ ଆନନ୍ଦବର୍ଦ୍ଧନ ତାଙ୍କର ମହାନ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ଧନ୍ୟାନେକ’ରେ କହିଛନ୍ତି—

“ଶୃଙ୍ଗାର ଏବ ମଧୁର ପରଃ ପ୍ରହ୍ଲାଦନୋ ରସଃ
ସମର୍ଥମବଲମ୍ବେନ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିପଞ୍ଚିତ ।”

ପୃଥ୍ବୀର ସବୁ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଅଳ୍ପ ବହୁତ ଚର୍ଚ୍ଚା ଯେ କୌଣସି ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରେ । ଯଥାର୍ଥରେ ଭୋଗରାଜ କହିଛନ୍ତି—
“ଶୃଙ୍ଗାରୋଽସ୍ତେଷୁ କବିଃ ।”

ସମ୍ଭୂତ ସାହିତ୍ୟରେ ମହାନ କୃତି ଶୃଙ୍ଗାରଚଳକ, ଶୃଙ୍ଗାର ଶତକ, ମେଘଦୂତ ପ୍ରଭୃତିରେ ଯେପରି ପ୍ରେମର ମହିମା ପରିଜାଣିତ, ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କବି ଭୃପତି ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତରେ ସେହିପରି ପ୍ରେମର ଅଶ୍ରୁ ପ୍ରବାହ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଅଛି ।

ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ “ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ” ଏକ ନିରାକାରୀ ସୃଷ୍ଟି । ଭୂପତିଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେ ନ ଥିଲା ତାହା ନୁହେଁ । ମାତ୍ର ପ୍ରେମର ସରଳ ଓ ଅନାଦିତ୍ୟ ପରିପ୍ରକାଶ କରି ସମଗ୍ର ପାଠକ ହୃଦୟକୁ ଏକ ମହାର୍ଦ୍ଦ ରସରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରିବାର କୃତେନ୍ଦ୍ର କେବଳ ଭୂପତିଙ୍କର ହିଁ ପ୍ରାପ୍ୟ । ପଞ୍ଚାମୃତ ଯେପରି ଅର୍ଥ୍ୟ ଜୀବନର ଏକ ଉପାସ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଓ ସେବ୍ୟ ପଦାର୍ଥ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇ ଅସଂସ୍କୃତ ପଦାର୍ଥକୁ ସଂସ୍କୃତ କରିଦିଏ, ସେହିପରି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ କବିଙ୍କର କଳ୍ପିତ ଏକମାତ୍ର ଉପାସ୍ୟ ପ୍ରେମଭକ୍ତି ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟରୁ ସମସ୍ତ ଆବର୍ଜନା ଦୂରକରି ତାହାକୁ ସଂସ୍କୃତ କରି ଦିଏ । ଫଳତଃ ମୋହମାୟାଗ୍ରସ୍ତ ମାନବର ମନ ସ୍ୱାର୍ଥ ଭ୍ରମାନ, ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ଓ ପାଶବିକତାର ନାଗଫାଶରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଦିବ୍ୟ ଭାବରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୁଏ । ବସୁନ୍ଧା ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ହିଁ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତର ପରିକଳ୍ପନା ।

୩

କାବ୍ୟରମ୍ୟରେ କବି ଭୂପତି ନିଗୂଢ଼ ବୈଷ୍ଣବତତ୍ତ୍ୱକୁ ସରଳ କରିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାର କିପରି ପ୍ରୟୋଜନ, ତାହାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

“କୃଷ୍ଣ ମହମା ଯାହା ଶୁଣି
ଯେବେ ନ ଥାଇ କୃଷ୍ଣରସ
ପାଟବସନେ ଗୁଞ୍ଜା ଫଳ
ଚରା କନାରେ ମଣିବର
ସ୍ୱର ଭାଷା ହିଁ ରସମୟେ
କ୍ଳେଶେ ହୁଅଇ ରସଭୋଗ

ସେ ସବୁ ବାକ୍ୟରେ ମୁଦ୍‌ନ ।
ସେ ସଂସ୍କୃତେ କାର୍ଯ୍ୟ କସ ।
ଥଲେ ନୁହଁଇ ବହୁମୁଖ ।
ଥଲେ ନ ଭୁଟେ ମୁଖ ତାର ।
ସେ ନାଶକେଳି ନଳ ପ୍ରାୟେ ।
ସବୁକୁ ନୋହେ ଉପଯୋଗ” ।

ଭୂପତିଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ବୈଷ୍ଣବ ସାଧକ କବିମାନେ ନିଗୂଢ଼ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଓ ରୂପକଲ୍ପ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିବାରୁ, ଅନେକଦି ସେହି ସାହିତ୍ୟର ଭାଷା ଓ ଭାବ ସାଧାରଣରେ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇପାରୁ ନ ଥିଲା । ଏପରି କି ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟକୁ ବୁଝିବା ପାଇଁ ନ୍ୟାୟ, ଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ବେଦ, ଆଗମ ଓ କାବ୍ୟର ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ନିର୍ଭୀକ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଫଳତଃ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଅଳ୍ପ କେତେକଣ ସାଧକମାନଙ୍କ ବ୍ୟାପକ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କ ହୃଦୟ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚିପାରୁ ନ ଥିଲା । ମାତ୍ର ଚତୁର ପୁଣି ରସିକ ବ୍ୟକ୍ତି କବି ଭୂପତି କଠିନ ବୈଷ୍ଣବ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଯେପରି ସରଳ ତଥା ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଭାଷାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି, ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନର ବହୁ ରହସ୍ୟକୁ ଯେପରି ଚତୁର ଭାବରେ ସୁବିନ୍ୟସ୍ତ କରିପାରିଛନ୍ତି, ତାହା ହିଁ ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତକୁ ଏକାଧାରରେ ଦେଇଛି ଏକ

ଧର୍ମପୁରୁଷ ଓ ଏକ କାବ୍ୟର ଗୌରବ । କାବ୍ୟକଳା ଧର୍ମ ଦର୍ଶନର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟରେ ସମସ୍ତବେଳେ ଦେଖାଦେଇଛି, ସେ ସାହିତ୍ୟ ସେତେ ପରିମାଣରେ ଚରନ୍ତ୍ର ନ ହୋଇପାରିଛି ବୋଲି ଅବଧାରଣା କରିବାକୁ ହେବ । କାରଣ କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ, ବରଂ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପୃଷ୍ଠାରେ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟର ନିବିଡ଼ ଆତ୍ମୀୟତା ଯେକୌଣସି ସନ୍ଦୃଭସ୍ୱ ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରେ । ଧର୍ମ ଯେପରି ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଲଭିକରି ତାହାକୁ ଏକ ଅଭିଜାତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପଦରେ ପରିଣତ କରେ, ସାହିତ୍ୟ ସେହିପରି ଧର୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତିକୁ ନୈତିକ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଦିଏ । ଫଳତଃ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ କେବଳ କାବ୍ୟକଳା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନୁହେଁ, ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ପ୍ରୟୋଜନ । ବସ୍ତୁତଃ ଏହି ଆଭିମୁଖ୍ୟ ନେଇ ସବୁ ଯୁଗରେ ସବୁ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତିଭାବାନ କବି ବା ସାହିତ୍ୟିକ ଲେଖନ ଧାରଣା କରିଆସନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କ କୃଷ୍ଣରେ ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ ମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ତାହା ହିଁ ସାହିତ୍ୟର ଚରନ୍ତ୍ରର ମୂଳବୋଧର ଯଥାର୍ଥ ପରିପ୍ରକାଶ ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯାଏ, ପ୍ରେମ-ପଞ୍ଚାମୃତ ଧର୍ମ ଓ କାବ୍ୟକଳାର ଏକ ମନୋଜ୍ଞି ତଥା ମଞ୍ଜୁଳ ସମନ୍ୱୟ । ସେଥିପାଇଁ କଠିନ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ନାଗକେଳ ପାକରୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ଦ୍ରାକ୍ଷାକୃତ ପାକରେ ପରିଣତ ହୋଇପାରିଛି । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରସିଦ୍ଧ କାବ୍ୟପୁରୁଷ ବିଦଗ୍ଧଧନ୍ୱାନାମଣିରେ ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ପାକର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରି ତାର ପ୍ରସ୍ତର ସୀମାବଦ୍ଧ କରିଥିଲେହଁ ଭକ୍ତକବି ଭୂପତିଙ୍କ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ କୁଣ୍ଡାଳି ଏପରି ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ ସମସ୍ତ ଶରୀର ଯେପରି ଭାବରେ ରସାଳ ଓ ପ୍ରାବେନ୍ଦୁ ହୋଇପାରେ, ତାହା କେବଳ ଏହାର ସଦୃଶ ଓ ସାବଲୀଳା ପରିପ୍ରକାଶ ଯୋଗୁଁ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି ।

ତଥାପି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ କାବ୍ୟକୁ ଅପେକ୍ଷା ଧାର୍ମିକତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କାରଣ ଭଗବତର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତ ରଚିତ ହିଁ । ଏହା ବହୁ ସ୍ଥଳରେ ସ୍ୱୀକାର କରି ଭୂପତି କହିଅଛନ୍ତି —

(୧) ଇତିଶ୍ରୀ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତ	ଭକ୍ତି ବିଭେଦ ଭଗବତ ।
କୃଷ୍ଣ ଚରଣେ ଦେଇ ମତି,	ଭଣିଲେ ସୁକବି ଭୂପତି ।
(୨) ଇତିଶ୍ରୀ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତେ	ଭକ୍ତି ବିଭେଦ ଭଗବତେ ।

ସତେ ଯେପରି ଏହା ଏକ ଭକ୍ତିଭଗବତ ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ ‘ଇତିଶ୍ରୀ’ ପ୍ରୟୋଗ ସ୍ୱରୂପେ ଅନୁକରଣରେ ହୋଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟ ଶେଷରେ ଏହିପରି ଶୈଳୀର ପ୍ରୟୋଗ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଭୂପତିଙ୍କ ପୁସ୍ତକ ଜଗନ୍ନାଥ, ଅରୁଣ ଓ ଦିବାକରପ୍ରମୁଖ କବିମାନେ ଏହି ଶୈଳୀରେ ବହୁ ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ କବି ଭୂପତି ବହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ତଥା ଧର୍ମ ଦର୍ଶନକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତ ଛନ୍ଦ ରଚନା କରିଥିବାରୁ ଏହାକୁ କାବ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଧର୍ମଛନ୍ଦ କହିବା ବେଧହୁଏ ଅଧିକ ସମୀଚୀନ ହେବ ।

ସାଦୟଗର କଠିନ ଆଲଙ୍କାରିକତା ନିଗଡ଼ରୁ ଭୂପତି ସଫୁର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରି ନ ପାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବହୁ ପରିମାଣରେ ନିଜର ମୌଳିକତା ବଳାୟ ରଖି ପାରିଛନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଆଲଙ୍କାରିକତା କେଉଁଠି ହେଲେ ଦୁର୍ବୋଧ ହୋଇ ନାହିଁ । ତାହା ହିଁ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତର ଆଙ୍ଗିକ କୌଶଳ ସଫଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ସର୍ବୋତ୍ତମ ସାଫଳ । ସଂଜନପ୍ରିୟ ଭାଗବତର ନବାକ୍ଷରୀ ବୃତ୍ତିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ‘ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତ’ ଯେପରି ଭାବରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଛି, ତାହା ଏକାଧାରରେ ରସିକ ପାଠକ ତଥା ଧର୍ମର ସାଧକମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଯମ ହୋଇପାରିଛି ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନରେ ବୃନ୍ଦାବନ କ୍ଷେତ୍ରର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ତଥା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅବତାରତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଅଛି । ଗୋପୀମାନେ ସ୍ୱାମୀ ଭାବରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ନାନାଦି ଲୀଳାରସରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅଙ୍ଗସୁଖ ଲାଭକରି ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନ ଅନୁସାରେ ଏ ମୋକ୍ଷର ଏକ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ବିଦ୍ୟମାନ । ଯୋଗ ଓ କର୍ମ ମାଧ୍ୟମରେ ଭଗବତ୍ ପ୍ରାପ୍ତି ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସାରତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ପରଜନ୍ମା ପ୍ରେମ ସାହାଯ୍ୟରେ ଓ ସହଜିଆ ଭକ୍ତ ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାର ବାସନା ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ସାରମର୍ମ । ଏହି ତତ୍ତ୍ୱକୁ କବି ଭୂପତି ଦିନୋଟି ଯୋଗ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଭକ୍ତଯୋଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସେ ଏହି ଦିନଯୋଗ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ଆଣି ଗଣେଶଙ୍କ ଫଳପ୍ରାପ୍ତିରେ ସହଜିଆ ଦର୍ଶନର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଯଥାର୍ଥରେ କବି କହିଅଛନ୍ତି—

“ଏପଥେ ସେହି ଫଳ ମତ । ଭୁବିତେ କୃଷ୍ଣ ପରାପତ ।”

ଛନ୍ଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ କବି ନାମବ୍ରହ୍ମର ମହମା ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । ସେ କହିଛନ୍ତି—

“ଶ୍ରୀହରେ କୃଷ୍ଣ ରାମନାମ । ଗୁଣ ନିଗମେ ଅନୁପମ ।
ଶ୍ରୀପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ ନାମମୟୀ । ନାମ ଶବ୍ଦ ରୂପେ ଆଇ ।

x

x

x

ସକଳ ରୂପ ନାମୁଁ ଜାତ । ନାମଟି ନିତ୍ୟ ସତ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱ ।
ଅବ୍ୟୟ ଅକ୍ଷୟ ଅଥୟ । ନାମଟି ଠୁ ଶୂନ୍ୟମୟ ।”

ନାମର ଏହି ବିଶେଷଣରୁ ବୈଷ୍ଣବ ଦର୍ଶନର ‘ଶ୍ରବଣ’, ଜାଣିନ’, ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ପାଦ ସେବନ’, ବଦନ’, ଅର୍ଚ୍ଚନ’, ସଙ୍ଗୀତ, ଦାସ୍ୟ, ଆତ୍ମନିବେଦନ’—ଏହି ନବଧା ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ନାମ ସଂଜାଣିନର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ତଥା ମହତ୍ତ୍ୱା ଉଦ୍‌ଘୋଷିତ । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଅନୁଯାୟୀ ନାମ ଓ ନାମୀ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ପ୍ରଭେଦ ନାହିଁ । ନାମୀ ପରି ନାମ ମଧ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ୱୟଂ କୃଷ୍ଣ ନାମରେ କୃଷ୍ଣଫଣୀକରଣୀ ଶକ୍ତି ପୂର୍ଣ୍ଣତା ବିଦ୍ୟମାନ । ତେଣୁ କବି ପ୍ରଥମରେ ନାମ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ପରେ କୃଷ୍ଣ ପ୍ରାପ୍ତିର ଉପାୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ବେଦ ଉପନିଷଦରେ କର୍ମଯୋଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ଭାରିଖାସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନ୍ୟ ଏକ ବିଶେଷତ୍ୱ । ତେଣୁ ବେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡ ମୂଲ୍ୟହୀନ ହୋଇପଡ଼ିଅଛି । କର୍ମ ହିଁ ବେଦର ପ୍ରତିପାଦ୍ୟ ବିଷୟ । କର୍ମ ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଦେବତାର ଆସନକୁ ଉନ୍ନୀତ କରେ । ତାହାକୁ ତାର କାମ୍ୟବସ୍ତୁ ନିକଟରେ ପହଞ୍ଚାଇଦିଏ । ଶୋକତାପ ପରପୂର୍ଣ୍ଣ ଏହି ସଂସାରରୁ ମୁକ୍ତି ପାଇବା ପାଇଁ କର୍ମ ହିଁ ଏକମାତ୍ର ମାଧ୍ୟମ । ପୁଣି ଏହି କର୍ମ ସକାମ ଓ ନିଷ୍କାମ ଭେଦରେ ଦୁଇ ପ୍ରକାର । କୌଣସି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କାମନାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଭଗବତ୍ ଆରାଧନାରେ ମୋକ୍ଷପ୍ରାପ୍ତି ସମ୍ଭବ ହୁଏ ନାହିଁ । କାରଣ —

ସେ ଧର୍ମ ଫଳ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣ । ଅନ୍ତର ହୋନ୍ତି ଭଗବାନ ।

ଛନ୍ଦୋଗ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ କୁହାଯାଇଛି—“ଯଥା ପୃଷ୍ଠର ପଳାଶ ଆପୋନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟନ୍ତ ଏବ ଏବଂ ବିଦ ପାପଂ କର୍ମ ନ ଶ୍ଳିଷ୍ୟତେ” । ପାପ ଅବା ପୁଣ୍ୟକର୍ମ ପୁଣ୍ୟବାନ୍ ଓ ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀକୁ ବିଚଳିତ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଅହଂକାରର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜକୁ କର୍ମର କର୍ତ୍ତା ବୋଲି ମନେକଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରକୃତରେ ସେ କର୍ମପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ହେବା ଫଳରେ ନିଶ୍ଚୟ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଭିମାନଶୂନ୍ୟ କର୍ମ ହିଁ ପ୍ରକୃତ କର୍ମ । ତେଣୁ କବି ଭୂପତି ଯଥାର୍ଥରେ କହୁଅଛନ୍ତି —

“ନିର୍ମଳେ ଚିତ୍ତେ ତୁ ନିରୋଳେ । ସାକ୍ଷୀ ସ୍ୱରୂପେ ଗୁହ୍ୟମେଳେ ।
ଅଥବା ଚଳ ଦେଶାନ୍ତରେ । ସମାନ ଏ ଦୁଇ ପ୍ରକାରେ ।”

ଗୀତାରେ ଅଛି—“କର୍ମଣ୍ୟ ବାଧକାରସ୍ତେ ମା ଫଳେଷୁ କଦାଚନ” । କର୍ମଫଳ ପ୍ରତି ଆସ୍ଥା ନ ରଖି ସମସ୍ତ କର୍ମ ଭଗବାନଙ୍କୁ ନିବେଦନ କର । ଏହା ହିଁ ଗୀତାର ମର୍ମବାଣୀ । ଜୟ-ପରାଜୟ, ଲଭ-କ୍ଷତି, ସୁଖ-ଦୁଃଖ, ସିଦ୍ଧି-ଅସିଦ୍ଧି ଏସବୁକୁ ଯେଉଁ ଲୋକ ସମାନ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖେ, ସେ ପ୍ରକୃତ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନୀ । ଭଗବାନଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାପାଇଁ ତାହାର ଅଧିକାର ବେଶୀ । ନିଜେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଗୀତାରେ କହିଛନ୍ତି—

“ସୁଖଦୁଃଖେ ସମକୃତ୍ୱା ଲଭଲୁତ୍ତୌ କୟାଜୟୋ
ତତୋ ଯୁକ୍ତାୟା ଯୁଧ୍ୟସ୍ତ ନୈବ ପାପମବାପ୍ୟସ୍ୟସି”

ଗୀତାର ଏହି ମର୍ମବାଣୀକୁ ଭୁବିତ ମଧ୍ୟ ଆହୁତ କରି ସରଳଭାବରେ କହିଅଛନ୍ତି—

“ଦେହ ସମ୍ପଦ ଗୁହ ବାସ । ଦାରୁତନୟ ଦାସୀଦାସ ।
ଯେ ପିତୃ କାର୍ଯ୍ୟ ଯଜ୍ଞଦାନ । ଏ ଅତି ପୁଣ୍ୟ କର୍ମମାନ ।
ଯେ ଖର୍ଚ୍ଚ ବ୍ରତ ଜପତପ । ସବୁ ହିଁ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ସମର୍ପ ।”

କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ନିମନ୍ତେ ନିଷ୍କାମ ପ୍ରେମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ବେଶୀ । ଏହି ରହସ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ କରି କରି ଭୁବିତ ଅପ୍ରୟୋଜନ ପ୍ରେମର ପରୀକ୍ଷା ପ୍ରତିପାଦନ କରି କହିଅଛନ୍ତି—

“ଅପ୍ରୟୋଜନ ପ୍ରେମ ପାଇ । ନଚଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ କୃଷ୍ଣ ଶାଇ
ଯା ପ୍ରେମ ପ୍ରୟୋଜନେ ଥବ । ସେ କାହୁଁ କୃଷ୍ଣକୁ ପାଇବ ।
ତା ପ୍ରୟୋଜନ ତାକୁ ଦେଇ । ଅବଶ୍ୟ ତାହାକୁ ଛାଡ଼ଇ ।
ଅପ୍ରୟୋଜନ ପ୍ରେମ ଯାଇ । ଗୋବିନ୍ଦ ଅଧୀନ ତାହାର ।”

ମନୁଷ୍ୟର ବହୁ ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତା କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ କର୍ମର ଅଧୀନ ନୁହନ୍ତି । ଆଲୋଚକ ଲକ୍ଷ୍ମୀକାନ୍ତ ଚଉଧୁରୀଙ୍କ ଶ୍ରୀମାତେ “ସେ ହିଁ ଗୁଣାତ୍ମକ, ତହିଁ କର୍ମାତ୍ମକ । ତାଙ୍କ କରୁଣା ହେଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଅଧର୍ମାଚରଣ କରି ପୁଣି ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନର ଫଳଲାଭ କରେ ।” କବିଙ୍କର ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିରେ ଏଇ ଭାବର ଚମତ୍କାର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

“କଟାକ୍ଷ ମାସକେ ଗୋବିନ୍ଦ । ନାଶେ ଅଶେଷ କର୍ମ ବନ୍ଧ ।
ଅନ୍ଧକୁ ଚକ୍ଷୁଦାନ ଦେଲେ । କୁରୁଜକ ପୁନ୍ଦର କଲେ ।
ରଜକ ବୈକୁଣ୍ଠକୁ ନେଇ । ବାନରେ ବ୍ରହ୍ମପଦ ଦେଇ ॥”

କର୍ମଯୋଗର ଚମତ୍କାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପରେ କବି ଭୂପତି ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ସଶୟଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଭଗବାନଙ୍କ ଅସ୍ତିତ୍ବରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଶ୍ୱାସ କରିବା ସାଙ୍ଗେ ସାଙ୍ଗେ ଭଗବାନଙ୍କର ସତ୍ତାକୁ ଅଣ୍ଟି ପରମାଣୁରେ ଉପଲବ୍ଧ କରିବାକୁ ଜ୍ଞାନ କୁହାଯାଏ । ଭକ୍ତିପଥରେ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ଯୁକ୍ତି କରେ ନାହିଁ, ପରନ୍ତୁ ତାହାକୁ ଭକ୍ତିର ପ୍ରତିଷ୍ଠାତା କୁହାଯାଇପାରେ । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଭକ୍ତି-ସାଧକ ଭଗବାନଙ୍କ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଲୀଳାକୁ ଅବଲୋକନ କରିପାରେ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କବି ଭୂପତି ନିତ୍ୟସ୍ଥଳର ନାଟ୍ୟମାନଙ୍କ ସହ କୃଷ୍ଣଙ୍କ କଥୋପକଥନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ଭାବକୁ ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ‘ଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ’ ଓ ‘ଶ୍ରୀମତ୍ତବତ ଗୀତା’ରେ ନିର୍ବୁଣ୍ଠ ଭକ୍ତି କୃଷ୍ଣପାତ୍ରର ସହଜ ପଥା ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ହୋଇଅଛି । କବି ଭୂପତି ଗଣେଶଙ୍କ ଫଳପ୍ରାପ୍ତି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଏହି ଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି ।

କର୍ମଯୋଗ ପରେ ଭକ୍ତିଯୋଗର ମାର୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଭୂପତି ଭକ୍ତିକୁ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ବୈଧୀ ଓ ରାଗାନୁଗା । କର୍ମଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ଆସକ୍ତିଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଚିତ୍ତକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରେ । ଜ୍ଞାନଯୋଗରେ ସେ ସର୍ବଭୂତରେ ଭଗବାନଙ୍କ ସତ୍ତା ଉପଲବ୍ଧ କରେ । ଫଳରେ ତାର ମନରେ ଭକ୍ତି ସ୍ୱତଃ ଉଦ୍ବେକ ହୁଏ । ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣ, ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟସୂତ୍ର, ନାରଦ ସୂତ୍ର, ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମହାନୁକୃତିରେ ଭକ୍ତିର ଧମକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ଆତ୍ମ ନିବେଦନ ହିଁ ଭକ୍ତି । ସଂସାରର ସବୁ କିଛି ବୈଷୟିକ ବ୍ୟାପାର ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିବାକୁ ହେବ । ଏଥିରେ ଭକ୍ତିର କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଧିକାର ରହେ ନାହିଁ । କବି ଭୂପତି ଭକ୍ତିଯୋଗର ଏଇ ଗୁଡ଼ ଚିହ୍ନଟିକୁ ମର୍ମେ ମର୍ମେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ; ହୃଦୟରେ ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ଫଳତଃ ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତର ହେଉ ଛନ୍ଦରେ ଅନୁଭବ, ସେହି ବିଚିତ୍ର ସ୍ୱାଦ କବି ପରିବେଷଣ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେ ଭକ୍ତିକୁ ବୈଧୀ ଓ ରାଗାନୁଗା ଭେଦରେ ବିଭକ୍ତ କରି ରାଗାନୁଗା ଭକ୍ତିର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ବ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତରେ ଏହି ଭକ୍ତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ ରହିଛି । ଯଥା—

“ରାଗହୀନ ଜନ ଭଜେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଆଜ୍ଞାୟ
ବୈଧୀ ଭକ୍ତି ବଳି ତାରେ ସବ ଶାସ୍ତ୍ର ଗାୟ ।”

ବୈଧୀ ଭକ୍ତି ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନର ଅଧୀନ, ମାତ୍ର ରାଗାନୁଗା ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ଯୁକ୍ତିର ଅଧୀନ ନ ହୋଇ କେବଳ ଭକ୍ତିର ଆସକ୍ତି ଓ ନିଷ୍ଠା ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ । ବୈଧୀଭକ୍ତି ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ଅଧୀନ, କିନ୍ତୁ ରାଗାନୁଗା କର୍ମ, ଜ୍ଞାନ ଆଦିର ଉଦ୍ଧୃତ୍ରେ ରହୁ

ତାହାର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ବରେ ବିଚିତ୍ର ଏକ ହଙ୍କାୟ ଆଶ୍ରମଶୂଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । କେବଳ ବ୍ରଜର ଗୋପୀମାନେ ଏହି ରାଗୀନୁଗା ମାର୍ଗର ସାଧକ । ତେଣୁ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାଇବା ପାଇଁ ଗୋପୀଙ୍କର ସେବକା ହେବାକୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଗ୍ରହ । ଏ ପ୍ରଚ୍ଛଦପଟରେ ଅଭିମନ୍ୟୁଙ୍କ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପଂକ୍ତିଟି ସବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ ।

“ଓଷଧୀଶାନନ ହେ ମାଗୁଛୁ ପଦ ଧରି ।

ଓ କରିବ ଆଲୋ ଦାସୀ ତାଜଲେ କିଶୋରୀ ।”

ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ ମଧ୍ୟ କବି ଭୁବନ କହିଅଛନ୍ତି—

ଯେ ଭଜେ ଗୋପୀ ଅଙ୍ଗେ ମିଶି ।

ସେ ପାରେ କୃଷ୍ଣ ଅଙ୍ଗେ ପଶି ॥

ଭକ୍ତିର ସ୍ବରୂପ ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଭାବରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇଥାଏ । ଯଥା—ବିଶୁଦ୍ଧ, ନିର୍ଗୁଣ, ସ୍ବତନ୍ତ୍ର, ଅନିର୍ବଚନୀୟ । ଏହା ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଭଗବାନଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦନ ଶକ୍ତି । ମାୟାରେ ଆସନ୍ତା ହୋଇ ଭକ୍ତିଲଭ କରାଯାଇପାରେ ନାହିଁ । ମାୟା ଅନ୍ତର୍ହିତ ହେଲେ ମନୁଷ୍ୟ ଆପେ ଆପେ ଭକ୍ତି ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରେ । ଏଥିପାଇଁ ସାଧୁସଙ୍ଗ ଦ୍ବାରା ସଂସାରର ନାନା ପାପତାପରୁ ନିବୃତ୍ତି ମିଳିଥାଏ । କବି ଭୂପତି ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଓ ଦ୍ବିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ ସାଧୁସଙ୍ଗ, ସାଧୁବ୍ୟକ୍ତିର ଜୀବନ ଆଲୋଚନା, ଉତ୍ତମ ଛନ୍ଦାଲୋଚନା ଓ ଫାର୍ଥୀୟ ଭ୍ରମରେ ଉପଯୋଗିତା ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି । ନିରଭିମାନ ଭକ୍ତି କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତିର ସୁଲଭ ମାଧ୍ୟମ । ବୃନ୍ଦାବତୀର ଗର୍ବ ଗଞ୍ଜନ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଏହା ହିଁ ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । କବି ଭୂପତିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

ଗର୍ବଗଞ୍ଜନ ବାନା ଯାର । ସେ ଗର୍ବ ସହସ୍ର କାହାର ।

ଦୁଧ ନଉତି ପୁରୁଥାଇ । ସୁର ଟୋପାକେ ନାଶଯାଇ ।

ଅଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ତତକ୍ଷଣେ । ନ ଲଗେ ଦେବତା ବ୍ରହ୍ମଣେ ।

ରୂପର ଭୋଗ ଯେ ପଡ଼ଇ । ଉତ୍ତମ ଲୋକେ ତା ରୁଡ଼ଇ ।

ତଦବତ ପ୍ରେମେ ଗର୍ବ ମିଶେ । ଗୋବିନ୍ଦ ତା ପାଶେ ନ ପଶେ ।

ଗର୍ବ ଗଞ୍ଜିଲେ ବ୍ରହ୍ମାଙ୍କର । ଭାବ ଦେନଇ ରୁଣ୍ଡାଲର ।

ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ମୁକ୍ତିକୁ ସାଲୋକ୍ୟ, ସାଷ୍ଟି, ସାମାପ୍ୟ, ସାରୂପ୍ୟ, ସାକ୍ଷୀୟ ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି ।

କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ଭକ୍ତମାନେ ମୁକ୍ତିବାଦକୁ ସ୍ବୀକାର କରି ନାହାନ୍ତି । କାରଣ ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ମୁକ୍ତି କୈତବପୁର୍ଣ୍ଣ । ଯଥାର୍ଥରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ କହିଛନ୍ତି—

“ଅକୈତବ କରୁଣାକୁ ପରସ୍ପରେ କର”

ସେହି କଥା ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଅନ୍ୟ ଭାବରେ କହିଛନ୍ତି—‘ମୋକ୍ଷ ପଦକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନ କରି ରହିଯା ଅଲ୍ଲୀରେ’ । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗୌଡ଼ୀୟ ଭକ୍ତ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଶ୍ରୀମଦ୍ କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ କହିଛନ୍ତି—“ତାର ମଧ୍ୟେ ମୋକ୍ଷ ବାଞ୍ଛି କୈତବ ପ୍ରଧାନ । ଯାର ଭାବତେ କୃଷ୍ଣ ଭକ୍ତି ହୃଦ୍ରେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ ।”

ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କ ମତରେ ପ୍ରେମ ହିଁ ପରମ ଓ ଚରମ ପଞ୍ଚମ ପୁରୁଷାର୍ଥ । ଗୋପୀମାନେ ତେଣୁ ମୋକ୍ଷକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଉପରୋକ୍ତ ମୁକ୍ତିବାଦମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ସାଜୁଣ୍ୟ ମୁକ୍ତି ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନେ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଏକ । “ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ଜଗତ୍ ମିଥ୍ୟା । ଜୀବଃ ବ୍ରହ୍ମେ ବ ନାପରଃ । ଜଗତ୍ ମାୟା, ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କିଛି ନୁହେଁ । ଜୀବ ବ୍ରହ୍ମର ଏକତ୍ୱ ଅଦ୍ୱୈତବାଦୀମାନଙ୍କର ଅଭିମତ ହେଲେ ହେଁ ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କର ତାହା ଗ୍ରହଣୀୟ ନୁହେଁ । ସେମାନଙ୍କର ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ବ୍ରହ୍ମ, ବିଭୁ ଏବଂ ବ୍ୟାପକ ବସ୍ତୁ । ଜୀବ ଛଦ୍ମ, ତେଣୁ ହିତ୍-ଭୂତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧ । ତେଣୁ ଏ ଦୁହିଁଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦତ୍ୱ ଅସମ୍ଭବ । ଏହା ସମ୍ଭବ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ଜୀବ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଏକ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ ବା ଉପଭୋଗର ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ । ଚିନ ହେବା ଓ ଚିନ ଖାଇବା—ଏ ଦୁଇ ମଧ୍ୟରେ ଚିନ ଖାଇବା ଅଧିକ ବାଞ୍ଛିନୀୟ । ସେହିପରି ନିତ୍ୟ ରସାମୃତ ମୂର୍ତ୍ତି ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ଏକ ହେବା ଅପେକ୍ଷା ପୃଥକ ରହି ତାଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧ୍ୟ କରିବା ମାନବ ତଥା ଭକ୍ତର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ଉଚିତ । ପୃତ୍ତରାଂ ସାଜୁଣ୍ୟମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ତାହା ସର୍ବଥା ବର୍ଜନୀୟ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଯାହାକୁ ସାମୀପ୍ୟ ମୁକ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଏ, ତାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଇଷ୍ଟଙ୍କ ସମୀପରେ ରହିବା । କେବଳ ସମୀପରେ ରହିବା ଦ୍ୱାରା ଅଶ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟ ସିଦ୍ଧି କେବେ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ସମୀପରେ ରହିବା ଯୋଗୁଁ ମନରେ ଯେଉଁ ଅହଂକାର ଜାତ ହୁଏ, ତାହା ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସିଦ୍ଧିର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ।

ତୃତୀୟରେ ସାଲୋକ୍ୟ ମୁକ୍ତି । ଏହି ମୁକ୍ତିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ଏକାଲୋକରେ ଇଷ୍ଟଙ୍କ ସହିତ ବସବାସ କରିବା । ଏହି ସାଲୋକ୍ୟ ମୁକ୍ତି ସହିତ ସାମୀପ୍ୟ ମୁକ୍ତିର ସାଧାର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ ମନରେ ଅହଂକାର ଆସିପାରେ ।

ଚତୁର୍ଥରେ ସାରୂପ୍ୟ ମୁକ୍ତି । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତି ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କ ହେବ ରୂପ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ, ଇଷ୍ଟ ସହିତ ସମାନ ହେବାର ଯେଉଁ ଅହଂକାର, ତାହା ଆସିପାରେ ଏବଂ ତାହା ଆସିଲେ ଇଷ୍ଟୋପଲବ୍ଧ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଚରମ ଅନ୍ତରାୟ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ରାଜାଙ୍କ ବେଶ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉପକରଣ ଦ୍ୱାରା ବିଭୂଷିତ ହେଲେ

ଭୂତ୍ୟ ମନରେ ରାଜ ସମାନ ହେବାର ଅହଙ୍କାର ଆସିଥାଏ ଏବଂ ରାଜାଙ୍କୁ ମାନବାର ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବା ରାଜଭକ୍ତି ତା ମନରେ ଉଦୟ ହୁଏ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଅହଙ୍କାର ହିଁ ପରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରାପ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ । ସେହି ହେତୁ ସାରୂପ୍ୟ ମୁକ୍ତି ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କର କାମ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ପଞ୍ଚମରେ ସାଷ୍ଠି ମୁକ୍ତି । ଏହି ମୁକ୍ତିର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଇଷ୍ଟଙ୍କ ଭଳି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣଶାଳୀ ହେବା ବା ସମାନ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ହେବା । ସମାନ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟଶାଳୀ ହେଲେ ଅହଙ୍କାର ବାସନା ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଇଷ୍ଟଦେବଙ୍କୁ ଉପେକ୍ଷା କରିବା ପ୍ରବୃତ୍ତି ମନରେ ଜାତ ହେବା ସ୍ବାଭାବିକ । ସୂଚକ ଏ ମୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଗୌଡ଼ୀୟମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ବର୍ଜନୀୟ । ଏ ପଞ୍ଚମ୍ରକାର ମୁକ୍ତିକୁ ନିନ୍ଦାକରି କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜ ମୋକ୍ଷ ବାଞ୍ଛାକୁ କୈତବ ପ୍ରଧାନ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଭକ୍ତର ହୃଦୟରେ ନିର୍ଗୁଣ ଭକ୍ତି ଉଦୟ ହେଲେ ସେ ଏ ସମସ୍ତ ମୁକ୍ତିକୁ ହେୟ ମନେକରେ । ବ୍ରଜକନ୍ୟାମାନଙ୍କର କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅନ୍ୟେକ୍ଷଣ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ କରି ଭୂପତି ଏହାର ଏକ ସୁନ୍ଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

“ସହଜେ ସାଲେକ୍ୟ ସାମୀପ୍ୟ । ବିରହେ ହୋଇଲେ ସାରୂପ୍ୟ ॥
ସାଜୁନ୍ୟ ମୁକ୍ତିରେ ପଶିଲେ । ତେବେହେଁ ତହିଁ ନ ରସିଲେ ॥
ଉଦାସ ହୋଇ ତହୁଁ ଆସି । ପୁଣି ଭଗତିଭାବେ ପଶି ॥
ପୁଣି ଲେଡ଼ନ୍ତି ଭଗବାନ । ପରଶ ରସ ଆସାଦନ ॥”

ଭକ୍ତ କୃଷ୍ଣପ୍ରାପ୍ତି ବ୍ୟତିରେକେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି କାମନା ମନରେ ପୋଷଣ କରେ ନାହିଁ । ସେ ଏଥିପାଇଁ ଅଷ୍ଟାଦଶ ସିଦ୍ଧିକୁ ଗୁଚ୍ଛ ମନେକରେ । ମନରେ କୌଣସି ଅଭିଳାଷ ପୋଷଣ ନ କରି ସେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅଙ୍ଗସୁଖ ଲଭ କରିବା ପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଉଠେ । ଏଥିପାଇଁ ତାକୁ ନାନାଦି ପଦବାର ପ୍ରଲେଭନ ଦେଖାଇଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ସର୍ବଠାରୁ ନିଜକୁ ଦୂରେଇ ରଖେ । କେବଳ ଭଗବାନଙ୍କର ଭାବ ହିଁ ତାହାର ଏକମାତ୍ର ଯେୟ । ତେଣୁ କବି କହିଅଛନ୍ତି—

“ମୋ ମୂଲ୍ୟନ ତୋର ଭାବ । ତୋତେ ପାଇଛି ଆଉ ଲଭ ।
ଲଭେ ମୋ ପ୍ରୟୋଜନ ନାହିଁ । ମୂଲ୍ୟ ଦାଡ଼େ ନ ଗୁଡ଼ଇଁ” ॥

ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତରେ ବହୁ ଛନ୍ଦରେ ଭକ୍ତିଯୋଗର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ପରିକୀର୍ତ୍ତନ କରି କବି ଭୂପତି ନିଜ ଧର୍ମମତର ସ୍ପଷ୍ଟାୟତା କଥା ମୌଳିକତାର ଯେଉଁ ଚରମ ପରୀକ୍ଷା

ଦଶାକଛନ୍ତି, ତାହା ଓଡ଼ିଆ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କୁ ଚିରଦିନ ଅମର କରି ରଖିବ ।

ପ୍ରେମସଂସ୍ଥାମୃତର ପରିକଳ୍ପନାରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । କବିଙ୍କର ଗୋପକନ୍ୟା, ଦେବକନ୍ୟା ଓ ମୁନିକନ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ଶିଳ୍ପଗୀତିରେ କବି ଅରୁଣ୍ୟତାନନ୍ଦଙ୍କ ଶୂନ୍ୟସୂତ୍ରତା ଦ୍ଵାରା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶୂନ୍ୟସୂତ୍ରତାର ନବମ ଅଧ୍ୟାୟରେ କବି ଅରୁଣ୍ୟତାନନ୍ଦ ରବିକନ୍ୟା, ଦେବକନ୍ୟା, ରଞ୍ଜିତକନ୍ୟାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ଭାଗବତରେ ପ୍ରଧାନତଃ ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇଅଛି । ସାଧନସିଦ୍ଧା, ଦେବୀ ଓ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧା । ଦୁର୍ଗା ସାଧନସିଦ୍ଧା, ମୁନିକନ୍ୟା ଓ ବେଦକନ୍ୟା ଭେଦରେ ଦ୍ଵିବିଧ । ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟରେ ବାସ କରୁଥିବା ମୁନିମାନେ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ରୂପଲବଣ୍ୟରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତାହାଙ୍କର ଅଙ୍ଗସୁଖ ଲଭ କରିବାକୁ ବ୍ୟାକୁଳ ହୋଇଉଠିଥିଲେ । ଫଳତଃ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସେମାନଙ୍କର ମନସ୍ଥାମନା ପୂର୍ଣ୍ଣକରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଜନ୍ମରେ ସେ ନିଜେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଓ ମୁନିକନ୍ୟାମାନେ ଗୋପୀରୂପେ ଜନ୍ମଲଭ କରିଥିଲେ । ଏହି ମୁନିକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ପ୍ରସଙ୍ଗ ପଦ୍ମପୁରାଣ, ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ଗୀତାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କବି ଭୂପତି ମୁନିଆଁ ଏହି କନ୍ୟାମାନଙ୍କୁ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାପାଇଁ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ପ୍ରେରଣ କରି ଯେଉଁ ଦାର୍ଶନିକଭାବର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ହେଉଛି—

“ଯେ କନ୍ୟା ମୁନି ଅଂଶୀ । କୃଷ୍ଣର ଦେହଲଗା ଦାସୀ ।
 ନିଜ ଭାରିଯା ସମସରି । ତାହାଙ୍କ ରୁଲେ ପ୍ରୀତିକରି ।
 କୃଷ୍ଣ କରନ୍ତି ସ୍ନେହ ଅତି । ସେ ଦାସୀଭାବ ନ ଛାଡ଼ନ୍ତି ।
 କୃଷ୍ଣ ଆସନେ କୃଷ୍ଣ ଶେଯେ । ଭରସି ନ ପାରନ୍ତି ଏ ଯେ ।
 ଜଣାନ୍ତି ଶିରେ କର ଦେଇ । ଖଣ୍ଡି ଏ ଦୂରେ ଉଷ୍ଣ ହୋଇ ।
 ଆପ୍ରାଣ ପୁଷ୍ପ ନ ଦିଅନ୍ତି । ମୁକତ ମୁଖେ ନ ହସନ୍ତି ।
 ମିଳନ୍ତି ଶୟନ ଭବନେ ବସନ୍ତି ଚରଣ ସେବନେ ।”

ଏହି କନ୍ୟାମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଉଦୟ ହେବାରୁ ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଶୀରସିଭୂଷାଦୀ ମହାବିଷ୍ଣୁ ତଥା ସହାରର ପାପତାପ ବିନାଶ ପାଇଁ, ଧର୍ମ ସମ୍ଭାପନା ପାଇଁ ମାନ, କର୍ମ, ବରାହାଦି ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଜାଣିପାରିଥିଲେ ।

କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅନ୍ୱେଷଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଯେଉଁ ବେଦକନ୍ୟାମାନେ ଦକ୍ଷିଣଦିଗକୁ ଯାହା କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ଉପଲବ୍ଧ କରିଥିଲେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ନିରଞ୍ଜନ,

ନିରାକାର, ପୂର୍ଣ୍ଣବ୍ରହ୍ମ ଓ ଅବିନାଶୀ । ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଦେହପରି, କିନ୍ତୁ ସେମାନେ ଆତ୍ମାରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ—

“ଯେ ବେଦଅଂଶୀ କନ୍ୟାଗଣ । କୃଷ୍ଣର ଦେହ ବୋଲି ଜାଣ ।
ଏ ନିତ୍ୟରୂପୀ ପରି ଚିହ୍ନି । ବେଦାନ୍ତ ମତ ତତ୍ତ୍ୱ ଜ୍ଞାନ ।
କୃଷ୍ଣର ଦେହେ ମିଶିଥାନ୍ତି । ଆତ୍ମାରେ ପଶି ନ ପାରନ୍ତି ।”

ଯେଉଁମାନେ ଉତ୍ତରାୟଣେ ଯାଆନ୍ତି ହୋଇ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଆକୁଳ ଆଗ୍ରହରେ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ହେଲେ ଦେହକନ୍ୟା । ଭୂପତିଙ୍କ ମତରେ ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ ସଦୃଶ । ସେମାନଙ୍କ କାୟା ଭିନ୍ନ; ମାତ୍ର ସୂଦୟ କୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରେ ଲାଲ । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଏହି ଦେବକନ୍ୟାମାନଙ୍କର ଉପଲବ୍ଧି ହେଲା— କୃଷ୍ଣ ନିତ୍ୟ ବୈକୁଣ୍ଠବାସୀ ମହାବିଷ୍ଣୁ । ରାକ୍ଷସମାନଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ନିମନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଆରାଧନା କରିବାରୁ ସେ ଗୋପରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଛନ୍ତି ।

କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଯେଉଁ ଗୋପକନ୍ୟାମାନେ ପୁରୀଦଗ୍ଗର ଯାଆନ୍ତି କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧା । ସେମାନଙ୍କୁ ଗୋପକନ୍ୟା ନାମରେ କବି ନାମିତ କରିଅଛନ୍ତି । କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସହିତ ଏକାଘରାଣ୍ଡରେ ସେମାନେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇଥିଲେ । ରାଧିକା ଆଦି ଗୋପକନ୍ୟାମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ଭଗବାନ ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅତି ଆତ୍ମୀୟଭାବରେ ସେମାନେ କେବଳ ବ୍ରଜବାଳିକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିଥିଲେ । ବ୍ରଜସ୍ୱରରେ କଥିତ ନାମ, ଗୁଣ ଓ ରୂପ ଆଦିରେ ସେମାନେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବାରମ୍ବାର ଆହ୍ୱାନ କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନେ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ନାନାଦି ଭୟ ଦେଖାଇ ଡାକିଥିଲେ । ଏହି ଗୋପକନ୍ୟାଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହେଉଛନ୍ତି ରାଧା । କବି ଭୂପତି ରାଧିକାଙ୍କୁ ଜବାହାର ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ପରମାତ୍ମା ରୂପରେ କଳ୍ପନ କରିଅଛନ୍ତି । ଗୋପୀମାନଙ୍କୁ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଜୀବନ ବା ଆତ୍ମାରୂପେ କଳନା କରି କବି ଭୂପତି କହିଅଛନ୍ତି—

“ପରମ ଆତ୍ମା ଭଗବାନ । ରାଧିକା ଜୀବ-ଆତ୍ମା ଜାଣ ।
ରାଧିକା ଅଂଶେ ଯେତେ ଗୋପୀ । ସେ କୃଷ୍ଣ ଜୀବନ ସ୍ୱରୂପୀ ।”

ଏହି ଗୁଣ କନ୍ୟା ମଧ୍ୟରୁ କବି ଭୂପତି ବ୍ରଜକନ୍ୟାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦନ କରି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତର ଅଭିନବ କବି ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଏକାବ୍ୟଞ୍ଚିତ କବି ପ୍ରୀତିକୁ ସ୍ୱଳାପ ଓ ପରଜାୟା ଭେଦରେ ଦ୍ୱିଭାଗ କରି ପରଜାୟା ପ୍ରୀତିର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହା ହିଁ କବିଙ୍କର ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ପ୍ରତି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଅନୁରକ୍ତର ନିଦର୍ଶନ ।

ବହୁବିଧ ବିଭବ, ଅନୁଭବକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି କରି ଭୂପତି ପ୍ରେମପଞ୍ଚାମୃତର ଅଙ୍ଗସକ୍ଳାରେ ଯେଉଁ ନବରୂପାୟନ ଦେଖାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଦେଇଛି ଏକ ଉଚ୍ଚତର ସାହିତ୍ୟିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା । ଜୀବନକୁ ଫସ୍ତୁତ କରିବା ନିମିତ୍ତ କରି ଭୂପତି ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତରେ ଏକ ଅଖଣ୍ଡ ସାଂସ୍କୃତିକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଶୁଭିତ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ଝରଣାର ସେଇ କଳନିନୀଦ ଏବେ ଫୁଟି ଝଙ୍କୁଡ଼ ହୋଇଉଠୁଛି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ, ଅନୁରଣିତ ହୋଇଉଠୁଛି ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକର ହୃଦୟେ ହୃଦୟେ । ଅଖଣ୍ଡ ଓ ଅଲିଭ ସ୍ଵାସର ବହନ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରେମ ପଞ୍ଚାମୃତ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଯେ ଏକ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସାହିତ୍ୟିକ ମର୍ଯ୍ୟାଦା ଲଭ କରିବ—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ — ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଦୁଇ କବିଙ୍କର କବିତାମାନଙ୍କରେ ନାନା ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଉଭୟେ ସମ୍ଭୃତ ଓ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁବିଦ୍ୟ ଥିଲେ । ସମ୍ଭୃତ କାବ୍ୟ ତଥା ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା ଅସାଧାରଣ । ରଚନାଭଙ୍ଗୀ ମଧ୍ୟ ଉଭୟଙ୍କର ସରସ ଓ ସମ୍ପୃକ୍ତ । ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଧାନ ହେଲେ ହେଁ ଦୃଢ଼ କବିତାବଳୀ ସେହି ସଂଜ୍ଞାରେ ଉପାସ୍ୟ ଅଶ୍ରୁ ଯୁଗଳରୂପ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ହିଁ ପ୍ରସାରିତ । ଭବଗୀରିମା, ରସାଭିନବେଶ, ପ୍ରତିଭାପାତ୍ର, ଅଳଙ୍କାର ବିନ୍ୟାସ, ମଞ୍ଜୁଳ ପଦ ପ୍ରୟୋଗ ଭବିକ ଓ ପାଠକ ହୃଦୟକୁ ମୁଗ୍ଧ କରିଥାଏ । ତେବେ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପଦାବଳୀରେ ଅନୁପ୍ରାସ ଅନୁରଣିତ ଶବ୍ଦଯୋଜନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା ଶଙ୍ଖାଡ଼ମୂରରେ ଆଟୋପିତା ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଶଙ୍ଖାଟୋପ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରକୃତ ରସାନୁକୂଳ ବର୍ଣ୍ଣବିନ୍ୟାସ ପ୍ରତି କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ-ନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ମଧୁର ରସବର୍ଣ୍ଣା ତାଙ୍କ ଅସୁବ ରଚନାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସାଧନର ପାଠକ ତାଙ୍କଠାରେ ନିଜକୁ ରଖି ବୋଧ କରୁଅଛନ୍ତି । କବିର ସ୍ଥାୟୀ ଭାବକୁ ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ମାତ୍ର ନ ରଖି ତାକୁ ପରିସ୍ପୃଷ୍ଟ କରିବାରେ ସେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି । କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଗୀତ ବିଶେଷରେ ଗ୍ରାମ୍ୟତାର ସମାବେଶ ହେତୁ ରସାପକର୍ଷ ଆଭାସିତ ହୋଇଅଛି । କବିତ୍ବ ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ସମନ୍ବୟ ଯୋଗୁଁ କବିତାରେ ଅସାଧାରଣତା ବିକଶିତ ହୋଇଅଛି, କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଭକ୍ତ ଶିରୋମଣି କବି କଳହଂସ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ କବିତା ସରଳ, ତରଳ ସରସ, ଗଭୀରାର୍ଥଗର୍ଭିତ ଓ ଅଲ୍ପାକ୍ଷର ପଦାବଳୀରେ ବ୍ୟଞ୍ଜିତ । ଏହା ହିଁ ତାଙ୍କର ପରମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ତାଙ୍କ କବିତାରେ ରସ ଓ ଭାବର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ଦାର୍ଶନିକ ଚିନ୍ତାର ଉନ୍ନେଷଣ, ରସଭାବନା ସରଣୀ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସାଦ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରଗୁଣିତ ହୋଇ ଦିବ୍ୟ ଭାବର ପୋଷାକ ହୋଇଅଛି । ଅଧିକାଂଶ ପଦାବଳୀ ଅନୁପ୍ରାସଭୂଷିତ ହେଲେ ହେଁ କବିଙ୍କର ଭାବାର୍ଥଗୀରିମା-ଦୃଷ୍ଟି ମୁଖ୍ୟ । ଶବ୍ଦାନୁସନ୍ଧାନରେ କବିଙ୍କର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରସାସ ନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦ, କି ସମ୍ଭୃତ, କି ପ୍ରାକୃତ ସଂସ୍କୃତ ରସାନୁକୂଳବର୍ଣ୍ଣି ଘଟିତ । ଉଭୟ କବି ଚିନ୍ତାଦର୍ଶୀ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଭକ୍ତକବି, ମାତ୍ର ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ କୃଷ୍ଣ-ଭକ୍ତ-କବି । ସୃଷ୍ଟିରେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଅଦ୍ଭୁତମିତା ନାହିଁ, ଆଭିଜାତ୍ୟ ନାହିଁ । ସର୍ବତ୍ର ସରଳ, ସୁକୋମଳ, ସୁସମାପୂର୍ଣ୍ଣ କବିତାରେ ସେ ଓଡ଼ିଆ ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିମଣ୍ଡିତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଚମ୍ପୂକାବ୍ୟ ରଚୟିତା ହସାବରେ ସାରା ଓଡ଼ିଶାରେ ସମ୍ମାନିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପଦକର୍ତ୍ତା ଭାବରେ ତାଙ୍କର ଦାନ ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ସ୍ମରଣିତ କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ ଦ୍ୱାରା ସେ ଅମର ହୋଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ଆଲୋଚ୍ୟ ଚମ୍ପୂରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର ପରିଷ୍କୃଷ୍ଟ । ଏହା ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାରର ପରିପୋଷକ । ଯେପରି ବୁଦ୍ଧିକ୍ଷିତ ପାତ୍ରଦ୍ୱୟ ବିଶେଷ ରସଭାବନାର ଅଶ୍ରୁସୁଯୋଗ୍ୟ ହୁଏ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ବିପ୍ରଲମ୍ବ ସଂଭୋଗର ପୁଷ୍ଟି ସାଧନ କରେ । ତେଣୁ କୁହାଯାଇଛି, “ନିବନ୍ଧନା ବିପ୍ର-ଲମ୍ବେନ ଶୃଙ୍ଗାର ପୁଷ୍ଟିମାଣ୍ଡୁତେ ।”

ଏକଦ୍ୱାରା କବିଙ୍କର ରଚନାରେ ତାହା ରସର ଭାବୋକ୍ତର ପରିବୃତ୍ତ ହୋଇଥାଏ । “ଗଦ୍ୟ ପଦ୍ୟମୟଂ କାବ୍ୟଂ ଚମ୍ପୂ ଶିଖ୍ୟାୟତେ”—ଏହି ନିୟମରେ ଏହା ଗ୍ରନ୍ଥକର ରଚନାଂଶରେ ଚମ୍ପୂ ଲକ୍ଷଣାନ୍ୱିତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟଂଶରେ ଗଦ୍ୟର ଅଭାବ ହେଉ ଏହା କିପରି ଚମ୍ପୂ ଭାବରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ ହେବ, ଏପରି ଆଶଙ୍କା କୌଣସି ପକ୍ଷରୁ ନୋଇଥାଏ । ଏହା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ କବି ଖୁବ୍ କୌଶଳ ସହକାରେ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗକରି ଏ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱର ସମାଧାନ କରିଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟ ଯାହା କବିଙ୍କର ଲେଖନପ୍ରସୂତ ହୋଇଅଛି, ତାହା “ଧ୍ରୁବାଦ” ସାହାଯ୍ୟରେ ଉଦ୍‌ଭାସିତ ହେବାରେ କୌଣସି ବିରୋଧ ନାହିଁ । ଅପର ପକ୍ଷରେ ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁଯାୟୀ ତାରାବଳୀ କୋଟୀରେ ଏହା ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ ହେଉ ଚମ୍ପୂ ଆଖ୍ୟା ପାଇବାରେ କୌଣସି ଆପତ୍ତି ନାହିଁ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ମାର୍ଗ ମଧୁର, ସେଥିରେ ପୁଣି ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନାକରି ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଅନୁଶାସନକୁ ଭ୍ରଷ୍ଟେଷ କରିଛନ୍ତି । ‘ଘ’, ‘ଧ’ ପ୍ରଭୃତି ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣରେ ବିପ୍ରଲମ୍ବ ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦୋଷବହ, ମାତ୍ର ଚଉଦଶା ଋମରେ ଲିଖିତ ହୋଇଅବାଧୁ ଦୋଷଦୃଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ପୁନଶ୍ଚ ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣର ପ୍ରୟୋଗରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସାବଧାନତା ମଧ୍ୟ ସେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି । ଭୋଜରାଜଙ୍କ ମତରେ ଶୃଙ୍ଗାର ଶ୍ରେଣୀରେ ଯଦିବା କୃତ୍ରିମ ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବହୃତ ହେବ, ସେଥିରେ ସମତା ରକ୍ଷାକରାଯିବା ଉଚିତ । ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରୟୋଗରେ “ସମତା” ରକ୍ଷିତହେଲେ ତାହା ଦୋଷମୁକ୍ତ ହେବ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ସେହି ପଦ୍ଧତି ଅବଲମ୍ବନ କରିଅଛନ୍ତି । ମହାପ୍ରାଣ ବର୍ଣ୍ଣର ବ୍ୟବହାର ଓ ପ୍ରୟୋଗରେ ସର୍ବତ୍ର ସମତା ରକ୍ଷିତ ହୋଇଅଛି । ଫଳରେ ବହୁସ୍ଥଳରେ ତାଙ୍କ ଭାଷା ସରଳ, ସୁଲଳିତ, ସରସ ଏବଂ ବୈଚିତ୍ର୍ୟଭର । ହେଉ ବଳିଷ୍ଠ ରୂପଧାରଣ କରିଛି । ବାରମ୍ବାର ଆଲୋଚନା ଦ୍ୱାରା

ସେ ଭଞ୍ଜୀୟ କବିତାର ଦୋଷଗୁଣ ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଦୃଢ଼ଦୃଢ଼ମ କରିପାରିଥିଲେ । ତେଣୁ ସ୍ଵ-କବିତାରେ ସେ ଦୋଷ ଯେପରି ନ ଥାଏ, ତତ୍ପ୍ରତି ସେ ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ନିବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ । ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁରୁତ୍ଵ, ଚରନାଭଙ୍ଗୀ, ବିଶୁଦ୍ଧା ଶ୍ରୀ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଭା ସେ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରକଳା କାବ୍ୟରେ ଚନ୍ଦ୍ରକଳାର ଜନ୍ମ, ବାଲ୍ୟଲୀଳା, କଳାବିଦ୍ୟାର ଅନୁଶୀଳନ, ଉଦ୍ୟାନ ବିହାର, ଜଳକେଳି, ବେଶ ବିନ୍ୟାସ, ଯୌବନାରମ୍ଭ, ସ୍ଵପ୍ନ ଦର୍ଶନ ପ୍ରଭୃତି ଯେତଳି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି ତା'ର ଧାରା ତଥା ସରଣୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟରୁ ଗୁହାତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅଲୌକିକ ଚରନାଗୁରୁତ୍ଵ, ବିଚିତ୍ର ଅଳଙ୍କାର ସୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ସେଥିରୁ ମିଳୁଅଛି ।

ଭଞ୍ଜୀୟ କବିତା ପରି ଏହା ସେପରି ଦୁର୍ବୋଧ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀମଦ୍ କବିର ଆବରଣରେ ଭାବରେ ବିଚିତ୍ର ଯୌଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଆସ୍ଵାଦନ କରିବା ତାଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ନ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେତେକାଂଶରେ ଶବ୍ଦକ୍ଳଷ୍ଟତା ତଥା ଅର୍ଥକ୍ଳଷ୍ଟତା ପରିଲକ୍ଷିତ ।

କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଉଭୟେ ଉତ୍କଳ ରସ ଓ ଶୁଦ୍ଧାଭିନ୍ନ ମାର୍ଗର ଉପାସକ । ଉଭୟେ ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମର ପରିବେଷକ । କିନ୍ତୁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଆଲୋଚ୍ୟ ଉତ୍କଳରସ ତଥା ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରେମ ଯେପରି ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି, ତା'ର ପଟାନ୍ତର ନାହିଁ । ରସମୟ କବିତ୍ଵର ଉନ୍ନେଷ ସହ ଲଳିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ସଙ୍ଗୀତର ସୁସମାବେଶ ତାଙ୍କ କବିତାବଳୀକୁ ପରମ ଉପଭୋଗ୍ୟ କରିଅଛି । ଭାବ ଗ୍ରହଣରେ ଓ ରସାସ୍ଵାଦନରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବିକାର ଜାତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବିଶ୍ଵବିମୋହିନୀ ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀର ସୁଧାମୟ ଚନ୍ଦ୍ରକା ଭୁଲ୍ ସ୍ନିଗ୍ଧ ସମୁଦ୍ଧଳ ପଦାବଳୀ ସାହାଯ୍ୟରେ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସମଗ୍ର ପାଠକ ସମଜର ଚିତ୍ତରାଜ୍ୟରେ ଅପୂର୍ବ ଶିହରଣ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି । ବାସ୍ତବ ଓ ଶାନ୍ତିରସ ଅପେକ୍ଷା ମଧୁର ରସ ହିଁ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ଅଧିକତର ପରିଷ୍କୃତ । ନିବାନୁରାଗର ନାୟିକାର ଉତ୍କଳଶ୍ରୀ, ଉଦ୍‌ବେଗ, ଉନ୍ମାଦନା, କ୍ଷମେ କ୍ଷମେ କପରି ପ୍ରସ୍ତୁତିତତ୍ତ୍ଵ ଏ ତାର ଏକ ଅନବଦ୍ୟ ଚିତ୍ର କବି ଏକ ନିପୁଣ କଳାକାର ଭାବରେ ପ୍ରସ୍ତୁତିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରସ୍ତୁତିନରେ ଅଛି ଅନ୍ତରୀକ୍ଷତା ଅଛି, ଭାବର ଉଚ୍ଛ୍ଵାସ ଓ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ । ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପରି କେବଳ ରସକବି ବା ଅଳଙ୍କାରିକ କବି ନୁହନ୍ତି, ସେ ଜଣେ ଅସାଧାରଣ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ । ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଲୟ, ତାନ, ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ, ସମ୍ବେଦନଶୀଳତାରେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ । ସଙ୍ଗୀତ-ସୁଗର ଶେଷ କବି ଭାବରେ ସେ ସମ୍ମାନିତ ହେବେ । ଗଭୀର ତଥା ଅନ୍ତରୀକ୍ଷତାପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରେମ ସୃଷ୍ଟିରେ ସେ ସାରା ଓଡ଼ିଶାରେ ଅତୁଳନୀୟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତାରେ କବିଙ୍କର କୃତ୍ରିମ-ପ୍ରାଣତା, ରାଧାଭାବ, ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ତଥା ଆତ୍ମସଂଜ୍ଞା ଭାବ ପ୍ରକଟିତ । ତାଙ୍କ

କବିତାରେ ଅଲଙ୍କାରିତା, ସଙ୍ଗୀତର ମାଧୁରୀ ଓ ସ୍ଵରମୂର୍ଚ୍ଛନା ବିକଶିତ । ସ୍ଵରଚିତ ପଦାବଳୀର ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ମେଉଛି ତାଙ୍କର ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ । ସେ ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ ସର୍ବତୋଭାବରେ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ । ସେଥିରେ କବିତ୍ଵର ସୂଚନା ଅଛି, ଲଙ୍ଘିତ ଅଛି, ଅଳ୍ପ କଥାରେ ବେଶି ଭାବ ଫୁଟାଇବାର କୌଶଳ ନିହିତ ରହିଛି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କବିମାନେ ଏପରିକି କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଯେଉଁ ଭାବ ଦର୍ଶନ ତଥା ତତ୍ତ୍ଵକୁ ପରିସ୍ପୃଷ୍ଟ କରିବାପାଇଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଛନ୍ଦ ସୃଷ୍ଟିର ପରିକଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସେ ପଦକୁ ଏକାଠରେ ହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ସୁକଣ୍ଠ ଗାୟକ ତାଙ୍କ ପଦାବଳୀ ଗାନକରି ନିଜେ ତ ଆତ୍ମହରା ହୁଏ, ପରନ୍ତୁ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଆତ୍ମହରା କରାଇଥାଏ ଏହାରେ ହିଁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତର ମହତ୍ତ୍ଵ ତଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ଵ ପ୍ରମାଣିତ । ବୈଷ୍ଣବ ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ସାମାଜିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ବର୍ଣ୍ଣନା । ଦେଶ ଅବସ୍ଥା, ପରାଧୀନ ଭାରତର ଚିନ୍ତା, ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣ ଓ ଯବନ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ପ୍ରଭାବ, ମାନସିକ ବିକଳତା ସହ ପ୍ରାୟ କବିମାନେ ସଚେତନ ନ ଥିଲେ । ସେ ଯୁଗରେ ତେଣୁ ଉନ୍ନତ ଚିନ୍ତାର ଉନ୍ନେଷ୍ଟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ପଦାବଳୀ ଯୁଗରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ଏବଂ ଉତ୍କଳୀୟ ସମ୍ବୃଦ୍ଧିର ସଫର୍ଷ ଫଳରେ ଏକ ନୂତନ ଧାରାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏ ଯୁଗରେ ଧର୍ମ ଗୌଣ, ମାତ୍ର ସାହିତ୍ୟ ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଅଛି । ଉନ୍ନତ ସାଂଜନିକ ଚିନ୍ତାର ବିକାଶ ସମ୍ଭବପର ହୋଇଅଛି । ମନସ୍ତାତ୍ତ୍ଵିକ ପ୍ରତିଯୁଗର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ନିରୀକ୍ଷଣ ଭାବର ବିକାଶ ମଧ୍ୟ ସଫଟିତ ହୋଇଅଛି । ସାହିତ୍ୟ ହୋଇଛି ସାଂଜନିକ । ତେଣୁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ କେବଳ ସୁଧୀ, ପଣ୍ଡିତ, କୋବିଦ୍, ଅର୍ଥା ପ୍ରବଚନମାନଙ୍କ ପାଇଁ କବିତା ରଚନା କରି ନାହାନ୍ତି, ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ପାଠକ-ପାଠିକାମାନଙ୍କପାଇଁ ଏହା ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଚିତ୍ତନ୍ତନ ପ୍ରେମର ବନ୍ୟା ସତେକ ସେ ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ଖୋଳାଇ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତ ଦେଶ-କାଳ-ପାତ୍ରର ସୀମାବଦ୍ଧତା କରୁଛି । ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ତାଙ୍କ ପଦାବଳୀ ଶାଶ୍ଵତ । ପଦାବଳୀ ସାହିତ୍ୟର ଯେଉଁ ଦିନୋଟି ଧାରା ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମ—ସେହି ଯଦିଏ ଧାରା ପ୍ରତି ତାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରସାରିତ । ଓଡ଼ିଆସାହିତ୍ୟରେ ବହୁ ପଦକର୍ତ୍ତା ଅଛନ୍ତି—ବନମାଳୀ, ଜଗବନ୍ଧୁ, ଗୌରହର କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ କବିତା ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ଯେପରି ମଣିଷ ମନର ଚିତ୍ତନ୍ତନ ଅନୁଭୂତିର ପ୍ରକାଶକୁ ତାଙ୍କ କବିତାରେ ଫୁଟାଇ ପାରିଛନ୍ତି, ସେହିପରି କୃତରୁ କବି ଫୁଟାଇବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କବିତା ଅଶ୍ରୁକଳାଶୟ—ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ ଓ ବର୍ଣ୍ଣନା ଭଙ୍ଗୀର ମୌଳିକତା ଭକ୍ତିଭାବ ସମ୍ବଳିତ । ଗୀତଧର୍ମୀ କବିତା ସୃଷ୍ଟିରେ ସେ ଅମରତ୍ଵ ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି । ରୂପ ଓ ପ୍ରେମର ମଧୁର ମିଳନରେ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ସୁସମୀପ ଓ ସୁରକ୍ଷିତ ।

ଓଡ଼ିଆ ସମର ସାହିତ୍ୟକୁ

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଦାନ

ଓଡ଼ିଶାର ସୁଦୃଢ଼ ସାମରିକ ପରମ୍ପରା ଓଡ଼ିଆ କବିର ବହୁଳ ସୃଷ୍ଟି ସପଦ ମଧ୍ୟରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନ୍ତ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଜାତୀୟ ମହାକବି ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ବରଷ କାବ୍ୟକୃତି ମହାଭାରତ ଯଥାର୍ଥରେ ଏକ ଜାତୀୟ ସାମରିକ ମହାକାବ୍ୟ । କବି ସାରଳାଦାସ ଥିଲେ ଗଜପତି ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ କବି । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବ ସାମରିକ ଶକ୍ତିର ଏକ ଦିଗ୍‌ବିଜୟୀ ସଙ୍କେତ । ତାଙ୍କର ନିପୁଣ ସମର କୁଶଳତା ଓ ଓଡ଼ିଆ ପାଇକମାନଙ୍କର ବୀରତ୍ବ, ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ସ୍ଥିତିକୁ କେବଳ ସୁଦୃଢ଼ କରି ନ ଥିଲା । ତାର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମାକୁ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲା ସଫସାରତ । ଏହି କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଭିଯାନ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଭାବରେ ହେଉ କିମ୍ବା ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ହେଉ, ସାରଳା ଦାସଙ୍କୁ ଯେ ଗଭୀର ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିଲା, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । କାରଣ ତାହା ହୋଇ ନ ଥିଲେ । ଲେମ୍ବୁସର୍ପିଣୀଙ୍କାଙ୍କ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସାରଳା ଦାସ ଏପରି ଅନବଦ୍ୟ କୃତିତ୍ବ ଅର୍ଜନ କରିପାରି ନ ଥାନ୍ତେ । ତତ୍କାଳର ମାୟାଧର ମାନସିଂହ ତାଙ୍କର ‘ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ’ରେ ଯଥାର୍ଥରେ ଲେଖିଛନ୍ତି—”ସାରଳାଙ୍କ ମହାଭାରତରେ ଯୁଦ୍ଧାଭିଯାନ, ଦୁର୍ଯ୍ୟୁଧ୍ବଜ, ସାମରିକ ଛାଡ଼ା ଇତ୍ୟାଦି ଯେପରି ଜୀବନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସେଥିରୁ ମନେ ହେଉଛି ଯେ, ଏଗୁଡ଼ିକ କବିଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିଜ୍ଞତା ଥିଲା ଓ ଖୁବ୍ ସନ୍ଦେହରେ ସମ୍ରାଟ କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଐତିହାସିକ ଦକ୍ଷିଣାଭିଯାନ ଗୁଡ଼ିକରେ କବି ନିଜେ ଜଣେ ସୈନିକ ଭାବରେ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ ।” ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଐତିହାସିକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପାଣିଗ୍ରାହୀ ମଧ୍ୟ ମତପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ଯେ, ମହାଭାରତରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ଅଭିଯାନର ଏକ ଐତିହାସିକ ସଙ୍କେତ ।

ସାରଳା ଦାସଙ୍କର ‘ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ’ ଓ ‘ବିଲଙ୍କ ରାମାୟଣ’ରେ ମଧ୍ୟ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଥିରୁ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ରୋମାଞ୍ଚକର, ସେହିପରି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

‘ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ’ ନମ୍ବୋକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ସମର ଚନ୍ଦ୍ର ଅଙ୍କନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଭୟଙ୍କରତାର ଚନ୍ଦ୍ର ସହଜରେ ଉପଲବ୍ଧ ହୋଇଥାଏ ।

ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ ସମୁଦ୍ରର ଡୋଲ ଯେ ବଜାଇ
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ ସହସ୍ର ଯେ ନିଶାଣ ଶୁଭଇ ।
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ ସହସ୍ରେକ ନିଶାଣ ଯେ ବାଜେ
ଦଉଣୀ ବଜିଯୋଷ ତ ତହୁ କେହୁ ହଜେ ।
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ ସମୁ ବାହୁ ଅଛଇ ଝଞ୍ଜାଳ
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ କୋଟି ତହୁ ବାଜଇ କାହାଳ ।
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ କୋଟି ଶଙ୍ଖ ବାଜେ ତହିଁ ପୁଣି
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ କୋଟି ରାମତାଳି ପରିମାଣି ।
ପଞ୍ଚପଦ୍ମୀ କୋଟି ଏକ ମନ୍ତ୍ରଣ ଦୋସରି
ଏ ବଧୁ ଅନେକ ପରକାରେ ବାନ୍ଧ୍ୟ ଝୁରି ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରେ ଶ୍ରୀମ ଦୁଃଶାସନ ଯୁଦ୍ଧ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ବଧ ପ୍ରଭୃତି ପାଠ-କଲବେଳେ ପାଠକର ଆଖି ଆଗରେ ସେହିସବୁ ଦୃଶ୍ୟ ଘଟି ଯାଉଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀ ପରି କବି ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଯେପରି ନିପୁଣତା ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ପାରଦର୍ଶିତା ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହାର ଉଲ୍ଲାନା ନାହିଁ । ଏକ ଐତିହାସିକ ଜାତିର ମର୍ମସ୍ଥଳରେ ଯୁଦ୍ଧ ପିପାସା ଜାଆଇ ରଖିବା, ପୁଣି ଦେଶର ନିରାପତ୍ତା ରକ୍ଷାପାଇଁ ଅନ୍ତରେ ଅନ୍ତରେ ସାମରିକ ବହୁଶିଖା ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ କରି ରଖିବାରେ, ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଲେଖନୀ ଯେପରି ଅଗ୍ନିହାସୀ ସମର-ବର୍ଣ୍ଣନା ନିପୁଣତା ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି, ତାହା ଭାବିଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାପାଇଁ ପଡ଼େ । ‘ଏପରିକି’ ‘ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ’ ଓ ‘ଚଣ୍ଡୀ ପୁରାଣ’ରେ ନାଶ ଶକ୍ତିର ଯେପରି ଉନ୍ନେଷ ଘଟିଛି, ଅନ୍ୟାୟର ପ୍ରତିରୋଧ ପାଇଁ “ନାଶ ମଧ୍ୟ ଅସୁଧାରଣ କରିପାରେ, ଏଇ ଧାରଣାର ରୂପକତା ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି, ତାହା ହିଁ ପ୍ରମାଣ କରୁଅଛି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ସୁଦୃଢ଼ ସାମରିକ ପରଂପରାର ସାରଳାଦାସ ଥିଲେ ଯଥାର୍ଥ ଉଦ୍ଧରକାଣ୍ଡ । ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ-କୃତି ତେଣୁ ହୋଇଉଠିଛି ଏଇ ପରଂପରାର ଯଥାର୍ଥ ସାରସ୍ୱତ ଉଦ୍ଧରଣ ।

ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ‘ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ’ରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠକ ମନରେ ଭୟ ସଞ୍ଚାର କରିଥାଏ । ଜୀବନ ଆଉ ଯୁଦ୍ଧ — ଏହା ହିଁ ଯେମିତି ଥିଲା ସେ କାଳର ସାରସ୍ୱତ ସନ୍ଦେଶ । ପୌରାଣିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମୁଦ୍ରର ରୂପକତା ମଧ୍ୟରେ ଜାତୀୟ ନବଜର ନିରୁଦ୍ଧ ଅଭିପ୍ରେୟ । ସେସବୁ କାବ୍ୟରେ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ଉଠିଅଛି । ବଳରାମ

ଦାସଙ୍କ ଅସୁଶ୍ରୁତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସାମଗ୍ରିକ ଅସୁଶ୍ରୁତ ଯେପରି ଏକ ଚମତ୍କାର ସୂଚୀପତ୍ର । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କଠାରୁ କବି ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ସମର ଚିନ୍ତର ଦାଗଦାଗ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥାଏ । ବସୁନ୍ଧା, ସେଠାରେ ଶତାବ୍ଦୀର ପଞ୍ଚମଶା ସାହିତ୍ୟ ଓ ତା'ପରେ ଶତପୁର ସାହିତ୍ୟରେ ସମର ଚିନ୍ତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନ ରହିବହିଁ ସ୍ବାଭାବିକ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏହି ଦୁଇଟି ଯୁଗ ତା'ର ଯେଉଁସବୁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟପାଇଁ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛି ତାହା ହେଲା - ସାହିତ୍ୟରେ ଧର୍ମଧାରାର ପ୍ରକାଶ ଓ ଶାନ୍ତସେବରେ ବିମୁଗ୍ଧ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଆଗମନ ଓ ପରେ ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ଦୈଷ୍ଟିକ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଓଡ଼ିଶାର କ୍ଷାନ୍ତଧର୍ମରେ ଆଣିଥିଲା ଅଭୁତପୂର୍ବ ଶିଥିଳତା । ଓଡ଼ିଶାର ପୌରୁଷ ଆଉ କରବାଳରେ ନୁହେଁ, କରତାଳ ଭିତରେ ହିଁ ଯେପରି ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ବସିଲା । ଏକ ଅଶାନ୍ତ ଧୂ ଅଜଣା ଜଗତର ସନାତନ ଆକର୍ଷଣ । ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ତଥା ପ୍ରଜାମାନଙ୍କ ଆଖିରେ ସୃଷ୍ଟିକରି ବସିଲା ଏପରି ଏକ ବିଚିତ୍ର ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ଯାହାର ପରିବେଶରେ ସମରସଜ୍ଞର ଆଉ ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥିଲା । ପରେ ପରେ ଓଡ଼ିଶା ହେଲା ମୋଗଲ ଶାସନାଧୀନ । ମୋଗଲ-ମାନଙ୍କର ହିନ୍ଦୁ ଦଳନ ନୀତି ଓ ତତ୍କାଳୀନ ରାଜନୈତିକ ଓ ସାମାଜିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ବ୍ୟବେଚିତ ଅମାନୁଷିକ ଲୁଚି ଚାଲି, ହତ୍ୟା, ନାଶଧର୍ମର ପ୍ରଭୁତ ଓଡ଼ିଶାର ଜନ-ଜୀବନରେ ଏକପ୍ରକାର ସଂହାସବାଦ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଜନ-ଜୀବନରେ ସେଦିନ ଆଉ ଜିଜ୍ଞାସା ନ ଥିଲା । ଉପସ୍ଥିତ ପରିସ୍ଥିତିରେ, ପ୍ରାଣଧାରଣ କେମିତି କରାଯିବ, ତାହା ହିଁ ଥିଲା ସବୁଠାରୁ ବଳି ଅସ୍ପଷ୍ଟିକର ପ୍ରଶ୍ନବାଚୀ । ସୁତରାଂ ଏପରି ପରିବେଶରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆଉ ଯୁଦ୍ଧର କୌଣସି ପ୍ରୟୋଜନ ନ ଥିଲା କିମ୍ବା ସେଥିପାଇଁ କୌଣସି ମାନସିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଓ ଅଭିଳାଷ ମଧ୍ୟ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ଜାତୀୟ ଜୀବନରେ କ୍ଷାନ୍ତଧର୍ମର ଶିଥିଳତା ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ସମର ଚିନ୍ତର ଦାଗଦାଗ ପାଇଁ ସେ ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଦାୟୀ, କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ।

କିନ୍ତୁ ସେଦିନ ବହୁ ଆତ୍ମମତ ଓ ଆତ୍ମାନ୍ତରାତ୍ମା ଦୁଇର ଆଶଙ୍କା ନ ଥିବା ଏକ ବିଚିତ୍ର ରାଜନୈତିକ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସମର ସଜ୍ଞାର ଆବଶ୍ୟକତା ହୁଏତ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟ କବିତାରେ କାମଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେବାରେ କବିମାନଙ୍କୁ ଆଉ ତର ସହ ନ ଥିଲା । ସେଥିପାଇଁ ଶାନ୍ତ-କାବ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାରକତାର ଅନ୍ତରାଳରେ କାମଯୁଦ୍ଧର ବିପୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୋଇଥାଏ । ଏପରିକି ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ସମୟରେ ସୁଦ୍ଧା ରମଣୀ ଚନ୍ଦ୍ରାର ରମଣୀୟତା ମଧ୍ୟରେ ସୈନ୍ୟ ସାମନ୍ତଙ୍କର ଚିନ୍ତାଧାରା ବନ୍ଦ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ 'କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ'ର ୨୭ ଛନ୍ଦରୁ ପ୍ରଦତ୍ତ ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଛନ୍ଦରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ—

ଖଡ଼୍ଗ ଫଳକ ତଳକ ଭଲ ବାଣ କମାଣ

ଭ୍ରୁନେତ୍ର ମେଳ

ତୁଣୀର ନାଥା ଅତି ମଞ୍ଜୁଳ କୁନ୍ତ

କଟାକ୍ଷ ସେ

ଚତୁରଞ୍ଚୟ ବାଦ୍ୟ ବାଜେଣି ବଳୟ ବାଳା

ମୁଦ କଙ୍କଣି

ଚିତ୍ତାଳ ତେଲ ଅଞ୍ଚଳ ଜାଣି ରଞ୍ଜଳ

ଦକ୍ଷ ସେ ।

ଉକ ଶତାଞ୍ଜ କୂଟ ବଢ଼ିଲ ଝରା ସେ

ନିଞ୍ଚେ ଭୂଷା ବିଦ୍ରୁମ ମାଳିକା ହାରା ସେ ।

ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର ପାଶ ସେ ଶୁଭ ତୁରଙ୍ଗ ରଙ୍ଗ

ତରଙ୍ଗ ମତି

ମଞ୍ଜୁ ମାତଙ୍ଗ ଗମନ ଗତି ସଙ୍ଗମେ ହୃଦ ସେ ॥

ଏହାପରେ ଯଥାର୍ଥ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାର ସ୍ବାଦ ମିଳେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସଙ୍କ ‘କାହିଁ-କାବେଶ’ରେ । ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବଙ୍କର କାହିଁ ଅଭିଯାନର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଭିତ୍ତିରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପରିକଳ୍ପିତ । ଓଡ଼ିଶାର ନେକ-ଚିତ୍ତରେ ଏହି କାହାଣୀର ଅବିସ୍ମୟତା ପ୍ରଭାବ ସମ୍ଭବତଃ କବିଙ୍କୁ ଏପରି କାବ୍ୟ ରଚନାର ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲା । ଏହି କାବ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଚର ଆଶ୍ରୟ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳଭଦ୍ର ବଡ଼ଦେଉଳର ବଡ଼ତ ଗୁଡ଼ି ଯୋଦ୍ଧାବେଶରେ ଯେପରି କାହିଁ ଅଭିଯାନକରି, ଅସୁବ ସମର ନିପୁଣତାର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହା ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟକୁ ଦେଇପାରିବ କାବ୍ୟକ ପୁରୁଷକାର । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦେବ ନୁହନ୍ତି, ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସାତହୁଁ ହିଁ ଏହି କାବ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ଅଭିଜ୍ଞାନ ।

ବସୁନ୍ଧା ସମର ତରଙ୍ଗ ରଚନା ସ୍ବରୁ ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ମୋଟାମୋଟ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାର ଐତିହ୍ୟ । ଏପରି ଏକ ପରିସ୍ଥିତି ମଧ୍ୟରେ କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ‘ସମର ତରଙ୍ଗ’ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ପୁରୁଷକାରର ଏବଂ ଅନୁପମ କାବ୍ୟଲିପି, ‘ସମର କୁଶଳୀ ଏକ ଐତିହାସିକ ଜାତିର ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ଅଭିମାନ । ଏହି ରଚନାଟିକୁ କେବଳ ସାର୍ଥକ ଓ ରସୋତ୍ସର୍ଗ କରି ନାହିଁ, ଇତିହାସର ସେହି ଘୋର ମରୁଡ଼ି କାଳରେ ସୁଦ୍ଧା ଦେଇଛି ନୂତନ ଫଳର ସନ୍ଧାନ ।

ଏକ ବିଚିତ୍ର ସାମାଜିକ ଓ ଐତିହାସିକ ପୃଷ୍ଠ ଭୂମିରେ ‘ସମର ତରଙ୍ଗ’ କାବ୍ୟ ପରିକଳ୍ପିତ । ମରହଟ୍ଟା ଶାସନ ଅମଳର କଥା ; କିନ୍ତୁ ସେ ଅମଳ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେ ଏକ ଭୟଙ୍କର ଅଧ୍ୟାୟ ସଂଯୋଜିତ କରିଥିଲା, ଏହାରେ ସନ୍ଦେହ । ଓଡ଼ିଶାରେ

ସେତେବେଳେ ଶାସନ କହିଲେ ହତ୍ୟା, ଲୁଟ ଡକ୍ ଓ ଲୁଣ୍ଠନର ଇତିହାସ । ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ବାରମ୍ବାର ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ ଓ ଲୁଣ୍ଠନ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନକୁ ଏକପ୍ରକାର ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ କରିଦେଇଥିଲା । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଓ ପୁସ୍ତକଗୁଡ଼ିକ କେନ୍ଦ୍ର ଶାସନର ଅଭାବ ଦେଶରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ଚରମ ଅଶାନ୍ତ ଓ ଅସୁବିଧା । ପୁଣି ଏହା ସାଙ୍ଗକୁ ପ୍ରାୟ ଲାଗିରହିଥିଲା ଗଡ଼ଜାତ ରାଜାମାନଙ୍କର ଷ୍ଟ୍ରୁ ଷ୍ଟ୍ରୁ ସ୍ଵାର୍ଥର ସଂଘର୍ଷ । ନିଜ ନିଜ ଭିତରେ ଏସବୁ କଲହ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନୈତିକ ଐକ୍ୟକୁ ସେ ଦୁର୍ବଳତର କରିଥିଲା, ତାହା ନୁହେଁ, ଏହି କାରଣରୁ ବେଳେ ବେଳେ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ସହ ମଧ୍ୟ ସଂଘର୍ଷ ଲାଗି ଯାଉଥିଲା । ଏହିପରି ଏକ ଯୁଦ୍ଧର କାବ୍ୟରୂପ ହିଁ ‘ସମର ଡରଙ୍ଗ’ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ଓ ଡେଙ୍କାନାଲର ତତ୍କାଳୀନ ନରପତି ଫିଲେଟନ ମହାନ୍ତ ବାହାଦୁରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ । ଫିଲେଟନ ମହାନ୍ତ ବାହାଦୁର ୧୭୭୧ରୁ ୧୭୯୫ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଡେଙ୍କାନାଲ ସିଂହାସନ ଅଳଙ୍କୃତ କରିଥିଲେ । ଯଥା ସମୟରେ ପେଟ୍ରିକସ ଟଙ୍କା ନ ଦେବା ଫଳରେ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ଡେଙ୍କାନାଲ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଏହା ୧୭୮୯ ମସିହାର ଘଟଣା ସୁଦ୍ଧା ଅଠର ଦିନ ୮୩ଟି ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ଅବରୋଧ କରିଥିଲେ । ଏହି ସମୟରେ ଡେଙ୍କାନାଲ ରାଜାଙ୍କର ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ସନ୍ତୁବତଃ ଥିଲେ ଏହି ଯୁଦ୍ଧର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦର୍ଶୀ । ସେଥିପାଇଁ ଏ ଯୁଦ୍ଧ ସହ କିଛି ପରିମାଣରେ ସେ ସଫୁଲ୍ଲ ହୋଇଥିବା ଆଶା କଲେ ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାୟ ହେବ ନାହିଁ । ବୋଧହୁଏ ସେହି କାରଣରୁ ‘ସମର ଡରଙ୍ଗ’ରେ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାର ସାମୟିକତା ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଅଛି ।

ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନା କୁଶଳତାର ଏହା ହିଁ ଅନ୍ୟତମ ମୁଖ୍ୟ କାରଣ । ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସାରଳା, ବଳରାମ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତିତ୍ଵର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ; ମାତ୍ର ସେମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ‘କଲ୍ଲନା’ର ମାତାଟା ହିଁ ବେଶି । ମହାଭାରତ, ରଣ୍ଡୀ ପୁରାଣ, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ କିମ୍ବା ଦାଣ୍ଡୀ ରାମାୟଣ ପ୍ରଭୃତି ପୌରାଣିକ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆଧାରିତ । ଏସବୁ ବିଷୟର ବିନ୍ୟାସ ସେ ଅଧିକ କବି-କଲ୍ଲନାର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ, କହିବା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ । ରାମ-ରାବଣ ବା କୁରୁ ପାଣ୍ଡବ ଯୁଦ୍ଧ କବି ସ୍ତବ୍ଧରେ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି । ନିଜ ଜାତିର ସାମଗିକ ପରଂପରା ଓ କଲ୍ଲନାର ସମବାୟ ହିଁ ସେହିସବୁ ପୌରାଣିକ କୃତିମାନଙ୍କର ସମର ବର୍ଣ୍ଣନାର ସୂତ୍ର । ମାତ୍ର ବ୍ରଜନାଥ ‘ସମର ଡରଙ୍ଗ’ ପାଇଁ କଲ୍ଲନା ନୁହେଁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଦର୍ଶୀ ଅଭିଜ୍ଞତାକୁ ହିଁ କାମରେ ଲଗାଇଛନ୍ତି ବେଶି । ସନ୍ତୁବତଃ, ସେଇଥିପାଇଁ ସମର ଡରଙ୍ଗର ଯୁଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏତେ ଜୀବନ୍ତ ଓ ସ୍ଵାଭାବିକ ।

‘ସମର ଭରଙ୍ଗ’ ସାତଟି ଛନ୍ଦରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ ଛନ୍ଦରେ, ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜ୍ୟର ଭୌଗୋଳିକ ଓ ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ସହ ରାଜବଂଶର ମହାତ୍ମ୍ୟ ପରିକାଶିତ । ଏଥିରେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଳୀନ ରାଜା ହିଲେଚନ ମହାନ୍ଦ୍ର ବାହାଦୁରଙ୍କ ଯଶ, ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ସଦ୍‌ଗୁଣାବଳୀର ପରିଚୟ ପ୍ରଦତ୍ତ । ଏହି ସମୟରେ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ରାଜାରାମ ପଣ୍ଡିତ ଡେଙ୍କାନାଳ ଆକ୍ରମଣ କଲେ ; ମାତ୍ର ଡେଙ୍କାନାଳର ଲଢ଼ୁଆ ପାଇକମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ରାଜାରାମ କଟକ ଫେରିଗଲେ ଓ ପରେ ସୁଯୋଗ ଉଣି, ବର୍ଷାକାଳ ଶେଷ ହୋଇଯିବାରୁ ପୁନଃବାର ଡେଙ୍କାନାଳ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଦ୍ଵିତୀୟ ଛନ୍ଦରେ ସମର ସଜ୍ଜାର ନିୟୁତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ସୈନ୍ୟ-ସଜ୍ଜା, ଡେଙ୍କାନାଳ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ମନରେ ଭୀତି ସୃଷ୍ଟି କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଭୟଭୀତ ହୋଇ ପଡ଼ିବାରୁ, ଡେଙ୍କାନାଳର ରାଜା ସେମାନଙ୍କୁ ଦେଇଛନ୍ତି ଅଗ୍ନିବିଶୀ ଉଦ୍‌ବୋଧନ । ଏ ଉଦ୍‌ବୋଧନ, ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ମନରେ ଫେରାଇ ଆଣିଛି ଦୃଢ଼ ମନୋବଳ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୁଇଟି ଛନ୍ଦରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଭୟଙ୍କର ସମରବର୍ଣ୍ଣନାର ଚିତ୍ର । ଡେଙ୍କାନାଳ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ସମର ନିର୍ମୂଢ଼ତା ମରହଟ୍ଟାଙ୍କୁ ଖାଲି ବ୍ୟତିବ୍ୟସ୍ତ କରି ନାହିଁ, ସେମାନଙ୍କୁ ପାଣି ମଧ୍ୟ ପିଆଇ ଦେଇଛି । ଦୁଇ ପକ୍ଷର ପ୍ରଚର ସୈନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମୃତ୍ୟୁ ବରଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ତାପରେ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାର ଆଣିଛନ୍ତି ସଜ୍ଜର ପ୍ରସ୍ତାବ; ମାତ୍ର ତାହା ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଗ୍ରହଣୀୟ ହୋଇ ନାହିଁ । ପଞ୍ଚମ ଛନ୍ଦରେ ରାଜାଙ୍କର ପାତ୍ର ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ସହ ସଜ୍ଜ ପ୍ରସ୍ତାବର ଆଲୋଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ । ରାଜା ପ୍ରଥମେ ଅସମ୍ମତ ହୋଇଥିଲେ, ମଧ୍ୟ ପରେ ସମ୍ମତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଷଷ୍ଠ ଛନ୍ଦରେ ସଜ୍ଜର କାର୍ଯ୍ୟକାରୀତା, ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ହିଲେଚନ ମହାନ୍ଦ୍ର ବାହାଦୁରଙ୍କ ସମର କୁଶଳତାର ପ୍ରଶଂସା ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଏହା କେନ୍ଦୁଝର ରାଜାଙ୍କ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଭୀତି । କେନ୍ଦୁଝର ଡେଙ୍କାନାଳର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଥିବାରୁ, କେନ୍ଦୁଝର ରାଜା ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜ୍ୟ ସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଆଶାନ୍ତି ଉପଦ୍ରବ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି । ପରିଣତରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁନଃବାର ଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଛି ଓ ସ୍ଵାଭାବିକ ଭାବରେ ଶେଷରେ ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜା ହିଁ ଜୟଯୁକ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶେଷ ଛନ୍ଦରେ କବି ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜାଙ୍କର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜାତି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଥୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି ନିଜର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଲିଲକ । ବୟୁକ୍ତ ଏହା ହିଁ ହେଉଛି ସମର ଭରଙ୍ଗର ମୋଟାମୋଟି କଥାବସ୍ତୁ ।

‘ସମର ଭରଙ୍ଗ’ କାବ୍ୟର ଏଇ ସୀମିତ ପରିସୀମା ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଦୁଇଗୋଟି ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ପାଉଁ । ଗୋଟିଏ ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜା ହିଲେଚନ ମହାନ୍ଦ୍ର ବାହାଦୁରଙ୍କ ସହ ମରହଟ୍ଟା ସୁବାଦାରଙ୍କର ଓ ଅନ୍ୟଟି କେନ୍ଦୁଝର ରାଜାଙ୍କ ସହ ହିଲେଚନ ମହାନ୍ଦ୍ର ବାହାଦୁରଙ୍କର । ଏ ଦୁଇଟି ଯୁଦ୍ଧ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରଥମଟିର ଫଳିତା ହିଁ

ବେଶି । କାରଣ ଏ ଯୁଦ୍ଧ କେବଳ ଡେଙ୍କାନାଳର ନୁହେଁ ଶତ୍ରୁ ଶତ୍ରୁ ବର୍ଷର ଏକ
 ଐତିହାସିକ ବୀର ଜାତିର ସମର ଐତିହ୍ୟ ସହ ଯେପରି ଘଟିଥିଲା । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ
 ବରୁ କଲେ ‘ସମର ଭରଜ’ ସମର ବର୍ଣ୍ଣନା କୁଶଳତା ଓ ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ବର
 ମୁଦ୍ରାଙ୍କ ମଧ୍ୟ ବହନ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ସମର ଭରଜ ଯଥାର୍ଥରେ ହୋଇଉଠିଲା କଲ୍ଲନାର
 ଚମତ୍କାରତା । ବର୍ଣ୍ଣନାର ସ୍ବାଭାବିକତା ଓ ଐତିହାସିକ ଗୁରୁତ୍ବର ଏକ ପବିତ୍ର
 ପ୍ରସାର ।

‘ସମର ଭରଜ’ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯୁଦ୍ଧରେ ତତ୍କାଳୀନ ଅସୁ ଶତ୍ରୁର କେତେକ ନମୁନା
 ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ । ସେସବୁ ହେଲା—

“ତୋପ କମାଣ, ତଣକଟା ଗୁଣ୍ଡ
 ଜଜାର ଜମ୍ବୁର ନଳୀ ପ୍ରଚଣ୍ଡ
 ପେଟକଟା ସାତହାଥ ବନ୍ଧୁକ
 ଗରନାଳ ବାଣ ସବୁହୁଁ ଟେକି ଯେ

ଗାରଦା ଧରି

ବାହାରିଲେ ଯହୁଁ ସେ

ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଦିଅନ୍ତି ଜାଲି ଯେ ।”

ଏସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ଆଧୁନିକ ଅସୁଶତ୍ରୁରେ ଯଜ୍ଞିତ ଦୁର୍ଦ୍ଦର୍ଶ ଡେଙ୍କାନାଳ
 ସୈନ୍ୟ । ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଅତର୍କିତ ଆକ୍ରମଣ କରି ତାଙ୍କୁ ପରାସ୍ତ କରି ଦେଇ-
 ଥିଲେ । ଏହି ଯୁଦ୍ଧର ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ, ସେହିପରି ଭୟାବହ ।

ଗୁଲି ଗୋଟିଏ ନ ପଡ଼େ ତଳରେ

ଯାଇ ବସଇ କାହା କପାଳରେ

କାହା ଛୁଇଁରେ କଙ୍କାଳେ ବାହାରି

ପେଟ ଆବା ଫୁଟିଯାଏ କାହାର ।

କେଉଁ ଲୋକର ତଣ୍ଡିଯାଏ ଫୁଟି

ଭାଙ୍ଗି ପକାଏ କାହାର ଛକାଠି

ଯାଇ ବାଜଇ କାହାର ଛୁଇଁରେ

ଛୁଡ଼ି ବନ୍ଧୁକ ଭାଙ୍ଗେ ସେ ଅସୁରେ

ଭାଙ୍ଗି ପକାଏ କାହା ଜାମୁହାଡ଼

ସେ ଯେ ଘୋଷରେ ହୋଇ ନଡ଼ବଡ଼ ।

କାହା ବଦନେ ତେରଛୁ ବାଜିଲୁ

ଦାନୁ ପାଟିରୁ ଫାଳେ ଦେନଗଲୁ ।

(୩ୟ ଛନ୍ଦ)

ଓଡ଼ିଆ ଗୀତମାନେ ଯେ କେବଳ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଂଗ୍ରାମରେ ପାରବର୍ଣ୍ଣୀ ଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ ନାନାପ୍ରକାର ରଣ କୌଶଳରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ଥିଲେ ପ୍ରସାଣ । ବିଶେଷକରି ଗରିଲ ଯୁଦ୍ଧ ପ୍ରଣାଳୀ ସେମାନେ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ଆୟତ୍ତ କରିଥିଲେ । ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ଅଠର ଦିନ ବ୍ୟାପି ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟମାନେ ଡେଙ୍କାନାଳ ଦୁର୍ଗ ଅବରୋଧ କଲେ । ସେମାନଙ୍କ ସହ ପ୍ରସ୍ତାବ ଡେଙ୍କାନାଳ ରାଜାକର୍ଣ୍ଣିକ ଗ୍ରହଣୀୟ ହେଲ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ, ଡେଙ୍କାନାଳର ସୈନ୍ୟ ଗରିଲ ଅଞ୍ଚଳ କରି ମରହଟ୍ଟା ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏପରି ବ୍ୟସ୍ତ ଓ ବିବ୍ରତ କରିଦେଲେ ଯେ ଛୁନଛନ୍ତି ହୋଇ ପଳାଇ ଯିବାକୁ ସୁଦ୍ଧା ସେମାନଙ୍କର ଭର ସହୁଲ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୁଜନାଥ ଏହାର ଏକ ଜୀବନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଯେଣେ ବାହାରିଲେ ଜଣେ ହେଲେ କାଣ୍ଡ

ଗଲି ବାଜି ପଡ଼ି ମରଇ

ହୁଗିଗଲିବେଲେ ଜଗି ବସିଥାନ୍ତି ସାନ୍ତି

ସାବେଲୀ କରେ ନେଇ ।

ଦିଶିଲେ, ଚନ୍ଦ୍ର ବୁଦା ତାଙ୍କୁ ଉହାଡ଼

ଗାଧୋଇଲଠାରେ ଧରିଥାନ୍ତି ଡରେ ଲୁହା

ଠେଙ୍ଗା ଭଲ ଦୁଅଡ଼ ।”

(୪ର୍ଥ ଛନ୍ଦ)

ଦେଶର ସ୍ୱାଧୀନତା ଗଣା ଓ ଆତ୍ମ ଲଳିତାନ ସଂଗ୍ରାମୀ ଦୈନିକର ପରମ ଝେନ୍ଦୁ । ‘ସମର ତରଙ୍ଗ’ରେ ସେହି ବାଣୀ ପରୋକ୍ଷ ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତିତ ହୋଇଉଠିଛି । ବିଶେଷ କରି ରାଜା ଯିଲେଚନଙ୍କର, ତାଙ୍କର ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଦେଇଥିବା ଉଦ୍‌ବୋଧନ, ଦୁର୍ଜୟ ପୁରୁଷକାରର ଏକ ଚରନ୍ତନ ଶିଳ୍ପସାକ୍ଷୀ ।

ହୁଅଥାର ବାନ୍ଧିବା ଲେକର

ମରିବାକୁ ଯେବେ ହୋଇବ ଡର

ହୁଅଥାର ଛୁଡ଼ି ଯେ ତ କମାଉ

ତେବେ ତାହାକୁ କହୁବାକୁ ଆଉ

ନିର୍ଲଜ ଜଣିବା

କ୍ଷତିଙ୍କ ଶୋଭା ରଣେ ପ୍ରାଣ ଦେବା ।

(୫ମ ଛନ୍ଦ)

ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ରାଧାନାଥଙ୍କ ‘ମହାଯାଯା’ର ଅମର୍ଶି ଓ ଶିବାନାଙ୍କ ଉତ୍ସାହ ବାକ୍ୟରେ ଶିବାନାଙ୍କ କଣ୍ଠରେ ଏହୁପରି ଉଦାତ୍ତ ବାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ସମରର ଉତ୍ସାବହୃତା ଭିତରେ ପୂଜା, ଜାତି-ପ୍ରେମ-ବନ୍ଧୁର ଏପରି ପ୍ରକଳନ, କବି ବ୍ରଜନାଥଙ୍କର ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଜାତୀୟତାର ପରିଚୟ ଦେଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟତା ସେଦିନ ଶତ ଆକ୍ରମଣ ଓ ଲଞ୍ଚନା ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ବିପର୍ଯ୍ୟୟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା, ସେଠାରେ ଶୂନ୍ୟାବଳତା ଅପେକ୍ଷା ବୀରତ୍ବର ଆବଶ୍ୟକତା ଥିଲା ବେଶି । ନାଶ୍ବର ପଣତ କାନ ତଳେ ରାତି ବିଳାସର ସଂଖ୍ୟାହୀନ ସ୍ବପ୍ନ ଦେଖି କୌଣସି ଜାତି ସ୍ବାଧୀନ ଭାବରେ ବଞ୍ଚି ନ ପାରେ । ଜାତିକୁ ବଞ୍ଚାଇବାପାଇଁ ହେଲେ ଦରକାର ପୁରୁଷକାର । କାମଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, ସମ୍ମୁଖ ସଂଗ୍ରାମ । ସେଥିପାଇଁ ଦରକାର ପୁରୁଷପଣିଆ । ବ୍ରଜନାଥ ସମ୍ଭବତଃ ଏ ଜାତିର ଏଇ ଐତିହାସିକ ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟକରି ତାଙ୍କର ‘ସମର ତରଙ୍ଗ’କୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଛନ୍ତି । ସେହୁମାନଙ୍କୁ—

“ସମର ତରଙ୍ଗ ଏ ଗୀତର ନାମ

ଯେ ମରଦ ଲୋକ ସେ ଏହା ସେନମ ।”

ବୀର ରସଭରା ସମର ତରଙ୍ଗ ଯେ ଯଥାର୍ଥରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପାଠକ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅପେକ୍ଷା ରଖେ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।

ଇତିହାସର ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିପ୍ରେକ୍ଷାରେ ସେଦିନ ଡେଙ୍କାନାଳର ମାନବିକ ଉପରେ ବୋଧ ଅବୋଧ ଅନେକ ଜଟିଳ ରେଖା ଟାଣି ହୋଇଯାଇଥିଲା । ଡେଙ୍କାନାଳର ବୁକୁ ଉପରେ ଉଠିଥିଲା ଅସୁମାରୀ ସମରର ତରଙ୍ଗ । କବି ବ୍ରଜନାଥ ଖୁବ୍ ନିକଟରୁ ଦେଖିଥିଲେ ଗର୍ଜମାନ ସେହି ତରଙ୍ଗର ଉନ୍ମୁଷ୍ଟ ତାଣ୍ଡବ । ଜାତୀୟ ଦାୟିତ୍ବ ସମ୍ପାଦନର ମହାନ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଠିଆହୋଇ କବି ବ୍ରଜନାଥ, ସେ ତାଣ୍ଡବକୁ କେବଳ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରି ନ ଥିଲେ, ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ସକଳ ଐଶ୍ବର୍ଯ୍ୟ ନେଇ ତାହାକୁ ଅନୁଭବ ମଧ୍ୟ କରିଥିଲେ । ସମର ତରଙ୍ଗ ସେହି ଅନୁଭବର ଶାଶ୍ବତ ଶିଳ୍ପରୂପ ଆଉ ଓଡ଼ିଶାର ସମର ସାହିତ୍ୟକୁ ତାହା ହିଁ ହେଉଛି କବି ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ କୋଣରଙ୍ଗ ଦାନ ।

ଚତୁର୍ଥ ସଗ ପ୍ରକାଶ୍ଟକ

- ଦୁଗ ଓ ସାହିତ୍ୟ
- ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି
- ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିିକା ବର୍ଣ୍ଣନା
- ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା
- ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ସଙ୍ଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚା
- ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା

ଯୁଗ ଓ ସାହିତ୍ୟ

ଯୁଗ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅଙ୍ଗାଙ୍ଗୀ ଗତି ରହୁଛି । ଧର୍ମ ଓ ସାହିତ୍ୟର ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭଳି ଯୁଗ ଓ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ । ଯେକୌଣସି ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ସେଯୁଗର ରୁଚି, ସେ ଯୁଗର ଧର୍ମବୋଧ ଓ ସମାଜଚର୍ଚ୍ଚା ଏକାଧାରରେ ସାହିତ୍ୟମୁକୁରରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଥାଏ । ସଂସାରର ସାମାଜିକ ଜୀବନର ବହୁବିଧ ଚଳନାନା ଆକାରରେ ସେଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ବିକଶିତ ହୋଇଥାଏ । ଜୀବନ ଯେଉଁଠି ମିଥ୍ୟାମାଣ, ସାହିତ୍ୟ ସେଇଠି ନିଷ୍ପ୍ରଭ । ତେଣୁ ସବୁଯୁଗରେ ଜୀବନର ଉପାଦାନ ନେଇ ସାହିତ୍ୟ ପୁରଠିକ ଓ ବିକଶିତ, ପୁଣି ଜୀବନକୁ ଉନ୍ନତ କରିବାପାଇଁ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା । ସବୁ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଉନ୍ନତ ଜୀବନ କଳା ବା କୃଷ୍ଟିର ପରିଚୟ ମିଳେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଯେକୌଣସି ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟକୁ ବିଚାର କରିବାକୁ ଗଲେ ସେହି ଯୁଗର ପୃଷ୍ଠଭୂମି, ଜୀବନଦର୍ଶନ, ସତ୍ୟତା ଓ କୃଷ୍ଟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । କାରଣ ମାନବର କଳାବୋଧ, ଜୀବନବୋଧ ଓ ସାହିତ୍ୟବୋଧ ସମସ୍ତ କୃଷ୍ଟିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ତେଣୁ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର କୃଷ୍ଟିର ଅଙ୍ଗ ହିସାବରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ କିପରି କୃଷ୍ଟିକୁ ଉନ୍ନତ ଓ ପୃଷ୍ଠ କରିଛି ଓ ତାର ବିକାଶରେ ସହାୟକ ହୋଇଛି ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ କୃଷ୍ଟି ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ସାହିତ୍ୟଧାରକୁ କିପରି ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିଛି, ତାହା ହିଁ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ।

ମାନବର ଧର୍ମବୋଧ ମୁକ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା—ମୁକ୍ତି ଦାତାରୂପେ ସେଠାରେ ଭଗବାନ ହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟବସ୍ତୁ । ଏହି ମୁକ୍ତିର ପରିକଳ୍ପନା ମାନବକୁ ତାର ଧର୍ମବୋଧ ପୃଷ୍ଠରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ସେ ଧର୍ମବୋଧ ପୁଣି ଆମ କଳା, ଜୀବନ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରିଛି । ତେଣୁ ଧର୍ମବୋଧକୁ ଜାଗ୍ରତ କରିବା ପାଇଁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଶିଳ୍ପର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ଧର୍ମବୋଧଦ୍ୱାରା ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗରେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ଓ ତାର ବିକାଶର ସହାୟକ ହୋଇଅଛି ।

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ସେ ସାହିତ୍ୟ ସେହି ଯୁଗର ଯୁଗଧର୍ମଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ

ହୋଇଅଛି । ସମସ୍ତ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମାଲୋଚକମାନେ ନାନା ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । କେହି ବା ଯୁଗର ଧର୍ମ ନେଇ ସାହିତ୍ୟର ନାମକରଣ କରିଅଛନ୍ତି—ଯେପରି ବୌଦ୍ଧଯୁଗ ଓ ଶୈବଯୁଗ । ଆଉ ବା କେହି ସେହି ଯୁଗର କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ସାହିତ୍ୟ-ରୀତିର ନାମାନୁସାରେ ସେ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟର ନାମକରଣ କରିଥାଆନ୍ତି—ଯେପରି ସାରଳାଯୁଗ, ପଞ୍ଚସଖାଯୁଗ ଓ ଭଞ୍ଜଯୁଗ ଇତ୍ୟାଦି ।

୧୦ମ ଶତାବ୍ଦୀର ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହା ହିଁ ଆମ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟ-ଭୂମିକାରୂପେ ସମ୍ମାନ ଲଭ କରିଅଛି । ଏହି ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହାକୁ ବୌଦ୍ଧଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ଚୌରାଅଣୀ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ ବହୁ ଗାଥାର ପ୍ରଚରଣ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ ଯେ, ଏଥିରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଧ୍ୟାପକ ଅବସ୍ଥାର ତିନି ପ୍ରଦର୍ଶ ହୋଇଅଛି । ସିଦ୍ଧାର୍ଯ୍ୟମାନେ ନିର୍ବାଣ ଓ ଅଦ୍ୱୟ ସୁଖର ସନ୍ଧାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ସହଜସ୍ୱାଦାନ କଥା, ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଫିର୍କାର ପ୍ରଭବ ମଧ୍ୟ ପୁଷ୍ଟ । ଏହି ସିଦ୍ଧାର୍ଯ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ଏହି ଓଡ଼ିଶାର ସାଧକ । ଏଥିରୁ ଯେଉଁ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତା ମିଳେ, ତାହା ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ଚତୁର୍ଦ୍ଧାଶତାବ୍ଦୀର ସମାଜର ବ୍ୟବସ୍ଥାରେ ବିଗୁଣିଲା ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । କେବଳ ସାମାଜିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ଧର୍ମ ଓ ଚିନ୍ତା-ରାଜ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଘୋର ବିଗୁଣିଲା ଦେଖା ଦେଇଥିଲା; ଯାହା ଫଳରେ ସେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ନାନାବିଧ ଯାନର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା । ସାଧକମାନେ ଗୁହ୍ୟ ସାଧନାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପିଣ୍ଡପ୍ରଦାଣ୍ଡଚତୁର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ଅତି ସହଜରେ କିପରି ନିର୍ବାଣ ସୁଖ ଲଭ ହେବ, ତାର ସନ୍ଧାନରେ ସାଧକମାନେ ଧାବମାନ ହେଉଥିଲେ । ହଠାତ୍ତଃ ସେମାନଙ୍କର ସାଧନା-ମାର୍ଗର ଅନ୍ୟତମ ପଦ୍ଧତି ପଡ଼ି ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲେ ହେଁ ସହଜିଆ ମାର୍ଗର ନାନାବିଧ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରଫିର୍କା ସେମାନଙ୍କର ସାଧନାର ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟମାନକୁ ଦୁର୍ବଳ, ଶିଥିଳ କରି ଦେଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ କିନ୍ତୁ ସେହି ଧର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନୀ ପ୍ରଭବ ପଡ଼ିପାରିଲା ନାହିଁ । ବଙ୍ଗ ଓ ଆସାମ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଦେଶରେ ସାଧକମାନେ କାୟା ସାଧନାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ କରି ସାଧନସଙ୍ଗିନୀର ସାହାଯ୍ୟରେ ନିର୍ବାଣ ସୁଖ ଲଭ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ତେଣୁ ଅସଫଳ ଲାଲା ଦେଖାଦେଲା । ଏହି ଲାଲାରେ ସମସ୍ତ ବଙ୍ଗ ପ୍ରଦେଶ ହେଲେ ମୁଣ୍ଡଗିତ । ତେଣୁ ଦ୍ୱାଦଶ ଯାନର ସୃଷ୍ଟି କେବଳ ବଙ୍ଗରେ ହିଁ ସମ୍ଭବପରି ହେଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ତାର ପ୍ରଭବ ଅତି ସୀମା । ତାର କାରଣ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ୮ମ ଶତକ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ୧୩ଶ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶା ତାର ନୌବାଣିଜ୍ୟର ସମୃଦ୍ଧି ତଥା ଭାର୍ଯ୍ୟ, କଳାନୈପୁଣ୍ୟ, ଆନ୍ତଃପ୍ରାଦେଶିକ ବାଣିଜ୍ୟର ଉନ୍ନତିରେ ମନ ବଳାଇଥିଲା । ଯୁଦ୍ଧ ଏହି ଜାତି ବହୁଦିନ ଧରି ସାମୁଦ୍ରିକ ବାଣିଜ୍ୟରେ ଉନ୍ନତି ଲଭ କରି

ବରାବର ଦୁଃସାହସିକ କଲ୍ଲନା କରି ଆସିଥିଲା । ବାଣିଜ୍ୟ ବ୍ୟବସାୟ ସୂତ୍ରରେ ବିଦେଶ ଗମନ କଲେ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଜାତି ସାହସୀ ହୁଏ, ହୃଦୟ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୁଏ । ବହୁ ଦେଶାଗତ ଆତ୍ମର, ବ୍ୟବହାର, ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି, ସାହିତ୍ୟ, ଜାତୀୟ ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଭୂଳନା କରି ଯାହା ଗ୍ରହଣୀୟ ଓ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ବୋଲି ବିବେଚନା କରେ ତାକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ହୁଏ ସମୃଦ୍ଧ—କଲ୍ଲନା ତାର ବିରାଟ ରୂପ ଧାରଣ କରେ । ତେଣୁ ଏହି ସମୟରେ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗଗନପୁର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟପୁର୍ଣ୍ଣ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ସମ୍ବେଦର ହୋଇଅଛି । ଜନସାଧାରଣ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମବୋଧଦ୍ୱାରା ସେପରି ପ୍ରଭାବିତ ନ ହୋଇ ଶିଳ୍ପବାଣିଜ୍ୟ ଓ ମନ୍ଦିରନିର୍ମାଣକଳାରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ଯେଉଁ ଧର୍ମଭାବ ବଙ୍ଗୀୟ ସାଧକମଣ୍ଡଳୀ ତଥା ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା, ମୃଷ୍ଟିମେୟ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ ଆମ ଦେଶର ଜନସାଧାରଣ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଆନ୍ତରିକ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଜଣାଇ ନ ଥିଲେ । ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ ଓ ଫରୁକିବଂଶୀୟ ରାଜାମାନେ ମଧ୍ୟ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣରେ ମନ ବଳାଇ ଥିଲେ । ଅଷ୍ଟମ ଠାରୁ ଯଦ୍ୟୋଦ୍ୟ ଶତକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଶିଳ୍ପଯୁଗର ବିକାଶ ହୋଇଅଛି । ବୌଦ୍ଧଗାନ ଦୋହାପରେ ଏବେ ଶିଶୁଦେବ ନାମରେ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଓ ନିବାଣର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଅଛି । ମୋଟ ଉପରେ ସେଯୁଗର ସାଧକମାନେ କାହା ସାଧନାରେ ମାତିଥିଲେ । ଫିମେ ଫିମେ ବୌଦ୍ଧ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ବଙ୍ଗରେ ବି ବିଦ୍ରୋହ ଓ ପୃଷ୍ଠାଛାଦ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । କୃଷ୍ଣଦାସ କବିରାଜଙ୍କ “ଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ”ରେ ବୌଦ୍ଧ ସାଧକମାନଙ୍କୁ ପାଶାଣ୍ଡ ବୋଲି ନାମିତ କରାଯାଇଅଛି । ଏଣେ ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ବହୁବାର ଅତ୍ୟାଚାରିତ ହୋଇ ଏ ଭୂମି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟ ଗମନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ । ଫିମେ ଫିମେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମ ମସ୍ତକୋଭିଳନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଯୁଗି ଧର୍ମର ବିକାଶ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା—ଅବଶ୍ୟ ଚତୁର୍ଥବର୍ତ୍ତୁ ଆମ ଦେଶରେ ଶୈବଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଛି । ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଚଉତିଶା ଯୁଗରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଚଉତିଶା ଦେଖାଯାଏ, ସେଥିରୁ ଅଧିକାଂଶ ଶିବପାଞ୍ଚତାଙ୍କର ଲାଲା ନେଇ ରଚିତ । କେତେକ ବ୍ରତ କଥାରେ ମଧ୍ୟ ଶୈବଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ବସ୍ତ୍ର ଦାସଙ୍କ କଳସା ଚଉତିଶା ଓ ସୋମନାଥବ୍ରତ କଥା, ନାରାୟଣ ଅବଧୂତ ଗୋସାମୀଙ୍କ ରଚିତ ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିକୁ ଉଦାହରଣ ନିଆଯାଇପାରେ । ଏ ଯୁଗରେ ପୁଣି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ଗଦ୍ୟର ବିକାଶ ପରିଲକ୍ଷିତ । ରୁଦ୍ରସୁଧାନିଧିର ଗଦ୍ୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବଳିଷ୍ଠ ।

ଚଉତିଶା ଯୁଗ ପରେ ଶାରଳା ଯୁଗ ବା ମହାକାବ୍ୟ ଯୁଗର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟିଛି । ଏହାକୁ କେହି ପୌରାଣିକ ଯୁଗ ବୋଲି ମଧ୍ୟ ନାମିତ କରିଥାନ୍ତି । ଏ ଯୁଗର ବରେଣ୍ୟ କବି ଶୁଦ୍ରମୁନି ଶାରଳା ଦାସ । ମହାଭାରତ, ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ ଓ ବିଲଙ୍କାସମାୟତ ତାଙ୍କର

ଅନବଦ୍ୟ ଦାନ । ଓଡ଼ିଶାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶର ଆଶ୍ୱତ୍ୱାକ ଫଳରେ ସାହିତ୍ୟର ସର୍ବବିଧି ବିକାଶ ଓ ସାହିତ୍ୟର ସମ୍ମୁଦ୍ଧବିଧାନରେ ରାଜପୋଷକତା ରହିଥିଲା ।

ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଶାକ୍ର ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ମାତ୍ର ଶାକ୍ର ଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଥିଲେ ହେଁ ସର୍ବଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ ଏ ସାହିତ୍ୟରେ ଘଟିଛି । ଶାରଳା ଦାସ ଅନ୍ତରରେ ଶାକ୍ର ଥିଲେ ଦେଁ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ସମାନ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଓ ସମ୍ମାନ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି । ଏହି ସମୟରେ ବଙ୍ଗ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳେ, ସେ ସାହିତ୍ୟରେ କେବଳ ଦେବୀର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଅଛି । ବଙ୍ଗଳାର ଧର୍ମାତ୍ମକତାରେ ଏବଂ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେବୀର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ, ମାତ୍ର ଆମ ସାହିତ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଓ ଧର୍ମାତ୍ମକତାରେ ଦେବଦେବୀ ଉଭୟଙ୍କୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଅଛି । ସମସ୍ତଙ୍କର ଆସନ ସମାନ ଭାବରେ ପଦ୍ଧତି । ଏହି ସମୟରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ପୁନରୁଦ୍ଧାନ ଯୋଗୁ ପଞ୍ଚଦେବତାର ପୂଜା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଶାରଳା ଦାସ ଶାକ୍ରଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ହେଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମକୁ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀ ଜାତିର ମହତ୍ତ୍ୱ ବିଧାନ, ଓଡ଼ିଆ ଜାଗୟ ଲବନର ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟତମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଭରଣ୍ୟ କୌଳିନ୍ୟର ବିଲେପ ସାଧନ କରିବାକୁ ସେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଥିଲେ । ନୂତନ ସଂସ୍କୃତିର ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପେ ଦେଖାଦେଲେ ଶାରଳା ଦାସ । ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଦ୍ୟାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଗୁଣି ଗାରେଡ଼ି ଶକୁନ ବିଦ୍ୟାର ପରିଚୟ ମିଳେ ତାଙ୍କ ମହାଭାରତରୁ । ପୌରାଣିକ ଯୁଗର ପରମ୍ପରା ରକ୍ଷା କରି କବି ଜନସଂସ୍କୃତି, ସ୍ମୃତି ଜନଧର୍ମ ଓ ଭାଷାରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏକ କଥାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ କୁହାଯିବ ଯେ ଶାରଳା-ମହାଭାରତ ହିଁ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଜୀବନର ବେଦ । ଜନ ସଂସ୍କୃତିର ଅନୁରୂପ ଗଣ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଘଟିଛି ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ । ସଂସ୍କୃତ ରାମାୟଣ, ମହାଭାରତ ଜାତକ କଥା, ହିତୋପଦେଶ ତାଙ୍କ କବି କଳ୍ପନାର ଚାରିଦିଗରେ ମଧ୍ୟ ଶାରଳା ଦାସ ସ୍ତ୍ରୀ କଳ୍ପନାରୁ ବହୁ ବିଷୟ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଅଛନ୍ତି । ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ, ଶାକ୍ର, ସନ୍ନ୍ୟାସ ଧର୍ମର ସଙ୍କେତ ସୁଖି ଗ୍ରାମ ଦେବଦେବୀ, ପଟ୍ଟପଟ୍ଟାଣି ଓ ଓଷା କଥାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ସେ କୃଷିବୋଧ କରି ନାହାନ୍ତି । ଜଣେ ଶୂଦ୍ର ପକ୍ଷରେ ମୁନି ଆଶ୍ୟା ଲଭ କରିବା କମ ଗୌରବର ବିଷୟ ନୁହେଁ । ଏହା ସେ ଯୁଗରେ ହିଁ ସମ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା । ଜାତିଭେଦ ପ୍ରଥାର ବିଲେପ ସାଧନରେ ସେ ଚେଷ୍ଟିତ ଥିଲେ । ଶାସ୍ତ୍ରାଧିକାରରେ ସକଳ ଶ୍ରେଣୀର ଭକ୍ତର ସମାନ ଅଧିକାର । ସାମନ୍ତଶ୍ରେଣୀ ଯେତେବେଳେ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରେ ଭୟଭୀତ, ସେତେବେଳେ ଜାତିକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେବାକୁ ସେ ଲେଖିଲେ ଚଣ୍ଡୀପୁରାଣ । ମହାପ୍ରଭୁର ଦର୍ଶନକ୍ଷୟ ସେହି ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରେ ଘଟିଛି । ଶକ୍ତି ସଂସ୍ଥାପନ କଲେ ହିଁ ଶତ୍ରୁ ନାଶ ହେବ । ତେଣୁ ଶକ୍ତି ସ୍ୱରୂପିଣୀ ଚଣ୍ଡୀଙ୍କର ବିକାଶ ।

ସାରଳା ଯୁଗରେ ସାହିତ୍ୟ ଥିଲେ ହେଁ, ବାସ୍ତବ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଥିଲେ ହେଁ, ସମାଜଚିତ୍ର, ଧର୍ମ ଓ ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲା । ତାଙ୍କ ଯୁଗରେ ସାହିତ୍ୟ ଗୌଣ, ସାର ରସର ପ୍ରଧାନ ଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଶକ୍ତି ଶକ୍ତିର ପ୍ରାବଲ୍ୟରେ ଅନ୍ୟ ଦେଶ ଭୟଭୀତ ଓ ପରାଜିତ ।

ଶାରଳା ଯୁଗ ପରେ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟିଲା । ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏ ଯୁଗରେ ସାହିତ୍ୟ ନାହିଁ କହିଲେ ଚଳେ । ଅବଶ୍ୟ ସମ୍ବୃତ ଭାଗବତ ଓ ହରିବଂଶର ଅନୁବାଦ ହୋଇଥିଲା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଲେଖନରେ ଭାଗବତ ପୁରାଣ ହୋଇ ନାହିଁ । ସେ ହୋଇଛି ସତେ କି କାବ୍ୟ । ତଥାପି ଏ ଯୁଗର ସମଗ୍ର ଦାନର ପରିମାଣ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ, ସାହିତ୍ୟ ଅପେକ୍ଷା ଧର୍ମ ଓ ଭକ୍ତ ମୁଖ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ସମାଜ ଚିତ୍ର ସାମାନ୍ୟ ଭାବରେ ରହିଛି । ଧର୍ମଭଳି ସମ୍ବୃଦ୍ଧ ମଧ୍ୟ ସମାଦର ଲାଭ କରିଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସାହିତ୍ୟ ଗୌଣ ସ୍ଥାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ଯୁଗରେ ତନ୍ତ୍ର ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ବିକାଶ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଥିଲା । ଏ ଯୁଗକୁ ମଧ୍ୟ କେହି ପୌରାଣିକ ଯୁଗ ବୋଲି ନାମିତ କରିଥାନ୍ତି । ମାତ୍ର ଏହାକୁ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ କହିବା ହିଁ ସମୀଚୀନ । ଏ ଯୁଗର କବି-ସମାଜ ସଙ୍ଗଠନର ଦାୟିତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି । ଶାରଳା ଯୁଗ ଭଳି ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଜନତାଣ୍ଡସ୍ୟା ହେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲା ।

ହିନ୍ଦୁ-ମୁସଲମାନ ଧର୍ମର ସମନ୍ୱୟ, ଉଚ୍ଚ ନୀତି ଭେଦର ବିଲୋପ ସାଧନରେ କବିଙ୍କର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଏବଂ ସର୍ବ ଧର୍ମ ସମନ୍ୱୟର ଗୋଟିଏ ଚେଷ୍ଟା ଅନୁଗର୍ଭିତ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆକବରଙ୍କ “ଦାନ-ଇଲହ ଧର୍ମ” ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବର୍ଣ୍ଣାସ ପୃଷ୍ଠି କରିଥିଲା । କ୍ରମେ କ୍ରମେ ସାହିତ୍ୟରେ ସାରରସ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଭକ୍ତିରସର ଆବିର୍ଭାବ ଘଟେ । ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରେମର ଭୂମିକା ପୃଷ୍ଠି ହୁଏ । ଏ ଧର୍ମ କହେ ହିନ୍ଦୁ ମୁସଲମାନ ଏକ । ଏହି ବାଣୀ ସେତେବେଳେ ଶକ୍ତିର ସମସ୍ତ ପ୍ରଦେଶରେ ବିକର୍ମିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ଯାହାର ପ୍ରଭାବ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା । ଭାରତୀୟ କୌଳିନ୍ୟର ବିଲୋପ ସାଧନ କରି ଏହା ଜନଚେତନାକୁ ଆହ୍ୱାନ କରିପାରିଲା ।

ସେହି ସମୟରେ (୧୬ଶ ଶତକରେ) ଓ ତତ୍ପରେ ଚଣ୍ଡୀଦାସ କହିଥିଲେ —

“ଶୁନରେ ମାନୁଷ ଭାଲ
ସବାରି ଉପରେ ମାନୁଷ ସତ୍ୟ
ତାହାର ଉପର ନାହିଁ”

ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗରେ (୧୭ଶ ଶତକ) ଅରୁଂତାନନ୍ଦ ସେହି କଥାକୁ ଅନ୍ୟ ଭାବରେ କହିଲେ—

“ହୃଦ୍ ଭଜେ ଅଲୋଶ
ରୁକୁ ଭଜେ ଅଲୋଷ୍”

ମହାରାଷ୍ଟ୍ରର ନାମଦେବ କହିଲେ—

“ହୃଦ୍ ପୂଜେ ଦେହରା
ମୁସଲମାନ ମସିଦ୍
ନାମା ସେଇ ସେ ହିଆ ଦେହରା ମସିଦ୍ ।”

ଏହିପରି ସନାତନବାଣୀ ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ନିନାଦିତ ହୋଇଅଛି । ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ, ଅରୁଂତାନନ୍ଦ, ଯଶୋବନ୍ତ ଓ ଶିଶୁଅନନ୍ତ—ଏହି ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ସ୍ବ ସ୍ବ ଲେଖନରେ ଏକ ସ୍ବତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରଭାବରୁ ନିଜ ନିଜକୁ ମୁକ୍ତ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଅପ୍ସ ପ୍ରତିଭା ଦେଖି ତାଙ୍କୁ ଅତିକୃତୀ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରିଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖାମାନେ ମୈତ୍ରୀଦେବ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅବତାରତ୍ବ ଓ ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିର ପରାକାଷ୍ଠା ଦେଖାଇ ଶେଷରେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରରୁଣିତ ଶୃଙ୍ଖା ଭକ୍ତି ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ଅନେକ ମତଯୋଗ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅରୁଂତାନନ୍ଦ ସ୍ବାୟ ଗ୍ରନ୍ଥ “ଶୂନ୍ୟାହୁତା”ରେ ଉତ୍କଳୀୟ ବୈଶିଷ୍ଣବ ଯକାଶେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଶେଷରେ ତାହା ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି ।

ତମେ ତମେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି ଓ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ତାର ପ୍ରଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ବୈଷ୍ଣବ ପଞ୍ଚସଖାଯୁଗ ପରେ ଓଡ଼ିଆରେ ଶୂଦ୍ଧଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ଦେଖାଇ କୃଷ୍ଣଲୀଳାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଫୋଡ଼ଶ ଶତକର ପ୍ରଥମଭାଗଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁମାନେ ଶୂଦ୍ଧ-ଭକ୍ତିସମ୍ବଳିତ କାବ୍ୟକବିତା ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ରାୟ ରାମାନନ୍ଦ, ମାଧବୀ ଦାସୀ, ଶିଶୁଶଙ୍କର ଦାସ, ଭଞ୍ଜର ଦାସ ମହାଦେବ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ଭକ୍ତି କବିଙ୍କ ନାମ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ବହୁ କବି କାଳ୍ପନିକ ପୌରାଣିକ କାବ୍ୟ ଲେଖିବାରେ ପ୍ରୟତ୍ନ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ସମୟରେ ବି ଅନୁବାଦ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି । ଅଧ୍ୟାତ୍ମରାମାୟଣ, ନରବିଂଶ ଓ ମହାଭାରତର ଅନୁବାଦ ଏ ସମୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଓ ରାମସୀତାଙ୍କ ପ୍ରଣୟ କାହାଣୀକୁ ଉପଜୀବ୍ୟ କରି ବହୁ କାବ୍ୟ ଓ କବିତା ମଧ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଭାଗରୁ କାବ୍ୟଯୁଗର ଆରମ୍ଭ ଘଟିଥିବା କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଏ ଯୁଗର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ହେଉଅଛନ୍ତି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ । ତେଣୁ ଏହି ଯୁଗକୁ ଭଞ୍ଜଯୁଗ ବା ଶବ୍ଦଯୁଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଅଛି । ଶବ୍ଦଯୁଗର ପରମ୍ପରାକୁ ନେଇ ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଓ ବିଶୋଭିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟକୁ ଶବ୍ଦଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ କହିଲେ ଅସଙ୍ଗତ ହେବ ନାହିଁ । ଏ ଯୁଗର କାବ୍ୟସରଣୀ ଏକ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ରୂପ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ରାମୋପାସନ କବି ଭଞ୍ଜ ରାମ ସୀତାଙ୍କର ପ୍ରେମ, ମିଳନ, ବିରହ, କାବ୍ୟ ଲେଖିଲେ ଓ ନାମ ଦେଲେ “ବୈଦେହୀଶରଣୀୟ” । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଭଞ୍ଜ ଲବଣ୍ୟବତୀ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ, ରସିକ-ହାରାବଳୀ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ଆଲଙ୍କାରିକଛଟାରେ ଓ ଅତ୍ୟୁକ୍ତ କାଳ୍ପନାକ୍ଷତା ସାହାଯ୍ୟରେ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କର ବଂଶଧର ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ, ହିବିନ୍ଦମ ଭଞ୍ଜ, ଘନ ଭଞ୍ଜ ଓ ଲେକନାଥ ଦାସ, ଘନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ଅନୁରୂପ କାବ୍ୟ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଉପରେ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଭାବ ଉପେକ୍ଷଣୀୟ ନୁହେଁ । ତେବେ କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ସ୍ୱାୟତ୍ତ ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭା ବଳରେ ବହୁ କାବ୍ୟ ଲେଖି ନିଜର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଓ ମୌଳିକତା ରକ୍ଷା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ଅନେକେ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ, ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଗୌଡ଼ୀୟ କୈଷ୍ଣବ ଭାବଧାରା କ୍ଷୁରୁକରେ ପ୍ରବଳ ଫଣ୍ଡାମ ଚଳାଇବାକୁ ବଞ୍ଚପରିକର ହୋଇ ଏହିପରି କାଳ୍ପନିକ ଓ ଶୃଙ୍ଖାରାହୀନ କାବ୍ୟ ଲେଖି ଜନସାଧାରଣଙ୍କୁ କାବ୍ୟରସ ଆସ୍ବାଦନରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲେ । ଦିବ୍ୟ ବା ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ନାୟକ ନାୟିକା ଆଣି ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରେମ, ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଶୃଙ୍ଖାରରସର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ କାବ୍ୟ ଲେଖିଲେ । ସାଧାରଣ ପାଠକ ନାୟିକା କୁଞ୍ଜନ କରିପାରନ୍ତି, ଏହା ମନେକରି ଭଞ୍ଜ ଅଦିବ୍ୟ ଅର୍ଥାତ୍ ପାର୍ଥିବ ତଥା ସାଧାରଣ ନାୟକ ନାୟିକା ଆଣି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରେମ, ମିଳନ ଓ ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅତ୍ୟଧିକ ଶୃଙ୍ଖାରରସର ପରିଚୟ ଦେଲେ । ଅଥବା ଅନ୍ୟଦିଗରୁ ବିଚାର କଲେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ଫସ୍ତୁତ ଆଲଙ୍କାରିକମାନେ କାବ୍ୟରସ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଶୃଙ୍ଖାରରସକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଥିବାରୁ ସେତେବେଳେ ଯେ କୌଣସି କାବ୍ୟ ରଚନା କରାଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେଥିରେ କାବ୍ୟରସ ପୃଷ୍ଠି ସକାଶେ ଶୃଙ୍ଖାର ରସକୁ ହିଁ ସଂଗ୍ରହେ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ; ଅଥବା ଭଞ୍ଜ ରାଜ୍ୟଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବାରୁ ପର୍ୟାଦ ମନୋବୃତ୍ତି ନେଇ ମନବିନୋଦନ ସକାଶେ କେବଳ ଶୃଙ୍ଖାରାହୀନ କାବ୍ୟ ଲେଖିଗଲେ । ତେଣୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ କୌଣସି ଚିରନ୍ତନବାଣୀ ଆମେ ପାଉନା ବା ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗତାନୁଗତକତାକୁ ପରିହାର କରି ଭଞ୍ଜ ଏକ ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣ ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି ।

ଯୁଗଧର୍ମାନୁଯାୟୀ କରି ଏହିପରି କାବ୍ୟ ଲେଖିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଲେ । ଏହିପରି ନାନାବିଧ କାରଣ ସମାଲୋଚକମାନେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଥାନ୍ତି । ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ଏହିପରି ଶାବ୍ଦଯୁଗର କାବ୍ୟପରମ୍ପରାର ପରିଚୟ ଅନ୍ୟ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ହିନ୍ଦିସାହିତ୍ୟର ଦେବ, ସୁରତ ମିଶ୍ର, କେଶବ ଟିଶ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି, ପୁନଶ୍ଚ ମହାଶ୍ବେତ ଜ୍ଞାନଦେବ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ଛୁୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପୁଣି କେହି କେହି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ତାମିଲ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ଶାବ୍ଦଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଛୁୟା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ବୋଲି ମତପୋଷଣ କରୁଅଛନ୍ତି । ଦୁଇ ଦୁଇ ଅର୍ଥରେ କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖିବା ପୁଣି ଅଲଙ୍କାରର ସମାବେଶ କରାଇ କାବ୍ୟକୁ କ୍ଳିଷ୍ଟ କରିଦେବା ସତେକ ସେ ଯୁଗର ଲକ୍ଷଣ । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ପରମ୍ପରା ରକ୍ଷିତ ହୋଇ ନାହିଁ । ସବୁ ପ୍ରଦେଶ ଅପେକ୍ଷା ଓଡ଼ିଶାରେ ହିଁ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ପରମ୍ପରା ସୁରକ୍ଷିତ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ । ଅଧ୍ୟାପକ ପ୍ରହ୍ଲାଦ ପ୍ରଧାନଙ୍କ ମତରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ରାଜପୁତନାର କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଜ ଅଟନ୍ତି । ରାଜପୁତନାର କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ରାଜପୁତମାନେ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ଛୁୟାରେ କାବ୍ୟ କବିତା ଲେଖିଥିଲେ । ଦରବାସ ବା ସୌଖୀନ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ସେମାନେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ ।

ଓଡ଼ିଶାର ସାମନ୍ତ ରାଜାଙ୍କ ସହିତ ସେହି ରାଜପୁତମାନଙ୍କର ବୈବାହିକ ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା । ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରେ ଭୟଭୁକ ଓ ପରାଜିତ ହୋଇ ସେହି ରାଜପୁତମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପ୍ରାଣଭୟରେ ପଳାଇ ଆସିଲେ ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ସେହି ପରମ୍ପରା ବା କାବ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟିର ଧାରାକୁ ନେଇ ଆସିଥିଲେ । ରାଜପୁତ କ୍ଷତ୍ରିୟମାନେ ସାହିତ୍ୟାନୁରାଗୀ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ଦରବାରରେ ଯେଉଁ ଚିତ୍ରାଙ୍କନ (Paintings ବା Muslim Paintings) ଅଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ଦେଖିଲେ ମନେହୁଏ ସ୍ତ୍ରୀମାନଙ୍କର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ ଅଲଙ୍କାର ବିନ୍ୟାସ ଠିକ୍ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ଅନୁରୂପ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସି ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ସେହିପରି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଭଞ୍ଜ ବୋଧହୁଏ ସେହି ରାଜପୁତ କ୍ଷତ୍ରିୟ ବଂଶଜ । ପଞ୍ଚଦଶ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଶତକରେ ରାଜପୁତନାରେ ଯେଉଁ “ପିଙ୍ଗଲ” ସାହିତ୍ୟର ପରିଚୟ ମିଳେ, ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଶାବ୍ଦଯୁଗର ଛୁୟା ପଡ଼ିଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ରାଜପୁତମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପଳାଇ ଆସି ଶାବ୍ଦଯୁଗର ଯେଉଁ ପରମ୍ପରା ବହନ କରି ଆଣିଲେ, ସେଥିରେ ପ୍ରେମ ହିଁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କଲା—ଭକ୍ତି ବଦଳରେ ପ୍ରେମର ବିକାଶ କାବ୍ୟରେ ଦେଖା ଦେଲା । ଶୂଙ୍ଗାରରସପୁର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଏ ଯୁଗ ମୁଖଗତ । ଶାବ୍ଦଯୁଗରେ କାବ୍ୟ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଲକ୍ଷଣ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ ।

(୧) ସସ୍ମୃତ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ବିଶେଷତଃ (ନୈସର୍ଗିକାବ୍ୟ)

(୨) ଶୂଙ୍ଗାର ରସର ଆଧିକ୍ୟ

- (୩) ସୌଖୀନ ଦରବାସ ସାହିତ୍ୟ
- (୪) ସାଧାରଣ ସମାଜ ବା ମାନବ ଚରଣ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଅଭବ
- (୫) ସନାତନ ବାଣୀର ଅଭବ
- (୬) କଳ୍ପସ୍ତୋତ୍ର, କଳ୍ପ ଶୈଳୀ, କୃତ୍ରିମ ଆଲଙ୍କାରିକ, ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଅବାସ୍ତବ ବର୍ଣ୍ଣନା
- (୭) ପ୍ରକୃତିର ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧ ବର୍ଣ୍ଣନା
- (୮) ଧର୍ମ ସ୍ଥାନରେ ଧର୍ମାଭାସ
- (୯) ଧର୍ମ କେବଳ ମାନସିକ ବୃତ୍ତରେ
- (୧୦) ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଭାବ
- (୧୧) ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସଂଯମର ଅଭାବ ଓ ଗତାନୁଗତକତା
- (୧୨) ଅଧ୍ୟାପିତ ସମାଜର ସୁନାମକ ଚନ୍ଦ୍ର
- (୧୩) ରଞ୍ଜିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଅଶ୍ଳୀଳତା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାବଦ୍ଧତା
- (୧୪) ଶୃଙ୍ଖଳା ଚନ୍ଦ୍ରକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣାଙ୍ଗ କରିବା ପାଇଁ ତଥା ସାର୍ଥକ କରିବା ପାଇଁ ନାନାପ୍ରକାର ଉପମା ଆଲଙ୍କାରର ସାହାଯ୍ୟ—

ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ—

କୁବଳୟ ଦଳ ସିନ୍ଦୂରରେ ମେଲ ହେଲ ପ୍ରାୟ କାହା ନେତ୍ର
କାର ଚନ୍ଦ୍ର ଘାତ ବିନ୍ଦୁ ଫଳ ଖ୍ୟାତ ସୁରଜ ଦଶନ ପଦ ।
ସେ ଯୁଗର କବିତା ଦର୍ଶନ ଦେଖିଲେ ପାଠକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବେ ।

ଉଦ୍ଧୃତ କବି ଲେଖିଲେ—

“ସେ କବି ଅର୍ଥା ପଣ୍ଡିତ ସୁଦୃଢ଼
ରସିକ ସେନ୍ଦ୍ର ସେନିବ ଏ ଗୁଣ
ବ୍ୟସ୍ତ ଆଲଙ୍କାର ମଣ୍ଡନ ବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ବିରୁଦ୍ଧ ।”

କମ୍ପା ଲବଣ୍ୟବତୀରେ—

“ପଦ ସରଳ ଧ୍ୱନିରେ ମାନସ ମୋହବି”

ରସକଲ୍ଲୋଳରେ—

କେତେ କଷ୍ଟ ହୁଏ ଗୀତ ନାହିଁ ଏ ବିରୁଦ୍ଧ
କରନ୍ତି ନାହିଁ ସେ ଭଲ କଥାରେ ଅଦର ।

କିମ୍ବା କଅଁ ଅକ୍ଷରେ ହୋଇଛି ନିୟମ
 କଥା ନୁହେଁ ଦବ୍ୟ ଅଦବ୍ୟ ସମ ।
 କେତେ କହିବୁକ ଅଛନ୍ତି ଏଥୁ
 କେବଳ କ୍ଷୀର ସିନ୍ଧୁ ପ୍ରାୟେ ମହୁ
 କର ରସ ଜାତ
 କର ଧୀସଖା ମନ୍ଦର ପଟ୍ଟ ।

ସନ୍ଧେପରେ କହବାକୁ ଗଲେ କୁହାଯିବ ଯେ—ସ୍ୱାଦିୟୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ଧର୍ମ ସ୍ଥାନରେ ଧର୍ମାଭାସ, ରସସ୍ଥାନରେ ରସିକତା, ସାହିତ୍ୟ ନାମରେ ଶୃଙ୍ଖାରିକତାର ଚିହ୍ନ ମିଳେ ।

ଉନ୍ନତ ଚରିତ୍ରଚିତ୍ରଣ ଖୁବ୍ କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଛି । ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଫିୟା—ସ୍ୱାଦିୟୁଗକୁ ସୁନରାସ୍ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇ ପାରେ । (୧) ଉତ୍କଳଯୁଗ (୨) ପଦ୍ୟାବଳୀ ଯୁଗ । ଉତ୍କଳ ଯୁଗ ପରେ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଯୁଗର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏହି ପଦ୍ୟାବଳୀ ଯୁଗରେ ପ୍ରେମ ବଦଳରେ ପ୍ରେମ ଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ମିଳିଥାଏ । ଶୃଙ୍ଖାଭକ୍ତିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରେ ଏ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ମୁଖରିତ ।

ଉତ୍କଳ ପୁରୁ କେହି କେହି ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ପୃଷ୍ଠାରେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ମାତ୍ର ବିଧିବଦ୍ଧତାରେ ଅଭିମନ୍ୟୁ, ବନମାଳୀ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନେ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ପୃଷ୍ଠା କବିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ରାସ୍ ରାମାନନ୍ଦ, ମାଧବୀ ଦାସୀ, ହରିହର, ଦେବଦୁର୍ଲ୍ଲଭ, ବୃନ୍ଦାବତୀଦାସୀ, ଜଗବନ୍ଧୁ ପ୍ରଭୃତି ଏ ଦିଗରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରିଅଛନ୍ତି, ମାତ୍ର ଏହାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲା ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବୈଷ୍ଣବ କବିମାନଙ୍କ ଲେଖନରେ । ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଲୋକ ପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଅଛି । ତାର କାରଣ କବିମାନଙ୍କର ଭାବପ୍ରବଣତା, ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ, ଭକ୍ତିଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଆନ୍ତରିକତା, ସଙ୍ଗୀତଧର୍ମ, ଗତିସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ, ସାବେଦନଶୀଳତା ମାନବିକ ଆବେଦନ, ହୃଦୟର ବିସ୍ମୃତ ଅନୁଭୂତିରେ ବ୍ୟାପକତା ଓ ଧର୍ମାନୁରାଗ ପ୍ରଭୃତି ।

ଏଗୁଡ଼ିକ ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗରେ ନ ଥିଲା । ଉତ୍କଳ ଯୁଗରେ ଏହାର ସାମାନ୍ୟ ସଙ୍କେତ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ ପରବର ଖୁବ୍ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ; ମାତ୍ର ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ—ଏ ଯୁଗରେ ଧର୍ମ ଗୌରବ, ସାହିତ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ । ଉନ୍ନତ ଓ ସାବଜନନ ଚିନ୍ତାର ବିକାଶ ମନପ୍ରାପ୍ତି କି ପ୍ରତିଫିୟାର ବିଶ୍ଳେଷଣ ଓ ନାନାବିଧ ଭାବର ବିକାଶ ହିଁ ଏ ସାହିତ୍ୟକୁ ଚିରନ୍ତନ କରିଅଛି ।

ଭକ୍ତିଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ ଗୀତଧର୍ମୀ କବିତାକୁ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲିବା ଏ—
ଏହାର ତିନୋଟି ଧାରା ଅଛି ।

(୧) ସାହିତ୍ୟିକ ଧାରା ।

(୨) ଧର୍ମ ଧାରା ।

(୩) ଦର୍ଶନ ଧାରା ।

ଓଡ଼ିଆ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟ ଏହି ତିନି ଧାରା ଦ୍ଵାରା ବିକଶିତ ଓ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ । ସମୟ
ସମୟରେ ଏହି ଭକ୍ତିଭାବପୂର୍ଣ୍ଣ କବ୍ୟକବିତାରେ ମଧ୍ୟ ଶୃଙ୍ଖଳାବିକାରେ ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଅବଶ୍ୟ ସୁଗନ୍ଧ ଧାରା ଏହା ସମର୍ଥିତ ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ବାଢ଼ିଥାନ୍ତି ।

ବୈଷ୍ଣବ ଯୁଗରେ ଏ ଯେଉଁ ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଗଲା, ଏଥିରେ ରାଧା
କୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଣୟ ଲୀଳା ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ତଥାପି ସେଗୁଡ଼ିକ ପାଠ କଲେ ମନେହୁଏ,
ଯେ ସତେକ କବିମାନେ ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ ଜଗତରେ ପାର୍ଥିବ ପ୍ରେମର ନିଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ
ଦେଇଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏ ଯୁଗର ବିଶିଷ୍ଟ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ସେ ଯୁଗର କବିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ
କରି କହିଛନ୍ତି—

“ଶୁଧୁ ବୈକୁଣ୍ଠେର ତରେ ବୈଷ୍ଣବେର ଗାନ

ପୁଷ୍ପଗନ୍ଧ ଅନୁରାଗ ମାନ ଅଭିଯାନ

ଅଭିସାର ପ୍ରେମଲୀଳା ବିରହ ମିଳନ

ଏ କି ସୁଧୁ ଦେବତାର; ଏ ସଙ୍ଗୀତ ରସ ଧାରା

ନହେ ମିତ୍ରାବାର; ଦାନ ମର୍ତ୍ତ୍ୟବାସୀ ଏଇ ନରନାରାୟଣଦେବ

ପ୍ରତି ରଜନର ଆର ପ୍ରତିହବସେର ତୃପ୍ତ ତୃଷ୍ଣା ।

ବୈଷ୍ଣବ ସାହିତ୍ୟ ଏହି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଣୟ ଲୀଳା ବୋଲି ବୁଝିଲେ ଠିକ୍ ହେବ
ନାହିଁ, ଏଥିରେ ସାଧାରଣ ନରନାରାୟଣଙ୍କର ପାର୍ଥିବ ପ୍ରେମ ଉପସାରିତ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ କେବଳ
ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ମାତ୍ର । ମର୍ତ୍ତ୍ୟବାସୀ ନରନାରାୟଣଙ୍କର ତୃପ୍ତ ଅତୃପ୍ତ ପ୍ରେମତୃଷ୍ଣା ଏଥିରେ ଭାଷା
ପାଇଁ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଉଠିଛି । ଓଡ଼ିଆ ବୈଷ୍ଣବ ପଦ୍ୟାବଳୀ ସାହିତ୍ୟରେ ସେହିପରି ବହୁ
କବିତା ଅଛି, ଯେଉଁଥିରେ ସବୁ କାଳର ସବୁ ଦେଶର ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକାର ବାହାର ଓ
ଅନ୍ତର୍ଜଗତର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଅପରୂପ ଭାଷା ପାଇଁ ପ୍ରାବେନ୍ଦ୍ର ହୋଇଉଠିଛି । ବନମାଳୀ,
କବିସୂର୍ଯ୍ୟ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ କବିତା ଏସବୁ ଧର୍ମରେ ଗୌରବାନ୍ବିତ ।—ଏହି ଯୁଗ ପରେ
ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ସୁସ୍ଥପାତ ।

ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠଭୂମି

କବି ସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପୁରୁଷ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସାହିତ୍ୟିକ ପରିସ୍ଥିତି ଓ କାବ୍ୟିକ ପରମ୍ପରା ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା, ତାହାର ସ୍ୱାଭାବିକ ପରିଣତି ହେଉଛି ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଦିବ୍ୟ ଲେଖନୀରୁ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ଲବଣ୍ୟବତୀ ଆଉ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ଭଳି ଉଚ୍ଚାଙ୍ଗ କାବ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି । ପ୍ରାକ୍ ଭଞ୍ଜ ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଆ ଛନ୍ଦ ସାହିତ୍ୟର ଉନ୍ନେଷ ସଙ୍ଗେ ନାନାବିଧ ବାଣୀ, ବୃତ୍ତ, ରାଗ, ତାଳ ଛନ୍ଦାଦିର ସୃଷ୍ଟି କାବ୍ୟ-ଜଗତରେ ହୋଇଯାଉଥିଲା । ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ପ୍ରଭାବ ଓ କ୍ଲାସିକ କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟର ଆଦର୍ଶ, ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ପରମ୍ପରା, ଲୋକ ବିଶ୍ୱାସ ଓ ପୌରାଣିକତାର ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ ସେଯୁଗର କାବ୍ୟ-ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଲା । ଶିଶୁଶଙ୍କର, ଲୋକନାଥ ଦାସ, ଯିବିନ୍ଦ୍ରମ ଭଞ୍ଜ, ଅର୍ଜୁନ ଦାସ, ଅଚ୍ୟୁତ ହରିଚନ୍ଦନ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ କୃତିରେ ଶାବ୍ଦିକାବ୍ୟର ଧାରା ଅନନ୍ୟ ରୂପଶ୍ରୀରେ ବିମଣ୍ଡିତ ହୋଇଅଛି ଏବଂ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରତିଷ୍ଠା, ଅଲଙ୍କାର ଓ ସଜ୍ଜିତ ସାହିତ୍ୟରେ ଅସାଧାରଣ ରୂପସୂତ୍ର ଥିବାରୁ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଶାବ୍ଦିକାବ୍ୟ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ସମୃଦ୍ଧ ରୂପ ପ୍ରକଟିତ ହେଲା—

ସେ ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମୁଖ୍ୟତଃ ନୈସର୍ଗିକ ପଟ୍ଟକାବ୍ୟର ଥିଲେ ପରମ ଉପାସକ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଶାବ୍ଦିକତାରେ ଏମାନେ ଏତେଦୂର ମୁଗ୍ଧ ଥିଲେ ଯେ କବି କୁଳଗୁରୁ କାଳିଦାସଙ୍କ ସରଳ ଅଥଚ ରସାଳ କାବ୍ୟାବଳୀ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପରିହାସରେ କହୁଥିଲେ, “ରଘୁସାବିତାବ୍ୟମ୍ ତଦୁପରି ଟୀକା ସାପିତ ଭବ୍ୟା”, ଅର୍ଥାତ୍ ରଘୁବିଶ ଭଳି ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟ, ତାରି ଉପରେ ପୁଣି ମଞ୍ଜିନାଥଙ୍କ ଟୀକା, ଆଉ ସେହି ଟୀକାକୁ ପୁଣି ପାଠ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ?

ରାଜଦରବାରରେ ଏହିଭଳି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସମାଗମ ଓ ପ୍ରଭାବ ଦେଖିଲେ ମନେହେଉଥିଲା ଯେ ସେକାଳର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ପୁଣି ସାହିତ୍ୟିକ କବି ଓ ବିଦ୍ୱଜନମାନଙ୍କର କେବଳ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ନ ଥିଲେ, ବିଦ୍ୱସକ ଭାଷାରେ ଉଦରପୋଷକ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଅନ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଏହି ରାଜାମାନଙ୍କର ଦରବାରରେ ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଓ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିପତ୍ତି ଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତ ଅନୁଜ୍ଞ କବି ଓ

ସାହିତ୍ୟକମାନେ ଯଥୋଚିତ ପ୍ରେରଣା ଓ ରାଜକାୟ ପୁଷ୍ପପୋଷକତା ଲଭ କରିବାର ସୁଯୋଗରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେଉଥିଲେ । ସେହି କାରଣରୁ ଅନ୍ତତରେ ସାରଳା ଦାସଙ୍କୁ ସ୍ତ୍ରୀୟ ମହାକାବ୍ୟରୂପୀ ମହାଭାରତର ଉଦ୍‌ଯୋଗ ପଦର କୌଣସି ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟ ଘେନି ପୁରୀ ମୁକ୍ତମଣ୍ଡପ ସଭାର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳକୁ କୈଫିୟତ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା ।

ସେହି କାରଣରୁ ପୁଣି ସୋମନାଥ ଶିଷ୍ୟ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କୁ, ବଧୀର ମୂର୍ଖ ହରି ଦାସଙ୍କୁ ଘେନି ମୁକ୍ତମଣ୍ଡପସ୍ଥ ପଣ୍ଡିତସମାଜରେ ସ୍ତ୍ରୀୟ ଶକ୍ତିମଣ୍ଡଳର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା । ପୁଣି ପଣ୍ଡିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେବିକା ସ୍ୱର୍ଗସୁନ୍ଦରୀମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ପୁରୀର ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଭିଯୋଗ ହେବାରୁ ଅନ୍ଧାରୀ ବିଜେ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ରାଜା ଘଟଣାର ଅଲୌକିକତାରେ ବିସ୍ମିତ ଓ ଶଙ୍କିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲେ । ଏହିପରି ସମ୍ଭୂତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ପରାକୃତ ସାହିତ୍ୟର ସମର୍ଥକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୁହାଁ ଘେନି ଓଡ଼ିଶାର ଜାନପଦ ସମାଜରେ ପଞ୍ଚସଖା ପୁରୀର କାବ୍ୟକବିତା ତଥା ସାହିତ୍ୟ ଉର୍ଜ୍ଜ୍ୱଳ ହୋଇଉଠିଥିଲା । ଏହିପରି ପରମ୍ପରା ସମାଧାନ, ଏହି ଦୁହାଁ ବିଦ୍ରୋହର ନିରାକରଣ, ପୁଣି ଏହିପରି ସାରସ୍ୱତ ବିଶ୍ୱଜ୍ଞାନର ସମାଧାନ ଓ ସମୀକରଣ ଲାଗି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରେତତରୁପେ ଭୂମିଷ୍ଠ ହେଲେ କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ।

ଉତ୍କଳ ଆତ୍ମଜୀବନର ସଙ୍କେତ ତାଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ । ପିତାମହଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ୱର୍ଗୋବ ବାନ୍ଧ ଓ ତାହାର ପ୍ରତିଫଳିତ ମୂଳକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ‘ବୈଦେହୀଶ ଚଳାସ’ର ପୃଷ୍ଠି । ସତ୍ୟ ହେଉ ବା ମିଥ୍ୟା ହେଉ ଏହା ଅନୁମାନ କରାଯାଇଛି ଯେ ସେତେବେଳେ ଭାରତର ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡ ବା ଅଞ୍ଚଳରେ ଧାର୍ମିକ ସମ୍ଭୂତି ଘେନି ଦ୍ୱିବିଧ ଚିନ୍ତାଧାରା ପ୍ରବାହିତ ହେଉଥିଲା । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ, ଅନ୍ୟଟି ଶ୍ରୀରାମଙ୍କୁ ଘେନି ସାମ୍ବିଦ୍ୟାୟିକ ଭିତ୍ତିରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଉଥିଲା । ଅଧ୍ୟାପତିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କାଳକ୍ରମେ ବୈଷ୍ଣବ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅଙ୍ଗୀଭୂତ ହୋଇ ବଙ୍ଗ ଓ ଓଡ଼ିଶା ଅଞ୍ଚଳରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଉପାସନା ମାଧ୍ୟମରେ ମୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେବାରୁ ବୋଧହୁଏ ପରଜୟା ପ୍ରାଦିନିତ ବ୍ୟଭିଚାରରୁ ସମାଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୀରାମୋପାସନାମୂଳକ ସ୍ୱଳୟା ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାକୃତିକ ସୀମା ଓ ପରିସ୍ଥିତି ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଏହା ହିଁ ପ୍ରତିଭୂତ ହୁଏ ଯେ ବାଲେଶ୍ୱର, କଟକ, ପୁରୀ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ଅଗଣ ପ୍ରତିଷ୍ଠାର ପ୍ରତିଫଳିତ ରୂପେ ମୟୂରଭଞ୍ଜଠାରୁ କେନ୍ଦୁଝର ଓ ବଉଦ ବାଟେ ଗଞ୍ଜାମ ଘୁମୁସର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀରାମ ଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ଉପାସନା ଘୋଡ଼ ପ୍ରବାହିତ ହେଲା । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ରାମ ବିଷୟକ ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟ ଏ ସମସ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରେ ବିଶେଷ କରି ଗଞ୍ଜାମ ପ୍ରଭୃତି ଅଞ୍ଚଳରେ ଅଧିକ ଭାବରେ ପ୍ରକାଶମାନ । ଧନଞ୍ଜୟ, ଉପେନ୍ଦ୍ର, କୃଷ୍ଣଚରଣ,

କୃପାପିତୃ (ପିତୃ ରାମାୟଣ), କେଶବ ପଟ୍ଟନାୟକ, ସୂର୍ଯ୍ୟମଣି ଚ୍ୟାନ୍ ପଟ୍ଟନାୟକ (ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ରାମାୟଣ) ପ୍ରମୁଖ ବହୁ ବିଖ୍ୟାତ, ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଗଞ୍ଜାମ ବା ତତ୍ ସୀମାନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳର ।

କିନ୍ତୁ ଗୌଳୀ ବିରୁରରେ ଓଡ଼ିଶାର ଆଲଂକାରିକ ପରମ୍ପରା ସଙ୍ଗେ ସୁରଣୀୟ । ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ଧକାର ଯୁଗ ଉପରେ ଆଲୋକ ସମ୍ପାତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱର୍ଗତ ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଶିଳାଲେଖର ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ଏ ଦେଶର ସ୍ୱଭାବ ଫୁଲଭ ଆଡ଼ମ୍ବରପୁର୍ଣ୍ଣ ଗୌଳୀ ପ୍ରତି ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ଆଲଙ୍କାରିକମାନେ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି, “ଗୌଡ଼େ ସ୍ୱାକ୍ଷରତମୁରଃ” ଅର୍ଥାତ୍ ଗୌଡ଼ ଦେଶମାନଙ୍କରେ (ଉତ୍କଳ ଇତ୍ୟନ୍ତର୍ଗତ) କାବ୍ୟ କବିତାରେ ବର୍ଣ୍ଣାବଳୀର ଆଡ଼ମ୍ବର ପ୍ରତି ଅଧିକତର ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଇଥାଏ । କାବ୍ୟଯୁଗର ଉନ୍ନେୟ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଏହି ଅକ୍ଷରତମୁର ପ୍ରାୟ ଉତ୍କଳରେ ନୈସର୍ଗିକ ସମାଦର ବିଶେଷ ଭାବରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ମୌଳିକ ଗୁରୁତ୍ୱରେ, ବର୍ଣ୍ଣର ବନ୍ଧ-ବନ୍ଧ୍ୟାସରେ, ବିବିଧ ଅଳଙ୍କାରର ବିବିଧ ବିଳାସରେ ଲଳିତ ପଦ-କଦମ୍ବର ମଧୁର ପ୍ରୟୋଗରେ ନୈସର୍ଗିକ ସମଗ୍ର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ ମୃଦଣ୍ୟ । ସେଥିପାଇଁ ଉପାଭିଜାତ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବିଦଗ୍ଧପଦ୍ମାମଣି ଅର୍ଥାତ୍ କାବ୍ୟଯୁଗର ଶେଷାଦ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନୈସର୍ଗିକ ଗୌଳୀର ସ୍ପଷ୍ଟ ରେଖାପାତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ଆଲଙ୍କାରିକ ଆଦର୍ଶବାଦ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରୁର କଲେ ଉତ୍କଳୀୟ କବି ସମାଜ ଏକ ସମନ୍ୱୟ ସମ୍ପାଦନ କରବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଅଥବା ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଲଙ୍କାରିକ ମତବାଦକୁ ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ଦେବାକୁ କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଓ କାବ୍ୟର ସ୍ୱରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଔଚିତ୍ୟବାଦ, ଧୃନ୍ଦିବାଦ, ରସବାଦ, ଶବ୍ଦବାଦ ଅଳଙ୍କାରବାଦ ଓ ବନ୍ଧୋକ୍ତିବାଦର ସୂଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ଘନକୃଷ୍ଣ ସ୍ୱାୟ ରସକଲ୍ଲୋଳ କାବ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରହଣରେ ଉଦାହରଣ ଓ ଆଦର୍ଶ କାବ୍ୟର ଧର୍ମ ଓ ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ କହିବାକୁ ଯାଇ ପାଠକସମାଜ ରସକଲ୍ଲୋଳ ରୂପ କାବ୍ୟାଙ୍ଗନାକୁ କପରି ଗ୍ରହଣ କରିବେ, ପ୍ରକାରାନ୍ତରେ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ସମଗ୍ର ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ରାଜ୍ୟରେ କାବ୍ୟାଙ୍ଗନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏ ରୂପ ଉକ୍ତି ଅପୂର୍ବ ଓ ଅନନ୍ୟ । ଏଥିରୁ କବିଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଆଲଙ୍କାରିକତା ଓ ରସିକତାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ମିଳେ ।

କବି ଲେଖିଛନ୍ତି :—

“କନ୍ଦର୍ପ କଳାକୁଣ୍ଡଳା ହୋଇଥିବ ବାଳା,

କରୁଥିବ ଗତି ଭ୍ରାତା କଟାକ୍ଷ ଲଳା ।

କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ ହେଉଥିବ ଦୋଳାୟିତ,
କଲେ ତା' ଦର୍ଶନ ନୋହେଁ କେଉଁ ପୁଣି ଜାତ ।

କଣିଆଇ ଗୁହଁ ଥିବ ନାସିକା ପୁଲକ,
କହୁଥିବ ବନ୍ଧବାଣୀ ଅଳ୍ପ ଗେଲର ।

କର୍ଣ୍ଣ ତାହା ଶୁଣୁଥିବ ଦେଖୁଥିବ ନେତ୍ର,
କଲେ ତାରତମ ସ୍ପର୍ଶ ପୁଣି କେତେ ମାତ୍ର ।

କେବଳ ହିଁ ନୋହୁଥିବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତ,
କେତେବେଳେ ନୋହୁଥିବ ଅତି ଲଜ୍ଜାବନ୍ତ ।

କହୁବାକୁ କହୁଥିବ ସ୍ନେହ ଗର୍ଭ ବାଣୀ,
କି କରିବ ଇନ୍ଦ୍ରପୁଣି କର୍ଣ୍ଣ ତାହା ଶୁଣି ।

ପ୍ରକାଶ ଥାଉ କି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପଦରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅଳଙ୍କାରବାଦ
ସୂଚକ ଓ ଲକ୍ଷିତ ହେଉଅଛି । କନ୍ଦର୍ପ କଳାକୁଶଳା—ଏହି ଉକ୍ତିରେ ରସବାଦ,
କର୍ଣ୍ଣରେ କୁଣ୍ଡଳ ହେଉଥିବ ଦୋଳାୟିତରେ ଅଳଙ୍କାରବାଦ, କଣିଆଇ ଗୁହଁ ଥିବ
ଏବଂ କହୁଥିବ ବନ୍ଧବାଣୀ ଅଳ୍ପ ଗେଲରରେ ବନ୍ଧୋକ୍ତିବାଦ, କହୁଥିବ ଗତି ଭ୍ରାତୃ
କଟାକ୍ଷ ଲଳାରେ ଭିତ୍ତିତ୍ୟବାଦ, କେବଳ ହିଁ ନୋହୁଥିବ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତ ଏବଂ
କେତେବେଳେ ନୋହୁଥିବ ଅତି ଲଜ୍ଜାବନ୍ତରେ ରୀତିବାଦ ଥାଉ କହୁବାକୁ କହୁଥିବ
ସ୍ନେହ ଗର୍ଭ ବାଣୀ, କି କରିବ ଇନ୍ଦ୍ରପୁଣି କର୍ଣ୍ଣ ତାହା ଶୁଣିରେ ଧ୍ବନିବାଦ ଅତି ସୁନ୍ଦର
ଓ କୌଶଳ ସହକାରେ କବି ଗୁପ୍ତିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହି ଭାବରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇ ଭଞ୍ଜ ସ୍ତ୍ରୀ ଲବଣ୍ୟବତୀରେ ଅନୁରୂପ
ବର୍ଣ୍ଣନାର ସମାବେଶ ପୁସ୍ତକ କବିତା ସୁନ୍ଦର ଧର୍ମ ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରଦାନ-
ପୁସ୍ତକ ସେହିପରି ପ୍ରଚଳିତ ଆଲଙ୍କାରିକ ମତବାଦର ଟିକ୍ka ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ଏବଂ
ତଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରବାଦର ସମନ୍ୱୟ ସମ୍ପାଦନ କରିବାକୁ
କୁଣ୍ଡାବୋଧ କରିନାହାନ୍ତି । ଆମ ଦେଶର କାବ୍ୟ ପରମ୍ପରାରେ ଏହି ସମନ୍ୱୟବାଦ ହିଁ
ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭି କରିଛି । ସେଥିଯୋଗୁ ଭଞ୍ଜ କହୁଛନ୍ତି—“ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ୍ର କଣ ମୃଦୁ ଗୀତ
ବିରୁଦ୍ଧ, ଏଣୁକରି ଥିବ ଅଳଙ୍କାର ଯୁକ୍ତ ହୋଇ । ପଦ ସରଳ ଧ୍ବନିରେ ମାନସ ମୋହବ,
ଅର୍ଥାତ୍ମନ ପ୍ରଚରକୁ ଆନନ୍ଦ ହୋଇବ ।”

ଘନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରି ଭଞ୍ଜେ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ୍ର କଣ ମୃଦୁଗୀତ
ବିରୁଦ୍ଧରେ ରସବାଦ, ଏଣୁ କରିଥିବ ଅଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସେ ଅଳଙ୍କାରବାଦ,

ପଦ ସରଳରେ ରୀତିବାଦ, ଧ୍ବନରେ ମାନସ ମୋହବରେ ଧ୍ବନିବାଦ ଏବଂ ଅର୍ଥୀଜନ ପ୍ରବରକୁ ଆନନ୍ଦ ହୋଇବରେ ବଚ୍ଛାକ୍ତି ବାଦର ଯୁଗନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଏହିପରି ଆଂଶିକ ବିଚାର ବ୍ୟତୀତ ଆତ୍ମ୍ୟନ୍ତରାଣ ବା ଆତ୍ମିକ ବିଚାରରେ ବା ବିଶ୍ଳେଷଣରେ ବାସ୍ତାବ୍ୟ କାମଗୁହର ସଂଗ୍ରାସୀ ପ୍ରଭବ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । କାମଗୁହରେ ସୁନ୍ଦର, ସଫଳ ଓ ଆଦର୍ଶ ଦାମିତ୍ୟ ଜୀବନଯାପନ ପ୍ରଣାଳୀ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । କନ୍ୟାର ରୂପ ଯୌବନ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ମଧୁ ମନ୍ଦିର ବା ମଧୁଶଳ୍ୟା ବା କେଳି ମନ୍ଦିର ମାର୍ଗରେ ସନ୍ତାନ ପ୍ରସବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଓ ଅବସ୍ଥା ସଜ୍ଜାକୃତ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଚଢ଼ିରେ ଚତୁଷ୍ପତୀ ବନ୍ଧ ବିଧାନରେ ନାଗର ଯୋଗ୍ୟତା ଓ ବୁଦ୍ଧିମତ୍ତା କେବଳ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ନାନାବିଧ ଚାରିକଳା ଓ ଲଳିତକଳା ଗର୍ଭିତ ଚତୁଷ୍ପତୀ କଳାଶିକ୍ଷା ଦିଗରେ ମଧ୍ୟ ସଫଳାଶ୍ରମିତ । ସେଥିଲଗି ଲବଣ୍ୟବତୀର ସ୍ପଷ୍ଟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ “ଦେଖରେ ନଳିନୀ ନଳିନୀ” କିମ୍ବା “କବି ବିରାଗଲ” ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥଳରେ ବୁଦ୍ଧି ବିଚାର ମୂଳକ ପ୍ରହେଳିକା ସୃଷ୍ଟିରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ସମାଧାନ ପଦ୍ଧତି ଅନ୍ତର୍ଗତ । ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗୀୟ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ବିଦୁଷୀ ନାଗମାନଙ୍କର କୋଷାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଅଧ୍ୟୟନ ସଂସ୍ଥାପିତ । କବିସମ୍ରାଟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଅସାଧାରଣ ଶବ୍ଦ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଚଢ଼ିରେ ପୁଣି ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ବିଶେଷତଃ ମନ୍ଦିର ଗାଥରେ ଚାରିକଳା ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉତ୍କଳର ମନ୍ଦିରୋତ୍ତର ଯୁଗରେ କାମକଳା ବିଳାସର ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିପତ୍ତି ହେତୁ ସ୍ବ ପ୍ରଣିତ ବିବିଧ କାବ୍ୟ ସେହି ରଙ୍ଗରେ ହିଁ ରସାଶିତ ହୋଇଅଛି ।

ଚରିତ୍ର ଗଠନ ଦିଗରେ କବିମାନଙ୍କର ଦାୟିତ୍ବ ଓ ଦକ୍ଷତା ଦେଶକାଳ ପାତ୍ର ନିର୍ବିଶେଷରେ ସଂସ୍ଥାପିତ । ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଏ ନୀତି ପରୀକ୍ଷଣୀୟ । ସମାଜର ସକଳ ପ୍ରସଙ୍ଗ ବ୍ୟକ୍ତି ଯଦିଓ ଆଧୁନିକ ଦୃଷ୍ଟି କୋଣରୁ ପ୍ରାଚୀନ ବା ମଧ୍ୟ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରେ ସ୍ଥାନ ଲଭି କଣିନାହାନ୍ତି ତଥାପି ଯେଉଁ ଧୀରୋଦାତ୍ତ ଓ ଧୀରୋଦତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ନାୟକ ଚତୁଷ୍ପତ୍ତ ସେ ଯୁଗରେ ଚିହ୍ନିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କର ଆଚାର ବ୍ୟବହାର, ଚିନ୍ତାକଳାପ ଏବଂ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତଥା ସାମାଜିକ ବିଧି ବିଧାନରେ ପାଠକ ମଣ୍ଡଳୀର ଚରିତ୍ର ଗଠନକ୍ଷମ ନୀତି-ଉପାଦାନମାନ ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ସଫଳ ହୋଇରହିଅଛି ।

ଆଦର୍ଶ ନାୟିକା, ଆଦର୍ଶ ପିତା, ଆଦର୍ଶ ଶୃଙ୍ଗାରନାୟିକା, ସହାୟକ ମିତ୍ର ଏବଂ ପ୍ରାଣପ୍ରତିମ ସହଚରୀ ପରିପାତ୍ରର ଉପସ୍ଥେଗ୍ୟ ଧାର୍ମିକ ତଥା ନୈତିକ ଜୀବନର ଉଦ୍-ବୋଧନ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ହିଁ ଆଲୋଚକର ବିଶେଷ ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ଏସବୁ ସତ୍ତ୍ୱେ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ଗଂସାହିତ୍ୟରେ ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ଯଦି ଗଣମାନସର ଚିତ୍ତ ବୁଦ୍ଧିଜୀବର ସାଙ୍ଗୀତିକ ସ୍ବରମାଧୁର୍ଯ୍ୟର ସାହିତ୍ୟରେ ରସ ପରିବେଷଣ କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କରାଯାଇ ନଥାନ୍ତା । ବହୁ ବର୍ଷ ଧରି

ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତର ପ୍ରଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ପରିପୁଷ୍ଟ । ସୁଖୀ କର୍ଣ୍ଣାଟକୀ ସଙ୍ଗୀତର ମଧୁର ଝଙ୍କରରେ ଉତ୍କଳର ସଙ୍ଗୀତ ତଥା ସାହିତ୍ୟ ଦ୍ବ୍ୟ ଜୀବନରେ ସ୍ବିତ; କିନ୍ତୁ ମଧ୍ୟ ଯୁଗୀୟ ଗୁରୁ ସାହିତ୍ୟ କେବଳ ଖାଣ୍ଟି ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ । ସଙ୍ଗୀତର ଶ୍ରୁତି ଶ୍ରାବ୍ୟତା ଓ ମନୋରଞ୍ଜକତା ଯେଉଁ ପରିମାଣରେ ଆହାର୍ଯ୍ୟ କେବଳ ତେତିକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କବିମାନେ ସଙ୍ଗୀତର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ସଂସ୍କୃତି ଯଥାର୍ଥରେ ଧାର୍ମିକ ସଂସ୍କୃତି । ସାରଳାଦାସଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅସଂଖ୍ୟ ଶ୍ରଦ୍ଧାଳୁ କବିମାନେ ପଞ୍ଚଦେବତାର ଉପାସନାରେ ବ୍ୟଗ୍ର ଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖା ଯୁଗ ତଥା ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଗମନ ସମୟରୁ ବିଷ୍ଣୁ ବା କୃଷ୍ଣ ଉପାସନାର ପ୍ରାବଲ୍ୟରେ ପଞ୍ଚଦେବତାର ଉଦାର ଉପାସନା କ୍ରମେ ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତି ହୋଇ ଉଠିଲା । ବୋଧହୁଏ ସେହି କାରଣରୁ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚଦେବତାର ଉପାସକ ପ୍ରତିପତ୍ତିଶାଳୀ ଶାସନ ସ୍ଥାପ୍ତି ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀ କେବଳ ମାତ୍ର ବିଷ୍ଣୁ ଉପାସକ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କ ବରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ଼୍ଗହସ୍ତ ହେବାକୁ ଦ୍ବିଧା ବୋଧ କରିନଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ରାଜନୀତି ଉପେନ୍ଦ୍ର ମନ୍ତ୍ରପୁରୀଙ୍କ ଦ୍ବାରା ଓ ଶ୍ରୀମଦ୍ ସାହଚର୍ୟ୍ୟ ନାତିକୁ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କଲପଣ ସ୍ଥାପ୍ତି ଦ୍ବାରା ମାନଙ୍କର ଉଦାର ସଂଦେବ ଉପାସନା ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଶାସକର ସମନ୍ବିତ୍ତା ସଂଯୋଗ କରି ସୁଖୀ ଅରେ ସଂଦେବ ଉପାସନା ସାହିତ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ବକାର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କଲେ । ଫଳରେ 'ଲବଣ୍ୟବତୀ'ରେ ରାମ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କଠାରୁ ଦୁର୍ଗାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପାସନାର ସୂକ୍ଷ୍ମପାତ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଧାର୍ମିକ ସଂସ୍କୃତି ଯଥାର୍ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ସଂସ୍କୃତିର ଅବିଚ୍ଛେଦ୍ୟ ଅଙ୍ଗ । ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭଞ୍ଜ ତଥା ତାଙ୍କର ବଡ଼ ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ଗୁରୁକାର କ୍ରମେ ସମସ୍ତଙ୍କରେ ବଡ଼ ଦେବଉପାସନାର ମାର୍ଗ ପରିଷ୍କାର ପୁଷ୍ପକ ଉତ୍କଳରେ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ପ୍ରକାର ସୁନ୍ଦରର କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ।

ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟରେ ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନା

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକାଶରେ ଉତ୍କଳତମ ଜ୍ୟୋତିଷ ରୂପେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଭଞ୍ଜ ନଜର ଅଲୌକିକା ପ୍ରତିଭା, ଅସାମାନ୍ୟ ସୁଷ୍ଟବୁଦ୍ଧି ଓ ଅସାଧାରଣ ଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞାନ ବଳରେ ଉତ୍କଳ-ସାହିତ୍ୟଭଣ୍ଡାରକୁ ଚିରକାଳ ସକାଶେ ଘାସି ମନ୍ତ୍ର କରିଗଲେ । ତାଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଜାତୀୟମାନ ପରମ୍ପରା ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ଯେଉଁ ପାରିପାଶ୍ବିକ ଅବସ୍ଥାରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କର କବିତ୍ବ ଶକ୍ତିର ଉନ୍ନେଷ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ପରିବେଶ ଯୁଷ୍ଟରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କବିଗଣ ଓ ତାଙ୍କର ସୁଯୋଗ୍ୟ ପିତାମହ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା କରିଥିଲେ । ପିତାମହଙ୍କ ଉତ୍ସାହବାଣୀ ଓ ଶିକ୍ଷାଦାନରେ ତତ୍ପରତା ଏବଂ ପୂର୍ବ ଦେଶାତ୍ମବୀର ପରମ୍ପରା ଯୋଗୁଁ ଆମେ ଏପରି ଏକ ଭାସ୍ବନ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପାଇଲୁଁ । ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଭଞ୍ଜଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ସାଧାରଣତଃ ସରଳ ସାବଲୀଳ ଗତିରେ ଧାବିତ ହୋଇଥିଲା । ସରଳ ଭାବ ପ୍ରକାଶନରେ ବିଚକ୍ଷତା ଦର୍ଶାଇ ସରଳ ପଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଯୋଜନାରେ ଅଧିକାଂଶ କବି ସେମାନଙ୍କର ଶକ୍ତି ବିନିଯୋଗ କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କଠାରୁ ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରସ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଆଟୋପରେ ଓ କ୍ଳିଷ୍ଟ କଳ୍ପନାର ଆଧିକ୍ୟରେ ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟ କହିତୁ ଭାସିଯାନ୍ତୁ ହୋଇଉଠିଲା । କି ରସପ୍ରୟୋଗ, କି ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗ କି ପଦଯୋଜନା, କି ନାୟକନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନା—ସବୁ ଚିତ୍ତସ୍ବରେ କବିମାନେ ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ସେହି ଛୁଆ ବହୁଳ ପରିମାଣରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କଲା । ରାମଚାରକ ମନ୍ଥବଳରେ ଯୁଗାନ୍ତକାଣ୍ଡ କବିତ୍ବଶକ୍ତି ଅର୍ଜନ କରି ଭଞ୍ଜ ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶୀ ହୋଇ ପାରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳର ଶିଳ୍ପସମ୍ପଦ ପରି ତାଙ୍କ ରଚିତ କାବ୍ୟସମ୍ପଦ ରସମଣ୍ଡିତ, ଭାବଗୁମ୍ଫିତ ଏବଂ ମଞ୍ଜୁଳ । ଭାଷା ସ୍ବାଭାବିକ ଗୌରବରେ ଗର୍ବିତ, କମଳସୂତାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ନିଜର ଗର୍ଭର ଅନୁଭୂତିସମ୍ପନ୍ନ ସାଂସାରିକ ଜ୍ଞାନ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦୟର ଗର୍ଭର ଭାବଧାରା ପ୍ରସଙ୍ଗ କରିବାରେ ଅସାମାନ୍ୟ ନିପୁଣତା ଭାଷା ଓ ଶବ୍ଦରାଜ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଅନୁପମ ପାରଗତା ତାଙ୍କୁ ଯଶସୀ କରିଅଛି । ବିଶେଷତଃ ତାଙ୍କ ଅନୁଭୂତିରେ ରସାଳ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ଓ ନାୟକନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଆସାଧାରଣ କୃତ୍ତିତ୍ବ ଦେଖିଲେ ପାଠକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ବିତ ହୁଏ । ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ଓ

ଆଲୋଚନା ଏବଂ ସେଥିରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଲଭି ତାଙ୍କ ଜ୍ଞାନଭଣ୍ଡାରକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରନ୍ତି । ଶୃଣାଯାଏ, ଭଞ୍ଜ “ମେଦନକୋଷ”ର ସମସ୍ତ ଅଂଶ ଆୟତ୍ତ କରିଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଅନୁପମ କାବ୍ୟ, କବିତା, ନାଟକ, ମହାକାବ୍ୟ ଓ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରାଦି ଅତି ଉତ୍କମ ରୂପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଭଞ୍ଜ ସେଥିରେ ଯାହା ଲେଖନୀୟ, ଶୋଭନୀୟ ଓ ଗ୍ରହଣୀୟ ବୋଲି ବିବେଚନା କରିଥିଲେ, ତାହା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ନୈଷଧ ନିକଟରେ ଭଞ୍ଜ ଚରରଣୀ ।

ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଅଧିକାଂଶ କାବ୍ୟ ପ୍ରେମମୂଳକ । ନାୟିକନାୟିକାର ପ୍ରେମ, ମିଳନ ଓ ବିରହ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ସେ ପାଠକଙ୍କୁ ଜୀବନର ବିସ୍ମୟ, ଜୀବନର ଧ୍ବନିର ସନ୍ଧାନ । ତେଣୁ ଅଧିକାଂଶ ପ୍ରେମମୂଳକ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ସେ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ନାରୀମୁଖୀ ପ୍ରତିଭା ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଭଞ୍ଜ ଯେଉଁଠାରେ ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ସୁଯୋଗ ପାଇଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସିଦ୍ଧହସ୍ତତା ଅର୍ଜନ କରିଅଛନ୍ତି — ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଜ୍ଞାନ, ଅପୁର୍ବ ସୃଷ୍ଟି-କୌଶଳ, ମୌଳିକତା, କଳ୍ପନାର ଉଦାରତା, ସରସ ପ୍ରାଣତା, ରସିକତା, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଗ୍ରାହତା, ଦବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି, ରସ ସମାବେଶରେ କୁଶଳତା, ଛନ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗରେ ନିପୁଣତା ଉତ୍କମରୂପେ ଫୁଟିଉଠିଛି । ନାୟିକାର ଆପାଦମସ୍ତକ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ମନପ୍ରାଣ ଢାଳି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ସାହିତ୍ୟରେ ନାୟିକାକୁ କବିମାନେ ନାନା ଭାବରେ କଳ୍ପନା କରି ବର୍ଣ୍ଣନା ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉଦାହରଣ ସ୍ବରୂପ ରସିକଭକ୍ତ କବି ଘନକୃଷ୍ଣ ତାଙ୍କ ଅମରକାବ୍ୟ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ନାୟିକାକୁ ସରୋବର ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । କବି ଲେଖିଲେ କୃଷ୍ଣ କହୁଛନ୍ତି—

“କେଉଁ ଗୋପୀ ମୁଁ ଥିଲି ଅନାଥ ବୋଲନ୍ତି ତୋ ଅଙ୍ଗ କାମ୍ୟ-ସରୋବର
କାନ୍ତି ସୁଦ୍ଧ ଜଳ କେଶ ଶରବାଳ ବଦନ କମଳ ପ୍ରକାର ।

କମଳା,—ନୟନଯୁଗଳ ସଫରା,
କୁଚ ଚନ୍ଦ୍ରବାକ ନଖ କହ୍ନାରକ ସକଳ ଜନ ମନୋହାର ।

ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ —

“ବାହୁ ଦ୍ରୌତ ମୃଣାଳମାସ୍ୟକମଳଂ ଲବଣ୍ୟଲୀଳାଜଳମ୍
ଶ୍ରୋଣୀ ଓର୍ଥଶିଳା ଚ ନେତ୍ରଶଫର ଧର୍ମିଶୈବାଳକମ୍
କାନ୍ତାୟାଃ ସୁନରନ୍ଦ୍ରବାକଯୁଗଳଂ କନ୍ଦର୍ପ ବାଣାନଲି-
ର୍ଦ୍ଦନ୍ତା ନାମାବଗାହନାୟ ବିଧନା ରମ୍ୟ ସରୋ ନିର୍ମିତମ୍ ।

ଉକ୍ତ ଶ୍ଳୋକର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ରସକଲ୍ଲୋଳରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଆଧୁନିକ କବି ଗୋଲକ ପ୍ରଧାନ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଇନ୍ଦ୍ରରେଖା କାବ୍ୟରେ ନାୟିକାକୁ ନଦୀ ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । କବି କହୁଲେ—

ଅଜନା ହୋଇଲି ସରିତ ସରି
ଅଶେଷ ରସ ତହିଁ ଅଳ୍ପ ପୁରି
କରସାତ ତାର ଅତି ସୁନ୍ଦର
ଖୋସା ସୁଭର୍ଷଣ କି ମନୋହର
କୋକପ୍ରମା ଯହିଁ—ତେଲ ଖସୁଁ ଜଳ ମଧୁ ଦିଶଇ ।

ଆହୁରି—ବାଲିମାନ ପର ଶ୍ରେଣେ ମାନସେ
ବସନ ଉଡ଼ି ବାମା ଜାନ୍ତି ଦିଶେ
ମାନନେନ୍ଦ୍ର ସକଳରେ ଖେଳଇ
ଅନଙ୍ଗ ମକର ବସଇ ଯହିଁ
ବଜ୍ରନାଶିଣୀ—କରି କରେ ସେ ମହୁର ଗମନ ।

ଯୁଗ-ଧର୍ମର ପ୍ରଭାବକୁ ଏହି ଆଧୁନିକ କବି ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କବିମାନଙ୍କ ଭଳି ନାୟିକାବର୍ଣ୍ଣନାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଲେ — ଏହା ହିଁ ବିଚିତ୍ର । ଯାହାହେଉ ଉପରେକ୍ତ ଦୁଇପ୍ରକାର ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଆମେ ରସର ପରିଚୟ ପାଇଲେ ମଧ୍ୟ ନାଟର ନଗ୍ନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାଜନିତ ସାମାନ୍ୟ ଅଶ୍ଳୀଳତା ଦୋଷରୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ତାର ସ୍ବାଭାବିକ ସ୍ମରଣ୍ୟତା ହରାଇଅଛି । ମାତ୍ର ଉକ୍ତ ତାଙ୍କ ନାୟିକା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଶ୍ରେଣୀରେ ନିଜର ମୌଳିକତା ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟଜ୍ଞାନ ଓ କବିରତ୍ନତ୍ବ ରକ୍ଷା କରିଅଛନ୍ତି । ପୁରଦ୍ରା-ପରିବେଶରେ ପୁରଦ୍ରାକୁ ଲିପି ରୂପରେ କଳ୍ପନା କରି ଉକ୍ତ ଲେଖିଲେ—

ସର୍ପପୁରେ ଯାଇ ପଦ୍ମ କହୁଲେ ମହାଜାତ ହେମମଞ୍ଜରୀ
ସୁଜନ୍ମବତୀ ସୁଜନ୍ମରେ ଚଳିତ ପଦାବଳୀରେ କି ମାଧୁରୀ
ସଫଳ—ତହିଁ ପୁଣି ଫଳ ଏତେକ
ସବେରୁହ ଚମ୍ପା କୁମୁଦ ପାଟଳୀ ନିଆଳୀ ଶିଶୁପଥ ଅଶୋକ । (୧)

ସଫଳ ଆମ୍ଭ ତାଳିମ୍ବ ବିମ୍ବ ଦ୍ରାକ୍ଷା ରୁମ୍ଭୀ ନାରଙ୍ଗ ମାତୁଲଙ୍ଗ
ସାରଙ୍ଗ ଶଞ୍ଜନ ଚକୋର ମୟୂର ଶୁକ କପୋତ ହଂସ ସଙ୍ଗ
ସବୁପେ—ମହା ଅଭୁତ କଥା ଏହି,
ସପତ ଜାତି ଫଳ ଫଳ ବିହୀନ ଲତାକେ ଥିବା ଶୁଣା କାହିଁ । (୧)

ଭଞ୍ଜଙ୍କ ନାୟିକା ନୟା ନୁହେଁ, ସରୋବର ନୁହେଁ, ମାତ୍ର ସେ ଲତା—ସେ ପୁଣି ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଲତା; ସୁଗନ୍ଧବତୀ ଗମନଶୀଳା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଲତା—ସେ ଲତାରେ ସାତ ପ୍ରକାର ଫୁଲ, ସାତ ପ୍ରକାର ଫଳ ଆଉ ସାତ ପ୍ରକାର ବିଦଗ୍ଧମ ଅଛି । ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ କରି କଲ୍ଲନା । କି ଅପୂର୍ବ ଗୁରୁଣ । ଏହିଠାରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଗୌରବାନ୍ବିତ । ପାତାଳପୁରରେ ପବିତ୍ର ରାସି ଯାଇଁ କହିଲେ ଯେ, ମହାରେ ଗୋଟାଏ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣଲତା ଜନ୍ମଗ୍ରନ୍ଥଣ କରିଛି । ସେ ଲତାରେ ସରୋରୁଦମୁଖ, ଚମ୍ପାଦେହ, କୁମୁଦଦାମ, ପାଟଳୀଶ୍ରବଣ, ନିଆଳୀ କରତଳ, ଶିଶୁପଦ୍ମ ଦେହ, ଅଶୋକ ପତାଙ୍ଗ ଲି, ଆମ୍ବ ଅଙ୍ଗ ବା ଦେହ, ତାଳିମ୍ବ ଦନ୍ତ, ବିମ୍ବଅଧର, ଦ୍ରାକ୍ଷା କୁରୁଗ୍ରନ୍ଥନ, ତୁମ୍ବାସିଚିତ, ନାରଙ୍ଗଫଳ, ମାତୁଳଙ୍ଗ ଖୋଷା, ସାରଙ୍ଗବଚନ, ଶଞ୍ଜନନେନ୍ଦ୍ର, ଚନ୍ଦ୍ରକାରସନ, ମୟୂରକେଶ, ଶୁକନାକ, କପୋତ ଗଳଦେଶ, ହଂସଗମନ ପ୍ରଭୃତି କଲ୍ଲନା କରିଯାଇଛି ।

ନାୟିକାକୁ ଲତାରୂପରେ କଲ୍ଲନା କରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସମଗ୍ର ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟରେ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ । ଭଞ୍ଜକାବ୍ୟରେ କରି ଲେଖିଲେ—

“ହରଶ୍ଚୟା ଶାଳଲତେବ ଜଙ୍ଗମା
ରୁଚାଦିବଃ ସ୍ଥାୟୀ ରବାରପ୍ରସ୍ଥ
ଶଶାଙ୍କକାନ୍ତେରଧିଦେବତା କୃତଃ
ସୁତାଦଦେବତସ୍ୟ ସୁତାୟ ମୈତ୍ରୀ—”

ଗମନଶୀଳା ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣମୟୀ ଶାଳଲତା ପରି ଅରରପ୍ରସ୍ଥ ବିଦ୍ୟୁତ୍ ତୁଳ୍ ନନ୍ଦକାନ୍ତି ସଦୃଶ ଅଧିଦେବତାକୃତି ମିଥୁଳାଦେଶର ରାଜସୁତା ସୀତାଦେବୀଙ୍କୁ ଦଶରଥଙ୍କ ପୁତ୍ର ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହିତ ବିବାହ କରିଦେଲେ ।

ହରଶ୍ଚୟା ଲତାକୁ ଭଞ୍ଜ ଯେମିତି ଗୁପ୍ତ କରି ନିଜର ଶବ୍ଦଯୋଜନାର ବିଶେଷତ୍ଵ ଦର୍ଶାଇ ଅଛନ୍ତି । ନାୟିକାର ମୁଖ, ନେତ୍ର, ଅଧର, ନାସିକା, କର୍ଣ୍ଣ, ଗଳଦେଶ କୁଚ, ନେତ୍ରପ୍ରାନ୍ତ, ଗଣ୍ଡଦେଶ, ଜଞ୍ଜ, ପାଦ ଓ କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କରିସମ୍ରାଟ ଭଞ୍ଜ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ମଧ୍ୟ ନିଜର ମୌଳିକତା ବଜାୟ ରଖିଅଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ମୁଖ ଓ କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କରି କିପରି ଦକ୍ଷତା ଅର୍ଜନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା କେତେକ ଉଦାହରଣରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହେବ । ଭଞ୍ଜ ତାଙ୍କ ଲବଣ୍ୟବତୀ, ରସିକଦ୍ଵାରାବଳୀ ପୁରାପରିଶୟ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ଓ ବୈଦେହୀଶବିଳାସରେ ପ୍ରାୟ ଏକ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଭଞ୍ଜ ଗତାନୁଗତକତାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି । ଭଞ୍ଜଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନେ ବିଶେଷ କରି ବିଦଗ୍ଧ କରି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଭଞ୍ଜଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାସାଦକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଅଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କବିମାନେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତେ

ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପଦାଙ୍କ ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି । କି ବର୍ଣ୍ଣନାଛବି, କି ଛନ୍ଦପ୍ରୟୋଗ, କି ଅଳଙ୍କାର ସମାବେଶ, ସବୁ ଦିଗରେ ଅଧିକାଂଶ କରି ଏପରି କି ଅଧୁନକ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପୁରୋଧା ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଅନୁସରଣ କରିଛନ୍ତି । ଭଞ୍ଜ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ମହନ କରି ଯେଉଁ ପୃଥା ଆହରଣ କଲେ, ସେହି ପୃଥା ପାଳ କରି ଭଞ୍ଜଯୁଗର ଅଧିକାଂଶ କରି ନିଜ ନିଜକୁ ଧନ୍ୟ ମଣିଲେ । ଭଞ୍ଜ ତାଙ୍କ ପୁରାତ୍ତା ପରିଷ୍କାରରେ କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନାର ରୂପରେଖ ଦେଇ ରଚିଲେ—

ସୁକୁନ୍ତଳା ସୁକୁନ୍ତଳା, ମଳକୁଟିଳ ଗହଳ
ଚିକ୍‌କଣ ଲମ୍ବ ଶିଉଳ ବାସ ନବାସ,
ସୁହୃଦ ମୁତ ବରଷା ପୁଚ୍ଛ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ପାଇଁ
ଗଳଥା ପାଇଲ ଯାଇଁ ଲେକେଶ ପାଶ ।
ସେ ଚିହ୍ନ ଚନ୍ଦ୍ର କା ପ୍ରମାଣ
ସଭୟ ହୋଇଲେ ପୁଣି ଉପମାଗଣ । ୧ ।
ଶୀକର ଅଶ୍ରୁ ନିକର ମୁତ କାଳେ ଜଳଧର
ଉଦେ ହୋଇ ଅନୁକ୍ଷଣେ କରେ ଯା ଘୋଷା,
ଶୁଣାଇ ସବୁକୁ କହୁ ମୁଁ କେଶ ସମାନ ନୋହୁ
ଘେନକେଶୀ ବୋଲିବାର କବିଜ ଦୋଷ
ସହୃଦତା କଳ୍ପଳ କଲ,
ସଦଳିତ ହୋଇ ନେସେ ଅଞ୍ଜନ ହେଲ । ୨ ।

ସୁକୁନ୍ତଳା ପୁରାତ୍ତାଙ୍କ ମଳ କୁଟିଳ ଗହଳ ଚିକ୍‌କଣ ସୁକୁନ୍ତଳା ସଙ୍ଗରେ ସମାନ ହେବାପାଇଁ ମୁତ ମୟୂର ତାର ପୁଚ୍ଛ ଦେଖାନ୍ତେ ବ୍ରହ୍ମା ଗୋଟାଏ ଗଳଥା ଦେଲେ । ସେହି ଗଳଥାର ଚିହ୍ନ ସ୍ବରୂପ ମୟୂର ପୁଚ୍ଛରେ ଚନ୍ଦ୍ର କା ଦେଖାଯାଉଛି । ଅନ୍ୟ ଉପମାମାନେ ଭୟ ପାଇଲେ । ମେଘ ତାଙ୍କ କେଶ ସହୃଦ ସମାନ ନ ହୋଇ ସଂସଦା ଆକାଶରେ ଉଦେ ମୋଇ ଅଶ୍ରୁ ନିକର ତ୍ୟାଗ କରୁଛି ଏବଂ ସେ ସେ ସମାନ ନୁହେଁ, ଏକଥା ସାଧାରଣରେ ତାର ଘୋଷଦ୍ବାରା ଜଣାଉଅଛି । ଅଞ୍ଜନ ସମାନ ନ ହୋଇ ପାଶ ରୋଜ ଦଳିତ ହୋଇ ନେସରେ ରହୁଛି । ବୈଦେହ୍ୟଶ ବିଳାସରେ କବି କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କହୁଛନ୍ତି—

ବ୍ୟକ୍ତ ଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କ ଉଣା ମୁଖ ମଣ୍ଡଳେ କରୁଁ
ବିଳାପି ଶିଶୁ ଚମରୁ ଦେଉ କହନ୍ତି କେଶରୁ
ବରଷା ଏଣି ପୁଚ୍ଛକୁ ଆଣି ଉପାଟି ଛେଦି ଜନେ
ବିକି ଏତିକି ମୁଖ ବୋଲି କି ଦେଖାନ୍ତି ଏ ଲୁବନେ

ବିକର୍ତ୍ତନିକା ସେ ସମେ ମଜ୍ଜା ଗାତ କୁହୁତେ ସ୍ନେହ
ବିଷା ସେ କଳା ସଙ୍ଗମେ ମେଳା କାଳେ କାଳୀୟ ବହୁ
ବ୍ୟୋମ ଧୂମକୁ ତାହା ସମକୁ ଲକ୍ଷିବା କି ମାନସେ
ବିରାବ କରି ଦେହେଁ ମୁଁ ସରି ବୋଲି ଉଦୟ କାଳେ

ଏକ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା—ସେହୁ ମେଘ, ଏଣି; ମୟୂରମାନେ ସୀତାଙ୍କ କେଶ
ସହୃଦ ଭୁଲମୟ ନୁହନ୍ତି । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ମେଘ ସମାନ ନୁହେଁ ବୋଲି ମହାଶୟ
କରୁଛୁ ।

କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରରେ କେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ମଧ୍ୟ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରକାରର—
ମଳ ଚକ୍ରକଣ କୁଟିଳ କୋମଳ

ପ୍ରଳୟ ଗହଳ ସୁଗନ୍ଧସ୍ଥଳ

ଏମନ୍ତ କେଶେ କି ଭୁଲ ସମ୍ପାଦ

ଏତେ ଗୁଣେ ଅଛି କାଳିନ୍ଦୀ ନଦୀ ସେ ।

ରମ୍ୟ ଭୟଙ୍କର ସ୍ଥାନ ସେ

ଘେନି ଉରୁରୁ ପାଇବି ଭାବିଟି ଦେଖାଇ ଦେଲୁ ପୁଲିନ ।

ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାର ଭୂରି ଭୂରି ନିଦର୍ଶନ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ

ହୁଏ ।

ନୈସର୍ଗିକତା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଲେଖିଲେ —

ଅସ୍ୟାଃ କରୁନାଂ ଶିଖିନଶ୍ଚକନ୍ତୁ

ବଧୂଂ କଳାପୌ ବିମତେରଗାତାଂ

ତେନାୟ ମେଭଃ କମପୁକ୍ତ ପୁଷ୍ପେ

ପୁଷ୍ପେରଭସ୍ମିଦଘାସ କମର୍ଦ୍ଦବନ୍ଧୁମ୍ ।

ସମ୍ଭବତଃ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କର କେଶପାଶ ସହ ମୟୂର କେଶକୁ ବଧାତା ଭୁଲନା
କରୁ କରୁ ତାଙ୍କ ମନରେ ଚିନ୍ତା ହେବା ହେତୁ ମୟୂରର ବର୍ଣ୍ଣ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କେଶ ସହୃଦ
ଭୁଲନା ନ ହେବାରୁ ରାଗରେ ନିଜ ହସ୍ତରେ ମୟୂର କେଶରେ ଗୋଟାଏ ଧକ୍କା
ଦେଲେ । ସେହି ଧକ୍କାର ଚିହ୍ନ ସ୍ବରୂପ ମୟୂର ପୁଚ୍ଛରେ ଚନ୍ଦ୍ରକା ଦେଖାଯାଉଛି ବୋଲି
କବି କଲ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ।

ଆହୁରି—ଚକ୍ରପ୍ରକର ଜୟନ୍ତି ତେ

ବଦୁର୍ଗା ମୁଧନି ଯାନ୍ ବିଦୁର୍ଗି ସା ।

ପରୁନାପ୍ୟପୁରସ୍ତୁତେନ ତତ୍ତ୍ବ

ଭୁଲନାମିଚ୍ଛନ୍ତି ରୂପରେଶ କଃ ।

ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କେଶ ସହୃଦ ଚମସା ମୃତର ସୁଚ୍ଛ ସମାନ ନ ହେବାରୁ ବ୍ୟାତା କହିଲେ “ରେ ପଣ୍ଡା, ତୁ କଦାପି ତୋରି ସୁଚ୍ଛ ଘେନି ଦମୟନ୍ତୀର କେଶ ସହ ସମାନ ହୋଇ ପାରିବୁ ନାହିଁ ।”

କୃଷ୍ଣରାମଙ୍କ କବିତାରେ ମଧ୍ୟ କେଶର ବର୍ଣ୍ଣନା ଠିକ୍ ପୁଞ୍ଜପରି ଅଛି ।

“ନ ଜମୁତ ଛେଦଃ ସହ ଗଗନରାଶି ନ ଚ ତମୋ ।
ନ ତସ୍ୟେନ୍ଦୋ ମୈତ୍ରା ନ ଚ ମଧୁକରାସ୍ତେପି ମୁଖା
ନ ପିଚ୍ଛଂ ତତ୍ କେକା ନ୍ୟୁବତମସି ତୋୟଂ ନ ଚ ମଣିଃ
ମୁଦୁହାତ୍ ବିକିର୍ତ୍ତଂ ଘନଚକ୍ରରପାଶୋ ମୃଗଦୃଶଃ ।

ମେଘ, ଅନ୍ଧକାର, ଭ୍ରମର, ମୟୂରମଣି ଏମାନେ କୌଣସି କୌଣସି ଗୁଣରେ ନାହିଁକାର କେଶଠାରେ ନୁହନ୍ତି । ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର କରୁଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏମାନେ ସମାନ ନୁହନ୍ତି । ଉକ୍ତି ଏସବୁ କବିତା ପାଠ କରି ଅବିକଳ ଏହି ଭାବ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଶବ୍ଦଯୋଜନା ଦେଇ ନିଜର କାବ୍ୟକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି ।

ମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତି ସହୃଦ ସାହିତ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରସାବିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱରୂପା ପରିଚୟରେ ଉକ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ—

ସଉରଭ ପୁର ହୋଇଲ ଶରୀର ପଦ୍ମ ଯେ ହାରିଲ ମୁଖେ
ସବ ତୋ ମୁଖେ ବୁଢ଼ାଇ କି ତା ଦୋଷ ଛଡ଼ାଇ ବହୁଲ ସୁଖେ ।

ମୁଖର ସୌରଭରେ ସମାନ ନ ହୋଇ ପଦ୍ମ ହାର ମାନି ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ତା ଦୋଷ ପ୍ରକାଶନ କରୁଛି ।

ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଲେଖିଲେ—

ସୁସମା ବିଷୟେ ପଦ୍ମାକ୍ଷଣେ
ନିଖିଳଂ ପଦ୍ମମରାଜି ତନ୍ମୁଖାତ୍
ଅଧୁନାପି ନ ଭଙ୍ଗଲକ୍ଷଣଂ ।
ସିଲିଲୋନ୍ମୁଳ୍ଲନ ମୁଖିଂ ତସ୍ମିନ୍ ।

ସୁସମା ବିଷୟର ପଦ୍ମାକ୍ଷଣ ହେଲାବେଳେ ପଦ୍ମରୂପିକ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ମୁଖ ସହୃଦ ସମାନ ହୋଇ ନ ପାରି ପରସ୍ତ ହେଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ପରାଜୟର ଲକ୍ଷଣ ସ୍ୱରୂପ ସେମାନେ ପାଣିରେ ବୁଡ଼ି ନ ରହି ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉପରକୁ ଉଠୁଅଛନ୍ତି ।

ସୀତାଙ୍କ ମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ବୈଦେହୀ ଶିଳାସରେ କବି କହିଲେ—

ବନଜ ଆଦରଣ କି ବାଦ ରଚି ହୁଅନ୍ତେ ଯୋଗ

ବିସ୍ତାରି ଆହ୍ୱା କି ଝଲି ଆମାଳୀୟ ସୁବାସ ମୁଖ

ବିଲେଇ ଚଳି ସୁଧା କଲ୍ଲୋଳ ଲବଣ୍ୟ ସରତରେ

ବିକାଶ ହ୍ରାସ କରାଇ ହାସ୍ୟହାସକୁ ନିରନ୍ତରେ ।

ସୀତାଙ୍କ ମୁଖ ସହିତ ପଦ୍ମ ଓ ଦର୍ପଣ ସମାନ ହୋଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ ।

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀରେ କବି ଲେଖିଲେ —

ରବିକର କଞ୍ଚି ଛବି ବଦନ

ଦୁଇଗୁଣ କରି ନାହିଁ ସଦନ

କମଳ ଦର୍ପଣ ଚନ୍ଦ୍ର ବଦନା —

ବୋଇଲେ ତେବେ ହେବ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ବନା ସେ

ଏ ଉପ ଲକ୍ଷଣ ଛନ୍ଦ ଯେ

କେବଳ ସ୍ୱକୃତ ଥିଲୁ ଚରଣ ଆଗରେ ପଡ଼ିବ ପଦ୍ମ ଯେ—

ପଦ୍ମ ତାଙ୍କର ମୁଖକାନ୍ତର ସମାନ ନୁହେଁ, କାରଣ ଝଲି ଓ ଅଭିନୟ ସେଠାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ସେ ସମାନ ନ ହୋଇ କେବଳ ପୁଣ୍ୟ ଥିବାରୁ ଚରଣ ଆଗରେ ଆସି ପଡ଼ିବ—(ପଦ୍ମ ସମାନ ପାଦ) ଦର୍ପଣ ମଧ୍ୟ ସମାନ ନୁହେଁ । ଏହିପରି ମୁଖ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମସ୍ତ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ପୁଣି ନାୟିକାର କାନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ମଧ୍ୟ ନିଜର ଦକ୍ଷତା ଫୁଟାଇ ଅଛନ୍ତି । ଲବଣ୍ୟବତୀରେ ସେ ବର୍ଣ୍ଣନା କଲେ—

ଶୁଣ ରସିକେ ନବ ଯଉବନୀ; ହୋଇ ବନିତା ମଣ୍ଡଳ ଅବନୀ ।

ଏଣୁ ଉପସାଗଣେ ନିରନ୍ତର, କି କରିବା ଭାବ ହେଲେ କାତର ।

ଝଲି କାନ୍ତିରେ ଲଭିବ ଶ୍ରୀଦଳ, କଲ କଣ୍ଠକ ଦୁର୍ଗଳୁ କେତକୀ ।

ନାସାପୁଡ଼ା ପୁଲିବାର ଅନାଇଁ, ଭାଷା ବହେ ଶୁକ ମନ ମନାଇ ।

ସୀତାଙ୍କ କାନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ତାଙ୍କ ବୈଦେହୀ ଶିଳାସରେ କହିଲେ—

“ବିଗ୍ରହକାନ୍ତି କି ଝଟକନ୍ତି କନକ ଅନାଇଲ

ବାନବତ୍ତାଇ ଅଗ୍ନିରେ ଦହୁ ଶିଳେ କଷାଇ ହେଲ

ବଣିକଶ୍ରେଣୀ ଅସମ ଜାଣି ହେଲେ ପ୍ରହାରଦାନୀ

ବସାଇ ଭୁଲେ ରତି ଏ ବୋଲେ ତେତିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସେନ ।”

ସୀତାଙ୍କ କାନ୍ତି ସହିତ ସମାନ ହେବାପାଇଁ କନକ ଇଚ୍ଛା କଲ । କିନ୍ତୁ ସମାନ ନ ହୋଇ ଅଗ୍ନିରେ ନିତି ଦହୁ ହେଉଛି । ଖାଲି ଏତିକି ନୁହେଁ, ବଣିକ-ଶ୍ରେଣୀ ତାକୁ ଅସମାନ ଜାଣି ଶିଳତର ବସାଇ ପ୍ରହାରଦାନୀ ହେଲେ । ତାପରେ

ସେ ମାତ୍ର ରହିବ ଏହା କହି ତାକୁ ଚାଲି କରଦେଲେ । ଲବଣ୍ୟବତୀର କାନ୍ତି ସହ ସମାନ ହେବା ପାଇଁ ଉପମାମାନଙ୍କର ଭାଲେଣି ପଡ଼ିଲା— କେତକା ବରୁଣ ଭୟ କରି କଣ୍ଠକ ଦୁର୍ଗକୁ ଆଣି କଲା ।

ଭଞ୍ଜଙ୍କଦ୍ୱାରା ପ୍ରସ୍ତବିତ ହୋଇ ବିଦଗ୍ଧ କରି ଅଭିମନ୍ୟୁ ରାଧାଙ୍କ ଶୋଭା ଓ କାନ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଆନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସେ ନିଜେ ତାହା ସ୍ୱୀକାର କରି କହିଛନ୍ତି—

“ଉପଇନ୍ଦ୍ର ପଦ ଅଭିମନ୍ୟୁ ମନୁ,
ଉପେକ୍ଷା ଯେ ନୋହୁବ ତ ଦିନୁଦିନୁ ।”

ସେ ଲେଖିଲେ—

ଉପମାମାନେ ଅପମାନେ ପଡ଼ିଲେ, ସୁସମା ସମ ନୋହୁବାରେ
ରମା, ଉମା, ରତି, ବାଣୀ ଆଣି ଖ୍ୟାତି ହୋଇଲା ନାମ ଆଶ୍ୱସରେ—

କାନ୍ତିକି, ଅଲକ୍ଷରେ ତିକ୍ତ ଚମ୍ପକ

କେତକା କଣ୍ଠକା ଦୁର୍ଗେ ଆଣେ କଲା

ଅଗ୍ନିରେ ଦାହଲା କନକ ।

ନୟନ ଆନନ ହାସବାସ ବାହୁ କରି ଚରଣ ଉଦରକୁ

ଉପମା ଆଶ୍ୱସେ କରି ଛୁ ଛୁ ଭାଷେ ମନ ଘେନିଲା ବିମନକୁ

ପଙ୍କଜ, ତାପକୁ ସାଧୁଲା ବିଷମେ ।

ଜଳ ପ୍ରବଳରେ ବଳେ ବୁଡ଼ିଗଲା ମାନରେ ଧନ୍ୟ କଲେ ହମେ ।

ଏହିପରି ଅନେକ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇ ପାରେ । ପୁଣ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ, ଖାଲି ଅଭିମନ୍ୟୁ ନୁହନ୍ତି, ଉନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅଧିକାଂଶ କବି ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତବରେ ପ୍ରସ୍ତବାନ୍ୱିତ । ତାଙ୍କର କବି କଲ୍ୟାଣ ଓ ଦବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ସାବଲୀଳା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବହୁତୋନ୍ମୁଖୀ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ବର୍ଣ୍ଣନା କୁଶଳତା, ଗ୍ରନ୍ଥା ପ୍ରସ୍ତୋତରେ ବିଚକ୍ଷଣତା, ଅଲଙ୍କାର ଧୂରଣତା, ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ଅପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦୀ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତାଙ୍କୁ କବି ସମ୍ରାଟ ଆଖ୍ୟାରେ ଆଖ୍ୟାୟିତ କରିଛି । ତାଙ୍କର କାବ୍ୟକବିତା ପାଠକ ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ମୃଗ୍ୟ ଓ ଚମତ୍କୃତ କରେ । ଜଣେ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ “ନାନାପ୍ରକାର ରସର ସନ୍ଧାନ କରିବାପାଇଁ” ଆମକୁ ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟ କାନନରେ ପାଦ ଦେବାକୁ ହୁଏ । କାନନରେ କୁସୁମ ଫୁଟେ,

କଣ୍ଠା ମଧ୍ୟ ଥାଏ । ବିଶେଷତଃ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ, କାନନରେ କଣ୍ଠା ଅନେକ ଖୁଟେ । ସେଗୁଡ଼ିକ କେବଳ ଆମ ଜ୍ଞାନଦଗ୍ଧତାକୁ ବିଚ୍ଛକରେ । ପୁଣି ସେହି ଜ୍ଞାନର ଜାଗ-ରଣରେ ସେହି କଣ୍ଠାକୁ କାଢ଼ି ଦେବାକୁ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ଏହି ପ୍ରକାର କଣ୍ଠାକର ବିଚ୍ଛ-ବହିଷ୍କରଣ ଫିସ୍ତାରେ ଲଭ ହୋଇଥାଏ ଅପୂର୍ବ କାବ୍ୟାନନ୍ଦ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସମ୍ପଦର ଉନ୍ନତ ଭାବଧାରା ଏବଂ ରସର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରସ୍ରବଣ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚି ମାନସାୟୁ ଚିତ୍ତ ଯେଉଁ ଆନନ୍ଦର ଅର୍ଚ୍ଚନା ଲଭି କରେ, ତାହା ହୁଏ ଅନବଦ୍ୟ ଶ୍ଳାସ୍ୟ ।”

ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ପାତ କଲେ ସର୍ବାଗ୍ରେ କବିକୁଳକଞ୍ଚି ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଉପରେ ପାଠକର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ । ଉତ୍କଳ ଭରଣୀଙ୍କ ବରପୁତ୍ର ରୂପେ ଭଞ୍ଜ ତାଙ୍କ ଅମର କାବ୍ୟାବଳୀ ଦ୍ଵାରା ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟ ଉନ୍ନତକୁ ଚିରଦିନ ସକାଶେ ଘାସ୍ତ ଓ ସମୃଦ୍ଧ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଉପଯୁକ୍ତ ଗବେଷକ, ବିଚକ୍ଷଣ ତତ୍ତ୍ଵପ୍ରଘୋଷକ, ଅଧ୍ୟବସାୟୀ ଓ ଉଚ୍ଚ-କୋଟୀର ସାଧକ ହିଁ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ମର୍ମମନ୍ତ୍ରନ କରି ଅପୂର୍ବ ରସ ଉପଲବ୍ଧ କରିପାରିବ । ମନେହୁଏ ଜୀବନବ୍ୟାପୀ ସାର ସାଧନାରେ ମଧ୍ୟ ଜଣେ ପାଠକ ସମଗ୍ର ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟକୁ ଆୟତ୍ତ କରି ତାର ଭବପ୍ରକଟନରେ ସମର୍ଥ ହେବ ନାହିଁ । ଏଡ଼େ ବିରାଟ ଓ ବ୍ୟାପକ ସେ ସାହିତ୍ୟ । ଭାବ ଭାସାର ସୁମନ୍ଦାନ୍ ପ୍ରକାଶ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁଲଭ । ଶବ୍ଦ ଯୋଜନା ଓ ରଚନାକୌଶଳ ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟର ଚୂଡ଼ାନ୍ତ ସ୍ପର୍ଶର କରତ । ଭଞ୍ଜ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କାହିଁକି, ବିଶ୍ଵସାହିତ୍ୟରେ ଜଣେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଶାବ୍ଦିକ ଓ ଆଳଙ୍କାରିକ । ଅନେକ ସମାଲୋଚକ ପ୍ରେମାଳାପ ଓ ରତି ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ତାଙ୍କୁ କଠୋର ଭାବରେ ସମାଲୋଚନା କରନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ବିଶ୍ଵସାହିତ୍ୟକୁ ଦାନ ଦେଲଭଳି ସାମଗ୍ରୀ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ । ବିଶ୍ଵଜନନ ଭାବ ସେ ସାହିତ୍ୟରେ ଦୁର୍ଲଭ । ସେ ସାହିତ୍ୟ ଚିରନ୍ତନ ସାହିତ୍ୟ ନୁହେଁ । ତାହା କାଳର ସିନା, କିନ୍ତୁ କଲ୍ପର ନୁହେଁ । ସର୍ବଶ୍ରେଣୀର ନରନାରୀଙ୍କ ହୃଦୟରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ତାର ଦୃଢ଼ ଆସନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରିପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଅଭିନବେଶ ସହକାରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଉକ୍ତ ସମାଲୋଚନା ଯେ ଅନ୍ୟସାଧାରଣତ୍ୟ, ତାହା ଅତି ସହଜରେ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହେବ । ଯେଉଁ ପରିବେଶରେ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ଜନ୍ମ, ଯେଉଁ ପରମ୍ପରାରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ଓ ପରିମାର୍ଜିତ, ଯେଉଁ ଆଦର୍ଶରେ ସେ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ, ତାହା ଅତି ଉଦ୍‌ଗମ୍ଭୀର ହୃଦୟଙ୍ଗମ ନ କଲେ ତାର ସ୍ଵରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ଯୁଗଧର୍ମର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରଭାବ ତାଙ୍କୁ ଅନୁରୂପ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଥିଲା । ଭଞ୍ଜ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟ, ନାଟକ ଓ ଅଳଙ୍କାରାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ସେହି ଆଦର୍ଶରେ ନିଜ ସାହିତ୍ୟର ଭିତ୍ତି ପକାଇବାକୁ ମନ ବଳାଇଥିଲେ । ଭାବ ଭାସାର ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ, ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସର ପରିପାଟି ଓ ଶବ୍ଦାର୍ଥର

ଉପଯୁକ୍ତ ଛୁରଣ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ଦୃଢ଼ କରିଅଛି । ସେ ଯୁଗରେ ଶବ୍ଦାର୍ଥର ମିଳନ ଓ ପଦବନ୍ଧର ଆଦର୍ଶ କପରି ଥିଲା, ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଳୋକରୁ ପ୍ରତ୍ୟୟମାନ ହେବ । ଏକାବଳୀରେ ଲିଖିତ ଅଛି—

“ଶ ଶୋକୀର୍ଣ୍ଣମିବୋଢ଼ଲଦ୍ୟୁତପଦଂ ବନ୍ଧୋଽର୍ଚ୍ଚନାଘର୍ଷର-
ଶ୍ଳାଘାଲଂଘନ ଜାଂଘିକଃ ଦବ ଲସତ୍ ଭିନ୍ନାର୍ଥବାଘଂଗତଃ
ରସତ୍ ପୀଡ଼ିତ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳଗଳତ୍ ପୀୟୂଷଦୃଦ୍ୟୋରସଃ
ତତ୍କିଞ୍ଚିତ୍ କବିକର୍ମମର୍ମନିୟୁତଂ ବଗ୍ଡ଼ିଷ୍ଠ ମାଡ଼ମୂରମ୍ ।”

ଶାଂରେ ଉକ୍ତିର୍ଣ୍ଣମିବୋଢ଼ଲଦ୍ୟୁତପଦଂ ବନ୍ଧୋଽର୍ଚ୍ଚନାଘର୍ଷର-
ଶ୍ଳାଘାଲଂଘନ ଦୃଢ଼ ବନ୍ଧନ ଅପେକ୍ଷା ଆହୁରି ସୁନ୍ଦର ଓ ଦୃଢ଼ ହୋଇଥିବ ।
ଆକାଶରେ ବିଦ୍ୟୁତର ଛୁରଣ ଭଳି ବିଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ଶ୍ରେୟରୁ ଛୁରିତ ହେଉଥିବ, ପୀୟୂଷ
ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଚନ୍ଦ୍ରମଣ୍ଡଳକୁ ଛିଣ୍ଡି ପୀଡ଼ା ଦେଲେ ଯେପରି ସେଥିରୁ ଅହରହ ରସର ଭଣ୍ଡାର
ନିର୍ଗତ ହୁଏ, ସେହିପରି କଳେ କାବ୍ୟାବଳୀରେ ଥିବା ବାକ୍ସରୁରସର ସାମାନ୍ୟ
ଆଲୋଚନା ମାତ୍ର ରସ ଆସାଦିତ ହୋଇଥାଏ ।

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଆଉ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ସୁସମାବେଶ ।
ସର୍ବତ୍ର ବହୁଲସ୍ରବରେ ସେ ଆଦରସର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ
ମଧୁର ରସର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ଵାରା ପାଠକସମାଜର ହୃଦୟରେ ପ୍ରବୁର ଆନନ୍ଦ ଖେଳାଇ
ଦେଇ ପାରିବେ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଧ୍ଵନ୍ୟାଲୋକରେ
ଅଛି—

“ଶୃଙ୍ଗାର ଏକ ମଧୁରଃ ପରପ୍ରହ୍ଲାଦନୋ ରସଃ
ତନ୍ମୟଂ କାବ୍ୟମାଶ୍ରୀତ୍ୟ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ପ୍ରତିପଦ୍ଧତେ ।”

ଶୃଙ୍ଗାର ଏକମାତ୍ର ମଧୁର ଓ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆନନ୍ଦକାରୀ ରସ । ସେହି ରସ
କାବ୍ୟକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଗୁଣକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ । ପୁଣି ଭେଜରାଜ
କହିଛନ୍ତି—

“ଶୃଙ୍ଗାରୀ ଚେତ୍ କବିଃ କାବ୍ୟୋଜାତଂ ରସମୟଂ ଜଗତ୍
ସ ଏବ ବାତରାଗହେତୁ ନାରସଂ ସର୍ବମେବ ତତ୍ ।”

ରସମୟ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାକୁ ହେଲେ କବିକୁ ଶୃଙ୍ଗାରୀ ହେବାକୁ
ପଡ଼ିବ । ସେ ବାତରାଗ ହେଲେ ସମସ୍ତ ନାରସରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବ ।

ତେଣୁ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲଭ କରନ୍ତି । ସର୍ବତ୍ର ସେ ରସବାରିଧି ସୃଷ୍ଟି କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଭଞ୍ଜ ଯେଉଁଠାରେ ନାୟକ ନାୟିକାର ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭଞ୍ଜ ନାୟିକା ରସିକା, ରହସ୍ୟମୟୀ, ଆନନ୍ଦମୟୀ, ଅବଗୁଣନବତା, ବିଦଗ୍ଧା ଓ ପଦପଦ୍ମପୁଷ୍ପା ଚୁହିଣୀ । ଭଞ୍ଜ ନାୟକ ରସିକ, ପ୍ରେମିକ, ବିଦଗ୍ଧ, ଏକପତ୍ନୀସେବା । ଭଞ୍ଜ ନାୟକ ନାୟିକାର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଅତି ଉତ୍କମ୍ବରୁପେ ଅଧ୍ୟୟନ କରିଥିଲେ । ବିଶେଷତଃ ନାରାମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ ଅଧ୍ୟୟନରେ ସେ ସୁଦକ୍ଷ ଥିଲେ । ନାରୀର ଅଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ଶୋଭାବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି ଅତି ସୁଦକ୍ଷ ଥିଲେ । କବିର ଅଧିକାର ଅଛି ସେ ନାରୀର ଅଙ୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାରିବ । ଏହା ଶାସ୍ତ୍ରୋକ୍ତ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟରେ ଅଛି—

“ଯସ୍ୟ ଯଦୈବ ପ୍ରଥମଂ ତସ୍ୟା ଅଙ୍ଗେ ନିପତିତାଦକ୍ଷଣି
ତସ୍ୟା ତଦୈବ ସ୍ଥିତା ସଂସାରୀନଂ କେନାପି ନ ଦୃଷ୍ଟାଂ ।”

(ପ୍ରକୃତର ସମ୍ବୃତ ଟୀକା ଶ୍ଳୋକ)

ଯେଉଁ ଯେଉଁଠାରେ କବିର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ିବ, ସେ ସେ ସ୍ଥାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାରେ କବିର ଅଧିକାର ସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ, ଏଥିରେ କୌଣସି ଅପରାଧ ନାହିଁ ।

କବିସମ୍ରାଟଙ୍କ ରଚିତ ସାହିତ୍ୟର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଦିଗ ଆଲୋଚନା କଲେ ତାଙ୍କ ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟର ରାଜ୍ୟ ପାଳନା, ନାଗରିକ ଜୀବନ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରର ଅବତାରଣା, ଅଳଙ୍କାର, ରସ ଭୂଗୋଳ, ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା, ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କଲେ କବିଙ୍କ ଅସାମାନ୍ୟ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ବହୁଶାସ୍ତ୍ରଦର୍ଶିତାର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଭଞ୍ଜ ନିଜର ଅତ୍ୟୁତ କଳ୍ପନାବିଳାସ ଦ୍ୱାରା ଅପରୂପ କାବ୍ୟସୌଧ ନିର୍ମାଣ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା କିପରି ଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ ହୋଇଛି, ତାହାହିଁ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । କବିସମ୍ରାଟ କି ପ୍ରକୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା, କି ସନ୍ଧ୍ୟା ତଥା ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା ସବୁଥିରେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ସାହାଯ୍ୟରେ ମଧୁର ରସର ସନ୍ଧାନ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି ।

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରରେ ଭଞ୍ଜ କିପରି ଭାବରେ ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ନିମ୍ନୋକ୍ତ ଉଦାହରଣରୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହେବ ।

ହେଲ ନିଶି ନାଶ ଗଲ ଦିଶି ଦିଶି କି ପ୍ରାଚୀ ନାଗରାବର
ନଳଶାଢ଼ୀ ଛୁଡ଼ି ଅରୁଣ ସରରେ ପିନ୍ଧିଲି ନ୍ନେହତାମ୍ବର

କ ଝଲି, କଂଜୁଁ ଉଡ଼ିଯିବା ଇଚ୍ଛୁ ଅଛି ।

ସେହି ପଦ୍ମ ନା ପୁରସଖାଳୀ—କାନ୍ତ ଉରଜକୁ ଦେଲ ଡାଳି (୧)

ତାଙ୍କର ଏକାଧାରରେ କବିତ୍ୱ, ରସିକତା, ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବୋଧ ଓ ପ୍ରକୃତିପ୍ରାଣତା ଫୁଟି ଉଠିଛି । ରାତି ପାହୁଲରୁ ଦିଗମାନେ ଦୃଶ୍ୟଲେ । ପ୍ରାଚୀ ନାରଦେବର ନଳିନୀଦୀ ଛୁଡ଼ି ଅରୁଣ ସରଗେ ଲେହନାମ୍ବର ପିନ୍ଧିଲା—କେଡ଼େ ଶୋଭା ଦୃଶ୍ୟ ! ଅଳି ପଦ୍ମରୁ ଉଡ଼ିଯିବାକୁ ଇଚ୍ଛା କରନ୍ତେ ବୋଧ ହେଲା ଯେ ସେହି ପଦ୍ମ ନା ପୁରସଖାଳୀ ରସିକ କାନ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉପରକୁ ଭ୍ରମରରୂପକ ତୋଳା ଡାଳି ଚାହିଁଲା କି ? ଏତିକିରେ ଭଞ୍ଜ ପ୍ରାକୃତିକ ଚିତ୍ର ଦେଲେ । ତା’ ପରେ ଆସିଲା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚିତ୍ର । ବିଶେଷତଃ ପ୍ରଭାତକାଳରେ ମାନବ ସମାଜ ଓ ବିହଙ୍ଗମ ସମାଜରେ ବା କି ଅବସ୍ଥା ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ, ତାର ଗୋଟାଏ ଜୀବନ୍ତ ଚିତ୍ର ଭଞ୍ଜ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । କବି ଲେଖିଲେ—

“ଭୁଜଙ୍ଗ ଅଙ୍ଗ ଦିଗାଦି ପୁରନ୍ଦରନାଦ ଦରପ୍ରଦ ହୋଇ

ଭୁଜଙ୍ଗ ବନ୍ଧନା ବନ୍ଧି ସଂଯୋଗକୁ ଚନ୍ଦ୍ରସୁଗେ ଗଲେ ଯୋଗ

ସେ ଧନ୍ୟ, ତାଙ୍କଠାରୁ ସେନିଗଲେ ଭିନ୍ନ ।

ବେନି ପ୍ରୀତି କେବେ ନୋହେ ଭିନ୍ନ—ଏହିମତି ପ୍ରୀତି ରାତି ଦିନ । ୧।

କୈଳାସ ପର୍ବତରେ ଶଙ୍ଖଧ୍ବଜ ହେଲରୁ ତାହା ଭୟପ୍ରଦ ହେଲା । ବିଟ ପୁରୁଷ ଓ ବିଟପୀ ସ୍ତ୍ରୀ ସେମାନଙ୍କର ମିଳନ ଅବସ୍ଥାକୁ ଚନ୍ଦ୍ରବାକ ଚନ୍ଦ୍ରବାଙ୍କୀଠାରେ ରଖି ଦେଇଗଲେ (ଦିନରେ ସେମାନଙ୍କର ମିଳନ, ରାତିରେ ବିଚ୍ଛେଦ) । ତେଣୁ ସେ ଧନ୍ୟ ହେଲେ । ବିଟପ-ବିଟପୀ, ଚନ୍ଦ୍ରବାକ ଚନ୍ଦ୍ରବାଙ୍କୀଠାରୁ ବିଚ୍ଛେଦଭାବକୁ ସେନିଗଲେ । ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରୀତି କେବେ ଭିନ୍ନ ନୁହେଁ । ପ୍ରତିଦିନ ରାତିରେ ଏହିପରି ସେ ତାଙ୍କୁ ସୁଖି ତାଙ୍କଠାରୁ ନେଉଅଛନ୍ତି ।

ଏଣିକି ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ନାୟିକାଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

“କୁକୁଟ କୁଟ ରଟରେ ପଳାୟିତ ଚଉର ଅଭିଯାଗିକା

ଲଭିଲା ଧନ ଚନ୍ଦ୍ର ବର୍ଣ୍ଣି ଲୁଚିଲା ନିଶାଦରେ କର ଦକା

ସେ ଭଲେ; ତାର ବାସକସଜ୍ଜା ଯୁଗଲେ;

ପ୍ରଭାବତୀ ମୁଖ ଏକାବେଳେ, ଭଲ ସେନାସେନି ହୋଇଥିଲେ । ୨

କୁକୁଟମାନଙ୍କର କୁଟରଟନରେ ଅଭିଯାଗିକା ନାରୀ ଚୋରପରି ପଳାଇଲେ । ଚୋର ଧନ ନେଇ ପଳାଇଲା ପରି ଏମାନେ କାନ୍ତଠାରୁ ପ୍ରାୟ ନିଶ୍ଚିନ୍ତତା ଚନ୍ଦ୍ରସୁରୁପ ଧନକୁ ପାଇ ପଳାଇଲେ । ନିଶାଦର ଅର୍ଥାତ୍ ଚଉକିଆକୁ ଚୋର ଭୟ କଲପରି ଏମାନେ

ମଧ୍ୟ ନିଶାଚରକୁ ଭୟ କଲେ । ଏ ନାୟିକା ତାରାଘଙ୍ଗେ ଭୁଲମୟ । ତାର ରାସରେ ପ୍ରଭାବତା; ମାତ୍ର ଦିନରେ ମୁନ ଭଜେ । ପୁଣି —

ଗୁହକପୋତ ହୁଁକୃତେ ପଡ଼କୋଳୁଁ ନବନା ସଙ୍ଗମା ଯାଇ
ଦେଖଇ କରି ଆଦର ଆଦରଣେ ସ୍ନେହ ଲଜ୍ଜା ଉପୁଜାଇ
ସେ ବାଳୀ, ଦେଖି ଗଣ୍ଡପର ଶୋଭାବଳୀ;
ରୁମ୍ଭ ଦେବ କି ପୋହିବ ଭାଳି
ଛନ୍ଦିବି, ମିଳିବାକୁ ଆଳି —

କି ରସମୟ କବିତା ଏ । ଅର୍ଥ ସହଜ ପୁଷ୍ପ । । ପୁଣି—
ଦ୍ଵାର ଶୀତଳରୁ ବିପ୍ରଲବ୍ଧା ଶୁଭ୍ର ଯାତକ କୃପଣଦ୍ଵାରୁ
ନିରାଶ ପାଇ ମାତୃଶାସକୁ ପକାଇ ବାହୁଡ଼ାଇ ସଙ୍କେତରୁ
ସେ ତହିଁ, ସଙ୍ଗେ ପୁରୁଷ ବଚନ କହି;
ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ବର ମୋ ସେହି
ମୋତେ କି କଲ ଆଶା ଦେଖାଇ ।

ଏଠାରେ କବି ଗୋଟାଏ ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତା ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଷ୍ଟମଙ୍ଗଳା ଦିନ କନ୍ୟା ବରର ମୁଖ ଦେଖେ ନାହିଁ । କେଣୁ ବର ସେଦିନ କନ୍ୟା ପିତାଘରୁ ବାହାରିଆସେ ।

ମନ୍ଦ ଶବ୍ଦେ ସ୍ତବଧ ମନ୍ଦେ ମନ୍ଦେ ସ୍ଥାନକୁ ବିଧି ବାହାର
ପିଣ୍ଡର ଅଳ୍ପ ପଥକ ଭାବେ ମନ୍ଦି ହେବାରୁ ହୃଦ ତାହାର
ମୁଁ ମଲ; କେଉଁ ବୁଦ୍ଧିରେ ବିଦେଶ କଲି,
ପ୍ରିୟା ଏ ଶୋଭାକୁ ନ ଦେଖିଲି; ତାକୁ ମନମଥ ଶରେ ଦେଲି ।

ଉପଯୁକ୍ତ ରାଗ ପ୍ରୟୋଗରେ ଏ ଛନ୍ଦ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମନୋଜ୍ଞ ହୋଇଅଛି । ଭକ୍ତ ସମାଜର ଏକ ବାସ୍ତବ ଚିନ୍ତା ଦେବାକୁ ପ୍ରୟୋଗୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ରାଗ ସାହାଯ୍ୟରେ ଏ ଛନ୍ଦ ଗୀତ ହେଲେ ହୃଦୟରେ ଅସୀମ ଆନନ୍ଦ ଜାତ କରେ ।

ରସପଞ୍ଚକରେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ ଅନୁରୂପ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଅଛନ୍ତି—

ପ୍ରାତ ବର୍ଣ୍ଣନ ଶୁଣ ରସିକମାନେ
ପ୍ରତିକ୍ଷଣ ନିବାସ କରିବ ମନେ । ୧ ।
ପ୍ରାନ୍ତ ହୋଇବାରୁ କରି ବିଭାବରା
ପରକାଶ ରାଗବନ୍ଧୁ ଆଶା ନାଶ । ୨ ।
ପ୍ରଭା ମଳିନ ଲୁନ ତାରକାବାଜି

ପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋଦେ ଦ୍ଵିଜେ ବନ୍ଧୁ ପଦ ଭଜି । ୩ ।
 ପ୍ରକାଶିତ ବିଷୟ ପବନ ବହେ
 ପୁଷ୍ପବତୀ ଛୁଇଁଲ କୋକିଳ କହେ । ୪ ।
 ପୟସରେ ଏଣୁକରି ସମଜନ
 ପରିମଳ ପୁଣିତଳ ପ୍ରଭାତନ । ୫ ।
 ପରାଭବ ଦିବାକର ଘେନି ଦିନ
 ପଶେ ନଗ ଡୋଟେ ତମ କରୁଣିକ । ୬ ।
 ପଳାଇତ ତରବଣେ ତତପର
 ପର ସଦନରୁ ତପକର ଜାର । ୭ ।
 ପ୍ରଫୁଲ୍ଲିତ ସରୋଜ ହୋଇଲ ଜାଣି
 ପ୍ରମଥରେ ବେଢ଼ି ଉଡ଼େ ଭୁଞ୍ଜଗେଣୀ । ୮ ।

ସୁଭଦ୍ରାପରିବେଶରେ ଭଞ୍ଜ ଏକ ପଦରେ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି --

ସବିତା ଏହି କାଳେ ଉଦୟ ଗହ୍ଵରେ ଲୁଚେ ତମନିବୟ
 ହୋଇଲ ଜାତ ଉଲୁକଭୟ--କାକ ଡାକିବ ଯେ ।

ଲବଙ୍ଗବତୀରେ ଭଞ୍ଜ ଠିକ୍ ସେହିପରି ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କାକ, କପୋତ, ଡାହୁକ, କୁକୁଟ, ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ନାୟିକା, ବିଟ ସୁରୁଷ ଓ ବିଟପୀ ସ୍ତ୍ରୀ, ପେରୁ, ଶଙ୍ଖଧ୍ଵଜ, ଚୋର, ଚଉକିଆ ଏମାନଙ୍କର ବହୁଳ ପ୍ରକାଶ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅଥଚ ପ୍ରାତଃକାଳୀନ ପ୍ରାକୃତିକ ଶୋଭା, ଅର୍କଦେବଙ୍କ ଉଦୟବୈଦିତ୍ୟ, ପୁଣ୍ୟାମଳ ଶଯ୍ୟାକ୍ଷେପ, ନାନାବିଧ ପୁଷ୍ପର ସୁରମ୍ୟ ବିକାଶ ଦର୍ଶାଇବାରେ ଭଞ୍ଜ ସତେ କି ଉଦାସୀନ ହୋଇ ପଡ଼ିଛନ୍ତି । କବି ଗଙ୍ଗାଧରଙ୍କ ପରି ଭଞ୍ଜ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଏକ ହୋଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । କବି ପ୍ରକୃତିଚିନ୍ତାରେ ପ୍ରକୃତିର ଆତ୍ମା ସହିତ ଆତ୍ମାରମ୍ଭିଳନ ନ ଘଟାଇ ରୂପ ସହିତ ରୂପର ମିଳନ ଘଟାଇ ଅଛନ୍ତି । ଲବଙ୍ଗବତୀରେ ଭଞ୍ଜ କହିଛନ୍ତି--

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ଯେ ଯାମିନୀ ହେଲ ଶେଷ
 ବିଚ୍ଛେଦା ଚନ୍ଦ୍ର କାମିନୀ ପାଶେ ପରବେଶ ଯେ
 କକୁଭ ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ନିଜ ପତି ବିଜେ ଗୁହଁ
 ପଦ୍ମିନୀ ହସିଲ ଦରମୁକୁଳିତ ହୋଇ ଯେ
 ଗର୍ଜି ଭୁଞ୍ଜଗଲ କୁମୁଦିନୀ ପାଶୁ ଗଲେ
 କୁଳଟା ହଟାକୁ ତାର ପରକାଶ କଲେ ଯେ
 ବିଟପୀଙ୍କି ଛୁଡ଼ିଅଛୁ ନିର୍ଲଜ୍ଜ ସ୍ଵରାବ
 ପରେ ପ୍ରକଟ କଲେ ଆପଣା କଲ ଶ୍ରବ ।

ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତୁତବର୍ଣ୍ଣନା ଉକ୍ତି ଅତି ଉତ୍ତମ ରୂପେ ପାଠକର ଚକ୍ଷୁର ପ୍ରସବିତ ହୋଇଥିଲେ । ଦାନକୃଷ୍ଣ ଲେଖିଗଲେ—

ନିମେ ରାତି ହେଲ ପାହାନ୍ତି କରିନେ ଏହି ଲାଲି ।
 କୁକୁଟଧ୍ବଜ ପୁର ଅବନୀ କଲ ସେ ଲୋକଙ୍କୁ ଲୋଳା
 କୋକିଳ କଲ ଡାକ ଚନ୍ଦ୍ରଲ ଶୁଭଲ ସବୁଆଡ଼େ
 କାକ ମିଥୁନ ମନୁ ବହନ ବରହ ଦୁଃଖ ଛାଡ଼େ
 କମ୍ବୁ ଶବଦ ଶୁଭଲ ଦେବମାନଙ୍କ ନିକେତନେ
 କଲେ ବ୍ରାହ୍ମମୋନେ ପ୍ରୟାଣ ସ୍ଥାନକୁ ତୋଷମନେ
 କଳାକୁଳିତ କଲେ କପୋତ ରଞ୍ଜିତୁଳିତ ପ୍ରାୟେ
 କୋକକୁ ଡରି କାକବଇଁସ ଛୋଟେ ପ୍ରବେଶ ହୁଏ
 କଟୁଆଳଙ୍କ ତପକରଙ୍କ ପ୍ରସ୍ତ ପ୍ରସ୍ତ ନେଲ
 କୁଳାଟା ନାଶ ନିଶାଭିଯାଶ ସଞ୍ଚାର ଶଙ୍ଖିଗଲ
 କେ ବାରନାଶ ସ୍ବରୁ ପ୍ରସରି ଚଉକଡ଼କ ରୁହିଁ
 କରଇ ଗତି କମ୍ବର ଛାଡ଼ି ଶୁଭ ଯିବାରୁ ପାହ
 କଇଁ ରସିକ ଧୁପ ମଣକ ପରାଏ ପଳାଇଲ
 କାତରତରେ ବେନ ପାଶରେ କଟାକ୍ଷ ଶୋଳାଇଲ
 କଇଁ ପୁରୁଷ ପୁରନ୍ଦ ସାର କାର ପାଶରୁ ଆସେ
 କରମଦାନ ପଦ୍ମ ସମାନ ଅଙ୍ଗ ମାରସ ଦଶେ

ମଥୁରାମଙ୍ଗଳରେ ମଧ୍ୟ ଉକ୍ତିଦାସ ଅନୁରୂପ ପ୍ରସ୍ତୁତବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ	ରଜନୀ ଶେଷରେ
ପରଭୃତ ଧୀରେ ଶୁଷ୍ଟି	
ଶମ୍ଭୁ ଆଲୋ କମ୍ବୁ	ଶବଦ ଶୁଭଲ
କାଶିଲେ ମଥୁରାବାସୀ	
ବାୟସ କହିଲ	କୁକୁଟ ଡାକଲ
ଦର ଦଶେ ପରିମଳ	
କୁଳବଟା ଲଜ୍ଜା	ପଥ ଆବୋଗିଲେ
ଶୁଭଲ ମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରଲ	
ପୁଣ୍ୟ ପ୍ରାଣୀମାନେ	ସମ୍ଭୁଳା ତଟକୁ
ଚଳିଲେ ସ୍ବାହାନ ଅର୍ଥେ	
ବୋର ବଟପୀ	ଉଲୁକ ନିଶାତରେ
ରସ୍ତ ଆରମ୍ଭିଲେ ଚିତ୍ତେ	

ମଧ୍ୟ ଯୁଗରେ ଯେତେ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ସବୁ ଗୁଡ଼ିକ ଏକପ୍ରକାରର । ସେ ଯୁଗର କବି ପ୍ରକୃତିପ୍ରାୟେ ମାନବତ୍ବ ଅର୍ପଣ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରି ନାହାନ୍ତି । ଅଚେତନରେ ଚେତନର ଉପଲବ୍ଧି ସେ ଯୁଗରେ ବିରଳ କହିଲେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ହେବ ନାହିଁ ।

ଏକ ଗଳ୍ପ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନାର ଚନ୍ଦ୍ର । ଭକ୍ତି ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣାୟ ସାହିତ୍ୟରେ ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀନ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ଚମତ୍କାରଭାବରେ ସନ୍ନିବେଶିତ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

ରସପଞ୍ଚକରେ ଭକ୍ତି ଦିନାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ନିଜର ମହତ୍ତ୍ୱସୀ କଳ୍ପନାର ରୂପ-ରେଖ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଭକ୍ତି ଲେଖିଲେ —

ଚିତ୍ତକୁ ଦେଇ ଦିନାନ୍ତ— ବର୍ଣ୍ଣନା ଶୁଣ ପଣ୍ଡିତ
ବରୁଣ ଦଗକୁ ରବି ମଣ୍ଡିଲେ ଯାଇ
ଚଳିତ ରକ୍ତ ଚନ୍ଦନ ନିର୍ମିତ ବୋହୂତ ସେନ
କି ଅବା ଆକାଶ ସିନ୍ଧୁ କୁଳକୁ ପାଇ । ୧ ।

ଚରଣ ତଳର ମଞ୍ଜୁ କି ସେ ଖଟାଇଲା ରକ୍ତ
ସହଜେ ମହା ଲଙ୍ଗଳ ଅସ୍ତ୍ର ପଟ୍ଟ
ଚହଳ ପକ୍ଷୀଙ୍କ ଭୋଳ ହୁଳହୁଳୀ ପୋତପାଳ
ନାଗରୀ ବନ୍ଦାଣେ ଶୂନ୍ୟପଥେ ଗମିତ । ୨ ।

ଚରମାଚଳର ଜ୍ୟୋତି ଜଗତ୍ ବିଖ୍ୟାତ ଜଗତି
ରବି ରଙ୍ଗାଳାବ କି ଚିହ୍ନିଲ ଦିଅଲେ
ଚର୍ଚ୍ଚା ରଚନ ମାର— କଲ୍ପ କି ଏଣୁ ରୁଚିର
ଫରୁରୁଣ୍ଡ ପୁଣି ହୋଇ ଦିଶେ ସଜ୍ଜିଲେ । ୩ ।

ଚଣ୍ଡାଳକୁ ବୁଝି ଦିନ ସରସ୍ୱତୀ ଜଳେ ସ୍ନାନ
ସାଗି କି ନିଜ ମନ୍ଦିରେ ଉଷ୍ମ କେ ଗମେ
ଚଞ୍ଚୁକୁ ଚାହାନ୍ତି ଜୀବ ଶଙ୍ଖିଲ ଲଭି ଏ ଦର
ସଫାର ରଙ୍ଗ ହେବାକୁ ଭ୍ରମ ଜନମେ । ୪ ।

ଚରରଙ୍ଗ ପାଟଶାଢ଼ୀ ପିନ୍ଧି କି ଅସ୍ତ୍ର ସଜାଡ଼ି
ବାରୁଣୀ ତରୁଣୀ ଯିବ କି ପତିପୁରେ
ଚକା ହୋଇ କି ସୁନ୍ଦର ଚିତା ଲଲିତେ ସୁନ୍ଦର
ସବିତାମଣ୍ଡଳ ଦିଶେ ସେହି ପ୍ରକାରେ । ୫ ।

ଚଣ୍ଡାଂଶୁ ତମ୍ଭା ନାଗରା ଦଗଦନ୍ତୀ ସଜପରା
ମଦନ ହେବାକୁ ତୋର ଜଗଜ୍ଜୟକୁ
ତମ୍ଭା ଲଗୁଡ଼ କରିଣ ଏ ଭ୍ରମେ ମାନନଗଣ
ମାନକୁ ଗୁଡ଼ ରସିଲେ ଲଭ ଦରକୁ ।

x

x

x

ଚନ୍ଦ୍ରବାଜା ମୁଖେ ଚୁମ୍ବି ଦେଇ ରଥାଙ୍ଗକଦମ୍ବ
ଧନ କରି ଅନ୍ତର ଏ କାଳ ଅନାଳ
ମେରୁ ନେତ୍ର ପାଶରୁ ସେମନ୍ତ ରାସ ନାଶରୁ
ରୁଟୁକରି ଉପପତି ବିଧିର ହୋଇ
ରୁରୁନିଶି ପରବେଶେ ପୁର ମଦେ ନାଶ ପୁଂସେ
କେ କେତେ ରୂପେ
ଅବଶେ ବିରତି ରଜା ତନ୍ତେ ଉପଭୋଗ ଭଞ୍ଜ
ଯାହାକୁ ବହୁଲେ କଞ୍ଜ—
ନେତ୍ରୀ ସୀତା କରୁ ଶିବ ପିନାକ ଭଞ୍ଜ ।

ଉପସ୍ଥେତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଯୌଦର୍ଯ୍ୟବ୍ରୀତ, ରସିକତା ଓ ଅସାମାନ୍ୟ
କଳ୍ପନାବିଳାସର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଲବଣ୍ୟବତୀରେ ଭଞ୍ଜ ନିଶିବର୍ଣ୍ଣନାରେ କହୁଛନ୍ତି—

ଏଥୁ ଅନନ୍ତେ ଶୁଣ ରସ ଶ୍ରୀଷ୍ଟମେ ନିଶି ପ୍ରବେଶ
ଉଦୟ ତାର ଶବେଶ ହେଲେ ଆକାଶେ
ଚନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଚନ୍ଦ୍ର-ନନ୍ଦ ଛେଦନେ ସ୍ଵରକଚକ
ଫିଙ୍ଗିଛୁ ତାତପିଞ୍ଜିରେ କାମ କ ରେଷେ ?
ବେଶ ହେବ କ ରାସିବାଳୀ
ସ୍ଫୁଟିକ ପେଟିରେ କବା କସୁରୀ ଦଳି ।

ଆଜି କି ବିଭବରା କ ହୋଇବ ବିଭବରା କ
ମଲ୍ଲୀମାଳା ଦେଇ ବଧୂ କରଣେ ମଣି
ଏ ବିଚିତ୍ର ସ୍ଵପ୍ନପୁର ନାଶକ ବଶିଳ ବର
ଏତେକାଳେ ଦେଖାଗଲା ଏକଥା ପୁଣି
ରବିକରେ ମହାମହାଳା । ତାପି ହୋଇଥିଲା କ ଚନ୍ଦନ ଲେପିଲା ।

କି ସୁନ୍ଦର କବିବୃତ୍ତ ଓ କଳ୍ପନା । ସନ୍ଧ୍ୟାବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଭକ୍ତଶିରୋମଣି
ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ ଆହୁରି ଚମତ୍କାରୀତା ଦର୍ଶାଇଅଛନ୍ତି ଓ ଭଞ୍ଜଙ୍କଦ୍ଵାରା ପ୍ରସ୍ତାବିତ
ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

କବି ଗାଇଲେ—

“ଏ ଉତ୍ତରୁ ପୁରୁଷ ସାବଧାନେ ଘେନ ରସ
ନିଶିମୁଖେ ଆଗମନ ଦିବସ ଶେଷ
ବାରୁଣୀବିଳାସୀ ରବି ପୁଷ୍ପେ ଉଦେ ଶଶିଛବି
ରଙ୍ଗିମା ଶୁକ୍ଳମା ମନୋହର ପ୍ରକାଶ
ସନ୍ତକରେ ଶରଦକାଳ । ରତ୍ନମୁଖଜାତ ଦିଅ ନାଶି ମଞ୍ଜୁଳ ।
ତାଳପିଞ୍ଜିକ ବଳିବ ବିରୁଦ୍ଧ କି କାମଦେବ
ମାଣିକ୍ୟ ସ୍ନାତ୍ତ ରଥାଙ୍ଗ ପେଶି ଦେଇଛୁ
ବିଯୋଗୀ ସୁଖଦୁଃଖଦ ସଂଯୋଗୀ ସୁଖଦୁଃଖଦ
ପରସ୍ପରେ ବିରୋଧାସପକ୍ଷ କରୁଛୁ ।
ତମ ନାଶନେ ତ ପ୍ରୟୋଗ
ତମେ ପଶେ ତମୁଁ ଆସେ, ଏ କି ସଂଯୋଗ ।
ଦନ୍ତଦନ୍ତ ସମୁଦଗଳ ପ୍ରବାଳ ତ କ୍ଳୁଣୀ ଟେକ
ଦଗବଣିକ କି ଫେଡ଼ି ଭିନ୍ନେ ଥୋଇଛୁ
ଭାର ଭାର ତର ମୋତି ଗୋଟି ଗୋଟି କେ ଗଣନ୍ତି
କରୁଛୁ ପର ଅମ୍ଭରେ ପ୍ରଭେ ହେଉଛି ।
ସ୍ଥାନସ୍ଥିତ ମଲେଫ ମଣି
ଗୋଟିଏ କି ଭ୍ରମ ଭାବେ କି ହେବ ଗଣି !”

ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦେହରେ ମଲିମାକୁ ମାଲେଫ ମଣି ବା କଳଙ୍କ ରୂପକ
ଇନ୍ଦ୍ର ମାଳମଣି ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ଭଞ୍ଜ ସେହି ମଲିମାକୁ କଳଙ୍କ ରୂପେ
ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ମତରେ ଚନ୍ଦ୍ର ରାତିରୂପ ନାର୍ଯ୍ୟିକାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାରୁ
ସେ ନାର୍ଯ୍ୟିକା ପ୍ରଜପଦେଶରେ ଥିବା କସ୍ତୁରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବନ୍ଧରେ ଲାଗି
ରହିଛି । ସେହି କସ୍ତୁରୀର ଚନ୍ଦ୍ର ଏପରି କଳା କଳା ଦେଖାଯାଉଛି ।

ଦିନକୁ କଲେ ବିନାଶ ବାରୁଣୀରେ ହେଲେ ବଶ
ଦୁଃମଣି ଦ୍ଵିଦୋଷ ହତେ ସିନ୍ଧୁ ମଜ୍ଜନ
ଦିନତାପ ବିନାଶନ ତମସକୁଳ ଶଶ୍ଵନ
ପୁଷ୍ପରୁ ମାନ ପାଇଲେ ବିଧୁ ବହନ
କର କାଉଁ ପୋଟିଲ ମସ୍ତ, ରଜତ ପୃଷ୍ଠି ପର୍ଜକ ହେଲ କି ବିଦ୍ଧ ।

ଭଞ୍ଜ ପୂର୍ବପ୍ରାପକାଦିରେ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟର ରମଣୀୟ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା
କରିଅଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ଚନ୍ଦ୍ରର କଳଙ୍କକୁ କଳଙ୍କ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନାହିଁ । ରାତିରୂପ

ନାୟିକାକୁ ଆଲିଙ୍ଗନ କରିବାଦ୍ୱାରା ପ୍ରନସ୍ଥିତ କସ୍ତୁରୀ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବନ୍ଧରେ ଲାଗି ରହିଛି ।

ସମାପତ ହେଲା ଦିବସ ସେକାଳେ ସବିତା ମଣ୍ଡିଲେ ଚରମ
 ପିନ୍ଧୁ ନବନୀତ ଉଦତ ହେବାରେ ପୁର ଦଶିଲ ମନୋରମ
 ଶୁଣ ସେ କାଳେ; ପୁଲକ୍ଷଣା ଉପକରମ
 ପୁରେଣ ନରେଣ ବେନ ରାଜାଙ୍କର ମୋତି ମାଣିକ୍ୟ ଛନ୍ଦରମ୍ୟ ॥ (୧)
 ସାରିଣୀପୁଗଳ ଶଙ୍ଖ ହଞ୍ଜୁଳରେ ଶାଣିତ ହୋଇ ଶୋଭାକର
 ସକଳିତ ହୋଇ କବା କରଥରୁ ତାହା ପୁରକାମିନୀ ବେନକର
 ସୁଧ ତହିଁରେ, ସୁସବେ ଉର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ମୁଖ କର
 ଶୂନ୍ୟବିଳାସେ ଉଲ୍ଲାସ ଜାତ କରେ ଦେଖିଲେ ଶିଶୁଜନଙ୍କର । (୨)
 ସିଂହା କଶିଣୀ ପ୍ରସବ ଏକାବେଳେ ଜଳେ କି ନଭ ଅଟଣରେ
 ସାରସ କୁମୁଦବନ୍ଧୁ ଆମ୍ଭେ ବୋଲି ଚିହ୍ନାଇ ହୁଅନ୍ତି ଛବିରେ
 ସପ୍ତପତି ଏ ସେକାଳେ ହୁଅନ୍ତି କବିରେ
 ସଖାବେନ କି ଚର୍ଚ୍ଚା ଖେଳୁଛନ୍ତି ମଳୟୁଜ ରଜ ଅବରେ ॥ (୩)
 ପୁମନମାର୍ଗେ ଏମନ୍ତ ଉପମା ଲଭିଲେ ସେ ତାରା ବଳକ
 ସୁନ୍ଦରତ ସୁର ନଶି ଆଲିଙ୍ଗନେ ହୋଇ ମଣ୍ଡିତ କି ପଲଙ୍କ
 ସଲେପନ ତା; ଶରୀର କସ୍ତୁରୀ ଦଳକ
 ଶଶୀବସୁଁ ଚନ୍ଦ୍ର ଦୃଢ଼ରେ ଲାଗିଛି ନ ଜାଣି ବୋଲିଟି କଲଙ୍କ । ୪।

କି ଚମତ୍କାର କଲ୍ଲଜ୍ଜ୍ୱାଳିତାସ ! ଧନ୍ୟ କବି ! ଧନ୍ୟ ଭୂମର ପୃଷ୍ଠି ଶକ୍ତିମୟ
 କଲ୍ଲଜ୍ଜ୍ୱା !

ପୁରୁ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ, ଭକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା ଶାନ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବଶେଷ
 ପରିମାଣରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଅଛି । ଏଠାରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ରଚିତ ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ
 ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନାର କେତେକ ଶ୍ଳୋକର ଉଦାହରଣ ନ ଦେଇ ଲେଖକ ରହିପାରୁ ନାହିଁ ।
 କି ସଂସ୍କୃତ କି ଓଡ଼ିଆ ସମସ୍ତ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ପ୍ରଭାତ-ବର୍ଣ୍ଣନାର ନାୟକ-
 ନାୟିକାବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ନଗରବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରାୟ ଏକରୂପ । ସନ୍ଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ସଂସ୍କୃତ କବି
 ଉପମନ୍ୟୁ ଲେଖିଲେ—

ସାନ୍ଧ୍ୟାବନ୍ଧୁଧରୁଣମାରା ନିଷ୍ପପାତ ରବିମଣ୍ଡଳ
 ଓ ରୁକାଳକରବାଳ ବିଲୁନଂ ବାସରସ୍ୟମବ୍ୟୟେ

ସହସୈବ ଶିରେନୁ (୧)

ସାନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀନ ଲେହନ ବର୍ଣ୍ଣବିଶିଷ୍ଟ ରବିମଣ୍ଡଳର ପ୍ରତିବିମ୍ବ ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାରୁ ମନେହୁଏ ଯେ, ଫୁର କାଳ ଖଡ୍ଗ ଦ୍ଵାରା ଦବସର ମସ୍ତକ ଛିନ୍ନ କରିବାରୁ ସତେ ଅବା ଦବସ ଆଜି ସମୁଦ୍ର ଗର୍ଭରେ ପଡ଼ିଅଛି । (୧)

ପୁନଶ୍ଚ—

ରମ୍ୟତାମ୍ବୁଗତେ ନନ୍ଦନାନାଂ ଲେହନାୟତ ସନ୍ଧ୍ୟା ମଞ୍ଚତେ-
ଆସସାଦ ବରହସ୍ୟ ଧରଣୀଂ ଚନ୍ଦ୍ରବାକମିଥୁନାନ୍ୟଭୂତାପଃ

(ଭରବ)

ସୂର୍ଯ୍ୟ ଲେହନ ବର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ନୟନର ରମଣୀୟ ହେବା ଅବସ୍ଥାରେ ଧରଣୀକୁ ବିରହରେ ବୁଡ଼ାଇ ଚନ୍ଦ୍ରବାକଦମ୍ପତିମାନଙ୍କର ସନ୍ଧ୍ୟାପ ବଢ଼ାଇଲ ।

କଂ ଯୋଗିନୟଂ ରଜନରଞ୍ଜଣଂ
ଯାଜ୍ଞଜବସ୍ତୁ ସମୁଦ୍ର
ଯୋଗବିମୟା ମହତ୍ତମଲଗ୍ନ-
ମିଦଂ ବଦତ୍ୟମ୍ବରଚୁର୍ଯ୍ୟ କମ୍ବୁ । ସୁଷିତାନ

(ବଲ୍ଲଭଦେବ)

ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳର ଶଙ୍ଖଧ୍ଵନିକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କବି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା କରି କହୁଛନ୍ତି ଯେ, ଏହି ରଜନ କଣ ଯୋଗିନୀ କି ? ଯେହେତୁ ଏହି ରଜନ ନିଜର ଯୋଗବଳରେ ପରସ୍ପର ବିରୋଧୀ କାମର ଜୀବନଦାନ ଆଉ ପଦ୍ମମାନଙ୍କର ମୋହ ରୂପ ଦୁଇଟି କାର୍ଯ୍ୟ ନିଜର ବଡ଼ ଯୋଗବିଭୂତି ଦ୍ଵାରା ସମ୍ପାଦନ କରୁଅଛି । ଏହି କଥା ଆକାଶରୁମ୍ଭୀ ଶଙ୍ଖ ସତେ ଯେପରି କହୁଅଛି । ତୁଳନା ତେଜେ ସୁଖକର ନୁହେଁ ।

ପ୍ରଭାତକାଳୀନ ଦୃଶ୍ୟ କପରି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି, ତାହା ବିରୂପ । ମାତ୍ର କବି ରଚିଲେ—

କ୍ରମୁଦବନମପତ୍ତି ଶ୍ରୀମଦମ୍ବୋଜପତ୍ରମ୍
ତ୍ୟଜତି ମୁଦମୁଲ୍ କଃ ପ୍ରୀତମାଂଶୁଚକାଃ
ଉଦୟତ ଦନନାଥୋ ଯାତି ଶିତାଂଶୁ ଚକ୍ରଂ
ହତବିଧୁଲସିତାନଂ ହୁ ବିଚିତ୍ରୋ ବିପାକଃ

ପ୍ରଭାତ ହେବାରୁ କ୍ରମୁଦବନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟହୀନ ହେଲା । ପଦ୍ମ ବିଶେଷ ଶୋଭା ଧାରଣ କଲା । ଉଲ୍ଲୁକ ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କଲା ନାହିଁ । ଚନ୍ଦ୍ରବାକ ପ୍ରୀତିଯୁକ୍ତ ହେଲା । ସୂର୍ଯ୍ୟ

ଉଦତ ହେଲେ । ଚନ୍ଦ୍ର ଅସ୍ତ୍ରାଚଳଗାମୀ ହେଲେ । ଯେହେତୁ ହତ ବଧାତାର ବଳସିତର
ବିଚିତ୍ର ପରିଣତି ଅଟେ ।

ଉପରେକ୍ତ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା ଦ୍ଵାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଭଞ୍ଜ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
ସୁନ୍ଦରରେ ଅନୁରୂପ ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ପୁନଶ୍ଚ :—

ନବନିଶପଦମଙ୍ଗ ଗୋପସୁଧାଂ ଶୁକେନ
ଛଗୟି ମୁହୁରେଷୁଂ ପାଣିନା ଦନ୍ତଦଷ୍ଟମ୍
ପ୍ରତିଦଶମପରସ୍ତାସଂଗଣଂସୀ ବିସର୍ପନ୍
ନବ ପରିମଳଗନ୍ଧଃ ଲେନ ଶକ୍ୟୋ ବଘତୁମ୍ ।

ସୁଷିତାବଳୀ (ବଲ୍ଲଭଦେବ)

ସଖୀ ପ୍ରିୟାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି କହୁଅଛୁ—“ନୂତନ ନିଶପତ ଅଙ୍ଗକୁ ବସୁଦ୍ଵାରା
ଆବୃତ କରୁଅଛ ଓ ପ୍ରିୟ ଦନ୍ତକ୍ଷତ ଓଷ୍ଠକୁ ବାରମ୍ବାର ହସ୍ତଦ୍ଵାରା ଘୋଡ଼ାଉଅଛ । ଅପର
ସ୍ତ୍ରୀ ସଂସର୍ଗସୂଚକ ଚାରିଆଡ଼େ ପ୍ରସରୁଥିବା ପୁରକକୁ ଆବୃତ କରି ରଖିବା କାହାର
ଶକ୍ତି ଅଛି ?

ପ୍ରଭାତବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଉପରେକ୍ତ ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନା କେତେଦୂର ସଂଗତ, ତାହା ସେ
ଯୁଗର କବିମାନଙ୍କର ବ୍ୟର୍ଥ୍ୟ । ଭଞ୍ଜ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତାଙ୍କ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ
ସୁନ୍ଦରରେ ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି ।

ସୁରୁହୁତ ଦିଗଙ୍ଗନା ପ୍ରସୂତେ
ରବିମୂର୍ଦ୍ଧମ ସୁତଂ ଚରଦବେଦ
ଅଲିନୋ ନଲିନୋଦରାଦ୍‌ବମୁକ୍ତା
ପ୍ରିୟବାହୁଦ୍ଵୟବନ୍ଧନାନ୍ନବୋଡ଼ା— ସୁଷିତାବଳୀ

(ବଲ୍ଲଭଦେବ)

ପୁରୀଦିଗରୁପିଣୀ ସ୍ତ୍ରୀ ରବିରୂପକ ଉଦାମ ସନ୍ତାନକୁ ଦୀର୍ଘକାଳ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍
ଦୀର୍ଘରାତ୍ରି ଶେଷରେ ପ୍ରସବ କରୁଅଛୁ । ସୁତରାଂ ତଦୁପଲକ୍ଷେ ପଦ୍ମର ଗର୍ଭବନ୍ଧନରୁ
ଭ୍ରମରମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତି ଦିଆଗଲା ଏବଂ ପ୍ରିୟବାହୁବନ୍ଧନରୁ ନବୋଡ଼ାମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତି
ଦିଆଗଲା—ଏଠାରେ ରସିକତା ସ୍ଫୁର୍ଣ୍ଣମାୟାରେ ବଳସିତ ହେଇଛି ।

ଏହିପରି ଅନେକ ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଭଞ୍ଜସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନା କଲେ ପ୍ରାଣରେ ଅପାର ଆନନ୍ଦ ଧୂଷ୍ଣ ହୁଏ । ଜଣେ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ—“ଭଞ୍ଜଙ୍କର ଅଫୁରନ୍ତି ପ୍ରାଣ ଶକ୍ତିର ଅସରନ୍ତି ଉତ୍ସ ଯେଉଁ ଦିବ୍ୟ କାବ୍ୟାମୃତର ଧାରା ଉତ୍କଳବାସୀର ସାହିତ୍ୟରେ ବୁଝାଇ ଦେଇଛି, ତାହା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉତ୍କଳବାସୀର ଭୋଗ୍ୟ । ଭଞ୍ଜ କେଉଁଠାରେ ପନାତନ ଆର୍ତ୍ତ ଧର୍ମର ଆର୍ଦ୍ରଣ ତଥା ଉତ୍କଳର ଜାତୀୟ ପରମ୍ପରାରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ନିରକ୍ତୁଣ ନଗ୍ନ ଭୋଗମୟ ପ୍ରେମର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟରେ ଆଦର୍ଶର ସୁସ୍ଥ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ବିଶେଷତ୍ତ୍ୱ । ମେଘମେଦୂର ଆକାଶର ଘନ କୃଷ୍ଣିମା ଭେଦକରି ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଶକ୍ତିକ ବିମଳ ପ୍ରକାଶ ସଦୃଶ ଭୋଗମୟ ପ୍ରେମଚନ୍ଦ୍ରର ଅନୁରାଗରେ ସେହି ଚିର ସନ୍ଦତ ଆତ୍ମାର ଶକ୍ତିକ ଆଭାସ ଆତପ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରୀତିଦାୟକ । ସୁଲ ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରାବେଶୁର ସନ୍ତାନ କରିବା ଗଭୀର ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ ଓ ଅନୁତୁଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ । ମାତ୍ର ଦୃଶ୍ୟମାନ ପଦାର୍ଥର ରୂପ ଓ ବର୍ଣ୍ଣବିବେଚନା ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାରେ ଗଭୀର ଅନୁରକ୍ତି ଓ ବ୍ୟାପକ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଆବଶ୍ୟକ । ଭଞ୍ଜଙ୍କ ପ୍ରକୃତି-ଅନୁରକ୍ତି ହୃଦୟ ପ୍ରକୃତିଚିନ୍ତଣରେ ନୂତନତ୍ୱ ପରିବେଷଣ କରିବା ଗୌରବର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ନାହିଁ, ଅଥଚ ଗତାନୁଗତିକ ଧାରାରେ ପ୍ରକୃତିର ଚିନ୍ତଣରେ ଯେଉଁ କଳାପାଟକ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ତାହା କବିଙ୍କ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟକୁ ଯେ ଗୋଟିଏ ଦିଗରୁ ସମୃଦ୍ଧ କରୁଛି, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ ।”

କବି ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ, ବିଶେଷତଃ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟ ପାଠ କରି ପଡେ କି ଜଣେ ପ୍ରତିହିୟାଶୀଳ ହୋଇ ତାଙ୍କ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ନାୟକ ନାୟିକା ଚରିତ୍ରକୁ ପରିଷ୍କୃତନ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅଶ୍ରୀଳତାର ଅଗ୍ରସ୍ଥ ନେଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ସମ୍ପୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ପ୍ରେମ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କବିଙ୍କୁ ସେ ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ନାନା ବିଭବରେ ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ । ନାନାପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାରପୁର୍ଣ୍ଣ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ କାବ୍ୟ, କବିତା ଓ ଛନ୍ଦ, ଚଉପଦୀ, ଚଉତିଶାରେ ସେ ସାହିତ୍ୟଭଣ୍ଡାର ଘାଟିମନ୍ତ । ଉକ୍ତ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟରୀମାନେ ଯୁଗୋପଯୋଗୀ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଆତ୍ମନିଯୋଗ କରି ପାଠକଗୋଷ୍ଠୀର ଆନନ୍ଦ ବିବର୍ଦ୍ଧନ ସକାଶେ ଅଶେଷ ପ୍ରକାର ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ଜାତୀୟ ସାହିତ୍ୟକୁ ବିମଣ୍ଡିତ କରିଥିଲେ । ଜୀବନ ସହିତ ସାହିତ୍ୟର ଯୋଗସାଧନରେ ସେମାନେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ସେ ସାହିତ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିପାରିଥିଲା ଓ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଚିତ୍ତକ୍ଷେପରେ ଗୋଟାଏ ଦୃଢ଼ ଆସନ ଜମେଇ ବସିଥିଲା । କୃଷ୍ଣଲୀଳାର ମନୋମୁଗ୍ଧକର ବର୍ଣ୍ଣନା, ରାମସୀତାଙ୍କ ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନଚର୍ଚ୍ଚା, ଭକ୍ତପ୍ରେମର ମଧୁର ମିଳନ ଓ ଆଦରସା-
ଦର ପ୍ରାଧାନ୍ୟରେ ଏଯୁଗ ସାହିତ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧ ।

ଠିକ୍ ଏହି ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଆମେ ଯଦି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପଡ଼ୋଶୀ ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟକୁ ତୁଳନା କରୁଁ, ତାହେଲେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ଅଧିକ ଗୌରବଶାଳୀ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହେବ । ଆଧୁନିକ ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆଜି ଯେଉଁ ବଙ୍ଗଳା ଓ ହିନ୍ଦି ସାହିତ୍ୟ ଅତି ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଛି, ସେ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ଆମ ସାହିତ୍ୟ ପରି ରତ୍ନରାଜିପୁର୍ଣ୍ଣ ଉପାଦାନ ମିଳେ ନାହିଁ । ଆମ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟଯୁଗ ତଥା ପୌରାଣିକ ଯୁଗ ମଧ୍ୟ ସେ ସାହିତ୍ୟର ଆଦ୍ୟ ଯୁଗ ବା ପୌରାଣିକ ଯୁଗ ଅପେକ୍ଷା ଉନ୍ନତତର । ଏଇ ଦୁଇ ଯୁଗର ସାହିତ୍ୟର ଅନ୍ତଃସ୍ଥଳରେ ଯେଉଁ ମହାମୁଲ୍ୟବାନ ରତ୍ନରାଜି ରହିଛି, ତା ଦିନେ ନା ଦିନେ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟର ଦରବାରରେ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ । ଉକ୍ତ - ଯୁଗର ଜାତୀୟ କବିମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ସେ ଜାତିର ମୌଳିକ ଭାବସୂକ୍ଷ୍ମ କାଶୀ ଶକ୍ତିର ବଶେଷ ପରିଚୟ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖା ସାହିତ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚ କୋଟୀର ଦର୍ଶନ, ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ତତ୍ତ୍ୱ, ଆତ୍ମା ପରମାତ୍ମାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ, ମହିମା ଧର୍ମର ଲେଖିତ୍ୱ

ଦେଖିଲେ, ଯେକୌଣସି ଯୁଗର ଓ ଯେକୌଣସି ପ୍ରଦେଶର ସାହିତ୍ୟିକ ଏହାକୁ ପ୍ରଶଂସା ନ କରି ରହିପାରିବ ନାହିଁ । ଏହି ପଞ୍ଚସଖାମାନଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗକୁ କେହି କେହି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟଯୁଗ ବୋଲି ନ ମିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ଯୁଗରେ ବହୁ ବର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଠ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ କବି ଜନ୍ମଗ୍ରସ୍ତ କରି ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେମାନଙ୍କ ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରତିଭାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦୁଇ ବର୍ଣ୍ଣିଷ୍ଠ କବିଙ୍କ କାବ୍ୟରେ କିପରି ଭାବରେ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ପ୍ରଥମରେ ଭକ୍ତକବି ଘାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଅମର କାବ୍ୟ ଚପଳଲୋଚନରେ କିପରି ଭାବରେ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଅଛି, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଉ । ଏହି କାବ୍ୟଟି କି ଭାବ, କି ଭାଷା, କି ପଦଲିଖିତ୍ୟ, ସବୁ ବିଷୟରେ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟି । ରସିକ କବି ଘାନକୃଷ୍ଣ ବସନ୍ତର ମାଧୁର୍ୟ୍ଯରେ ଆହସ୍ତର ହୋଇ ବସନ୍ତକାଳୀନ ପ୍ରକୃତିକୁ ଜୀବନ୍ତ କରିଦେଇଛନ୍ତି । କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

କୁସୁମ ସମୟ ହୋଇଲୁ ଉଦୟ ଦକ୍ଷିଣ ପବନ ବହୁଲ,

କାମଦେବ ଦୂତ ହୋଇ ମହାମଉ ପଞ୍ଚମ ସ୍ଵରରେ କହିଲ,

କନ୍ଦର୍ପ,— ଦର୍ପ ହୋଇଲୁ ଅତିଶୟ,

କୁସୁମ ବର୍ଣ୍ଣିତ କରିବାକୁ ଲଖି କାମୀ କାମିନୀ କଲେ ଭୟ । ୧ ।

କମଳ, ରସାଳ, ନୀଳ ଉତ୍ତପଳ, ନିଆଳୀ, ଅଶୋକ ବିକାଶ,

କାମପଞ୍ଚବାଣ କାମୀ ପଞ୍ଚପ୍ରାଣ ସେନବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରକାଶ,

କେତନୀ, କୁନ୍ତ କି ହୋଇଲୁ ପ୍ରକଟ,

କାନ୍ତାକାନ୍ତ ଭେଟ ଅଭେଟ ହୋଇଲୁ ଜାଣି ଯିବା ହେଲୁ ନିକଟ । ୨ ।

କୁସୁମବନ୍ତ ମାଧବୀ ଧନୁଶୋଭା, ଭ୍ରମର-କଦମ୍ବ-ଗୁଣ୍ଡରେ

କଉତୁକ କରି କାମକୁ ବସନ୍ତ ଦେଇଅଛି ସଖାପଟରେ

କିଂଶୁକ, ପାଟ କରବାଳା ତାହାର,

କରିବାକୁ ରଜକୋଷ ତାହା ସଙ୍ଗ ସୁଖ ମୋହୁଅଛି କାହାର । ୩ ।

କେଶର କୁସୁମ ଅତି ମନୋହର କାମ ନୃପତି ଶ୍ଵେତଛବି —

କିଶଳୟପତ୍ରି ପତାକା ଉଡ଼ାନ୍ତି ବଣ କରନ୍ତି ମନମଥ,

କରୁଣା, କେଶର ମଲ୍ଲୀଗନ୍ଧାଧିପ,

କେଳିକଦମ୍ବେ ଶଙ୍ଖଧ୍ବନି କରଇ ସଧୀରେ ଶଙ୍ଖୁଆ ମଧୁପ । ୪ ।

କୁସୁମ ସମୟ ଆଗମନରେ, ଦକ୍ଷିଣରୁ ମଳୟ ପବନ ବହୁଲ । କାମଦେବଙ୍କ ଦୂତ ପିକ ପଞ୍ଚମ ସ୍ଵରରେ କହିଲୁ — କନ୍ଦର୍ପ ରାଜାର ଦର୍ପ ଅତିଶୟ ବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ ହେଲୁ ।

କମଳ, ରସାଳ, ନୀଳୋତ୍ପଳ, ନିଆଳୀ, ଅଶୋକ ଏମାନେ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହେଲେ । ଏମାନେ କାମର ପାଞ୍ଚବାଣ ସ୍ବରୂପ । କାମଦେବ ନୃପତି କୌତୁକରେ ବସନ୍ତ ସଖାକୁ ପଠାଇଅଛୁ କି ? କାମଦେବ ଯଦି ନୃପତି, ତାହାହେଲେ କେଶର କୁସୁମ ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠସ୍ବ, କିଶଳୟପତ୍ର ପତାକା, କରୁଣା କେଶର, ମଲ୍ଲୀ ଗନ୍ଧାଧିପ, କେଳିକଦମ୍ବରେ ଶଙ୍ଖଧ୍ବଜ କରୁଥିବା ମଧୁପ ହେଉଛି ଶଙ୍ଖୁଆ । କି ସୁନ୍ଦର ଓ ମନୋହାରଣୀ ଚନ୍ଦ୍ର ! କି ରସିକତା କବିଙ୍କର ! ଅନୁରୂପ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଭୁରି ଭୁରି ଅଛି । କୃଷ୍ଣରାମ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଆଜ୍ଞା, ମନ୍ଥଅରହବର୍ତ୍ତୀ ନୃପତେରଦାୟ ନଃକେଧୀ—
 ଭ୍ରମ୍ୟଦ୍ଭୁଜ ମହାଜନାନ୍ ପିକରିରା ସାକୃତମାକାରସୁନ୍
 କୁଞ୍ଜାନ୍ତେ ରୂପସି ସସ୍ତରବତି ଶ୍ରୀମାନ୍ ବଦନ୍ତାଭଂ ୪୫
 ବ୍ୟାପାର ସୁମନୋମକରଜ୍ବରସୁଭବାଣିଜ୍ୟ ମାଲମୁତେ ।”

“କନ୍ଦର୍ପ ରାଜାର ଆଜ୍ଞାଧୀନ ବସନ୍ତ ନିର୍ଭୀକ ହୋଇ ଭ୍ରମର ମହାଜନମାନଙ୍କ ସମେତ କୋକିଳ ବଚନରେ ସମ୍ବେଦରେ କୁଞ୍ଜଦାଟରେ ସହକାର ପକ୍ଷ ଉପରେ ଫୁଲମାନଙ୍କର ରସ ଓ ସୁଗନ୍ଧେଶୁବୁଦ୍ଧିକୁ ବିକାଶଣ କରୁଅଛି ।” କବି ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କର କପରି ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅଳ, ତାହା ଉପରୋକ୍ତ ଉଦାହରଣରୁ ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ହେବ । କନ୍ଦର୍ପକୁ ରାଜା, ବସନ୍ତକୁ ସଖା ପୁଣି ମଧୁପକୁ ଶଙ୍ଖୁଆରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଆଦର୍ଶ କବି ଉପରୋକ୍ତ ସମ୍ବୃତ ଶ୍ଳୋକରୁ ପାଇଛନ୍ତି ।

କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣରୂପରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଛି । କବିକୁଳରୂପାମଣି ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଚନ୍ଦ୍ରବେଦେୟୁଷ୍ୟ ଅସାମାନ୍ୟ । ତାଙ୍କର ଭାସ୍ବରପ୍ରତିଭା ଅପୂର୍ବ ବସୁ ନିର୍ମଳ କଟିବାରେ ଶ୍ଯମ ହୋଇଛି । କବିଙ୍କର ଅଲୌକିକ ଦୃଷ୍ଟି, ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ସ୍ବାୟ ନାବ୍ୟମୂଳରେ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଛି । ତାଙ୍କର ବିଶେଷତ୍ବ ଏହା ଯେ, କବି ଯେଉଁଠାରେ ସୁନ୍ଦର ମନୋମୁଗ୍ଧକର ଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରକଟ କରିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେ ବିଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଶବ୍ଦ ସାହାଯ୍ୟରେ ତାକୁ ଉଦ୍ଭାସିତ କରିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କର ସ୍ବାଭାବିକ ଚନ୍ଦ୍ରରେ ଭାସାର ମୌଳିକତା ତଥା ନୈସର୍ଗିକତା ଦେଖିଲେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅସାମାନ୍ୟ ସୂକ୍ଷ୍ମଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଖାଣ୍ଟି ବିଶୁଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ସେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପରିଚୟ ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଅଲେ ମଧ୍ୟ କବି ନିଜର ମୌଳିକତା ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ସଚେଷ୍ଟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେ ସମ୍ବୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରତିଭା କାବ୍ୟ, ନାଟକ ପ୍ରଭୃତି ପାଠ କରି ବସନ୍ତ—

ବର୍ଣ୍ଣନାର ଗୋଟିଏ ଆଦର୍ଶ ପାଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଅବକଳ ଭାର ରୂପରେଖ ଦେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ‘କୈଦେଶ୍ୟଶବଳାସ’ରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

ବସନ୍ତ ସମୟ ଅତି ରସମୟ ରତନ ପ୍ରବେଶ ଆସି ଯେ
ବିଦ୍ରୁମ ଛବି ସୁଦ୍ରୁମଲତା ଭାବ ପଲ୍ଲବେ ସରାଗ ଦିଶି ଯେ
ବିକଶି, ବିକଶି ସୁମନମାନ ଯେ,
ବୋଲାଇଲେ ଜବ ନବସୁଷ୍ପବତୀ ଭାବରସ କଲେ ଦାନ ଯେ । ୧।
ବାସନ୍ତୀ ମଲ୍ଲୀ ନିଆଳୀ କୁଶଧନା ଯହିଁ ହେଲେ ଇଚ୍ଛାବତୀ ଯେ,
ବାସକୁ ଆସି ଭ୍ରମରେ ଜାରେ ରସି ମଧୁମାଦକରେ ମାତି ଯେ,
ବସନ୍ତ, ବାତ ବାସ ହରେ ଏକା ଯେ,
ବସାଇ ନ ଦିଏ ମଧୁ ପକ୍ୱ କେତକୀ ସଂଗ୍ରହାୟିକା ଯେ । ୨।

କି ରସିକତା କି ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ତ ! କି ହୃଦୟ ତୃପ୍ତିକର ବର୍ଣ୍ଣନା ! ଉପଯୁକ୍ତ ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସରେ ତାଙ୍କ ପଦ ରସାତ୍ମକ ହୋଇଛି । ଉପଯୁକ୍ତ ଛନ୍ଦରେ ଏ ପଦ ମଧୁମୟ ହୋଇଛି । ପୁଣି ଉପଯୁକ୍ତ କାଳ୍ପନାରେ ଏ ପଦ ହୃଦୟଗ୍ରାସୀ ହୋଇପାରିଛି । ‘କୋଟିପ୍ରହାରୀସୁନ୍ଦରୀ’ରେ କବି କହିଛନ୍ତି —

“ଅତି ରସମୟ ବସନ୍ତ ସମୟ ବିଚିତ୍ର ପ୍ରଣୟ ଚାହାର
ମିତ୍ର ଅନଙ୍ଗକୁ ପ୍ରବଳ କରାଇ ଆଚର ଚର୍ଚ୍ଚା ବିହାର,
ଆଗତେ, ଆସେହଲ ନାଗେଶ୍ୱରକୁ
ରତ୍ନରାଜ ପଦ୍ମ ସେ ରଜ ଘେନିଲ ବୁଝି ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ କେଶରକୁ । ୧।
ଭୁଜପତ୍ର ସୁଚି ଆଚରଣ ମଧ୍ୟେ ସାଧୁ ଗୁଣ ଘେନି ପଶିଲ
ନବସୁଷ୍ପବତୀ ସେବତୀ ସଙ୍ଗରେ ରସି କ୍ରୀଡ଼ାକୁ ପ୍ରକାଶିଲ ।
ମନୋଜ, ଚିତ୍ତପୁର ମଧ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ରରେ
ଉଦିତ କରାଇ ରତି ଅନୁରାଗ ଅବିର ସେ ଖେଳେ ସଦୃଶେ । ୨।
ମଧୁ ବନ୍ଧୁପଣେ ମଳୟ ଶରଳ ନିଳୟ ଅନିଳ ବହୁଲ,
ସଲିଳେ ମଜ୍ଜି ପଦ୍ମ ନା ବୃକ୍ଷଜାତି ଦକ୍ଷିଣ ସ୍ୱରାବେ ମୋହଲ,
ତା ଜାଣି, ନବ ଭବନେ ଯେ ଆବେଶ,
ତରୁଲତା ଶ୍ରେଣୀ ତରୁଣ ତରୁଣୀ ସମସ୍ତେ ସୁମନ ସୁବେଶ । ୩।

ପୁଣି ରସସଞ୍ଚକରେ କବି ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି—

ରତ୍ନବର ବସନ୍ତ ପ୍ରବେଶ ହେଲୁ ଆସି,

ରତ୍ନଲ ରାତିରେ ଚିତ୍ତ ଦହଇ ବଦେଶୀ ।

ରସାଳେ କୋକିଳ ବସି ଦମ୍ଭଶଶୀ ନାଶେ,

ରବିକୁ ହୁଏ କରତ ତମ ନିଶି ଘୋଷେ ।

ରଖି ନ ଦେଲୁ ମଳୟାଚଳେ ଅହ ଡର,

ରେବା ଡାରେ ବହୁଲ ଦକ୍ଷିଣା ବାତ ଧାର ।

ରତ୍ନସ ଆଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରକାଶିଲୁ ନାଗେଶ୍ଵର

ରବି ଗଦ ଗନ୍ଧ ସେହୁ କଲ ଉପକାର ।

ରୂପାସ୍ତ୍ରକୁ ସଞ୍ଜାଗୁଣେ ମଧୁ ରତ୍ନ ମୋଦେ

ରାଜା ଅଭିଷେକ କଲୁ ଶୁକ ନାଦ ବେଦେ ।

ରାଜି ଉନ୍ମତ୍ତ କୁସୁମ-ମାଧୁଷ୍ଠ ମାଧୁଷ୍ଠ

ରୋଲମ୍ବ ମଲ୍ଲୀ ମୁକୁଳେ ଶଙ୍ଖ ନାଦ କରି ।

ବସନ୍ତ ଆଗମ ହେଲେ ଗୁଣିଆଡ଼େ ପୁଷ୍ପରାଜ ପ୍ରସ୍ତୁତି ହୁଅନ୍ତି । ଭ୍ରମର ପୁଷ୍ପରୁ ମଧୁ ଆହରଣ କରେ । ବସନ୍ତ ଆଗମନରେ ସମସ୍ତ ରସମୟ ହୋଇଯାଏ । ସ୍ତ୍ରୀ ଓ ପୁରୁଷ କାମବଶରେ ପୀଡ଼ା ଲଭ କରନ୍ତି । ଏତିକି ବସନ୍ତକୁ କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କେତେ ପ୍ରକାର କଲ୍ପନା ଆଣି ନାୟକ ନାୟିକାମାନଙ୍କର ହୃଦୟର ଗଭୀରତମ ପ୍ରଦେଶରେ କି ଭବରାଜି ଉଦିତ ହୁଏ, ତାର ରୂପରେଖ ଦେବାକୁ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଚେତନ-ଶାଳୀ; ସେ ପୁଣି ପ୍ରେମର ମହତ ରୂପେ । ସେ ସତ୍ୟ ନାୟିକା । ସସ୍ମୃତ ସାହୃଦ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିପୁର୍ଣ୍ଣ ମାତ୍ରାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ସେସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନା ଉତ୍ତମରୂପେ ପାଠ କରି ସେଥିରୁ ରସ ଆହରଣ କରି ଭଞ୍ଜ ଓଡ଼ିଆ ସାହୃଦ୍ୟରେ ତାର ପରିଚୟ ଦେଇଯାଇଅଛନ୍ତି ।

କବି କାଳିଦାସ ରତ୍ନସଞ୍ଚକରେ କହୁଛନ୍ତି—

ଦ୍ରୁମା ସପୁଷ୍ପା ସଲିଳଂ ସପଦ୍ମଂ

ସ୍ତ୍ରୀୟଃ ସକାମାଃ ପବନଃ ସୁଗନ୍ଧଃ,

ସୁଖା ପ୍ରତୋଷା ଦିବସାଶ୍ଚ ରମ୍ୟାଃ

ସର୍ବଃ ପ୍ରିୟଃ ସ୍ଵରୂପରେ ବସନ୍ତେ ।

ସାହୃଦ୍ୟଦର୍ପଣକାର ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଦକ୍ଷିଣା ପବନର ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଛନ୍ତି—

“ଲତାକୁଞ୍ଜଗୁଞ୍ଜନୁଦବଦଳି ପୁଞ୍ଜି ଚପଳୟନ୍
ପ୍ରମାଳିଙ୍ଗନୁଙ୍ଗ ଦ୍ରୁତଚରମନଙ୍ଗମ୍ ପ୍ରବଳୟନ୍
ମରୁନ୍ମୟଂ ମୟଂ ଦଳିତ ମକରୟଂ ତରଳୟନ୍
ରଞ୍ଜୋତ୍ସୟଂ ବନ୍ଦନ୍ କରତ ମକରୟଂ ଦିଶିଦିଶି ।”

ଲତାକୁଞ୍ଜରେ ଗୁଡ଼ୁଗୁଡ଼ୁ ଶବ୍ଦ କରୁଥିବା ଉନ୍ମୁଷ୍ଟି ଭ୍ରମରପତଙ୍ଗକୁ ଚପଳ କରି ଅଙ୍ଗ ଅଲିଙ୍ଗନ କରି, ଶୀଘ୍ର ଅନଙ୍ଗକୁ ପ୍ରବଳ କରି, ଦଳିତ ମକରୟକୁ ତରଳ କରି, ପୁଷ୍ପରେଣୁ-ମାନଙ୍କୁ ମୟ ମୟଭାବରେ ଦିଗମାନଙ୍କରେ ବିତରଣ କରି ଏହି ଦକ୍ଷିଣା ପବନ ବହୁଅଛି ।

ଜନେକ ସଂସ୍କୃତ କବି ଅଦ୍ଭୁତ ଏକ ପ୍ରକାରରେ ବସନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଅଛନ୍ତି —

“ଜଗୌ ବିବାହାବସରେ ବନସ୍ଥଳୀ
ବସନ୍ତସ୍ତୋଃ କାମଦ୍ବୃତ୍ତାଶୟାକ୍ଷୀଃ
ପିକଦ୍ବିଜଃ ପ୍ରୀତମନାଃ ମନୋରମଂ
ମୁହୁର୍ମୁହର୍ମଜାଳମନ୍ଦମାଦଭାତ୍ ।”

ଆଜି ବସନ୍ତ ଆଗମନରେ ବନସ୍ଥଳୀ ଓ ବସନ୍ତ ଏ ଦୁହେଁଙ୍କ ବିବାହ ଅବସରରେ କାମଅଗ୍ନି ସାକ୍ଷୀ ହେଲା; କୋକିଳ-ବ୍ରାହ୍ମଣ ଆନନ୍ଦମନରେ ବାରମ୍ବାର ମଙ୍ଗଳମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରୁଅଛି ।

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଦୁଇ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କ ଅସାମାନ୍ୟ କବିପ୍ରତିଭା, ବହୁ ଶାସ୍ତ୍ର-ଦର୍ଶିତା, କଠିନ ଅଧିବସାୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଯଶସୀ କରାଇଅଛି । କି ଶବ୍ଦଯୋଜନା, କି ପ୍ରକାଶଭଙ୍ଗୀ, କି ପ୍ରକୃତିର ଗୁରୁତ୍ବବର୍ଣ୍ଣନା, ସବୁଥିରେ ଏ ଦୁହେଁ ଅତୁଳନୀୟ । ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ଶ୍ରୁତିମଧୁର କରାଇଅଛି ସେମାନଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାଶକ୍ତି । ସର୍ବୋପରି ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନା ଏ ଦୁହେଁଙ୍କ ଲେଖନରେ ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ଆସିପ୍ରକାଶ କରିଛି । ଏମାନଙ୍କର ଲେଖା ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ଗବର ଧନ ଓ ଜାତୀୟ ସମ୍ପଦ । ଚିତ୍ରକାଳ ସବୁଯୁଗର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠର ପାଠକଗୋଷ୍ଠୀ ଏପରି ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କରି ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବେ—ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଶ୍ରୁତିମଧୁର କରିବାକୁ ଯାଇ ଉଞ୍ଜ ‘ବସନ୍ତ କୌଶିକ ରଗର ବ୍ୟବହାର ଦେଖାଇ ଅଛନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ କବିଙ୍କ ବସନ୍ତବର୍ଣ୍ଣନା ଏକମୁଖୀ, କନ୍ଦର୍ପ, ପିକ, ଭ୍ରମର, ଦକ୍ଷିଣାପବନ, ଲତା, ତରୁ, ପୁଷ୍ପ ଏମାନଙ୍କର ବିଶେଷ ଉଲ୍ଲେଖ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । କିଏ ବା ବସନ୍ତକୁ ନୃପତି ଆଉ କିଏ ବା କନ୍ଦର୍ପକୁ ନୃପତି

ରୂପେ ପରିକଳ୍ପନାକରି ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ସଖାରୂପେ, ପାତ୍ରମନ୍ତ୍ରୀ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । କେଉଁଠାରେ ପିକ ବେଦପାଠକ ଦ୍ଵିଜ, କେଉଁଠାରେ ମଧୁପ ଶଙ୍ଖୁଆ, ଆଉ ବା କେଉଁଠାରେ ପିକ ବାଦକ ରୂପେ ଗୃହୀତ ହୋଇଅଛୁ । ଏହିପରି ନାନାପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଅତି ମଧୁମୟ ହୋଇଅଛି ।

ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ସଙ୍ଗୀତଚର୍ଚ୍ଚା ।

ପୁରୀ ଗଞ୍ଜାମରେ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଙ୍ଗୀତର ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରସାର ଏବଂ ପ୍ରସାର ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ରୀତିମାନେ ଅଭିନବ ସଙ୍ଗୀତାତ୍ମକ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ଭୂଷିତ କରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନେକ ଗଞ୍ଜାମ-ବାସୀ । ଗଞ୍ଜାମର ଘୁମୁସର ରାଜବଂଶକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର କବିମାନେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟକୁ ଯେଉଁ ଉଲ୍ଲାସ ସଙ୍ଗୀତସାହିତ୍ୟ ଦାନ କରିଛନ୍ତି ତାହା, ଅମୂଲ୍ୟ । ସେମାନେ କୃଷ୍ଣବଜ୍ରରସ ସମୁଦ୍ରରେ ଅବଗାନ୍ତନ କରି ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ ଅବଗାନ୍ତ କରାଇ ଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଆଜି ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ଅଧିକାଂଶ କବି ଓ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ କୃଷ୍ଣ ଉପାସକ । ପାରଳାରେ ଥିବା ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ମଠରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାମକୀର୍ତ୍ତନ ହୁଏ । ଗୋସ୍ୱାମୀ-ବୃନ୍ଦ ନିତ୍ୟ ରାଧାକୃଷ୍ଣ ମନ୍ତ୍ର ଜପ କରି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ ବିଷୟକ ସଙ୍ଗୀତ ଗାନରେ ଆତ୍ମହସ ହୋଇପଡ଼ନ୍ତି । ଏ ସ୍ଥାନର ସଙ୍ଗୀତ-ସାହିତ୍ୟ ଉନ୍ନତିରେ ପାରଳାର ରାଜବଂଶ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା କରିଅଛନ୍ତି । ପାରଳାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିବା ରାଜବଂଶ ରାଜାମାନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠ-ପୋଷକତାରେ ଅନେକ କବି ଓ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ପ୍ରଚୁର ଅବକାଶ ଓ ପ୍ରଚୁର ଅର୍ଥ ପାଇ ସେମାନଙ୍କର ସାରା ଜୀବନ ସଙ୍ଗୀତ ତଥା ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠପୁତ୍ର କଳାମିତ୍ରର ବା କଳାହମ୍ବିରଦେବଙ୍କ ରଚିତ ସମୟରୁ ଏଠାରେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ସାହିତ୍ୟର ବିକାଶ ଘଟିଅଛି । ଶୃଙ୍ଖଳାଏ, ଏହି କଳାମିତ୍ର ଦେବ ଯେତେବେଳେ ଏଠାକୁ ଆସିଲେ, ସେତେବେଳେ ପ୍ରବାଳଖେମଣ୍ଡି ନାମରେ ଜଣେ ଅନ୍ୟାୟ ରାଜା ଏଠାରେ ରାଜତ୍ୱ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ହତ୍ୟାକରି କଳାହମ୍ବିର ଏଠାରେ ରାଜା ହେଲେ । ସେହି ପ୍ରବାଳଖେମଣ୍ଡି ନାମରୁ ଏ ସ୍ଥାନର ନାମ ହେଲା ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି —ପ୍ରବାଳଖେମଣ୍ଡି—(ପ୍ରବାଳ ପରି ଯାହାଙ୍କର ଆଖି ଓ ମୁଣ୍ଡ ତେଜସ୍ୱାନ) । ଦୁର୍ଗେ ପ୍ରବାଳଖେମଣ୍ଡିରୁ ଆସିଲା ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି । ଆହୁରି କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ, ଏଠାର କ୍ଷତ୍ରିୟ ସନ୍ତାନମାନେ ଶତ୍ରୁମୁଖରେ ରାଜ୍ୟ ଶାସନ କରୁଥିଲେ ବୋଲି ଏ ସ୍ଥାନଟି ଖେମଣ୍ଡି ନାମରେ ନାମିତ ହେଲା । ଯାହାହେଉ ପାରଳାର କବିତା ସଙ୍ଗୀତାତ୍ମକମାନଙ୍କ ବିଷୟ ଆଲୋଚନା କଲେ ସର୍ବାଗ୍ରହେ ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟକୁଞ୍ଜକୋକିଳ ଭକ୍ତକବି ଗୋପାଳ-କୃଷ୍ଣଙ୍କ କଥା ମନେପଡ଼େ । ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ଏପରି କୌଣସି ଗୁହ୍ୟ ନାହିଁ, ଯେଉଁଠି

ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀ ଗୀତ ଗାନ କରୁ ନାହାଏ । ତାଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତଗୁଡ଼ିକ ଏତେ ପ୍ରିୟ ଯେ, ଏଠାରେ ଅଧିକାଂଶ ବ୍ୟକ୍ତି ତାଙ୍କର ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମର ସାମ୍ବନ୍ଧ ଗୀତ ଅବଲମ୍ବନାନ୍ତରେ ଗାଇପାରନ୍ତି । କବିଙ୍କର ଅନେକ ଶ୍ରୀମାନ୍ ରାମକୃଷ୍ଣ ପଢ଼ନାୟକ ଓ ତାହାଙ୍କ ନାତିମାନେ ଏହି ବୃତ୍ତ ବୟସରେ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଗୀତ ଗାଇ ଅଧମ ପ୍ରାଣରେ ଭକ୍ତିଭାବର ବନ୍ୟା ଖେଳାଇ ପାରନ୍ତି । କବିଙ୍କର ପଦ୍ୟାବଳୀର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଓ ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ଫଳେ ତାର ଲଳିତ୍ୟର ଏକମିଥ ସମାବେଶ ଦେଖିଲେ ଭାବୁକ ତଥା ପାଠକ ଆକ୍ରନ୍ତ ହୋଇପଡ଼େ । ବିଦଗ୍ଧ କବି ଅଭିମନ୍ୟୁ, ଦାନକୃଷ୍ଣ, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବା ବଳଦେବ, ଭକ୍ତଚରଣେ ବ୍ୟଠାତ ଆଉ କୌଣସି ପ୍ରତିଭାବାନ କବି ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କ ପ୍ରେମଚିତ୍ର ଦେବାରେ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କୁ ବଳିଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କ ବିଶାଳ ଅନୁଭୂତିର ଗଭୀରତା ଓ ଡାଗୁତା ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳିଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହେବାର ଦେଖିଲେ ସେ ଯେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀ ପ୍ରତିଭାର ଅଧିକାରୀ ଥିଲେ, ତାହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ସର୍ବୋପରି ସରଳ ଭାଷାରେ ତାଙ୍କ ରସାଳ ଅନୁଭୂତିକୁ ସେ ଯେପରି ଭାବରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠ କରିବା ଫଳେ ଫଳେ ସେ ଅନୁଭୂତି ପାଠକର ହୃଦୟରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ହୁଏ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ପାରଳାର ଗୋଟିଏ ଅମାନେ କବିଙ୍କ ସଂଗୀତ ବୋଲୁଥିବାବେଳେ ଶ୍ରୋତା ଏପରିଭାବରେ ଜନ୍ମସ୍ଥ ହୋଇଯାଆନ୍ତି ଯେ, ସେମାନଙ୍କର ସର୍ବାଙ୍ଗ ପୁଲକରେ ରୋମାଞ୍ଚିତ ହୋଇଯାଏ । ଆଉ ଯେଉଁ ପାରଳାର କବି ଓ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞମାନେ ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣଙ୍କ ସମକକ୍ଷ ପ୍ରତିଭାର ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଅବହେଳିତ ହୋଇ ରହିଯାଇଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ପଦ୍ୟାବଳୀର ସାମାନ୍ୟ ପରିଚୟ ଦେଲେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ଓଡ଼ିଆ ସଙ୍ଗୀତଚର୍ଚ୍ଚାର ଗୋଟାଏ ରୂପରେଖ ମିଳିବ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କବିଚନ୍ଦ୍ର ରଘୁନାଥ ପରିବ୍ରାଜ, ପଦ୍ମନାଭ ପରିବ୍ରାଜ, ଗୌରହରି ପରିବ୍ରାଜ, କବି ନୀଳକଣ୍ଠ, ଚନ୍ଦ୍ରକର ହରେକୃଷ୍ଣ ମହାପାତ୍ର, ହରେକୃଷ୍ଣ ବେବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରମୁଖ ମହାତ୍ମାମାନେ ପ୍ରଧାନ । ଏମାନେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଏ ସ୍ଥାନକୁ ପବିତ୍ର କରିଛନ୍ତି । ଏମାନେ ଯେ କେବଳ କବି, ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ଥିଲେ, ଏପରି ନୁହେଁ; ଏକାଧାରରେ କବି, ବୈଷ୍ଣବ, ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ, ସିଦ୍ଧଗାୟକ ଓ ବାଦକ ଥିଲେ । ଦୁଃଖର କଥା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏମାନଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତ ଓ କବିତାଦ୍ୱୟ ପ୍ରସାର ଲଭି କରିପାରି ନାହିଁ ।

ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏମାନେ ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିପାରିନାହାନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ରଚିତ କାବ୍ୟ କବିତା ଅପ୍ରକାଶିତ ଭାବରେ ରହିଯାଇଛି ।

ରଘୁନାଥ ପରିବ୍ରାଜ—

କବିଚନ୍ଦ୍ର ରଘୁନାଥ ପରିବ୍ରାଜଙ୍କ କୃତ “ଲକ୍ଷ୍ମୀଚନ୍ଦ୍ରେଦୟ” ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦିବା-ଲୋକକୁ ଆସିପାରିନାହିଁ । ତାଙ୍କକୃତ ‘ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ’ ବି ଅପ୍ରକାଶିତ ଭାବରେ

ରହିଛି । ଏଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରକାଶ ହେଲେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅଶେଷ କଲ୍ୟାଣ ସାଧକ ହୁଅନ୍ତା । ଏହି କବିଙ୍କର କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି, ଯଥା ରାଧାକୃଷ୍ଣ ଲାଲା, ଶ୍ରୀ ରାମାୟଣ, ଗୋପୀନାଥବଲ୍ଲଭ ନାଟକ, ତାଳସଙ୍ଗସାର ପ୍ରଭୃତି । ପୂର୍ବ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଲକ୍ଷଣରଦ୍ୱେଦସ୍ୱ ଅତି ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ କବିତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଥମରୁ ଗଣନରୂପଣ, ବର୍ଣ୍ଣନରୂପଣ, ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଯତ୍ୟାଦି ନରୂପଣ, ଗଦ୍ୟପଦ୍ୟ ନରୂପଣ, ଛନ୍ଦନରୂପଣ, ବୃତ୍ତ-ନରୂପଣ, ପୁଣି ସ୍ୱର ନରୂପଣ କରା ପୁସ୍ତକଟିକୁ ମନୋଜ୍ଞ କରିଅଛନ୍ତି । ଖାଲି ଏତିକି ନୁହେଁ, ସେଥିରେ ସ୍ୱରମାନଙ୍କର ଆଦ୍ୟ, ମଧ୍ୟ ଓ ପ୍ରାନ୍ତ ଦେବତା, ସେମାନଙ୍କର ବଂଶ, ଜନ୍ମସ୍ଥାନ, ଭୋଜନ ଓ ସେମାନଙ୍କର ବାହନ ଏବଂ ପତ୍ନୀ ଆଦିର ସଚ୍ଚିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଅଛି । ଗ୍ରାମନରୂପଣରେ କବିତନ୍ତ୍ର ସିନ୍ଧୁଡ଼ା, ମାଳବ, ଧନାଗ୍ରୀ, ମାଳଗ୍ରୀ, ରାମକେଶ ଇତ୍ୟାଦି ରାଗର ଚିତ୍ର ଦେଇଛନ୍ତି । ଏ ତ ଗଲା ତାଳ ସ୍ୱର ରାଗ ସମୂହରେ ତାଙ୍କର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନମୁନା ତାଙ୍କ ‘ରାଧାମାଧବବିଳାସ’ ପାଠ କଲେ ତାଙ୍କରୁ କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ମିଳେ । ସେ ଯେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାବାନ କବି ଥିଲେ, ତାହା ତାଙ୍କ କବିତାରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ‘ରାଧା-ମାଧବ ବିଳାସ’ର ଦ୍ୱିତୀୟ ଛନ୍ଦରେ ବନସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବି କହୁଛନ୍ତି—“ଭଙ୍ଗ ଶ୍ରେଷ୍ଠ, ରାଗ ଆସାଦଶୁକ୍ଳ ।”—

ନିଆଳି ଅଶୋକ ପାଟଳୀ ତଳ କୁମୁଦ ମନ୍ଦାର ନଳ ଉତ୍ପଳ
ବରୁଣାବ କୁନ୍ଦ ଶିଶୁପଳ କାଶ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗାୟାକରେ କରି ପ୍ରକାଶ
ମାଧବୀ ସଜନୀ;

ବେଷ୍ଟିତ ହେଲେ ନାନା ଶୋଭା ସେନା ।

ପୁଣି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ଚାଟୁରୀ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ କବିତନ୍ତ୍ର ରଘୁନାଥ କହୁଛନ୍ତି—

“ପଞ୍ଚମରୁଦ୍ର—ରାଗ କାମୋଦୀ”

କାମନା ମନା କରି ବିରସ ରସ ଧରି

ନକରୁ କରୁଣା ନିରତେ

ମୁଁ ମାର ମାରଣରେ ପୁରୁଷ ! ଭାବିଲି ଯେ

ସେବାରେ ବାରେ ରଖ ମୋତେ ରେ

ଜୀବବନ୍ଧୁ;

ବିପଦ ପଦକରେ ସାର, କିଂଚିତେ ଚିତ୍ତେ ଭାବ ଧରି

ହାସ ରସର ସୁଧା ପ୍ରସବୁ ସବୁମଧ୍ୟା

ଭରଥା ରସାଳସା କରି ରେ

ଜୀବବନ୍ଧୁ । ୧ ।

ଅନ୍ତର୍ନିହିତାନୁପ୍ରାସର ଏ ଯେଉଁ ନିଦର୍ଶନ, ଏହା କୃଷିର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାର୍ଯ୍ୟ କବିତାରେ ମିଳେ । ଏହି ଦୁଇଖଣ୍ଡ ପୁସ୍ତକ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କଟକସ୍ଥ ସାହୁର ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରାୟତଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଛି । ଉକ୍ତ ମହାଶୟ ଯନ୍ତ୍ରର ସହିତ ଏହାକୁ ରଖି ଅଛନ୍ତି । କବିଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରନାଥ ପ୍ରାୟ ୧୫୦ ବର୍ଷ ତଳର କବି । ପାରଳା କଟକସ୍ଥ ସାହୁରେ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ । ପଦ୍ମନାଭ ପରିଚ୍ଛା ବୋଲି ଆଉ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ଏହି ପାରଳା କଟକସ୍ଥ ସାହୁରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଏ କବି ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମବିଷୟକ ଅନେକ ସଙ୍ଗୀତ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏ କବି ସଙ୍ଗପ୍ରଥମେ ଦକ୍ଷିଣେ ତେଲଙ୍ଗା ସଙ୍ଗୀତ ଓଡ଼ିଶାକୁ ବିଶେଷତଃ ପାରଳାକୁ ଆଣିଥିଲେ । ତେଲୁଗୁ ସଙ୍ଗୀତର କୃତ୍ତି ପଲ୍ଲୀ ସାଗର ଅବଲମ୍ବନରେ ସେ ଓଡ଼ିଆ ସଙ୍ଗୀତ ଲେଖିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ଏହାଙ୍କ ରଚିତ ସଂଗୀତ—

“ଭୁନେ ଆଜି ତୋ ଶ୍ରାଦ୍ଧରେ,
ପଙ୍କଜନୟନା, ମାନେ ବଳିଛୁ ମନ୍ଦିରେ ।
ମାରମାରଣାକୁ ବାରଣ ମୋର ଭୁବୁ”

ଇତ୍ୟାଦି ଖୁବ୍ ଆଦର ଲଭ କରିଛି । ଏକାଧାରରେ କବିତ୍ବ ଓ ସଙ୍ଗୀତମୟତ୍ବ ତାଙ୍କର ରଚନାକୁ ପୁଷ୍ପପାଠ୍ୟ ଓ ସୁଶ୍ରାବ୍ୟ କରିଅଛି ।

ତାଙ୍କ ରଚିତ “ଗୀତରତ୍ନାକର”ରେ ଏହିପରି ବହୁ ସଙ୍ଗୀତ ଅଛି । ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତରେ ଲୋକପ୍ରିୟତା ସାରା ପ୍ରଦେଶରେ ବ୍ୟାପିଯାଇଛି । ଏହାଙ୍କ ସମୟରେ ଏଠାରେ ଜଳତରଙ୍ଗିଣୀ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଥିଲା । ଏ କବି ଅନେକ ଚଉପଣୀ ଲେଖିଯାଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ଚଉତିଶା ଆକାରରେ ରାଧା କୋଇଲି ଲେଖି ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରାଧାକୋଇଲିରୁ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ନ ଦେଇ ରହିହେଉ ନାହିଁ । କବି ରାଧାଙ୍କ ମୁଖରେ କହିଛନ୍ତି—

କୋଇଲି, କୃଷ୍ଣବିନ୍ଦୁ ନ ସରଇ ଦିନ
ଆଲୋ, କାହାଗେ କହିବି ଯାଇ ଏ ମୋର କଦନ ଲୋ କୋଇଲି ।
କୋଇଲି, ଖଣ୍ଡିଲ ଦଇବ ମୋର ପୁଷ୍ପ
ଆଲୋ, ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ଦେହ କରେ କୁପୁମ ବିଶିଖ ଲୋ କୋଇଲି ।

ନାୟିକାର ମନୋଭାବ କି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି ! ଏଠାରେ ଶବ୍ଦାଞ୍ଜଳିର ନାହିଁ, ଭାବର ସାବଲୀଳ ଗତି ଅଛି । ଶୁଣାଯାଏ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିକୁ ଆସିଲବେଳେ ଏ କବିଙ୍କର ସଙ୍ଗୀତ ଶୁଣି ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ରଚନାକୁ

ଖୁବ୍ ପ୍ରଶଂସା କରିଥିଲେ । ମନୋମୁଗ୍ଧକର ସୁଶ୍ରାବ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତ ଲେଖିବାରେ ଏ କବି ଅଦ୍ବିତୀୟ ଥିଲେ ।

ଗୌରହରି ପରିଚ୍ଛନ୍ନ—

ଆଉ ଏକ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ କବି ଏହି ପାରଳାର ଗୌରବ ବୃଦ୍ଧିରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏହାଙ୍କ ନାମ ଗୌରହରି ପରିଚ୍ଛନ୍ନ । ଏହାଙ୍କ ରଚନାରୁ ମନେହୁଏ ଯେ, ସେ ଜଣେ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ଥିଲେ । ସେ ୯୫ ବର୍ଷ ବୟସରେ ସ୍ବଗୀତେହ୍ନ କରିଥିଲେ । ମଞ୍ଜୁସାର ସ୍ବଗୀୟ ରାଜା ଜଗନ୍ନାଥ ରାଜମଣି ଅତି ଗୌରବରେ ତାଙ୍କୁ ପାଳନ କରିଥିଲେ । ସଙ୍ଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ତାଙ୍କର ଅସାମାନ୍ୟ ପ୍ରବୀଣତା ଦେଖି ତତ୍କାଳୀନ ରାଜାମାନେ ତାଙ୍କୁ ନାନା ପାରିତୋଷିକରେ ଭୂଷିତ କରିଥିଲେ । ଏ କବି ପ୍ରଥମରେ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କଲେ । ଗୋସ୍ବାମୀମାନଙ୍କର ଅଷ୍ଟକାଳୀନ ସେବାଗ୍ରନ୍ଥ ଅନୁବାଦ କରି ନିଜର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ । ରାଧାକୃଷ୍ଣ ପ୍ରେମ-ରସମାକ ସଙ୍ଗୀତ ଏହାଙ୍କ ଲେଖନରୁ ହେଲ ପରିମାଣରେ ଜନ୍ମିତ କରିଥିଲା । ଏହାଙ୍କ ନାମ ଶୁଣିଲେ ଆଜି ମଧ୍ୟ ବହୁତ ଲୋକ ଅବାଧରେ ହାତ ଯୋଡ଼ି ଭକ୍ତି ଜଣାନ୍ତି । ଜଣେ ନିଷ୍ଠାପର ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ପ୍ରଭୁରକ, ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ହୁଅନ୍ତାବେଳେ କବି ଗୌରହରି ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯଶସ୍ବୀ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ସ୍ବଗୀୟ ବ୍ୟାସକବି ଫକୀରମୋହନ ‘ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ’ରେ ଗୌରହରିଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତର ଗୌରବ ଶୁଣି ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

“ଓଡ଼ିଶା ଦକ୍ଷିଣ ସୀମା—ପାରଳା ଖେମେନ୍ଦ୍ର

ଧନେ ମାନେ କିଏ ଆଉ ଅଛି ତାକୁ ବଳି

କବିତ୍ବ ଗୌରବ ସ୍ଥାନ ନ ଦେଖେ ସେପରି

ଗାଉଥିଲେ ବସି ଗୀତ ଯହିଁ ଗୌରହରି ।”

ଗୌରହରିଙ୍କ ସଙ୍ଗୀତ କେବଳ ପାରଳାର ଗୌରବ ନୁହେଁ, ଏହା ଓଡ଼ିଶାର ଗୌରବ । ସଂଗୀତ ରଚନାରେ ଏ ଜଣେ ଯୁଗ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ ଏବଂ ଗାୟକ ଓ ବାଦକ ହୁଅନ୍ତାବେଳେ ମଧ୍ୟ ଖୁବ୍ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଅନେକ କବି ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ କି କେବଳ ସଂଗୀତ ରଚନା କରନ୍ତି, ମାତ୍ର ଗାଇବା ବଜାଇବାରେ ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କର ସେତେ ଦକ୍ଷତା ନାହିଁ । ମାତ୍ର ପାରଳାର ଅଧିକାଂଶ କବି, ବିଶେଷ କରି ଗୌରହରି ପରିଚ୍ଛନ୍ନ ଜଣେ ଧୂରନ୍ଧର ଗାୟକ ଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି, ପାରଳାଖେମଣ୍ଡିର ରାଧାକାନ୍ତ ମଠରେ ଦିନେ ସେ ସଂଗୀତ ଗାନ କରୁଅଛନ୍ତି, ଏପରି ସମୟରେ ତାଙ୍କ ସଂଗୀତ ଶୁଣି ଗୋଟିଏ ଭୟଙ୍କର ବିଷଧର ସର୍ପକୁ ଦେଖି ଚମକିପଡ଼ିଲେ । ସର୍ପଟି ବାଣ ଭିତରେ

ସମାଜ ଆଘାତ କରି ଚାଲିଗଲା । ବହୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ କବି ଗୌରହଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅଦ୍ୟାପି ଲୋକମୁଖରେ ଶୁଣାଯାଏ । ସେ ବୃଦ୍ଧାବସ୍ଥା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାଣୀବାଦନ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ର ଦାମୋଦର ଓ ଦୟାନିଧି ଉଭୟେ ସଂଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ ଏବଂ ବାଣୀବାଦନରେ ଯଥେଷ୍ଟ କୃତବ୍ଧ ଅର୍ଜନ କରିଥିଲେ । ଦାମୋଦର ପରିଚ୍ଛା ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ସଂଗୀତ ଗାନ କରି କୁଶଳାଦି ଉପହାର ପାଇଥିଲେ । କବି ଗୌରହର କେବଳ ସେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାବନ୍ କବି ଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ସେ ଜଣେ ପୁଅ ଯାଧୁ ପ୍ରକୃତିର ଓ ଆଦର୍ଶ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିଲେ । ଥରେ ମଞ୍ଜୁଷାର ରାଜା ତାଙ୍କୁ ରାମାନୁଜ ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ହେବାକୁ ଅନୁରୋଧ କରି ରାମାନନ୍ଦୀ ଚିତା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବାକୁ ଆହ୍ୱାନ କଲେ । ମାତ୍ର କବି ନାହିଁ ବାଣୀ ଶୁଣାଇଦେଇ ସେଠାରୁ ଅନ୍ୟସ୍ଥ ଚାଲିଗଲେ । ସେହି ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ରଚିତ କବିଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସଂଗୀତ ଏଠାରେ ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ—

କେ ଭଜନ କରୁ କାହାକୁ
ମୋ ମନ ମଜ୍ଜିଲା କୃଷ୍ଣପଦକୁ । ପଦ ।
ପୁରନ୍ଦରମଣି ଜଣାବରଣ
କେବଳ ମାତ୍ର ମୋହର ଶରଣ
ଶ୍ରୀରାଧାଗାବନ୍ଦ ଦୁହଙ୍କ ବିନାରେ
ସୁରଣେ ଆଣିବି ନାହିଁ ଚିତ୍ତକୁ ।

ତାଙ୍କର ମରବ ପ୍ରାର୍ଥନା, ନିଷ୍କାମ ପ୍ରେମ, ଉଚ୍ଚ ଦାର୍ଶନିକ ଭାବ, ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରେମର ଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କ କବିତାର ଛନ୍ଦେ ଛନ୍ଦେ ପ୍ରକଟିତ ହୋଇଛି । ଏହାଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରତାପଚନ୍ଦ୍ର ପରିଚ୍ଛା ‘ଗୌରହର ପ୍ରତିଭା’ ନାମରେ ଗୋଟିଏ ପୁସ୍ତକ ପ୍ରଣୟନ କରି କବିଙ୍କ ବହୁମୁଖୀ ପ୍ରତିଭାର ନିଦର୍ଶନ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଗୋଟିଏ ସଂଗୀତ ଏଠାରେ ଆଲୋଚନା କଲେ କବିଙ୍କ ଦକ୍ଷତାର ପରିଚୟ ମିଳିବ । ‘ହୁଟି ନ ବସ’ ଗୀତରେ କବି ଗୌରହର ରାଧାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ ଅଛନ୍ତି—

ହୁଟି ନ ବସ ରେ କୁଟିଳାକ୍ଷି, ଚାହିଁ ଶିତଳ (ଘୋଷା)
ହୁଟିକ ମାତ୍ରକେ ସୁର ଘୋଟି ବିକିଦେଲେ ଶର
ଘଟିଯିବ ଆସି ମୁନ ପ୍ରତିକ । ୧ ।
ଅଶନ ବସନ ବାସ ଭୂଷଣାଦି କରି ବିଷ
ରୋଷରେ ଆବେଶ କରି ମତିକ । ୨ ।
ପରମ ଦୟାଳୁ ବର ପର ଜାଣି କଲେ ଦୂର
ଅରଜିବୁ କି ଅବା କାରଦ କି । ୩ ।

ନଳକଣ୍ଠ ଓ ହରେକୃଷ୍ଣ—

କବି ନଳକଣ୍ଠ ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଲଳିତ ମଧୁର ପଦାବଳୀରେ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ସଂଗୀତ ରଚନା କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘ବସନ୍ତପଞ୍ଚମୀ’ ନାମକ ଛନ୍ଦ୍ର କବିତା ଅତି ଉଚ୍ଚ ଧରଣରେ । ଏ କବି ୧୨ବର୍ଷ ବୟସରୁ କବିତା ଓ ସଂଗୀତ ରଚନା କରୁଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରବାଦ ଅଛି । ଏହାଙ୍କ ପରେ ଚିନ୍ତକର ହରେକୃଷ୍ଣ ବୋଲି ଅତି ଏକ କୃଷ୍ଣଭକ୍ତ କବି ଏଠାରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସଂଗୀତ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ମନ ଦଳାଇଥିଲେ । ସେ ଜାତିରେ ଚିନ୍ତକାର ଥିଲେ । ଏହାଙ୍କ ବଂଶଧରମାନେ ଅଦ୍ୟାପି ପାରଳା ଚିନ୍ତକାର ସାହିରେ ଅଛନ୍ତି । ଏ କବି ଅନେକ ଚୌପଦୀ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେ ଗୁଜରା ରାଗରେ ଏକାଦଶୀ ମହାସ୍ତ୍ର ରଚନା କରିଥିଲେ । ଶୁଣାଯାଏ ସେ ଥରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମୁର୍ତ୍ତି ଗଠନ କରୁଥିବା ବେଳେ ତାଙ୍କ ପାଦରେ ଖଣ୍ଡିତ ଶସ୍ତ୍ର ବାଜି ରକ୍ତ ଧାରଧାର ହୋଇ ବହୁର୍ଗତ ହେଲା, ମାତ୍ର ସେ ସତେ ସତେ ଗୋଟିଏ ସଂଗୀତ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ନାମରେ ରଚନା କରି ଗାଇବା ସମୟରେ ରକ୍ତଧାର ବନ୍ଦ ହୋଇଗଲା । ଏଥିରୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଗାଢ଼ ଭକ୍ତିଭାବର ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏ ସ୍ଥାନର ଅନ୍ଧ ଅପନ୍ନାଙ୍କ ସଂଗୀତ ସାରା ଓଡ଼ିଶାରେ ପରିଚିତ । ଅନ୍ଧ ଅପନ୍ନା ଅତି ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରେ ପଡ଼ିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ସେ ଆଉ କିଛିଦିନ ବଞ୍ଚିଥିଲେ କେବଳ ଓଡ଼ିଶାରେ କାହିଁକି, ସମଗ୍ର ଭାରତରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧିଲାଭ କରି ଯଶସୀ ହୋଇଥାନ୍ତେ । ଏହି ସ୍ୱର୍ଗତ ଅନ୍ଧ ଗାୟକଙ୍କ ପ୍ରତିଭାରେ ମୁଗଧ ହୋଇ କବି ବେକୁଣ୍ଠନାଥ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟସଞ୍ଚୟନରେ ‘ବନ୍ଦୀ ଅପନ୍ନା’ ଶୀର୍ଷକ କବିତାରେ କହିଛନ୍ତି—

“ଦରିଦ୍ର ଦେଶର ଶିଳ୍ପୀ ଦୃଷ୍ଟି ଅନ୍ତରାଳେ,
ଜନମି ମୃଦଳ ଅଖି ଲେଖାଥିଲ ଭାଳେ ।
ଲେଖିଲା ବା ନାହିଁ କାଳ ଅମର ଅକ୍ଷରେ
ରୁମ୍ଭ କଉଁରୀଆ, କେହି ନ ପୁରୁବେ ଥରେ ।”

x

x

x

x

ଆହୁରି ଅନେକ ଅଖ୍ୟାତନାମା ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ନାମକ ସାଧନା ଏ ସ୍ଥାନରେ ସଙ୍ଗୀତଚର୍ଚ୍ଚାକୁ ଖୁବ୍ ଉଚ୍ଚସ୍ତରସ୍ଥା କରିପାରିବ । କି ସାହିତ୍ୟ, କି ସଙ୍ଗୀତ, କି ଚିନ୍ତକଳା, ସବୁଦିଗରେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ସାହିତ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଥିଲା ଏହି ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି । ବହୁଦିନରୁ ଏଠାରେ ଗୋଟାଏ ରଂଗାଳୟ ଥିଲା । ପାରଳାର ବର୍ତ୍ତମାନ ମହାରାଜଙ୍କ ପିତୃବ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପଦ୍ମନାଭ ଦେବଙ୍କ ନାମାନୁସାରେ ସେ ରଂଗାଳୟର ନାମ ଥିଲା—ପଦ୍ମନାଭ ରଂଗାଳୟ ।

ପାରଳାର କବି ବା ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞମାନେ କେବଳ ଯେ ସଙ୍ଗୀତସାହୃତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା କରୁଥିଲେ ଏପରି ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ସେମାନେ ଚିକିତ୍ସାଶାସ୍ତ୍ର, ଗଣିତ ଓ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରବୀଣତା ଲଭ କରିଥିଲେ । ଏହାର ମୂଳରେ ଅଛି ରାଜବଂଶର ସହଯୋଗ ଓ ସହାନୁଭୂତି । ଏଠାକାର ରାଜାମାନେ ପ୍ରାୟ ଅଧିକାଂଶ ସାହୃତ୍ୟସେବା ଓ ସଙ୍ଗୀତପ୍ରେମୀ । ରାଜଧାନୀର ଅଧିକାଂଶ କବି ଓ ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞଙ୍କୁ ଏମାନେ ବହୁ ପାରିତୋଷିକ ଦେଇ ସଗୀତ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ସେମାନଙ୍କ ସମୟ ଅବବାହୃତ କରିବାକୁ ଉତ୍ସାହ ଦେଉଥିଲେ । ପାରଳା ରାଜବଂଶର ଇତିହାସ ଦେଖିଲେ ସର୍ବାଗ୍ରେ ସର୍ବଜ୍ଞ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କ ଉପରେ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼େ । ଏ ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ସଗୀତଜ୍ଞ ଥିଲେ ଓ “ସଙ୍ଗୀତରତ୍ନାକର” ନାମରେ ଅତି ଉପାଦେୟ ଗୀତିଗ୍ରନ୍ଥ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖୁବ୍ ଖ୍ୟାତି ଅର୍ଜନ କରିଛି । କର୍ଣ୍ଣାଟକ ସଗୀତ ବା ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତୀୟ ସଗୀତକୁ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଛି । ପୁଣି ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ସହିତ ଏ ଅଞ୍ଚଳର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ସଂଯୋଗ ଥିଲା । ତେଣୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଦେବ କର୍ଣ୍ଣାଟକ ସଗୀତରେ ନିଜେ ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରି ସଗୀତରତ୍ନାକର ଲେଖିଲେ । ସଗୀତସାହୃତ୍ୟରେ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ଅତି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର । ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏବେ ବି ଅନୁସନ୍ଧାନ ଚାଲିଛି । ପାରଳା ଗଜପତିବଂଶରେ ଆଉ ଜଣେ କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଗଜପତି ନାରାୟଣଦେବ ନାମରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ଏ ବଂଶର ମୁଖୋଦ୍ଭୁଜ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଏ ରାଜକବି ‘ସଗୀତ ନାରାୟଣ’ ଓ ‘ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ରବିହାର’ ନାମକ ଦୁଇଟି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ସେଥି ମଧ୍ୟରୁ ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ର ବିହାରଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । କବି ପ୍ରଥମରୁ ଗୋକୁଳଚନ୍ଦ୍ର କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏଥିରେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ବାଳଲୀଳା ଓ ରାସଲୀଳା ବିସ୍ତୃତଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି କବି କୃଷ୍ଣଉପାସକ ଥିଲେ ଓ ଗୌଡ଼ୀୟ ନୈଷ୍ଠବଧର୍ମମତର ସମର୍ଥକ ଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରକାଶକ ମୁଖବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ, କବି ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୭୭୦ରୁ ୧୮୦୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପାରଳା ଗଜପତି ସିଂହାସନ ଅଳଂକୃତ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଦେବ ଏହାଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ ବୋଲି ପାରଳା ଗଜପତିବଂଶ ଇତିହାସରୁ ମିଳେ ।

‘ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ରବିହାର’ର ରଚୟିତା ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ୪ ଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି । ଜଥନାଥଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ୧୮ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ବ କଲେ । ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ବୀର ପଦ୍ମନାଭଦେବ ୧୯ ବର୍ଷ, ତାଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ନରହରି ଦେବ ୨୬ ବର୍ଷ ଓ ଏହାଙ୍କ ପୁତ୍ରରୁ ସର୍ବଜ୍ଞ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଦେବ ୨୭ ବର୍ଷ କାଳ ରାଜତ୍ବ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ‘ବୃନ୍ଦାବନଚନ୍ଦ୍ରବିହାର’ ରଚୟିତା ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କ ୭୯ ବର୍ଷ ପୁଣି ସର୍ବଜ୍ଞ ନାରାୟଣଦେବ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ତାହାହେଲେ

ସର୍ବଜ୍ଞ ନାରାୟଣଦେବ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି ଅଟନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତକାଳ ୧୭୮୧ ଠାରୁ ୧୭୯୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ଥାୟିତ୍ବ ଲଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ସେ ସମୟରୁ ପାରଳାରେ ସଙ୍ଗୀତ ପ୍ରସାର ଓ ପ୍ରସାର ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଠିକ୍ ଏହି ସମୟରେ ସର୍ବଜ୍ଞ ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣଦେବଙ୍କ ସମସାମୟିକ ହସାବରେ ଗୋପୀନାଥ କବିଭୂଷଣ ନାମରେ ଆଉ ଜଣେ ପ୍ରତ୍ୟେକାନ୍ କବି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଏ ଅଞ୍ଚଳକୁ ପବନି କରିଅଛନ୍ତି ।

କବିଭୂଷଣ ଗୋପୀନାଥ ପାଞ୍ଚ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ଅଙ୍କସାହସରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଏବଂ କବି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଜୀବିତ ଥିଲେ—ଏହା ଅନେକେ ଅନୁମାନ କରୁଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ରଚିତ ‘କବିଚନ୍ଦ୍ରାମଣି’ ବୋଧହୁଏ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦବାଲୋକକୁ ଆସି-ପାରି ନାହିଁ । ‘କବିଚନ୍ଦ୍ରାମଣି’ରେ କବିଭୂଷଣ ତାଳ, ନାଦ, ଲୟ, ସଙ୍ଗୀତ, ନୃତ୍ୟ, ଅଳଂକାରଦିର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଲିଖିତ ହୋଇ-ଥିବାରୁ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଓ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କବିଙ୍କର ଗଭୀର ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଛି । ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ହସାବରେ ‘କବିଚନ୍ଦ୍ରାମଣି’ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭ କରିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ଗୁଡ଼ିଦେଲେ କବିଭୂଷଣ ‘ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିହାର’ ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଅତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହାକୁ ମହାକାବ୍ୟ କହିଲେ ଅଧିକ୍ତ ହେବ ନାହିଁ । ଉକ୍ତ କାବ୍ୟରେ କବି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜନ୍ମ, ବ୍ୟାଧି, ରାବଣବଧ, ଅଭିଷେକ ପ୍ରଭୃତି ଅତି ସୁନ୍ଦର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ‘ବୈଦେହୀବିଳାସ’ର ଛାୟା ଉକ୍ତ କାବ୍ୟରେ ପଡ଼ିଛି ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମତରେ ଗୋପୀନାଥ କବିଭୂଷଣ ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସମସାମୟିକ ବା ତାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବି ଅଟନ୍ତି । ସୁଣି କେହି କେହି କହନ୍ତି ଯେ, ଭଞ୍ଜ ଏହି ପାରଳାମଣିକୁ ଆସି ‘ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିହାର’ ଦେଖି-ବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଥିଲେ ଏବଂ ଏହି କାବ୍ୟର ଛାୟାରେ ‘ବୈଦେହୀବିଳାସ’ ଲେଖିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ଅସ୍ତର ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର ଓ ମଧୁମୟ କରିବାରେ ଯତ୍ନଶୀଳ ହେଲେ । ‘ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିହାର’ ଅନ୍ୟାପି ଅପ୍ରକାଶିତ ଭାବରେ ପଡ଼ିରହିଛି । ଏହାର ପ୍ରକାଶନର ଅପ୍ଯୋଜନ କଲେ ଏ କାବ୍ୟ ଅତିରେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଗୋଟାଏ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯେତେକ ପଦରେ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟଟିକୁ ସମାପ୍ତ କରିଛନ୍ତି, କବିଭୂଷଣ ତା’ଠାରୁ ଅଧିକ ପଦରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ‘ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବିହାର’କୁ ପରିସମାପ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ବୈଦେହୀବିଳାସ ପରି ଏ କାବ୍ୟ ନାନା ପ୍ରକାର ଅଳଙ୍କାର ଓ ରାଗରାଗିଣୀ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ନାନା ପ୍ରକାର ବନ୍ଧରେ ସୁଶୋଭିତ ହୋଇଛି । କବିଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାଶକ୍ତି, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା କବିତ୍ବ ଦେଖିଲେ ପାଠକ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାନ୍ବିତ ହୁଏ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ କବିମାନଙ୍କ ସଦୃଶ ଏ

କାବ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସାଧୁମାନଙ୍କର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ, ଅସାଧୁମାନଙ୍କର ନିନ୍ଦାବାଦ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କାବ୍ୟ କିପରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟରେ ପରିସମାପ୍ତି ଲଭିବ, ସେହିସକାଶେ ତାଙ୍କର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଦେବତା ନବଦୁର୍ବାଦଲକ୍ଷ୍ୟମ କୋଦଣ୍ଡଧାରୀ ଜାନଙ୍କରମଣ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଜୟଗାନ କରିଅଛନ୍ତି । ତାପରେ କବିମାନଙ୍କ ଗୁଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି କବିତ୍ବ-ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି । ଖାଲି ଏତିକି ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ କବିତ୍ବପ୍ରଣ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ବିଷୟବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ତାଙ୍କ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଛନ୍ଦରେ କବିଲକ୍ଷଣ, କବିତ୍ବ-ପ୍ରକାର, ଉପମାଉପମେୟ ଲକ୍ଷଣ, ସଙ୍ଗୀତର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଗାୟକ ଲକ୍ଷଣ, ବାଦ୍ୟ ଲକ୍ଷଣ, ତାଳାଙ୍ଗ ଓ ତାଳକାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ମତ ପୋଷଣ କରି ଏମାନଙ୍କର ସ୍ବରୂପ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ନାନାବିଧ ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ଳୋକ, ରୂପକ, ଉପମା ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅଳଙ୍କାରରେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ସୁଶୋଭିତ ଓ ସୁସମାପ୍ତିତ ହୋଇଅଛି ।

ଗୋପୀନାଥ କବିତ୍ବପ୍ରଣ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ, କବି, ଗାୟକ ଓ ବାଦକ ଥିଲେ । ତାଙ୍କ କାବ୍ୟର କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉଦ୍ଧାର କରି ତାଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ କବିତ୍ବ କିପରି ଥିଲା, ତାହା ପ୍ରକାଶ କରିବା ଉପଯୁକ୍ତ ହେବ ବୋଲି ବିଚାର କରି ମୁଁ ନିମ୍ନରେ କେତେକ ଉଦାହରଣ ଦେଲି । ସହୃଦୟ ପାଠକ ଯେଉଁସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶମାନ ପାଠ କରି ମନକୁ ସରସ କରିବାରେ ଯନ୍ତ୍ରଣା ହେବେ ବୋଲି ମୋର ଆଶା । ମୁଁ ପୂର୍ବରୁ କହିଛୁ ଯେ, କବିତ୍ବପ୍ରଣ ତାଙ୍କ ମହାକାବ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ ସୀତାଙ୍କ ଜନ୍ମ, ବିବାହ, ଅଯୋଧ୍ୟା-ଦୃଶ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା, ରାବଣବଧ ଓ ଅଭିଷେକ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀମା ଅତି ସରଳ ଓ ପ୍ରାସ୍ତୁତି, ଚିତ୍ତବିନୋଦନ ହୋଇଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବୈଦେହ୍ୟଶବଳାସରେ ଲୁଣ୍ଠି ଶ୍ରୀମା ସହ ଲୁଣ୍ଠି କଲ୍ଲନା ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଥିବାର ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ; ମାତ୍ର ଏ କାବ୍ୟରେ ତାହା ସେତେଦୂର ନାହିଁ ।

କବିତ୍ବପ୍ରଣ ପ୍ରଥମ ଛନ୍ଦରେ କବିଗୁଣମାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ତାଙ୍କର ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ ମିଳେ । ସେ କହୁଛନ୍ତି—

“ଏବେ ଶୁଣ ଅନୁକମେ କବିଗୁଣମାନ,
ସର୍ବଜ୍ଞ, ଦୈବଜ୍ଞ, ପୁଣ୍ୟ ପୁକୁଳ ପ୍ରଧାନ ।
ନିର୍ମଳ, ଚତୁର, ଶାନ୍ତ, ସୁଜ୍ଞ, ସୁଚିକର,
ସୁହୃଦ, ସଦୟ, ଶେଷ, ନୃତବାକ୍ୟ, ଧୀର ।
ସୁବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି, କାମକଳାକଉତୁକୀ,
କାବ୍ୟରସେ ଦକ୍ଷ, ଛାନ୍ଦ ଗୁଣରେ ବିବେକୀ ।
କୋମଳ ବଚନ ପଦକୃତ ଶୋଭକର,
ଏମନ୍ତ ଗୁଣ ବିଦିତ ଅଟେ ଯେଉଁ ନର ।

କବି ବୋଲି ସେ ଜନକୁ ବୋଲନ୍ତି ଜଗତେ
 ଚିତ୍ତ ଗୋପନ କରି ବର୍ଣ୍ଣ କରନ୍ତି ତୁରିତେ ।
 ଯେ ବଚନ ଆଡ଼ମ୍ବରେ କବିତ୍ବ ରଚଇ,
 ସେହି କବିନାମ ଜାଣ ବାଚକ ବୋଲଇ ।
 ସୁମାନ ପରପରୁତ ସଂଗତିକ ଘେନି,
 କବିତ୍ବକୁ ପ୍ରସ୍ତରଇ ଚୌଚକ ନାମନି ।
 ଅର୍ଥ ଗଉରବ ନୃତ ଅଟଇ ସାର୍ଥକ
 ଚନ୍ଦ୍ରକାବ୍ୟ ଅଭିଳାଷୀ ନାମ ଯେ ଶିଳ୍ପିକ ।
 ଅପେକ୍ଷିତ ଅର୍ଥ ସୁବଚନ ଭବମୟ,
 କବିତ୍ବ କରଇ ସେ ମାଦବ ନାମୋଦୟ ।
 ଶରଅର୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଦୃଷ୍ଟତା କାବ୍ୟକର୍ତ୍ତା
 ସେ କବି ବିବେକ ନାମେ ଖ୍ୟାତ ପ୍ରେମରତା ।
 ଗୁଣେଣ ସମତ ଅଳଙ୍କାର ସୁରଚିତ,
 କବିତ୍ବ କୃତ ଭୂଷାର୍ଥୀ ନାମରେ ବିଦିତ ।

ଗୋପୀନାଥ କବିଭୂଷଣ ଲେଖକମାନଙ୍କୁ କବି, ବାଚକ, ଚୌଚକ, ମାଦବ,
 ବିବେକ ଓ ଭୂଷାର୍ଥୀ ରୂପେ ବିଭେଦ କରି ପ୍ରକୃତ କବିର ପୁଣ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି—

କବିତ୍ବ ବିଧିରେ ବେନି ପ୍ରକାର ଅଟଇ,
 ଲକ୍ଷଣାନୁସାରେ ଏବେ ତାହା କହୁଥାଇଁ ।
 କବିତ୍ବ ଗୁଣେ ନାମାବର ପ୍ରଜବତ,—
 ଅତି ପ୍ରକାଶିତ ନୋହୁ ହେବ ରସସ୍ଥିତି ।
 ଦକ୍ଷିଣ କାମିନୀକୃତମଣ୍ଡଳ ପରାୟେ,
 ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିଗୁଡ଼ି ଭବ ନୋହୁବ ଉଦୟେ ।
 ମଧୁର ବଚନ ମନୋହର ଅର୍ଥଯୁକ୍ତ,
 ମରହଟ୍ଟା ନାମ ପ୍ରାୟେ ପ୍ରକାଶିତ ।
 କବିତ୍ବ ଅଙ୍ଗ ଶରୀର ରସାଦି ଜୀବନ;
 ଗୁଣ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟପଦ ଶୁଦ୍ଧ ଅବସ୍ଥାବ ସ୍ଥାନ ।
 ଏରୂପେ କବିତ୍ବ ରୂପ ହୁଅଇ ପ୍ରକାଶ,
 ସଦା ଅନନ୍ତ ଅଟଇ କର୍ଣ୍ଣକଟୁଦୋଷ ।
 ଯେଉଁଠାରେ ଧ୍ବନି ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହୋଇବ,
 କର୍ଣ୍ଣକଟୁ ଦୋଷକୁ ଚିତ୍ତରେ ନ ଘେନିବ !

ଏହାପରେ କବି ଉପମା, ଉପମେୟ, ଲକ୍ଷଣ, ଚବିତ୍ତୁପକ ଅଲଙ୍କାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ବିଶେଷାଶୟ, ଅନୁପ୍ରାସ, ସମକ ଇତ୍ୟାଦିର ଲକ୍ଷଣ ଦେଇ ସଂଗୀତର ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଜର ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏବେ ଏକମନେ ଜନେ ଶୁଣ ତୋଷ ହୋଇ,
 ସଂଗୀତ ଲକ୍ଷଣ ମତ ପ୍ରକାଶ କରଇଁ ।
 ପୁରୁଷ ଧାତା ରୁଚିବେଦୁଁ ସାର ଉଦ୍ଧାରିଲେ,
 ସଂଗୀତ ନାମେ ପଞ୍ଚମ ବେଦ ନିର୍ମାଣିଲେ ।
 ରୁକ୍‌ବେଦରୁ ପାଠ୍ୟ ସାମବେଦରୁ ସଙ୍ଗୀତ;
 ଯଜୁର୍‌ବେଦୁଁ ଅଭିନୟ ହୋଇଛି ସମ୍ବୃତ ।
 ଅଥବାବେଦ ମଧୁ ଜାତ ହେଲା ରସ,
 ଏମନ୍ତ ସଙ୍ଗୀତ ଭାବ ରଚିଲେ ଲୋକେଶ ।
 ଗୀତ, ବାଦ୍ୟ, ନୃତ୍ୟ, ମିଶି ସଙ୍ଗୀତ ହୁଅଇ,
 ମାର୍ଗ ବେଶ ଭେଦେ ବେନିପ୍ରକାର ହୁଅଇ ।
 ସ୍ୱର୍ଗସ୍ଥରେ ମାର୍ଗଭୂଷିତ ତଳେ ଦେଶାଶ୍ରିତ,
 ଏ ଭାବେ ସଙ୍ଗୀତକ୍ରମ ହୋଇଅଛି ସ୍ଥିତି ।
 ନାଦ ଶ୍ରୁତି ସପ୍ତସ୍ୱର ମୁହୂର୍ତ୍ତା ଯେ ଶ୍ରାମ୍ୟ,
 ଏମାନ କ୍ରମରେ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଜନମ ।
 ସପ୍ତସ୍ୱର ଶିଶ୍ରାମ ମୁହୂର୍ତ୍ତା ଏକବିଂଶ,
 ଶ୍ରୁତି ବାଇଶି ପ୍ରକାର ତାନ ଅଣରୁଣ ।
 ଷଡ୍‌ଜ, ରୁଷଭ, ଗାନ୍ଧାର, ମଧ୍ୟମ, ପଞ୍ଚମ,
 ଧୈବତ, ନିଷାଦ—ସପ୍ତସ୍ୱର ଏହୁ କ୍ରମ ।
 ବାଜିବ ଏ ସା, ଶ, ଗା, ମା, ପା, ଧା, ନ କ୍ରମେଶ,
 ଏହୁ ଗୋଟେ ଗୋଟେ ହୁଏ ସ୍ୱର ନିରୂପଣ ।
 ନବ ପଞ୍ଚସ୍ୱର ମନ କରନ୍ତେ ରଞ୍ଜନ,
 ତାହାକୁ ରାଗ ବୋଲନ୍ତି ସର୍ବ ମୁନିଜନ ।
 ଷୋଳସହସ୍ର ରାଗ ଯେ ହୋଇଲେ ସଂଭୃତ
 ଏଥୁମଧ୍ୟେ ବୟାଳିଶ ରାଗ ପ୍ରକାଶିତ—,
 ପୁରୁଣ ରାଗ ଅଟଇ ରାଗିଣୀ ଛତିଶ,
 ଏମନ୍ତେ ଜଗତେ ରାଗ ହୋଇଲି ପ୍ରକାଶ ।
 ବ୍ୟାସ, ରାଗ, ମାଳବ, ମନ୍ଦାର, ଶ୍ରୀରାଗ,
 ହିନ୍ଦୋଳ, କର୍ଣ୍ଣାଟ ଏ ଅଟଇ ହଂସ ରାଗ,

ତୋଡ଼ି, ପଟ୍ଟମଞ୍ଜରୀ, ବିଭୀଷ ଗୁହରୀ,
 ପଞ୍ଚମ, ଲଳିତ, ଯେ ମାଳିଣୀ, ରାମକେଶ ।
 ସିନ୍ଧୁଜା, ଧନାଣୀ, ଭରଣୀ, ଆଶାବରୀ,
 ବେଲବଳି, ବରଜ, ଗାନ୍ଧାରୀ, କୌମାରୀ (କଉମାରୀ)
 ପୁରୀ, ଗଉରୀ, ବେଳାଭରୀ ଯେ କେଦାରୀ,
 କନକା, କୋଡ଼ା ପ୍ରବରୀ, ମାଧବୀ, ମୟୁରୀ ।
 ମରହଟ୍ଟା, ବୈରାଜୀ, ଦୀପିକା, ଦେଶକାଶୀ,
 ପାଦୁକା, କାମୋଦୀ ଯେ କଲ୍ୟାଣୀ, ରାମକେଶୀ ।
 ଭୋପାଳ, ନାଟିକାପତ୍ନୀ—ଏମାନେ ରାଗିଣୀ
 ଷଟ୍ଟମେ ପୁରୁଷ ରାଗ ଏ ରମଣୀ—

କେଉଁ ସମୟରେ କେଉଁ ରାଗର ବ୍ୟବହାର କରାଯିବ, ତାହାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା
 ମଧ୍ୟ ସେ କରିଛନ୍ତି—

ଯେବଣ ରାଗ ଯେଉଁ ରାଗିଣୀ ଅଟଇ,
 ସେ କ୍ଷମରେ ରାଗ କଲେ ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ହୁଅଇ ।
 ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରେ ଗାନ ଲଳିତ ମହାରୀ,
 କାମୋଦୀ, ଗୁହରୀ, ଭୋପାଳ, ବିଭୀଷର ।
 ଦ୍ଵିତୀୟ ପ୍ରହରେ ରାମକେଶୀ, ଆଶାବରୀ,
 ମାକୁଆ, ଭୈରବୀ, ତୋଡ଼ି, ପଟ୍ଟମଞ୍ଜରୀ,
 ଧନାଣୀ, ବିରଜୀ, ନାରାୟଣୀ, କଉଶିକ,
 ବେଲଭରୀ, ଶଙ୍କରାଭରଣୀ ଯେ ଦେଶାକ୍ଷ ।
 ତୃତୀୟ ପ୍ରହରେ କଲ୍ୟାଣୀ ଯେ ମୁଣ୍ଡକେଶୀ,
 ପୁରୀ, ଦୀପକ, ଗଉଡ଼ିକା ଯେ ମୁଖାରୀ ।
 ଚାରଙ୍ଗ, ହିନ୍ଦୋଳ ପୁଣି ଆହାରୀ, ଗଉରୀ,
 ଚୂଡ଼ାୟ ପ୍ରହରେ ଏହି ରାଗକୁ ବିସ୍ତାର ।
 ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରହରେ କାଳୀ, ମାଳବ, କର୍ପୁରୀ;
 ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରାଦେଶାକ୍ଷ, ଶ୍ରୀକେଦାର ପୁଣି ନଟ ।
 ପଞ୍ଚଦା ମଙ୍ଗଳ ରାଗ ଗାଇବ ପୁନନ,
 କେବଳ ଶରତକାଳେ ମାଳିଣୀ ଶୋଭନ ।
 ଶ୍ରୀପଞ୍ଚମାଠାରୁ ବିଷ୍ଣୁ ଶୟନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ,
 ବସନ୍ତ ରାଗ ଗାଇବ, ଭୈରବ ପ୍ରଭାତେ ।

ରାଗର ସମୟ ଲାଞ୍ଚି ଗାନ କଲେ ଦୋଷ,
ନୃପତି ଆଜ୍ଞାରେ ନୃତ୍ୟଭୂତ ବେଳ ଦୋଷ ।
ରାଗମାନଙ୍କର ବେଶ ଦେଶେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ
ପଦ ବହୁ କରିଣ ବଞ୍ଚିଲି ଉପହମ ।

ତତ୍ପରେ କବିଭୂଷଣ ଗାୟକମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି—

“ଭୟାନ୍ତ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପଦ ଶର ବିଚଳିତ,
ସଂଦ୍ରଷ୍ଟ ରଦନ ବେଳ ନେତ୍ର ନିମ୍ନଲିତ ।
କେତେବେଳେ ବନ୍ଧଗନ୍ଧ ସ୍ଵରାଜ୍ୟ ବହୁଳ,
ନାନା ରାଗିଣୀ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ କମ୍ପି ସଚଞ୍ଚଳ ।

x x x

ବାଦ୍ୟ ଲକ୍ଷଣରେ କବି କହୁଅଛନ୍ତି—

ଏବେ ଶୁଣ ଚରୁବିଧ ବାଦ୍ୟ ଅନୁକ୍ରମ,
ତଡ଼ୁ, ଶୁଷିର, ଆନଜ, ପୁଣ ଦନ ନାମ ।
ଦେବଙ୍କର ତଡ଼ୁ ବାଦ୍ୟ ଗନ୍ଧବେ ଶୁଷିର,
ଅମୂରଙ୍କର ଆନଜ ଦନ ମାନବର ।
ବାଣୀ ଆଦି ତଳ ବାଦ୍ୟ ନାମ ଯେ ହୁଅଇ,
ମୂରଜ ଆଦି ଯେ ବାଦ୍ୟ ଆନଜ ବୋଲଇ ।
ବଂଶୀ ଆଦି ଶୁଷିର ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ,
କାଂଶ, ତାଳ ଆଦି ଦନ ନାମେଣ କଥିତ ।

ତାଳାଙ୍ଗ, ତାଳକାଳ, ତାଳମାନଙ୍କର ନାମ ଭେଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବି ନାନା ପ୍ରକାର ମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଝାଲି ତାଳ ନୁହେଁ, ପରନ୍ତୁ ନୃତ୍ୟର ଭେଦ ମଧ୍ୟ ସେ ଦେଖାଇଅଛନ୍ତି । ଏତଦ୍‌ବାଦ୍ୟ ତାଳ, ଲୟ, ବାଦ୍ୟ, ନୃତ୍ୟ, ସଙ୍ଗୀତ, କାବ୍ୟ, ଅଳଙ୍କାର, ରାଗ, ରାଗିଣୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କବିଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ନିଦର୍ଶନ କବିଙ୍କର ଆସାମାନ୍ୟ କବିତ୍ବଶକ୍ତି କିପରି ଥିଲା, ତାହା ଗୋଟିଏ ମାସ ଉଦାହରଣରୁ ପୁଷ୍ଟ ହେବ । ଅଯୋଧ୍ୟା ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ପ୍ରକାଶ କଲେ—

ରାଗ ରୋଗି—ଶ୍ରେଷ୍ଠାଳଂକାର ଓ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରର ସମାବେଶ—

“ଏଥୁଅନ୍ତେ ଶୁଣେ ଜନେ ସାବଧାନେ ତୋଷ ମନେ
କୋଶଳଦେଶେ ଅଯୋଧ୍ୟା ନାମେ ନଗର,

ଭୁବ ଗଗନ ମଧ୍ୟର

ଉଦୟେ ଅମୃତକର

ମନୋହର ତାରାଗଣ ସକଳପୁର

କି ସେ ପୁରଲୋକ ସମାନ

ଚନ୍ଦ୍ରରଥ ଗନ୍ଧର୍ବରେ ବରଜମାନ । ୧ ।

ମେଢ଼ ମଣ୍ଡପ ଜଗତ

ଅଛାଳିକା ପନ୍ଥପନ୍ଥ

ସୁବର୍ଣ୍ଣ କୁନ୍ଦ ସୁକାନ୍ତି ପଡ଼େ ଗଗନ

କେଉଁ ମନ୍ଦିର ଶୋଭିତ

ନିର୍ମିତ ମହାରଜତ

କାହିଁ ରଜତ ଘଟିତ ସଦନମାନ,

କେଉଁ ପୁର ରତ୍ନରେ କମ

କାହିଁ ଶୋଭା ଦିଶେ ମାଳମଣି କୁଟିମ । ୨ । ଇତ୍ୟାଦି

କବି ଗୋମୁଦ ବନ୍ଧ, କବାଟ ବନ୍ଧ, ନୌକାବନ୍ଧ, ଗୁଚ୍ଛବନ୍ଧ, ନୃତ୍ୟବନ୍ଧ ଓ ଅଭିନବ ବନ୍ଧ୍ୟାଦିରେ କାବ୍ୟଟିକୁ ମନୋଜ୍ଞ କରିଅଛନ୍ତି । ନାନା ପ୍ରକାର ରସର ସମାବେଶ ଦ୍ଵାରା କାବ୍ୟଟି ଅପୂର୍ବ ଶ୍ରୀମଣ୍ଡିତ ହୋଇଛି । ଏ କାବ୍ୟଟି ଲୋକଚକ୍ଷୁର ସମକ୍ଷକୁ ଆସି-ପାରିଲେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଅଶେଷ କଲ୍ୟାଣ ସାଧକ ହୁଅନ୍ତା ଓ ପ୍ରତିଭା ପୂଜାର ନିଦର୍ଶନ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାରେ ଜାତି କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତା ।

